

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»**

**Агаларова К.А., Байдак Т.М., Болотова В.О., Бурега В.В., Григор'єва С.В.,
Козлова О.А., Ляшенко Н.О., Рущенко І.П., Саппа А.М.**

ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Навчальний посібник

За редакцією докт. соц. наук, проф. І.П. Рущенко

Рекомендовано Вченою радою НТУ «ХП»

**Харків
НТУ «ХП»
2017**

УДК 316.2(075)
І 90

Рецензенти:

Кононов І.Ф. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології ЛНУ імені Тараса Шевченка;

Лобанова А.С. – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та економіки Криворізьського державного педагогічного університету

Авторський колектив:

Агаларова К.А., Байдак Т.М., Болотова В.О., Бурега В.В., Григор'єва С.В.,
Козлова О.А., Ляшенко Н.О., Рущенко І.П., Саппа А.М.

За редакцією докт. соц. наук, проф. І.П. Рущенка

Рекомендовано Вченою радою НТУ «ХПІ» як навчальний посібник для студентів спеціальності 6030101 «Соціологія» (протокол № 6 від 07.07.2017 р.)

І 90 Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І.П. Рущенка. – Х.: ТОВ «Планета-Прінт», 2017. – 442 с.

ISBN 978-617-7587-36-0

Навчальний посібник містить навчальні матеріали, що необхідні для опанування курсу «Історія соціології». Зміст посібника охоплює розвиток соціології від протосоціологічного періоду до першої половини ХХ ст. Розглядається історія як теоретичної соціології, так і розвиток емпіричних досліджень. Окрема частина присвячується виникненню української академічної соціологічної традиції.

Посібник розраховано на студентів, аспірантів, викладачів соціологічних факультетів та відділень.

Іл. 2. Табл. 7. Бібліогр. 143.

ISBN 978-617-7587-36-0

УДК 316.2(075)
© Колектив авторів, 2017
© НТУ «ХПІ», 2017

ВСТУП

«Історія соціології» – це навчальний посібник, адресований студентам, що обрали соціологію професією та вчаться на відповідних факультетах або відділеннях. Його зміст відповідає навчальній програмі дисципліни «Історія соціології», яка є невід’ємною частиною підготовки бакалаврів за спеціальністю «Соціологія».

Історія соціології належить до кола дисциплін, що визначають фундамент підготовки фахових соціологів. Знайомство з творчістю видатних соціологів минулого, їх теоріями та ідеями сприяє формуванню соціологічного типу мислення. При підготовці фахівців у соціально-гуманітарній сфері (на відміну від природничого та технічного напрямів) велика увага завжди приділяється історії науки. Соціологія не є винятком. Соціально-гуманітарні дисципліни за своєю суттю не можуть бути «точними» науками, тут має місце конкуренція теорій, ідей, які можуть базуватися на протилежних засадах. У наукових працях автори застосовують посилання на тих чи інших «класиків» науки та обрану методологію, часто ведуть полеміку, порівнюють різні підходи тощо. Ось чому розуміти соціологічні тексти, приймати участь у науковому дискурсі без володіння історико-соціологічними знаннями є практично неможливим. Мета історії соціології як навчальної дисципліни і відповідно навчального посібника – ознайомити студентів з етапами виникнення і розвитку соціології, основними теоретичними напрямами, працями та ідеями різних поколінь соціологів, які вважаються «засновниками», «класиками», «видатними соціологами».

Хронологічні рамки обмежено початком ХХ ст., оскільки сучасні соціологічні теорії, напрями розвитку соціології у ХХ–ХХІ ст., вивчаються в межах окремої навчальної дисципліни. Навчальний посібник складається з п’яти частин, які поділяються на розділи відповідно до змістових модулів

навчальної програми. Перша частина присвячена процесу виникнення соціології як самостійної наукової дисципліни. Тут розглянуто протосоціологію як період, що охоплює різноманітні соціальні ідеї та теорії до моменту виникнення наукової соціології у першій половині XIX ст., а також творчість низки засновників – О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса. Друга частина включає значну кількість теорій і наукових шкіл, які сформувалися у другій половині XIX ст., і належать до двох розгалужених наукових традицій – натуралізму і психологічного напрямку. Третя частина охоплює творчість вчених, визнаних у професійному співтоваристві як «класики соціологічної науки». Тут викладено ідеї Е. Дюркгайма, М. Вебера, Г. Зіммеля, Ф. Тьоніса, В. Парето, які визначили шляхи подальшого розвитку соціології у XX і XXI ст. Четверта частина присвячена історії розвитку емпіричної соціології та перетворення емпіричних досліджень з аматорства на різновид професійної діяльності, що спирається на власну наукову базу. П'ята частина розкриває особливості, тематику, персоналії української соціології на історичному відрізку від другої половини XIX до початку XX ст.

Навчальний посібник підготовлено колективом авторів на кафедрі соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (завідувач кафедри – д-р соц. наук, проф. Бурега В. В.). Науковий керівник проекту – д-р соц. наук, проф. Рущенко І. П. Авторам належать такі фрагменти посібника: д-р соц. наук, проф. Рущенко І. П. – вступ, розділ 1, розділ 4, глава 6, 14, параграфи 7.1, 15.4; д-р соц. наук, проф. Бурега В. В. – глава 9; канд. соц. наук, доц. Байдак Т. М. – глава 8, параграф 15.3; канд. соц. наук, доц. Ляшенко Н. О. – глава 10; канд. соц. наук, доц. Болотова В. О. – глава 11; канд. соц. наук, доц. Агаларова К.А. – параграфи 7.3, 7.4; канд. соц. наук, доц. Саппа А. М. – параграф 15.1; Козлова О. А. – параграф 7.2; Григор'єва С. В. – параграф 15.2.

Розділ 1. ЗАРОДЖЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ

Глава 1. ВСТУП ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ

- 1. Історія соціології як дослідницький напрям і академічна дисципліна: предмет, призначення, місце в системі соціального знання.***
- 2. Засади й методи історико-соціологічного пізнання.***
- 3. Періодизація історії соціології та типи науковості.***

§ 1.1. Історія соціології як дослідницький напрям і академічна дисципліна: предмет, призначення, місце в системі соціального знання

«Історія соціологічних теорій та вчень» (у подальшому «Історія соціології») входить до кола фундаментальних соціологічних дисциплін, обов'язкових для отримання фахової соціологічної освіти. Є кілька поважних причин, які свідчать про значущість «Історії соціології» для сучасних соціологів. *По-перше*, разом з ускладненням соціологічного знання, збільшенням теоретичних пояснень і накопиченням емпіричного матеріалу про соціальне життя, посиленням впливу соціології на суспільні процеси виникає інтерес власне до самої науки про суспільство, її закономірностей, форм існування тощо. Соціологія виступає як соціальний інститут, що може бути об'єктом соціологічного дослідження, як і кожна інша інституція сучасного суспільства. За відомою традицією відокремлення галузей соціології виникла окрема дослідницька традиція – «соціологія соціології». Історичний аспект є основою для будь-яких висновків, суджень і гіпотез стосовно розвитку соціології. У цьому сенсі «Історія соціології» є основою соціології.

По-друге, вивчення історії науки є умовою набуття професіоналізму та підготовки фахівців у соціально-гуманітарній сфері (на відміну від опанування природничих і технічних наук). Істина у соціально-гуманітарній сфері є відносною (релятивною), вона може трансформуватися і навіть змінюватися радикально залежно від багатьох причин: еволюції уявлень про суспільство, наукових революцій, революцій соціальних і утвердження новітніх світоглядних принципів. Важливо зазначити: соціально-гуманітарні дисципліни

(і соціологія не є винятком) розвивалися переважно за кількома теоретичними напрямками в умовах конкурентної боротьби наукових шкіл. Розповсюдженою картиною були бінарні опозиції, тобто конкуренція двох напрямків, представники яких гостро критично ставилися до своїх опонентів. Як правило, падіння популярності певного напрямку не означає повну і остаточну перемогу іншого. Багато що залежить від вихідних принципів та світоглядних настанов, які можуть коливатися у доволі значному діапазоні і підтримуватися певним соціальним колом навіть за умов «історичної поразки». Ось чому «неофіт», молода людина, студент, який собі обрав стежу гуманітарної освіти, має знати історію своєї науки, яка стає частиною професійного знання. Така доля чекає юристів, економістів, політологів і, звичайно, соціологів. Зазначимо, що фізики, хіміки, математики або біологи не потребують спеціальної «історичної підготовки», бо їх наукові дисципліни будуються на суворо логічній основі від простого до більш складного або за іншою схемою, яка теж виникла історично, але для її опанування зовсім не обов'язково повторювати історичний шлях, знати, наприклад, наукові дискусії XIX ст. Тут істина вважається більш об'єктивною, а дискусії, сумніви, суперечки залишаються позаду, в історії, яку можна знати, а можна і не знати (хоча високопрофесійний, «культурний» спеціаліст прагне знати своїх попередників і історію власної науки).

По-третє, за відсутності «залізної» логіки і математичних викладок в соціально-гуманітарних науках ствердилася традиція посилянь на думки наукових авторитетів, цитування «класиків», прийняття тої чи іншої теоретичної позиції як базової для власного дослідження. Ця традиція змушує соціологів бути добре обізнаними щодо спадку, залишеного попередниками. І це – ще один важливий аргумент на користь необхідності вивчення історії соціології. Отже, знання розвитку соціології, основних теорій та шкіл, праць класиків соціології є важлива складова загальнопрофесійної підготовки.

Предмет історії соціології є доволі широким. Він включає: 1) ідеї, теорії, концепції, парадигми, які мали місце від виникнення соціології як науки до сучасності; 2) життя і творчу діяльність видатних соціологів, «класиків», які стояли у витоків соціології, очолювали дослідницькі напрями, були засновниками наукових шкіл; 3) основні соціологічні праці, що вважаються класичними, фундаментальними, визначальними для подальшого розвитку

соціології; 4) закономірності розвитку соціології, періодизація історії соціології, основні тенденції соціологічного знання в історичній ретроспективі.

У визначенні предмета міститься кілька базових для курсу «Історія соціології» понять, які варто пояснити.

Почнемо з категорій *«теорія»* та *«соціологічна теорія»* (концепція, доктрина), які є наскрізними для усього курсу. **Теорія** – загальнонаукове поняття (від гр. *theoria* – спостереження, дослідження). є певне міркування, логічна конструкція, система узагальненого знання стосовно фрагмента дійсності, яке базується на використанні наукових понять (спеціальних термінів). Підкреслимо, вчені в рамках теоретичного дискурсу оперують не загальноповживаною лексикою, а спеціальними поняттями, які прийняті у науковому співтоваристві. Отже, опанування теорії починається з усвідомлення змісту понять (категорій), які використовує теорія. Теорії мають призначення пояснювати емпіричні факти. Теоретичне і емпіричне знання є умовними полюсами кожної науки. Цінність теорії визначається тим, наскільки вона може пояснювати розмаїття емпіричної дійсності.

Соціологічна теорія є поясненням соціального життя. З точки зору класичних уявлень про наукову теорію, сформованих на досвіді природничих дисциплін, теорія має включати фактори або причини, що визначають стан або рух емпіричних об'єктів. Проблемою соціологічної теорії є те, що в основі соціальної реальності знаходиться мінлива та суперечлива поведінка людей, які мають власну волю, погляди і можуть діяти свавільно усупереч будь-якій логіці. Цим соціологія принципово відрізняється від природничих наук, які мають справу не з мінливими об'єктами, а з фізичними і біологічними структурами, що підкоряються певним «залізним» законам, які жорстко пов'язують причини та наслідки. Таким чином, фізикам залишається лише досліджувати і відкривати закони і не варто турбуватися, чи будуть атоми, молекули і фізичні тіла їм коритися. У соціологів завжди були і будуть проблеми в цьому аспекті, бо їх завдання більш скромні – пошук загальних закономірностей, які відображають центральну тенденцію, проявляються у масовій поведінці, а не у кожному індивідуальному випадку. Ось чому більшість соціологічних теорій є обмеженими у практичному використанні.

Сьогодні соціологи розуміють, що побудувати власну теорію за аналогією з фізичними теоріями є справою фактично нездійсненною.

Соціологічна теорія може будуватися і як **сукупність принципів розуміння поведінки людей**, що по суті виходить за межі звичних уявлень про теорію у природничих науках. Принцип розуміння історично з'явився пізніше порівняно з детерміністською методологією, яка дісталася соціологам у спадок від природничих наук. Теорії, що засновані на принципі розуміння людської поведінки не претендують на сувору аналітичність, вони спираються на досвід, наукову інтуїцію й соціологічне мислення.

В соціально-гуманітарних дисциплінах поряд з поняттям теорії застосовується категорія «**концепція**». Власне у більшості випадків вони виступають як синоніми. Але «концепція» є менш визначеним і зобов'язуючим для вченого словом. **Концепція** (від лат. *conceptio* – сприйняття) – це система поглядів, набір доказів для побудови теорії. Концепція у цьому відмінному від теорії значенні є сукупністю теоретичних положень, які не претендують на суворість, доказовість, послідовність, притаманні теоріям. Саме це робить перспективним застосування поняття концепції в соціології, підкреслюючи принципову різницю між теоріями фізичного і соціального ґатунку.

Поряд з термінами «теорія» і «концепція» в літературі зустрічається слово «**доктрина**». Останнє вживається виключно у соціально-гуманітарній сфері стосовно тих теорій і концепцій, які тримаються на авторитеті їх авторів або прихильників, тобто теорія включає значний елемент віри, апріорності вихідних суджень. Наприклад, доволі часто марксистську концепцію суспільства (історичний матеріалізм або економічний детермінізм) називають доктриною. Це власне і означає, що марксизм тримається на кількох базових тезах, в які можна вірити і таким чином сприймати, або рішуче відкидати.

І ще один термін, який варто попередньо обговорити – «**парадигма**». Він походить від грецького кореня (*paradeigma* – приклад, взірець). В науці парадигмою прийнято вважати таку теорію, яка є титульною для низки теорій і концепцій, тобто вона є метатеорією, певною системою наукових координат, в межах яких будуються більш конкретні теорії. В соціально-гуманітарних науках під парадигмою розуміється світоглядна ідея, науковий принцип, які лежать в основі напрямку, що може включати низку наукових шкіл. Наприклад,

натуралістична парадигма була покладена в основу низки соціологічних шкіл XIX ст. – організму, механізму, географічної школи, соціального дарвінізму, расово-антропологічного напрямку. Зазначимо, що **наукова школа** може бути як національною, так і інтернаціональною, тобто вона включає науковців різних країн, університетів, дослідницьких установ, які є солідарними щодо певних теоретичних принципів, напрямків, концепцій. Школа може мати свого засновника (засновників), послідовників, прибічників і нараховувати від кількох осіб до сотень науковців, об'єднаних довкола певної ідеї.

Підсумуємо функції «Історії соціології» та її місце в системі наукового знання і підготовки спеціалістів:

- Вивчення історії соціології є формою самопізнання соціології, факти з історії науки становлять емпіричну основу соціології соціології;
- Історія соціології акумулює досягнення соціології на усьому протязі її розвитку, що дозволяє сучасним соціологам уникати повторення пройдених шляхів, банальних помилок, є базою для подальшого розвитку науки про суспільство;
- Знання основних концепцій, теорій, авторської логіки їх побудови, переваг та недоліків соціологічних ідей є основою формування соціологічного мислення, важливою віхою підготовки спеціалістів;
- Орієнтація сучасного соціолога у теоретичному спадку грає важливу роль як інструмент соціологічного дискурсу, бо передбачає можливість використання праць попередників, посилення авторів на ідеї класиків соціології, і це вже є певною традицією соціологічного співтовариства та ознакою професійності, що відкриває шлях адекватного сприйняття наукових текстів.

§ 1.2. Засади й методи історико-соціологічного пізнання

Історико-соціологічну спадщину треба досліджувати і вивчати на загальних принципах наукового соціологічного дослідження: неупередженості, об'єктивності, системності. Це означає, що вибір тем і напрямків не повинен

залежати від суб'єктивних уподобань і позиції дослідника або автора відповідного навчального курсу. А системність є вимогою бачити зв'язки ідей, тем, шкіл як поміж собою, так і з перебігом історичних подій. На практиці уникнути певної суб'єктивності доволі важко. І це пов'язано не тільки з нашими світоглядними позиціями та преференціями, які ми часто мимоволі віддаємо тим чи іншим авторам та концепціям. Справа в тім, що історія соціології – це велика система, яку складають тисячі праць, сотні імен, десятки шкіл і напрямів, що вже можливо до певної міри втратили актуальність, але свого часу вважалися модерними і були віхами розвитку соціології. Ось і виникає проблема добору матеріалу, визначення принципових позицій, наприклад, пов'язаних з періодизацією, пріоритетом тем або персоналій. Якщо з сотні імен спробувати виділити десять найбільш вагомих авторів, то ця задача буде мати багато варіантів її розв'язання. Тут принципом добору, мабуть, є домінуюча думка у соціологічному співтоваристві, хоча більшість може теж помилятися. Принаймні не можна ігнорувати особливі думки. Наведемо як приклад розбіжності серед вчених з визначення особи, яку можна вважати засновником соціології. А це є не другорядним, а ключовим моментом вивчення історії соціології. Переважна більшість соціологів звикли вважати засновником Огюста Конта (1798–1857) і відповідно датувати початок наукової соціології з моменту видання французьким мислителем серії книжок «Позитивна філософія» (30–40 рр. XIX ст.), де і була обґрунтована ідея нової науки і запропонована назва науки про суспільство. Але існували й інші думки з цього приводу. Наприклад, відомий соціолог XIX ст. Людвіг фон Гумплович «істинним засновником соціології» вважав англійського вченого Герберта Спенсера (1820–1903) на тій підставі, що сучасна соціологія (на думку Гумпловича) має розвиватися на основі теорії природної соціальної еволюції, засновником якої був не Конт, а саме Спенсер.

Натомість сучасний французький соціолог Раймон Арон дотримується власного погляду на виникнення соціології. Свій нарис з історії соціології він починає з видатного французького філософа Шарля Луї Монтеск'є (1689–1755), вважаючи його одним із засновників сучасної соціології. Пікантність цього погляду полягає у тому, що Арон «відсуває» виникнення соціології на ціле століття назад, ще у XVIII ст. Ось як він аргументує свою позицію (мовою

перекладу): *«Может показаться странным, что исследование истории социологической мысли я начинаю с Монтескье. Во Франции его обычно считают предвестником социологии, основание же ее ставят в заслугу Огюсту Конту, и видимо, по праву, если иметь в виду, что он – создатель термина «социология». Но если исходить из того, что предметом своего специального изучения социолог считает научное познание общества как такового, то Монтескье, с моей точки зрения, в не меньшей степени социолог, чем Конт. Толкование Монтескье социологических принципов, содержащихся в труде «О духе законов», представляется в ряде случаев более «современным», чем у Конта».*

В нашому курсі ми об'єднали творчість трьох видатних мислителів (Конта, Спенсера, Маркса) у рубрику «Виникнення соціології», зважаючи, що кожен з них об'єктивно доклався до виникнення нової науки, усі троє репрезентують одну історичну епоху, їх авторитет у науковому світі був і залишається надзвичайно високим, нарешті, важко знайти книгу з історії соціології, де б не аналізувалася їх творчість. На разі ми не переслідували ідеологічних цілей, бо подобається чи ні постать Маркса, особливо у контексті політичної історії ХХ ст., але він зробив непересічний внесок у теорію суспільства, і це не можна замовчувати. Інша справа, що наукові розвідки варто відокремлювати від утопічних мотивів, що густо вплетені у тканину марксистських поглядів.

Але проблема добору персоналій, ідей і теорій для вивчення в рамках історії соціології залишається. Більше того, час від часу соціологи пригадують певну наукову роботу або виникає значний інтерес до тої чи іншої особи через події у сучасному науковому житті, коли чергова соціологічна школа стверджується, намагаючись опертися на попередників, доводячи таким чином свою ґрунтовність і значущість. Звернення до історії, як і завжди, є додатковим інструментом вирішення сучасних проблем.

Тепер перейдемо безпосередньо до методів вивчення теоретичного спадку. Є чотири різні способи аналізу шляху, пройденого соціологією, вони мають назви:

- Персональний метод.
- Хронологічний метод.

- Проблемний метод.
- Національний підхід.

Персональний метод залишається, можливо, найбільш поширеним. Він передбачає дослідження історії соціології шляхом вивчення наукового спадку окремих соціологів, які відіграли помітну роль у розвитку науки. Ми вже звертали увагу на те, що добір соціологів, визнання їх «класиками» є до певної міри суб'єктивною річчю. Це певним чином послаблює значення методу.

Хронологічний метод передбачає вивчення історичного спадку за окремими періодами від виникнення соціології до сучасності. Цей метод передбачає попередню періодизацію шляху розвитку соціології. Спірним моментом тут завжди було визначення «точок зламу», тобто рубежів, коли закінчується попередній період і починається новітній. Сама періодизація може будуватися або на загальноісторичних подіях та хроніках, або на подіях всередині соціологічної науки, наприклад, занепад популярності старих шкіл і початок нових теоретичних напрямків. Хронологічний метод є більш «укрупнений» підхід до історії соціології порівняно з персональним методом, отже він передбачає формулювання певних закономірностей наукового процесу. Наприклад, якщо ми кажемо, що на початку ХХ ст. натуралізм як методологічна основа соціологічної теорії зазнає критики, а натомість посилюються антипозитивістські настрої, то ми виявляємо певну тенденцію розвитку соціології на зламі двох століть.

Проблемний метод означає вивчення історії становлення певних шкіл, напрямків, виникнення теорій або розвиток тих чи інших соціологічних ідей. Отже, предметом дослідження виступає не розвиток соціології в цілому, а певної її частини. Наприклад, науковець може поставити собі на меті дослідити як розвивалася ідея соціальної нерівності у контексті різних теорій, у працях тих чи інших авторів, в різні хронологічні періоди. Проблемний метод є популярним при розгляді історії становлення окремих галузей соціології та теорій середнього рівня.

Національний підхід є дослідженням історії соціології в межах тої чи іншої країни або так званих національних наукових шкіл. Цей метод є більш спеціальним і застосовується скоріше у «патріотичних» цілях, коли штучно виокремлюються вчені, що належать до певної країни. Таке робиться в

університетах, щоб студенти краще уявляли соціологічний процес на власній батьківщині. Безперечно, такий метод є корисним у педагогічних цілях, але не треба забувати, що до «національних» шкіл можуть зараховуватися автори з діаметрально протилежними соціологічними поглядами.

На практиці історія соціології вивчається у комбінований спосіб: персональний метод доповнюється хронологічним, тобто класики соціології групуються за певними періодами, а також окремо можуть вивчатися ті чи інші «національні» школи. Якщо мова іде не про загальну соціологію, а її окремі галузі, то домінуючим є проблемний метод, який доповнюється іншими підходами.

При вивченні історії соціології важливу роль відіграють *джерела історико-соціологічного знання*. Пріоритетне місце у цьому колі займають так звані *першоджерела*. Це – автентичні книги, монографії, статті, що належать перу засновників, класиків соціології або авторам, творчість яких є предметом вивчення. У ідеалі історію соціології треба вивчати за першоджерелами, які містять недеформовані різними трактуваннями і переказами автентичні тексти. На практиці це може собі дозволити лише доволі вузьке коло фахівців, які спеціалізуються на історії соціології і мають для цього певні ресурси: робочий час, знання мов або доступ до бібліотечних фондів. Але є певне число загальновідомих соціологічних праць, які називають «хрестоматійними», «класичними», і не знати їх зміст для фахового соціолога фактично неприпустимо, якщо він поважає свою професію і хоче мати визнання у професійному середовищі. В курсі «Історія соціології» є кілька подібних праць, на які варто звернути особливу увагу. До них, наприклад, належать «Метод соціології» (Е. Дюркгайм), «Протестантська етика і дух капіталізму» (М. Вебер). Низку праць значних за обсягом, наприклад, праці О. Конта, К. Маркса, Г. Спенсера, Г. Зіммеля тощо варто вивчати, користуючись хрестоматіями. Останні створюються власне для академічних цілей, щоб спростити та полегшити доступ студентів до першоджерел.

Поряд з першоджерелами існує спеціальна *критична історико-наукова література*, яку складають праці тих авторів, що фахово досліджують історію соціології, аналізують творчість класиків чи певні періоди розвитку соціології.

Слово «критика» на разі треба розуміти у широкому сенсі як аналіз, поглиблене вивчення змісту, різнопланову оцінку, у тому числі і дослідження «вузьких місць», проблемних сторін теорій. Критична література дозволяє дуже часто по-новому сприймати першоджерела, краще пов'язувати їх з історичним контекстом, краще усвідомлювати роль того чи іншого класика або напрямку в загальному розвитку соціологічної теорії. Така література є вельми важливою для написання курсових робіт. При підготовці до семінарських занять, перш за усе, треба використовувати навчальні посібники та підручники з історії соціології. На сьогодні існує доволі широке коло подібної літератури, виданої в Україні. Користуватися навчальними посібниками треба вчитися селективно, добираючи кожного разу той матеріал, що потрібен для обговорення запропонованих питань.

§ 1.3. Періодизація історії соціології та типи науковості

У подальшому ми будемо дотримуватися такої періодизації історії соціології:

- Протосоціологія.
- Виникнення соціології як окремої наукової дисципліни (перша половина – середина XIX ст.).
- Розвиток соціології у другій половині XIX ст. переважно на натуралістичній основі.
- Соціологія на зламі XIX і XX ст. або класичний період розвитку соціології (кінець XIX – початок XX ст.).
- Сучасна соціологія (від 20-х рр. до 70–80 рр. XX ст.).
- Новітня соціологія (кінець XX ст. і початок XXI ст.).

Протосоціологія (від гр. *protos* – перший) буквально означає «соціологія у зародку», те, що передувало сучасній соціології. Видатний французький соціолог Еміль Дюркгайм свого часу слушно замітив, що люди не чекали виникнення спеціальної науки про суспільство аби витворити собі ідеї права, моралі, сім'ї, держави і самого суспільства. Тобто усі ці інституції, структури існували тисячами років до появи соціології. З іншого боку, час від часу вони ставали предметами філософствування, розмірковування з боку мудреців,

політичних діячів, літераторів минулих епох. Фактично починаючи з античної доби і перших грецьких філософів протягом двох з половиною тисячоліть європейської історії ми маємо приклади «протосоціологічних розвідок», тобто праць, які за тематикою є спорідненими з сучасною соціологією. Отже, словом «протосоціологія» ми об'єднуємо усі соціальні ідеї, спостереження, доктрини, що врешті-решт і стали підґрунтям виникнення наукової соціології в ХІХ ст.

Виникнення соціології як наукової дисципліни не було разовою акцією, що завдячувала одному автору чи появі певної праці (хоча ми дотримуємося традиції визнавати формально пріоритет за Огюстом Контом). Це була дуже насичена за змістом епоха першої половини і середини ХІХ ст., коли кілька видатних філософів, мислителів, політиків з різних боків і у різні способи почали створювати «будинки соціології». Видатна заслуга О. Конта полягає вже у тому, що він дав власну назву новій науці, сконструювавши з двох коренів одне поняття – «соціологія». К. Маркс взагалі не користувався цим терміном і не визнавав вчення О. Конта як таке, що є істинним, але саме він на той час найбільш глибоко просунувся на шляху аналізу структур суспільства, низка положень його доктрини використовується і до сих пір. Але абсолютним лідером того часу з точки зору впливу на умисли соціологів ХІХ ст. був, безперечно, англієць Герберт Спенсер. Застосування теорії еволюції для пояснення соціального життя тоді здавалося найперспективнішим шляхом розв'язання соціологічних проблем. Саме творчість цих трьох мислителів і вивчається у нашому курсі соціології. Хоча і тут ми робимо певні обмеження. Наприклад, до числа засновників соціології можна було б по праву віднести і французького політичного діяча та літератора Алексіса де Токвіля. Він написав у 30–40 рр. ХІХ ст. блискучу за змістом книгу «Про демократію в Америці», яку можна вважати чи не першим зразком соціологічного дослідження, що базується на методах спостереження та аналізу документів.

Наступний період розвитку соціології визначено як *«натуралістичний»*. Під впливом Конта та Спенсера соціологія почала розглядатися як позитивна наука, яка за методами і характером є спорідненою не з філософією, а з природничими дисциплінами. Отже, вважалося за потрібне дати природне обґрунтування соціального життя, знайти об'єктивний фактор, що укорінено не

у свідомості або в мінливих соціальних обставинах, а у біологічній природі людини чи у зовнішніх географічних та фізичних факторах. Подібна направленість об'єднувала низку наукових шкіл – механістичну, географічну, органістичну, соціального дарвінізму, расово-антропологічну, які створили певну епоху у розвитку соціології. Близьким за характером науковості був і **психологічний напрямок в соціології**, який також обстоював певні натуралістичні принципи та ідею пошуку вирішального фактора соціального життя власне за його межами (у свідомості, в ментальності людей). Цей напрям набув значної популярності наприкінці XIX ст. (частково його значення не втрачалося протягом першої половини XX ст.) і мав кілька відгалужень: школа психологічного еволюціонізму, школа інстинктивізму, психоаналітична доктрина, школа психології народів, теорія натовпу і масового суспільства.

На зламі XIX і XX віків соціологія вступає у якісно новий етап свого розвитку, саме цей період іноді називають ще «класичним», бо впродовж приблизно тридцяти років кілька видатних соціологів, що отримали пізніше визнання як класики, намагаються створити теорії суспільства на новій основі, яка не мала вже нічого спільного з примітивним натуралізмом. Е. Дюркгайм, М. Вебер, Г. Зіммель, В. Парето пропонують теорії, які стають методологічним підґрунтям для розвитку сучасної соціології. Цікавим є те, що їх концепції в певних аспектах є протилежними, конкуруючими, навіть такими, що виключають одна одну. Саме це і зародило у сучасній соціології принципово відмінні традиції «макро» і «мікро» соціології. Одночасно цей період є початком загального визнання соціології, інституціоналізації, тобто поступового перетворення соціології на соціальний інститут.

Поняття «сучасна соціологія» ми вживаємо не у хронологічному значенні, а у розумінні того, що в середині XX ст. створюються соціологічні теорії, якими користуються вчені до сих пір. Саме тоді розробляються методи конкретно-соціологічного дослідження, емпірична соціологія перетворюється на самостійну галузь, без якої вже не можуть існувати сучасні суспільства. Відбувається остаточна інституціоналізація соціології, в університетах скрізь засновуються відповідні кафедри та факультети, що випускають фахових соціологів, відкриваються цілі мережі установ, інститутів, центрів, які займаються прикладними соціологічними дослідженнями.

Періоди «сучасної» і «новітньої» соціології не увійшли до курсу «Історія соціології», бо за структурою підготовки соціологів вони припадають на іншу дисципліну – «Сучасні соціологічні теорії».

Періодизація історії соціології пов'язана не тільки зі змінами шкіл та напрямків. Історики соціології вважають, що протягом останніх двох століть відбувалися зміни *типу науковості*. Під цим розуміється спосіб наукового мислення та принципи побудови соціологічної теорії. О. Конт заснував соціологію на принципах *класичної науковості*. За зразок він мав наукові теорії у природничих науках, де усі істини доводяться або шляхом спостережень, або експериментів, або математичних розрахунків. Можна сказати, що спочатку соціологія мала претензію на сувору науковість за зразками фізики чи біології. Важливе місце відводилося *принципу детермінізму*, що означав: теорія стає тільки тоді науковою, коли нарешті виявлена причина явища. Кожне явище (у тому числі і соціальні події) мають свою причину, а завдання науки і полягає у тому аби знайти цю причину (фактор). Іншими словами принцип детермінізму означає: **А** існує тому, що є **Б**. Вчений мусить не тільки описати явище **А**, але й знайти фактор **Б**. Цей тип вимагав зробити соціологію наукою індуктивного типу, де емпірична основа домінує над теоріями та гіпотезами. Щоправда, широкого розвитку емпіричної соціології на перших етапах не відбулося через неготовність соціологів до такої діяльності та відсутності установ, що могли взяти б на себе цю нелегку місію.

Натуралістичні і психологічні школи довели, що наміри побудувати соціологічну теорію на принципах класичної науковості є фактично нездійсненою справою. Вчені виявляли усе нові й нові фактори, від яких може залежати соціальне життя, але жоден з них не був вирішальним і первісним. Їм ставало ясно, що суспільство – надскладна системи, де фактори і наслідки є тісно переплетеними, де вони можуть мінятися ролями, отже, створити логічну та послідовну теорію, спираючись на класичну наукову традицію, неможливо. Наприкінці XIX ст. у розвитку соціології намітилася перша криза, що була частково послаблена завдяки формуванню нового типу науковості, який історики соціології називають «*некласичним*». Цей тип припускав інші методи створення соціологічної теорії й соціологічного мислення.

Е. Дюркгайм запропонував функціональний метод пояснення соціальних фактів, який означав певний відхід від класичного детермінізму. Завдання соціологів тепер зводилося до того, щоб описати роль, яку відіграє те чи інше явище у контексті соціального життя. Наприклад, історики, археологи довели факт широкого розповсюдження у древньому світі людських жертвоприношень; вбивали заради богів не тільки дорослих або чужаків (полонених), але й власних дітей, як це було у Карфагені. Соціолог за новим типом науковості не мав права на особисті моральні оцінки, а його завдання зводилося до того, щоб розкрити роль, яку грали жертвоприношення для існування стародавніх суспільств.

Відмінну тактику соціологічного дослідження запропонував М. Вебер, його соціологію охрестили «розуміючою». Він пропонував соціологам навчитися проникати у внутрішні світи людини, розкривати логіку її вчинків. Метод розуміння стає найбільш виразним прикладом «некласичної науковості». Нарешті, Вебер відмовився від найбільш святого принципу, на якому постала контівська соціологія, – позитивізму. Соціологія більше не розглядалася як позитивна наука, що продовжує традиції фізики та біології, як і заперечувалося, що суспільство є частиною природи, і ці сфери можуть мати спільні закони існування. Відхід від класичної науковості полягав, зокрема, у трансформації ролі дослідника, яка ставала більш творчою та вирішальною, бо жодні прибори, техніки, експеримент не могли замінити фахову підготовку, ерудицію, досвід, глибокі соціально-історичні знання науковця. Чи означало це поховання назавжди класичної наукової традиції? Ні, скоріше некласична науковість була надбудовою, розширенням можливостей для теоретизування. Зокрема, саме у цей період починається справжній інтерес до емпіричних даних, статистики, проведення опитувань, які більше відповідали класиці, ніж новим віянням. Щоправда, нова методологія проникає і у сферу емпіричної соціології у вигляді так званих **якісних методів**, що не передбачають визначення у підсумку кількісних показників, підрахунку процентів тощо.

Друга криза відбулася в умовах переходу від сучасного суспільства до так званого постмодерну (постіндустріального суспільства). У післявоєнні часи, в 60-і і 70-і рр. XX ст. соціологічні напрямки, праці, емпіричні дослідження стають об'єктом критики з різних боків. Радикальна частина соціологів

закидала своїм колегам «буржуазність», «об’єктивізм», що відриває соціологів від пульсу справжнього політичного життя, робить «соціологію порядку» захисницею існуючих політичних режимів. Інша частина соціологів була невдоволеною поділом соціології на конкуруючі табори, кожен з яких репрезентує певний теоретичний напрямок, хоча жоден з них не є таким, що задовольняє практичним потребам і може вважатися загальним. У цій обстановці виникає третій тип науковості – *«постмодерністський»*. Він не передбачає, а ні експериментальності, а ні іншого шляху верифікації (перевірки) висновків. Тепер у соціологічній концепції цінується так звана «евристичність», тобто новий погляд на речі і здатність у будь-який спосіб пояснити соціальне життя. Але таке посилення суб’єктивного фактора, постаті вченого, його інтуїції та авторитету породжує іншу проблему: як відрізнити справжню теорію від безвідповідальної балаканини.

Таким чином, вже загальний аналіз історії соціології доводить значну роль, що відіграє її дослідження для становлення нових генерацій соціологів, формування соціологічного мислення і професійної культури.

Висновки

1. Історія соціології є фундаментальною соціологічною дисципліною, яка формує світогляд молодих соціологів, їх соціологічний спосіб мислення і є обов’язковим елементом підготовки сучасних соціологів.

2. Для вивчення історії виникнення і становлення соціології можна використовувати чотири основні методи – хронологічний, персональний, проблемний і національний.

3. Основними етапами виникнення і розвитку соціології є: 1) протосоціологічний період від античних часів до першої половини XIX ст.; 2) етап виникнення соціології у першій половині XIX – середині XIX ст.; 3) етап розвитку переважно на натуралістичній основі у другій половині XIX ст.; 4) етап «на зламі століть», пов’язаний із творчістю класиків соціології (Е. Дюркгайм, М. Вебер, В. Парето, Г. Зіммель); 5) сучасний період, починаючи з 20-х рр. XX ст.; 6) новітній етап (кінець XX ст. – початок XXI ст.).

4. Існує три основних типи науковості, що дозволяють по-різному будувати соціологічну теорію; класичний тип будується на ідеї соціального детермінізму, некласичний – на функціональному поясненні явищ соціального

життя або «розумінні» сенсу людських дій, постмодерністський – залучає до процесу пізнання соціальних феноменів творчу інтуїцію дослідника та його світосприйняття емпіричної реальності.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

1. Чому вивчення історії соціології (як і історій розвитку інших соціально-гуманітарних дисциплін) є обов'язковим елементом навчальної програми підготовки соціологів (істориків, філософів, політологів, психологів), а для підготовки математиків, фізиків, інженерів відповідні історичні курси не є обов'язковими?

2. Що є предметом історії соціології?

3. Яку роль у системі соціологічної підготовки відіграє вивчення студентами історії розвитку соціологічної науки?

4. Визначте поняття «соціологічна теорія».

5. Які підходи можна покласти в основу вивчення історії соціології?

6. Як змінювалися типи науковості, якими керувалися вчені-соціологи, впродовж історичного шляху розвитку соціологічної науки?

7. Назвіть основні етапи розвитку соціології від О. Конта до сучасності.

Література

1. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии : учеб. пособ. Лекция первая. История социологии как область знания / А. Б. Гофман. – 2-е испр. изд. – М. : Книжный дом «Университет», 1997.

2. Давыдов Ю.Н. История теоретической социологии : в 5 томах. Т.1 : От Платона до Канта (Введение) / Ю.Н. Давыдов. – М. : Наука, 1995.

3. Захарченко М.В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий – К. : Либідь, 1993.

4. Метатеоретические устои социологии XIX века / История теоретической социологии. Социология XIX века (Профессионализация социально-научного знания). – М. : ИЧП «Изд-во Магистр», 1998. – С. 5–22.

5. Загальна соціологія : підручник (гл. 2. Історія соціології) / І.П. Рущенко – Харків : Вид-во Нац. ун-т внутр. справ, 2004.

Глава 2. ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ

- 1. Методологічні засади вивчення протосоціологічного періоду.**
- 2. Від античних філософів до діячів епохи Відродження.**
- 3. Попередники Конта та передумови виникнення соціології.**

§ 2.1. Методологічні засади вивчення протосоціологічного періоду

Історія соціології як сучасної наукової дисципліни починається з першої половини XIX ст., але до моменту народження науки про суспільство існували чисельні соціальні філософії. Інтелектуали стародавніх часів і початку модерну не оминали теми держави (суспільства), поведінки людини у колективах, дискутували щодо найліпшого політичного устрою і навіть намагалися моделювати ідеальний соціум. Той факт, що не існувало науки про суспільство, не заперечувало існування самих суспільств, соціальних інституцій й розуміння людьми певних соціальних закономірностей. Існували соціальні практики, які сьогодні можна віднести до компетенції соціальних наук, наприклад: проведення переписів населення, аналіз їх результатів або планування та реалізація соціальних реформ, базованих на соціальній інформації. Людство не могло очікувати появи науки про суспільство, аби жити колективно і користатися перевагами соціального способу життя так саме, як стародавні мореплавці не чекали відкриття фундаментального фізичного закону (закон Архімеда), аби навчитися робити човни і плавати великими річками й морями. Отже, на момент виникнення сучасної соціології вже існувала певна теоретична традиція і соціальні практики умовно «соціологічного змісту», і таким чином, наука про суспільство виникла не на порожньому місці. Цьому «підмурку» соціології, передумовам її оформлення в окрему наукову дисципліну і присвячується ця лекція.

Протосоціологія – це термін, який виник шляхом додавання до назви науки «соціологія» грецького слова «прото» (*protos*), що перекладається як «первинний», «перший». Протосоціологію можна розуміти як «першу» соціологію, яка ще не відокремила від філософії, і не мала претензій на науковість у сучасному розумінні. Протосоціологія – це соціологія

у зародку, усе що передувало сучасній науковій соціології. Межі протосоціології важко визначити точно, бо вона сягає більш ніж двох тисячоліть європейської історії, і її творили десятки і сотні видатних людей, філософів, політиків, інтелектуалів, що так чи інакше торкалися соціологічної проблематики. Протосоціологія є збірним поняттям, бо воно охоплює найрізноманітніші ідеї, теорії, концепції, спостереження і, навіть, обчислювання, що так чи інакше торкалися суспільств різних часів. Тут важко встановлювати логічні зв'язки, аби вважати одних філософів спадкоємцями інших, що хронологічно були попередниками. Хоча і не можна стверджувати, що соціальна думка тупцювала на місці або йшла замкненим колом. До початку XIX ст., як ми покажемо це у даній темі, було накопичено чимало соціальних ідей, які Огюст Конт певним чином переробив і поклав в основу свого проекту нової науки – соціології.

Саме різноманітність матеріалу і значний історичний простір (більше двох тисячоліть) породжує певні методологічні проблеми у вивченні відповідного матеріалу. Отже, потрібно додержуватися чітких принципів або підходів опанування протосоціології. Варто дотримуватися **хронологічного, проблемного і персонального підходів** у зазначеній послідовності. Хронологічний підхід дозволяє упорядкувати історичний простір, розбити його на хронологічні періоди від стародавності до модерну. Для цього можна використати загальновідому періодизацію європейської історії. До речі, ми не заперечуємо, що поряд з історією європейської цивілізації та науки існують китайська, індійська, арабські традиції, де є власні видатні імена філософів, наукові школи від стародавніх часів до сучасності. Але ми свідомо обмежуємо протосоціологію саме європейською історією, і не тільки тому, що українці належать до Європи, але й тому, що сучасна соціологія виникла саме у Європі на основі довгого ланцюжка подій інтелектуальної історії від античних часів до середини XIX ст.

Для цілей нашого аналізу розіб'ємо європейську історію на п'ять періодів:

Античність: охоплювала приблизно одне тисячоліття у проміжку V ст. до н.е. – V ст. від РХ. Сучасна європейська цивілізація і наука багато в чому зобов'язана старогрецькій і латинській культурам, містам і культурним центрам

Середземномор'я, які розквітали у цей період, а згодом поступово дійшли занепаду. Але до сих пір вчені звертаються до Платона чи Аристотеля, вже не кажучи про те, що десятки поколінь студентів, філософів і натурфілософів (ті, хто займалися фізикою, хімією, біологією) навчалися на трактатах стародавніх мислителів. Епоха античності закінчилася разом із падінням Римської імперії і перетворенням Європи на конгломерат варварських королівств, де світська наука, філософія, література, поезія не приймалися і навіть вважалися небезпечними видами діяльності, оскільки могли «спокушати» благочестивих християн.

Раннє Середньовіччя: від V ст. н.е. до XIII ст. Найбільш загадковий період європейської історії, про який не так багато відомо, бо це був період регресу, навіть, подекуди – втрати писемності. Домінування християнства негативно позначилося на тогочасній культурі, бо релігійні фанатики знищували речі, що мали відношення до часів язичництва, і вважали багатьох стародавніх письменників й філософів своїми ідеологічними ворогами. В цей період отримує імпульс лише так звана християнська теософія (релігійна філософія), тобто трактування християнського віровчення отцями церкви. Світська наука фактично зникає, письменство взагалі не вважається чимось достойним і нагально потрібним, навіть королі дозволяють собі бути неосвіченими. Аристократія займається війнами, політикою, мисливськими утіхами, церковними справами; культура де-не-де жевріє у монастирях, а основна маса населення перебуває у темряві неписьменності та забобон. Невипадково, що за усіма питаннями в інтелектуальній царині доводиться звертатися до спадщини визнаних у християнському світі духовних авторитетів – Августина Блаженного і Фоми Аквінського.

Відродження (Ренесанс): епоха, що починається від XIII–XIV ст. і триває до початку раннього модерну, тобто до XVI ст. Формально – це ще Середньовіччя, але у духовному, культурному житті відбувся перелам на користь освіти, науки, мистецтва. Поштовхом до Відродження, яке розпочинається в Італії, слугували знахідки речей, скульптур періоду Римської імперії; також існує версія, що під час падіння Константинополя (1453 р. місто було захоплене турками-османами) біженці вивезли до Італії багато рукописів

та інших речей античної епохи. Отже, сучасники дізналися, що умовно позаду, у глибині віків, існувала надпотужна культура, яка була набагато більш високою і витонченою порівняно із сучасним станом. Митці, поети, філософи починають вчитися і копіювати зразки минулого, вони ставлять завдання відродити стару велич. Але насправді починається потужний культурний рух, що охоплює усю Західну Європу, який приводить не до старих часів, а врешті-решт народжує сучасність. Виникає загальний інтерес до людини, її тілесності і духовності, людина розглядається не тільки як вінець божественного творіння, але і як істота, що може розвиватися і вдосконалюватися, і цьому мусить сприяти мистецтво, наука, освіта. В цей період виникають сміливі соціальні і політичні ідеї та проекти. Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Нікколо Макіавеллі, Жан Боден фактично відмовляються від ідеї, що Бог керує усіма вчинками і визначає майбутнє людей, а покладаються на творчу активність самої людини, яка здатна творити держави і форми правління за певним планом.

Просвітництво: епоха, яка отримала свою назву через провідну ідею свого часу, яку сформулювали видатні філософи: освіта широких мас населення є запорукою соціального прогресу. Цей період (XVII–XVIII ст.) позначений розвитком науки і багатьма важливими відкриттями. Низка соціальних філософів – Томас Гоббс, Джон Локк, Шарль Луї Монтеск'є, Джамбатіста Віко, Жан-Жак Руссо шукають відповідь на питання: чи існують такі ж «обов'язкові» соціальні закони, як закони фізичного світу? Саме в цей період вперше виникає ідея природних прав людини, яка перетворилася на головне гасло майбутніх революцій в Європі та США: усі люди від народження є рівними у своїх базових правах. Епоха Просвітництва назавжди змінила світогляд передових людей і підготувала Велику Французьку Революцію, яка у свою чергу визначила шляхи модерну і зміст європейської історії XIX ст.

Епоха Великої Французької Революції. Сама революція відбулася у 1789–1794 рр., але її підготовка, суспільна криза, що охопила як Францію, так і інші західноєвропейські країни, займає кілька десятиліть. Цю епоху хронологічно можна окреслити як друга половина XVIII – перша половина XIX ст. Саме в цей період остаточно сформувалися передумови виникнення соціології і відбулося народження нової науки. Видатні філософи і мислителі

цього періоду – Еммануїл Кант, Фрідріх Гегель, Томас Роберт Мальтус, Йоган Готфريد Гердер, Жан Антуан Кондорсе, Анрі де Сен-Симон й інші – створили ту інтелектуальну атмосферу, яка і прискорила виникнення соціології. Епоха модерну поставила питання про доцільність і необхідність існування спеціалізованої науки про суспільство, а Огюст Конт й інші діячі «першої хвилі» в соціології дали свою відповідь на цей запит.

Протосоціологія не є суцільною у проблематиці, питаннях та підходах, які були властиві мислителям доконтівської епохи. Протосоціологічні праці можна звести до кількох кластерів (види соціального дискурсу).

Соціальні філософії є напрямом філософського (метафізичного) дискурсу, що торкається фундаментальних питань соціального життя. До цього кластера належать філософські уявлення, концепції, доктрини щодо основ суспільного устрою, форм правління і типів держави, місця людини у суспільстві, соціальної поведінки, загальних законів, на яких будується колективне життя. Особливістю соціальних філософій є їх **умоглядний характер**, тобто методологічно вони спираються не на пріоритет спостережень й емпіричних досліджень, а будуються на уявленнях про світ самих філософів. Отже, такі концепції з точки зору сучасної науки можна визначити як суб'єктивні роздуми, авторські і оригінальні ідеї, що можуть, до речі, абсолютно не спиратися на думки інших мислителів. Багато в чому вони трималися на авторитеті авторів. Засновник соціології Огюст Конт піддав соціальні філософії нищівній критиці і запропонував будувати соціологію на такому ж об'єктивному фундаменті, як і науки точні й природничі.

Соціальні утопії – жанр літератури і філософських концепцій, де основною темою є **ідеальне суспільство**. Як правило, соціальні утопії включають гостру і дотепну критику існуючого соціального життя, тут розкриваються різноманітні недоліки, протиріччя, «суспільні виразки» буття людей. Автори утопій натомість пропонують власні рецепти: як досягти суспільної гармонії, зробити відносини між людьми справедливими, гарантувати усім членам суспільства забезпечене та щасливе життя. Фантазії авторів утопій не обмежені, і часом виглядають сюрреалістично, проте, вони щиро вважали: за доброї волі усіх зацікавлених сторін їх проект можна

реалізувати на практиці. Саме слово «утопія» набуло негативного сенсу як вираз чогось нездійсненого або небезпечного марновірства. Хоча з точки зору історії соціології соціальні утопії – вельми цікаві, бо в контексті відвертого фантазування проглядаються основні функції соціології: дослідницька, соціально-конструкторська, прогнозна.

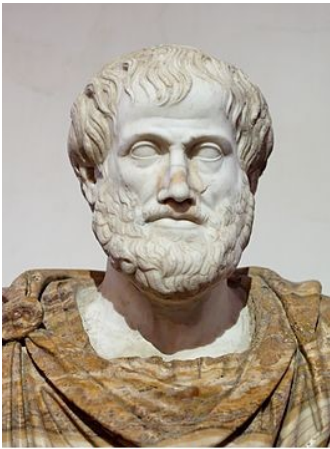
Соціальні проекти й реформи: намагання правителів і урядів проводити соціальні реформи, спираючись на певні соціальні уявлення або соціальні доктрини. На відміну від філософій тут мова іде про практичну діяльність, де є постать того чи іншого «соціального архітектора» та його уявлення про суспільство «до» і «після» реформи. Соціальні проекти і реформи виникають на тлі певних проблем та протиріч, коли закінчується одна і починається нова історична епоха. Так, соціальними реформаторами були легендарний грецький цар Солон і римський правитель Сервій Тулій. Вони своєчасно реформували свої суспільства, аби позбутися пережитків родоплемінної системи і перейти до більш сучасної територіально-класової організації. Стародавнє суспільство було родовим за соціальною структурою; воно складалося з кланів, які очолювали патріархи – глави сімейних груп. У середині клану, який міг нараховувати десятки або навіть сотні осіб, такий патріарх був повноправним володарем. Це обмежувало центральну владу, гальмувало процес майнового розшарування в епоху приватної власності. Солон і Тулій діяли приблизно за однаковою схемою: спочатку перепис людей та їх майна, потім віднесення осіб та сімей до певних прошарків (класи суспільства), а в наступному – наділення нових класів системою прав та обов'язків. Тулій на початку зробив перепис населення, по-латинському – *censeo* (звідси пішли слова – ценз, цензор тощо). В результаті він поділив суспільство на 5 цензів і так званий *proles* (ті, хто не мав власного майна, нащадки, яким не дісталася спадщина, отже, сучасною мовою – пролетарії). Уся військова і політична організація римського царства тепер замикалася на цей перепис. Кожний ценз (соціальна група, прошарок) мали споряджати до війська певну кількість центурій (сотня добре озброєних піхотинців, з яких складалася фаланга під час бою), а за це їм надавалася відповідна кількість місць у коміціях – виборному органу (щось схоже на парламент). Наприклад, перший ценз складався з найбільш заможної частини вільних римлян. До нього відносили тих, хто мав майна більш ніж на

100 000 асів (тогочасна грошова одиниця). Ці люди споряджали 98 центурій до війська, отримуючи за це 98 місць у коміціях; інші цензи виставляли меншу кількість воїнів і отримували відповідно менше представництво у органах влади. Система була зрозумілою і справедливою, вона забезпечила швидкий розвиток римського суспільства і перетворення його згодом на величезну імперію, що контролювала народи Європи, Африканської півночі, Близького Сходу.

Соціальні статистики – перша відома форма емпіричного спостереження за соціальним життям. Ще у древніх царствах правителі, аби знати чисельність людства, кількість воїнів і потенціал податкової системи, проводили переписи населення. Фактично – це соціологічна процедура, вона дозволяла отримувати достовірні соціологічні дані у формі соціальної статистики. Ці дані використовувалися для адміністрування й проведення різних реформ. У Біблії згадується, що єврейський цар Мойсей (приблизно XIII ст. до н.е.) *підрахував усе суспільство синів Ізраїлевих по родах їх, по сімействах їх, по числу імен усіх людей чоловічої статі від 20 і більше років ... і було усіх, що увійшли до обчислювання – 603550*. Переписи неодноразово проводилися і пізніше. Вони і сьогодні є важливим інструментом творення соціальної статистики. На сьогодні в основу переписів населення покладено метод суцільного опитування дорослого населення. Така процедура не є дешевою, вона готується багато місяців і проводиться в один день на всій території країни, а потім вже з використанням потужної обчислювальної техніки виводяться результати та аналізуються спеціалістами. Можна лише віддати шану тим чиновникам, які мусили сотні років тому без сучасних засобів транспорту, зв'язку, оргтехніки зробити аналогічне дослідження. Пізніше, вже у XVII ст. з'являється так звана політична арифметика. Англійський і німецький вчені Вільям Петті та Зюсмільх починають складати соціальні статистики і робити їх аналіз, використовуючи різні бюрократичні документи, наприклад, записи громадянських станів – народження й смертності. Зюсмільх відкрив цікаву закономірність: народжуваність перевищує смертність. Він трактував це у дусі свого часу як реалізацію божественної заповіді для всіх живих істот – розмножуватися!

§ 2.2. Від античних філософів до діячів Відродження

Платон і Аристотель є історично першими мислителями, про кого зазвичай згадують в темі протосоціологія. Хоча їх імена часто стоять поруч, але їх соціальні ідеї доволі різні. Аристотеля варто згадувати як одного з перших соціальних філософів, який зумів піднятися до «соціологічного мислення». Платона потрібно віднести до утопістів, бо він був першим у ряду авторів, хто пропонував ідеальну модель суспільства.

Аристотель

Аристотель (384–322) розпочав свій шлях філософа у Академії Платона, що знаходилась в Афінах. Слово «академія» пішло від назви саду, де збиралися філософи, їх учні там обговорювали різні теми «на свіжому повітрі». Згодом його ім'я стає широко відомим в Греції, і македонський цар запросив філософа для навчання свого спадкоємця – знаменитого Олександра, якому згодом підкорилася Азія. Після повернення з Македонії Аристотель заснував власну філософську школу, залишив після себе сотні праць, на жаль, тільки невелика їх частина дійшла до нас. У широко відомому творі «Політика» і деяких інших працях він висловив багато цікавих думок, базованих на спостереженнях за соціальним життям стародавніх греків. Деякі з них «зупинилися» буквально у кроці від сучасних соціологічних ідей. Так, він обстоював тезу про природну соціальність людини. Нормальна людина, на думку Аристотеля, не може існувати усамітнено, людина – істота політична (соціальна), а «дружба» є природним станом людей. Отже, в сучасних термінах можна було б дати таке резюме: в основі суспільства знаходяться соціальні стосунки. Первинними інститутами суспільства є сім'я, що дає зразок панування та підкорення, і відносини власності. Саме з них і виростає держава, вона впорядковує усю сукупність соціальних відносин; грецький мислитель, взагалі, вважав великим благом існування впорядкованих спільнот. Тогочасне грецьке суспільство, за Аристотелем, мало такий вигляд: сім'я – поліс (місто) – колонії (заморські території як, наприклад, Херсонес на території сучасної України) – держава в цілому. Він дав слушний опис соціальному розшаруванню, виділяючи три основні класи: «багаті», «середні»

та «бідні». Абсолютно по-сучасному звучить його теза, що справжня демократія пов'язана з середнім класом, бо коли до влади приходять олігархи – виникає *тиранія*, а панування нижчого класу обертається на свавілля або *охлократію* (влада черні). Таким чином, Аристотель намагався не нав'язувати штучну умоглядну конструкцію суспільства, а, скоріше, описувати реальний стан речей, що є підходом, близьким за своєю методологією до сучасних соціологічних уявлень щодо засад вивчення суспільства.

В ранньому Середньовіччі дискусії теоретиків християнства точилися довкола двох основних тем: есхатологія (вчення про кінець світу і друге пришестя Христа) і провіденціалізм (вчення про божественний промисел, яке пояснювало усі події та зміни лише непередбаченою для людини волею Господа). Така постановка філософських питань виключала будь-яку роль науки або можливість позитивних змін завдяки людській діяльності. Людині пропонувалася сліпа віра, а земний шлях трактувався як підготовка до зустрічі з Господом на Страшному Суді. Августин Блаженний (354–430) жив в епоху руйнування Римської імперії (справжнє ім'я – Марк Аврелій), він вважається одним з видатних теософів, який залишив велику теоретичну спадщину. Відомою працею є «О граді Господнім», де він обґрунтовує теократичну державу. Це є держава, заснована на релігійних принципах, правителі якої є видатними представниками священства, християнськими подвижниками. Термін «град Божий» має й інше значення – це спільнота тих, кого об'єднує любов до Бога, солідарність, презирство до плоті та земних втіх. Таким чином, суспільство має дихотомічну структуру: духовна еліта, яка живе релігійним життям, і прості люди, яким притаманні земні пристрасті та вади. Фактично Августин Блаженний уявляє ідеальне суспільство, і його концепцію можна з певними застереженнями віднести до соціальних утопій.

Соціальні утопії до появи соціології як сучасної науки були вельми популярним жанром. Початок цьому поклав, як ми вже згадували, Платон (427–347 рр. до н.е.) у відомій праці «Держава». Платон обґрунтовує своє уявлення про ідеальне суспільство, використовуючи більш широкі та загальні філософські тези. Філософська теорія Платона зводиться до того, що кожному матеріальному об'єкту, стану речей є безтілесний відповідник – певна ідея, без

якої не може відбутися матеріалізація об'єкта. Він уводить поняття «світова душа», аби пояснити (сучасною мовою) різницю психотипів людей. Вона нібито складається з трьох елементів: душа розумна, душа афективна, душа пожадібна. Звідси, робить висновок грецький філософ, люди природно поділяються на *філософів-правителів, воїнів* (стража) та усіх інших – *ремісників, селян, торгівців*. Платон пропонує наступне: 1) ще в ранньому дитинстві визначати тип особистості дитини, тобто схильність до одного з вказаних класів; 2) забирати дітей у батьків та виховувати їх на рахунок держави відповідно до свого типу та поділу праці; 3) не вважати брак та народження дітей приватною справою, а поставити це під контроль держави, аби забезпечити суспільство припливом здорової молоді; 4) обмежити або виключити повністю інститут приватної власності як такий, що диференціює людей і перешкоджає втручанню в особисте життя з боку держави; 5) жорстко контролювати поведінку людей, філософи-правителі мають право на свій розсуд вирішувати долю людей та можливість їх переміщень (наприклад, заборонялися контакти з так званими варварами без згоди правителів). З огляду на такі риси держави (Платон ще не розрізняє поняття «держави» і «суспільства»), відомий філософ XX ст. Карл Попер відніс Платона до «ворогів відкритого суспільства», бо фактично той запропонував модель тоталітаризму.

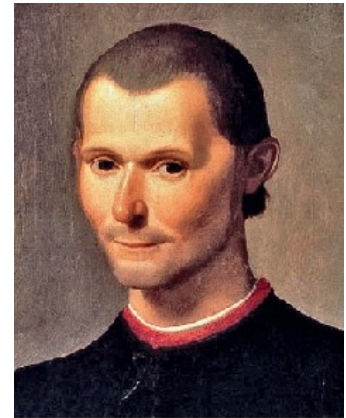
Томас Мор

Справу Платона продовжили нові генерації філософів. В епоху Відродження видатні мислителі свого часу Томас Мор (1478–1535) і Томмазо Кампанелла (1568–1639) складають власні утопічні проекти. Перший з них був англійським державним діячем часів короля Генріха VIII, але близькість до коронованої особи стала для нього фатальною, бо своє життя Томас Мор трагічно закінчив на ешафоті. Йому відрубали голову нібито за державну зраду, бо він був супротивником відділення англійської церкви від римської католицької церкви, на чому наполягав король. Але в історію Мор увійшов ще і як автор праці з незвичною назвою «Утопія» (буквально – місце, якого немає, вживається автором як назва вигаданої країни). Вона написана у жанрі розповіді моряка, який випадково потрапив на невідомий острів, де панують зовсім інші закони та звичаї, ніж у тогочасній Англії. Фактично Мор

запропонував комуністичну утопію з жорсткими обмеженнями, аби усі люди були рівними. Утопійці колективно працюють і разом проводять дозвілля, усе, що виробляється, зноситься у державні комори, звідки вже порівну розподіляється поміж людьми.

Італієць Томмазо Кампанелла був видатним інтелектуалом свого часу, ще в молодості вступив до ченців, за різними звинуваченнями провів 27 років у в'язницях, а закінчив життя як шанований вчений у Франції, де кардинал Ришельє доручив йому керувати королівською Академією наук. У в'язниці і народилася книга під назвою «Місто Сонця», яка потім стала широко відомим трактатом. До речі, у ті часи філософські, медичні, юридичні трактати писалися латиною, і «Місто Сонця» не є виключенням. Ця мова була «мертвою», але її використовували як міжнародну мову тогочасної науки. Книга багато у чому повторює «Утопію», але в житті соляріїв у більшій мірі звучать тоталітарні мотиви, наприклад, громадяни мусять наглядати один за одним та інформувати правителів про порушення кодексу поведінки. Така модель суспільства згодом отримала назву казарменого комунізму, тобто немає багатих та бідних, немає і голодних, і волоцюг, і злочинців чи повій. Усім гарантовано мінімум ресурсів, але не більше того; панує дисципліна, а до порушників системи застосовуються різні покарання. Цікаво й те, що навіть теоретично комунізм супроводжується тоталітарними порядками, тобто насадити комуністичні відносини без придушення спротиву населення й природних егоїстичних властивостей людини – неможливо. Подібні моделі було реалізовано на практиці в XX ст., і усі експерименти мали тоталітарний сценарій – в колишньому СРСР, в Китаї часів Мао, в Північній Кореї. Скрізь застосовувалися масові репресії, доноси, ізоляція від зовнішнього світу, жорстка ідеологічна обробка населення, потужна пропаганда. Автори утопій і практики комунізму щиро вважали, що їх система мусить зробити людей (хто залишився після репресій) щасливими. Але чи це так? Проте щастя розуміється різними людьми по-різному. Чимало людей є такими, що над усе цінують свободу, і у неволі не можуть бути щасливими. До речі, експерименти XX ст. так і не реалізували комуністичну мрію про повну рівність. Натомість, у комуністичних суспільствах швидко сформувався новий правлячий клас з власними привілеями...

Епоха Відродження породила й інших діячів. Нікколо Макіавеллі (1469–1527) створив вчення щодо основ політичного правління. Політику він відділяє від Бога (хоча у ту епоху правителів часто розглядали як помазаників Божих) і підкоряє її тверезим розрахункам та вигоді правителів. Свої думки щодо принципів правління він виклав у праці «Государ». Макіавеллі був прихильником сильної державної влади і ліквідації феодальної подрібненості. Державні інтереси, на його думку, завжди є вищими від інтересів приватних осіб та простих людей. Правитель має право на застосування насильства і «аморальних» методів, якщо це виправдано правильною політичною ціллю. Пізніше ім'я італійського діяча стає узагальнюючим для усіх випадків та осіб, коли в діях торжествує філософія «**ціль виправдовує засоби**», застосовуються приховані або нечесні прийоми у політичній боротьбі.

Нікколо Макіавеллі

Жан Боден (1530–1596) був відомим французьким інтелектуалом. З точки зору соціології найбільш цікавим виглядає його вчення про вирішальну роль географічного розташування держави для визначення соціального устрою. Пізніше, в XIX ст. подібні ідеї будуть об'єднані в рамках так званої школи географічного детермінізму. Боден стверджував, що жителі північних країн вимушені розвиватися більш ґрунтовно порівняно з мешканцями півдня, оскільки їм потрібно виявляти працелюбство та різноманітні навички для виживання у суворих умовах зими. Таким чином, до контексту соціальних уявлень уводиться дуже важлива ідея про існування об'єктивних факторів або умов, що визначають поведінку людей, соціальний і політичний устрій.

Епоха Відродження умовно кажучи зрушила з «мертвої точки» колективний інтелект європейців, з цього моменту починається відчутний прогрес в усіх галузях. Одночасно відбуваються ґрунтовні економіко-політичні зміни, починається історія європейського капіталізму та епоха модерну, і вона підготувала базу для виникнення соціології.

§ 2.3. Попередники Конта та передумови виникнення соціології

Є кілька провідних ідей, що з'явилися в протосоціологічний період, які було використано засновниками нової науки. Тобто соціологія виникла не на порожньому місці. Розглянемо пізні етапи протосоціології під цим кутом зору. Попередниками Конта будемо вважати тих, хто так чи інакше «поклав свою цеглину» у підмурівок соціології. Які ідеї можна розглядати як базові та вирішальні для появи нової науки?

По-перше, ідея суспільства як особливої реальності, яку можна і потрібно вивчати так само, як фізики досліджують неживу природу, а біологи – світ живих організмів.

По-друге, наявність особливих соціальних законів, що роблять суспільство чимось передбаченим. Ідея соціального закону у свою чергу пов'язана з тезою про детермінізм, тобто наявність об'єктивних причин та сталих причинно-наслідкових зв'язків, які потрібно вивчати аби розкрити сутність законів суспільства.

По-третє, ідея соціального прогресу, позитивних змін, що є головною історичною закономірністю.

По-четверте, можливість використовувати різноманітні наукові методи – спостереження, класифікації тощо – подібно до природничих наук.

Усе це поєднали в соціологічних теоріях автори вже XIX ст., але їх попередники з різних боків крок за кроком наближалися до цих тез.

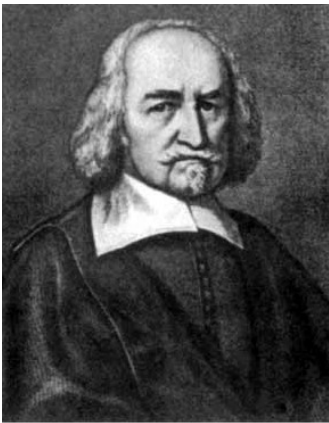

Шарль Луї Монтеск'є

Видатний внесок у протосоціологічну спадщину зробив Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755). Сучасний французький дослідник історії соціології Раймон Арон навіть вважає Монтеск'є (а не Конта) засновником науки про суспільство. Монтеск'є запропонував **принцип деїзму**, який мусив примирити сучасну науку з церквою та релігійними почуттями громадян. Принцип деїзму проголошує: «Бог дійсно створив світ, але не втручається безпосередньо у людські справи». Бог упорядкував Всесвіт, давши йому тверді закони. І справа вчених – розкрити, пізнати ці

закони, що означає наближення до самого Бога та краще розуміння його волі. Можливо, сучасній людині не зовсім є зрозумілою важливість цього принципу, але в першій половині XVIII ст. наука ще не була вільною. Існував конфлікт з церквою, фанатичними догматиками, католицькими богословами, які боялися світської науки як такої, що руйнує віру в Бога. До середини XIX ст. в Іспанії існували суди інквізиції, які жорстоко карали віровідступників, а завзятих (або уявних) єретиків спалювали на кострищах. Принцип деїзму, таким чином, був розумним компромісом: вчені не посягають на основи віровчення, не богохульствують, а своєю копіткою працею навіть допомагають краще зрозуміти божественну мудрість, велич та Його волю. Отже, закони існують, вони реально управляють світом та людьми, і завдання науки – відкрити, сформулювати закони на користь суспільству і прогресу.

Монтеск'є вважав, що в суспільствах діють закони двох типів: **природні** і **позитивні**. Перші є об'єктивними, тобто такими, що не встановлюються людьми, вони від початку закладені в сценарії суспільного життя. З точки зору принципу деїзму, можна сказати, що це сам Господь вирішив, аби суспільне життя будувалося на цих засадах. До природних законів він відносить: 1) стан миру; 2) необхідність пошуку харчів; 3) потребу у спілкуванні; 4) бажання жити у суспільстві; 5) потребу у праві, міжнародних законах, аби попередити війни. Позитивні закони встановлюють самі люди, правителі, парламенти, але вони мусять відповідати природним законам, а також «духу часу» та «духу народу». Отже, законодавство не може бути свавільним, а мусить ураховувати суму різних об'єктивних факторів. Але не тільки закони керують поведінкою людини, а також природа і клімат (особливо важливий фактор для відсталих народів), релігія, мораль, звичаї. Монтеск'є виступав як детермініст, що відповідало духу того часу, коли представники природничих наук впевнено демонстрували: кожний об'єкт, рух, явище, процес має свою причину. Він розробляв тему впливу географічних чинників, наприклад, вважав, що розмір країни визначає тип політичного правління. Так, справжня демократія як пряме народовладдя стає можливим лише у невеликих спільнотах, якими були давньогрецькі поліси; а от для обмеженою та просвітленої монархії підходять розміри такої країни як Франція, нарешті, занадто великі розміри (Росія) невблаганно призводять до деспотії.

Томас Гоббс

Англійські просвітити, вчені Томас Гоббс (1588–1679) і Джон Локк (1632–1704) створили чи не першу теорію, яка пояснювала генезу суспільства. Вона отримала назву **теорії суспільного договору**. Гоббс свою концепцію суспільства–держави виклав у книзі «Левіафан». Назва трактату походить від імені величезного і страшного чудовиська з Біблії. Це є образ держави, що охоплює собою суспільне тіло. Англійський філософ відкидає ідею Аристотеля про природну соціальність людини і заперечує природний закон миру Монтеस्क'є. Він виходить з того, що природна людина скоріше нагадує тварину з необмеженими бажаннями і претензіями на усе довкола себе. Гоббс був прихильником **концепції природних прав людини**, згідно з якою усі люди від народження наділені рівними правами. Отже, у додержавні часи люди ворогували один з одним, клан йшов на клан через суперечки за землю, здобич, ресурси, бо ніхто не вважав за потрібне поступатися іншим та був впевнений у своїй правоті. Спірні питання вирішувалися через насильство та культ сили. Фактично реалізовувався виснажливий сценарій – «**війна всіх проти усіх**», який уповільнював поступ до цивілізації. Вихід полягав у тому, аби укласти певний контракт, виробити загальну домовленість (суспільний договір), за яким кожен член суспільства відмовляється від певної частини прав на користь спільного органу (держави). Так виникають держави, які гарантують соціальний мир і певний поступ, але людина віднині не є вільною і несе тягар зобов'язань та обмежень. Держави контролюють поведінку людей, беруть на себе законодавчі функції і охорону прав громадян, карають злочинців, і роблять багато іншого від імені суспільства. Таким чином, організоване суспільство починається зі суспільного договору і започаткування держави. Такою є ця матеріалістична за суттю теорія, яка довгий час залишалася доволі впливовою, і в наш час Гоббса та Локка розглядають як засновників соціології конфлікту.

Низка філософів епохи Просвітництва та періоду Французької революції розвивала ідею **соціального прогресу**. Італійський вчений Джамбатіста Віко

(1668–1744) вважав, що історію людства складають певні стадії, які він називав «божественна», «героїчна», «людська», а загальна закономірність полягає у невідпинному просуненні вперед. Ця тема захопила багатьох вчених, які розмірковували над суспільними проблемами. Наближалася індустріальна епоха, власне, у XVIII ст. в Англії вже розгорнулася так звана індустріальна революція; вчені робили різні відкриття, які перевертали старі уявлення про фізичний світ та людину. Відбувалися різнобічні зміни, які не можна було не помічати. І філософи розцінювали це як свідчення позитивного поступу, коли крок за кроком життя людей змінюється на краще. Щоправда, філософи по-різному пояснювали причини і витоки прогресу, хоча і не ставили його під сумнів.

Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831) – знаменитий німецький філософ – вважав, що поступ є певним чином «запрограмованим» так званим Деміургом (вища надлюдська сила, фактично, Бог), бо усе, що вже виникло і відбудеться у найближчі часи, з'являється за певним сценарієм, закладеним у ідею всесвіту. Люди є свідками розгортання закономірної історії, але вони не багато чого можуть свідомо змінити у цьому процесі.

Іншу за змістом теорію соціального прогресу запропонував Еммануїл Кант (1724–1804). Він залишав за людиною право на критику існуючого стану речей і вважав можливим реформувати, покращувати життя, якщо ставитися до всього раціонально на основі наукових досягнень.

Німецький філософ Йоган Готфрід Гердер (1744–1803) звернув увагу на центральну тенденцію прогресу – гуманізацію людських стосунків та розвиток самої людини. На його думку, в центр прогресу стає людина, а не техніка, економіка чи держава. Людина за допомогою науки та техніки оволодіває силами природи та посилює власну могутність. Держава вичерпує свої функції, і може бути у майбутньому замінена самоврядуванням.

Про торжество розуму та всебічного розвитку людини писав французький вчений і політик Жан Антуан Кондорсе (1743–1794). Його було страчено під час Французької революції за політичну діяльність, але знаходячись у в'язниці, він написав трактат «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму». Тут він описує 10 етапів соціального прогресу, дев'ять з яких вже відбулися, а остання стадія саме і буде «торжеством розуму». Безперечно, подібні міркування логічно приводили до думки про потребу у спеціальній

науці про суспільство, дані якої можна використовувати для посилення прогресу та реформування.

Анрі де Сен-Симон

В цій плеяді видатних вчених XVIII та XIX ст. особливе місце посідає Анрі де Сен-Симон (1760–1825). І не тільки тому, що він був блискучим вченим-енциклопедистом, відомим усім інтелектуалам свого часу, а через одну важливу біографічну обставину. Кілька років поспіль секретарем Сен-Симона була молода людина на прізвище Огюст Конт. Останній і вважається засновником соціології, а вплив учителя, вочевидь, був доволі суттєвим. Що саме перейняв молодий Конт від маститого вченого? Сен-Симон – автор технократичної утопії. Він вважав, що тенденція до індустріалізму, науково-технічний прогрес невідомо змінять суспільство на краще, капіталізм уступить місце більш гуманній і справедливій соціалістичній системі. Проте Сен-Симон не був комуністом і не вимагав скасування приватної власності та уведення зрівнялівки. Без капіталу нове індустріальне суспільство взагалі не може відбутися. Сен-Симон бачив безмежні простори розвитку науки, саме у царині науки та техніки відбудуться революції, які перевернуть світ (він був противником політичних революцій і вважав, що революція у Франції не сприяла поступу).

Сен-Симон фактично став соціальним вченим, хоча його за традицією відносять до соціалістів-утопістів. Французький мислитель не намагався конструювати схоластичні принципи, закони і схеми, за якими треба перебудувати суспільство, як це робили справжні соціалісти чи комуністи-утопісти. Він правильно виділив центральну тенденцію епохи модерну і займався на цьому підґрунті соціальним прогнозуванням. Так, він передбачав послаблення функцій держави, особливо в галузі контролю за людиною; знаменита його теза звучить так: «у майбутньому управління людьми поступиться управлінню речами». Тобто, людство зосередиться на технічній діяльності, на перебудові довкілля, на виробництві та промисловості. Центральними фігурами нової індустріальної системи стануть промисловики у широкому значенні – люди, які будуть рухати технічний прогрес, «капітани» промисловості, інженери, менеджери, власники капіталів, що згодні інвестувати гроші в технічні проекти. Технократичні концепції (дослівно –

влада техніки) згодом набули високої популярності, особливо у XX ст., коли після Другої світової війни розгорнулася так звана науково-технічна революція. Щоправда, ці концепції сьогодні мають і чимало критиків, але це вже окрема тема... Треба додати, що як соціальний вчений Сен-Симон закликав відмовитися від метафізичного (філософського) дискурсу і перейти до спостережень та використання точних методів. Ідея *позитивної науки*, яку потім підхопив Конт та зробив стрижнем свого вчення, доволі чітко сформульована вже у працях Сен-Симона.

Таким чином, на початку XIX ст. виникли ґрунтовні ідейно-теоретичні передумови виникнення соціології. Існував вже солідний запас соціальних знань, теорій, ідей, хоча вони були розрізнені, мозаїчні і не складали щось ціле. Попереду була велика праця, аби узагальнити доробки протосоціологічного періоду і закласти фундамент вже систематичного знання щодо суспільства. Цю місію і взяв на себе Огюст Конт.

Висновки

1. Протосоціологія є збірним поняттям, яким соціологи об'єднують усі соціальні ідеї, концепції, вчення і певні соціальні практики (переписи населення, соціальні реформи) в той період, коли ще не існувала соціологія як самостійна галузь знань. Отже, в історичній ретроспективі – це більше двох тисяч років інтелектуальної історії від античних філософів до праць Сен-Симона на початку XIX ст., з якими безпосередньо ознайомився (і допомагав автору в їх обробленні) засновник соціології Огюст Конт.

2. Протосоціологію варто вивчати за хронологічними періодами і тематичними напрямками. В хронологічному аспекті – це Античність, раннє Середньовіччя, епоха Відродження, епоха Просвітництва, епоха Великої Французької революції; в тематичному – соціальні філософії, соціальні утопії, соціальні проекти та соціальне реформування, статистичні спостереження, переписи населення.

3. Основними здобутками протосоціологічного періоду була низка ідей, що склала первинну інтелектуальну базу для виникнення соціології. Це – ідея суспільства як окремої реальності, яку можна спостерігати, вивчати і яка має власні закони й закономірності, що не зводяться ані до природних, ані до чисто людських властивостей; це – ідея соціального закону і соціального детермінізму, це – ідея соціального прогресу, це – ідея використання для цілей соціального дослідження методів природничих наук.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

1. Як тлумачиться термін «протосоціологія»?
2. Якими хронологічними рамками протосоціології?
3. За якими історичними періодами варто вивчати протосоціологічні праці та ідеї?
4. Складіть таблицю: перша графа – епохи європейської історії; друга – імена філософів, політичних діячів (відповідно до історичних епох), яких можна вважати вченими протосоціологічного періоду.
5. На які групи (кластери) можна поділити форми і напрямки розвитку соціальної думки у протосоціологічний період?
6. Які соціальні ідеї Аристотеля можна вважати доволі сучасними?
7. У чому полягала сутність соціальної утопії, яку запропонував відомий грецький філософ Платон?
8. Чому утопії Т. Мора і Т. Кампанелли ми можемо віднести до протосоціологічного надбання європейської соціальної думки?
9. Який внесок у розвиток соціальної думки зробив французький філософ Ш. Монтеск'є?
10. В чому полягала концепція суспільства, яку розвинули англійські вчені Т. Гоббс і Дж. Локк?
11. Яку роль відіграв Анрі де Сен-Симон у виникненні сучасної соціології?
12. Кого з вчених вважають засновником соціології?

Література

Першоджерела

1. Аристотель Політика / Аристотель : пер. з давньогрецької. – Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003.
2. Гоббс Т. Левіафан / Т. Гоббс : пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2000.
3. Законы Ману : хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. – М : Издательство «Юридическая литература», 1984. – С. 25–26.
4. Кампанелла Т. Город Солнца / Т. Кампанелла : пер. с лат. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1954.
5. Кондорсе М. Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / М. Ж. Кондорсе : пер. с франц. – М. : Интерпракс, 1994.

6. Локк Д. Сочинения / Д. Локк : пер. с англ. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3.
7. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли : пер. с итал. – СПб: Изд-во «Азбука-классика», 2004.
8. Монтескье Ш. Л. Избр. произведения. О духе законов / Ш. Л. Монтескье – М. : Госполитиздат, 1955.
9. Мор Т. Утопия / Т. Мор – М. : Политиздат, 1978.
10. Платон. Сочинения : в 3 т. Т.3. Государство / Платон. – Ч.1. – СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та; «Изд-во Олега Абышко», 2007.
11. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо : пер. с фр. – М. : «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998.
12. Утопический социализм : хрестоматия. – М. : Политиздат, 1982.

Підручники та критична література

13. Арон Р. Шарль Луи Монтескье / Р. Арон Этапы развития социологической мысли. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1992.
14. Виндельбандт В. Избранное. Платон / В. Виндельбандт Дух и история. – М. : Изд-во «Юрист», 1995.
15. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии / А. Б. Гофман – М. : Книжный дом «Университет», 1997.
16. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий – К. : Либідь, 1993.
17. История теоретической социологии : в 5 т. Т.1. От Платона до Канта. – М. : Наука , 1995. – С. 5–119, 151–262.
18. Кравченко А.И. Макиавелли: технология эффективного лидерства // Социологические исследования. – 1993. – № 6.
19. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. Том. 1: У полоні Платонівських чар. – К. : Вид-во «Основи», 1994.

Глава 3. ОГЮСТ КОНТ ПРО СОЦІОЛОГІЮ ЯК ПОЗИТИВНУ НАУКУ

1. *Суспільні й наукові передумови виникнення соціології.*
2. *Життєвий шлях і наукова діяльність О. Конта.*
3. *Позитивізм як світоглядна і методологічна основа соціології.*
4. *Зв'язок соціології з природничими науками: класифікація позитивних наук, метод соціології, організмичний погляд на суспільство.*
5. *О. Конт про структуру соціологічного знання та основні завдання соціологів. Соціальна статика.*
6. *Соціальна динаміка. Закон «трьох стадій інтелектуального росту».*

§ 3.1. Суспільні й наукові передумови виникнення соціології

Соціологію сучасні вчені доречно називають *«проектom епохи індустріалізму»*. Що це означає? Мається на увазі: соціологія виникла не випадково в першій половині XIX ст. Саме в цей період, коли у Західній Європі швидко розвивалися процеси переходу від традиційного суспільства до індустріальної стадії, виникла потреба у новій науці, за допомоги якої можна було б не тільки пояснювати те, що відбувається в європейських країнах, але і до певної міри управляти процесом змін. Отже, у суспільстві, де фактично нічого не змінюється, а люди звикають до традиційного існування, не виникає того, що називається «соціальним запитом» на науку про суспільство.

Нова доба в європейській історії почалася у XVI ст. з поширення ідей нової релігійної системи – протестантизму і поступового розвитку капіталістичних ринкових відносин. Одночасно відбувається поступ освіти і науки, накопичуються відкриття у математиці, фізиці, хімії, що згодом дадуть поштовх так званій Індустріальній революції, яка охопила спочатку Англію (XVIII ст.), а потім поширилася і на континентальну Європу. Нові принципи виробництва – застосування машин, парового двигуна, фабричної організації праці – були не сумісні з феодалізмом і застарілими системами господарювання. Старі порядки, аристократія, клерикали, королівська влада стають мішенню нищівної критики з боку передових філософів-просвітників,

до яких починають прислухатися широкі кола інтелектуалів та буржуазії, що прагнули змін. Нарешті, в останнє десятиліття XVIII ст. відбулася так звана Велика Французька революція (1798–1794 рр.), яка проголосила принципи республіканського правління, рівності усіх громадян, свободи слова. Феодалізм був приреченим, і невеликі за часом періоди реставрації старих порядків вже нічого не вирішували у широкій історичній перспективі. Отже, на початок XIX ст. Європу охопили різноманітні революційні процеси і зміни: наукові, промислові, політичні, ідеологічні.

Таким чином, поява нової науки – соціології – відбувалася на тлі потужних соціально-економічних, політичних і ідейних змін та перетворень. Власне перед політиками, елітами, філософами постали нагальні питання: куди рухається суспільство? Що очікує європейську цивілізацію? Чи можна впливати на процеси змін для того, аби світ людей був більш досконалим, гуманним? Чи здатні уряди побороти бідність, несправедливість, припинити війни, приборкати злочинність й інші так звані «суспільні виразки»? Щоб вирішувати питання такого масштабу, потрібно було застосовувати наукові підходи, мати власне соціальну науку, якої вже бракувало передовим суспільствам. На той час вже було відкрито деякі фундаментальні фізичні закони, які розкривали таємниці природи, всесвіту, неорганічної матерії. За аналогією, можна було очікувати, що існують і соціальні закони, які можна пізнати в рамках науки про суспільство, і надалі керуватися їх змістом для цілей політичного управління.

Жодна видатна наукова теорія чи відкриття не з'являються «на порожньому місці». У світі науки завжди існують попередники, що закладають теоретичні, ідейні передумови наступного кроку. Так сталося і з соціологією. Її поява як самостійної наукової дисципліни була зумовлена не тільки історичними подіями і суспільними зрушеннями, але й науковим поступом. Про ці речі більш докладно йшлося у темі «Протосоціологія». Зупинимось лише на тих дійсно визначальних ідеях, що було покладено у фундамент нової науки.

Перша річ, без якої дійсно не могла б виникнути соціологія – це ідея суспільства. Очевидним є те, що саме *суспільство є онтологічною передумовою соціології* як науки. Сьогодні здається дивним, що зрозумілі для

сучасної людини речі мали свій початок. Але так було: у традиційному суспільстві ідеї суспільства як окремої реальності не існувало, а сам термін «суспільство» вживався у більш вузькому значенні, наприклад, як синонім добірної касти або так зване «вище суспільство». Думати по-іншому заважали станові, расово-релігійні, соціальні забобони. До того ж поняття суспільства є певною абстракцією на відміну від людини, що існує фізично, і може бути предметом навіть природничих наук (фізики, хімії, біології). Повинні були відбутися ґрунтовні зміни світогляду, аби визнати: усі люди без расових або станових чи класових виключень можуть складати щось органічно спільне, що існує у реальності і має власні закони.

Потрібен був інтелектуальний прорив, аби почати уявляти суспільство поряд з людьми і не зводити його до простої суми індивідів. Найбільш виразно цю думку висловлював Анрі де Сен-Симон – видатний французький мислитель, утопіст і прибічник соціалізму. У 1813 р. він писав: «...Суспільство не є простим скупченням живих істот, дії яких незалежні від кінцевої мети, мають причиною лише свавілля окремих індивідів... це передусім справжня злагоджена машина, усі частини якої по-різному сприяють руху цілого. Об'єднання людей утворюють справжню Істоту, міцну або слабку в залежності від того, наскільки регулярно усі органи виконують доручені їм функції». Ідея суспільства, що поволі визріла у роботах філософів протосоціологічного періоду, склала онтологічну передумову нової науки. Дійсно, не могла виникнути наука про суспільство, якщо б не визнавався сам факт його існування. Отже, цей факт на момент виникнення соціології вже усвідомлювався вченими, його було покладено в основу будівлі нової науки.

Друге, не менш важливе відкриття, якому ми також зобов'язані діячам протосоціологічного періоду, полягало у проголошенні принципу соціального детермінізму та ідеї соціальних законів. *Детермінізм* як науковий принцип полягає у тому, що усяке явище, процес, рух має свою причину. Це було досягненням природничих наук і аксіомою на той час для механіків, фізиків, астрономів, хіміків. Звідси випливало, що завдання кожної окремої науки полягає в тому, аби розкрити причинно-наслідкові зв'язки, і сформулювати їх у вигляді законів. Стосовно суспільства проблема ставилася так: а чи можна

застосувати принцип детермінізму до соціального життя? Суть проблеми полягала у тому, що соціальне життя творять не атоми і молекули, які безумовно підкоряються діючим на них силам, а розумні живі істоти, що можуть діяти і чинити так або інакше за власним бажанням. Існувало припущення – в суспільстві не діють жодні закони, а є лише гра випадковості та збіг обставин (цієї тези дотримувалися переважно історики, які вивчали хронологію подій). Якби усі погоджувалися з цим припущенням, соціологія не мала б жодного шансу на існування. У ті часи проблема посилювалася і потребою уладнати відносини науки і релігії. Середньовічна теологія проголошувала, що Бог є причиною усіх подій, у тому числі і відношень поміж людьми. Вихід знайшов французький філософ Шарль Монтеск'є, висунувши принцип деїзму: Бог дійсно створив світ, але за певними законами, і йому немає потреби втручатися у поточний перебіг подій. Іншими словами – у світі діють закони, які можна досліджувати і формулювати. В суспільстві мають місце загальні причини, які стоять за випадковостями та рішеннями окремих людей, що на перший погляд сприймаються як свавілля. Він писав: «Існують загальні причини як морального, так і фізичного порядку, що діють у кожній монархії, підносять її, підтримують або руйнують; усі випадковості підлягають цим причинам». Саме Монтеск'є одним з перших проголосив існування **фундаментальних соціальних законів**. Їх він відносив до так званих *природних*, тобто встановлених від початку. Поряд з ними філософ виділяв *позитивні* закони, які можуть встановлювати самі люди, наприклад, через політичні інституції. Тему соціальних законів окрім Монтеск'є розвинули Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо, Іммануїл Кант й інші філософи. Це було вкрай важливим для виникнення соціології.

Ще одна ідея, яка органічно увійшла в «тіло» нової науки – закон **соціального поступу (прогресу)**. Ще раз підкреслимо: традиційне суспільство не давало емпіричних даних для висновку, що соціальне життя рухається, розвивається, а не замикається у вічних циклах. Нова доба давала безліч прикладів того, що розвиток є законом суспільства. Філософи, спостерігаючи поступ сучасної епохи на конкретних прикладах змін у політиці, економіці, побуті, моралі, почали робити припущення, що він існував і у минулі часи, але його не помічали через великі проміжки часу, які були потрібні для того, щоб ствердилися нові соціальні форми, відбулися винаходи і т.ін. Найбільш

завершену теорію прогресу наприкінці XVIII ст. запропонував французький політичний діяч, математик, філософ Жан-Антуан Кондорсе. Він вірив в те, що людський поступ є наслідком людського розуму та здібностей, що не мають меж. Свої думки він виклав у трактаті «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму», де виділив 10 етапів соціального прогресу (від початку історії людства). Остання епоха (власне його прогноз на найближчі часи) – це торжество розуму, ліквідація нерівності, всебічний розвиток людини. Треба зазначити, що у протосоціологічний період виникла традиція: формулювати етапи розвитку суспільства і знаходити певні закономірності у поступі та зміні епох.

Нарешті, з часів Рене Декарта і Френсиса Бекона європейські вчені багато уваги приділяли *методу науки*. Стало вже поширеною думкою, що досягти важливого результату можна, лише використовуючи по-справжньому наукові методи. Теорія методів (методологія) почала складатися у межах природничих дисциплін. На момент виникнення соціології загальновизнаними методами вважалися: спостереження та систематичне фіксування результатів спостереження, опис явища, проведення експерименту, порівняння досліджуваних зразків та їх класифікація, тобто побудова типологічних структур. Ці методи, як буде показано нижче, і запропонував Огюст Конт для нової науки.

Отже, ми бачимо, що на початок XIX ст. існували як поважні соціально-політичні причини виникнення соціології, так і наукові ідеї, що сприяли цьому кроку. Але жодне відкриття або теорія, а тим більше виникнення нової науки, не може відбутися механічно, без участі видатних і талановитих вчених, які мають оригінальне і нестандартне мислення. Такою фігурою на момент виникнення соціології став Конт, якому ми зобов'язані *проектом нової науки і самою назвою* – «соціологія».

§ 3.2. Життєвий шлях і наукова діяльність О. Конта

Огюст Конт

Огюст Конт народився у 1798 р. у провінційному французькому місті Монпельє. Але усе його життя було пов'язане зі столицею Франції – Парижем. Це місто у ХІХ ст. не даремно ще називали «столицею світу». Тут відбувалися бурхливі політичні події, сюди прагнули потрапити провідні вчені, митці і бізнесмени; Париж був законодавцем моди у різних галузях і простором для різноманітних кар'єр. Невипадково переважна більшість вчених, філософів, на яких ми вже посилялися, були французами і мешкали у Парижі.

Але молодий Конт не був схильним приєднуватися до філософів, він закінчив Політехнічну школу у Парижі, здобув природничонаукову освіту, і це суттєво вплинуло на його творчість як засновника соціології. Він не робив офіційної кар'єри, задовольнявся роллю домашнього вчителя з математики (для заробітку), а усі свої творчі сили направив у нову галузь, і фактично усе своє життя залишався незалежним дослідником і інтелектуалом. Соціологія для нього особисто була аматорською справою, яка не приносила прибутку або офіційних почестей. Але Конт вперто робив цю справу, вірячи у те, що вона буде корисна для людства, і може суттєво вплинути на подальшу історію. Можна сказати, що усе життя він зберігав не матеріальну, а духовну мотивацію для своєї творчості, і з думкою про загально соціальну цінність своїх здобутків долав чисельні життєві труднощі.

Значною подією в біографії Конта була його зустріч з Сен-Симоном. Він виконував функції секретаря (1817–1824), який мусив допомагати готувати рукописи видатного утопіста до друку, вести листування тощо. Вплив Сен-Симона на Конта, а отже і на соціологію в цілому є незаперечним. Ідея позитивізму і пізнання у соціальних науках, яке повинно спиратися на спостереження і точні методи; класифікація наук; основні історичні стадії розвитку суспільства; ідея індустріального суспільства як безальтернативного майбутнього усього людства – усе це є спільним для двох мислителів. Але з плином часу виявилися і розбіжності. Конт не поділяв ідею соціалізму свого вчителя і усе, що було з цим пов'язано. Конт віддавав перевагу централізованій

державі, а не самоуправлінню, робив передусім акцент на «соціальний порядок», був проти класової боротьби і агітував за «соціальний консенсус». Долі Сен-Симона і Конта згодом розійшлися, і останній став на шлях самостійної наукової роботи та пропаганди своїх поглядів. Головним своїм завданням він вважав заснування і широку пропаганду вчення про **позитивістський спосіб мислення** і розвиток на цій основі нової науки про суспільство, яку на початку називав «соціальна фізика».

Конт намагався донести свої погляди широкій громадськості, організуючи у Парижі так звані «публічні лекції», бо він не мав університетської кафедри для пропаганди своїх ідей. Але відомість Конт отримав, здійснивши широкий видавничий проект: з 1830 по 1842 роки він видає шість томів «Курсу позитивної філософії». Саме тут у 47-й лекції з'явився термін «соціологія», який було складено автором з двох коренів (латина і давньогрецька), і написано французькою мовою. З французької назва нової науки поширилася спочатку Європою, а потім і світом. Відмовитися від терміну «соціальна фізика» Конта примусила конкуренція з Адольфом Кетле (бельгійський математик, астроном, статистик, соціолог), який широко використовував назву соціальної фізики для позначення того, чим він займався. Кетле увійшов в історію радше як засновник емпіричної соціології, а Конт – теоретичної соціології. Сталося так, що термін «соціальна фізика» втратив актуальність, а «соціологія» – назавжди закріпився як назва нової науки.

У зазначеному видавничому проекті було закладено основу нової світоглядної системи – позитивізму як методології наукового дослідження і практичної діяльності. Потім настала черга іншим творам. «Система позитивної політики» (чотири томи, що вийшли з 1851 по 1854 роки) визначає основи позитивної політики, тобто практичних дій у державі на основі позитивістського підходу. Інші твори популяризували та пояснювали позицію Конта: «Роздуми про дух позитивної філософії», «Позитивістський катехізис», «Суб'єктивний синтез». А після смерті з'явилося видання, яке підготували учні, – «Заповіт Огюста Конта» у чотирьох томах.

У молодості Конт дотримувався в цілому ліберальних і на той час «прогресивних» поглядів, він відійшов від офіційної релігії і був фактично

агностиком (невіруючим) або краще сказати – він вірив тільки науковим фактам і доказам. З віком його політичні погляди зазнали кардинальних змін, він став прибічником консерватизму, різко засуджував різні радикальні і революційні течії, особливо анархізм, у якому вбачав свідомий і направлений підриг основ соціального порядку. Цікава метаморфоза сталася з його ставленням до релігії. Ні, Конт не повернувся до католицизму, але почав гаряче пропагувати власну релігію Людства. Творець соціології дійшов до висновку: людині потрібна певна віра, яка доповнює її раціоналістичні можливості. Неможливо поширити у суспільстві нову позитивістську ідеологію, не використовуючи такий ресурс, як віра і церковна пропаганда. В новій церкві він пропонував поклонятися не надприродній істоті, а Людству і кращим його представникам – видатним вченим, митцям, політикам, а з амвона викладати не традиційні догмати, а розвивати ідею позитивного ставлення до життя, науки, політики. Власне, і кліриками у цій церкві мусили б виступити філософи-позитивісти, а не традиційні священики. Тобто мова не йшла про містику, а, скоріше, про своєрідну форму пропаганди нової ідеології із застосуванням старих методів.

У особистому житті Конт не був щасливим. У нього було драматичне кохання до Клотільди де Во, яке скінчилося загибеллю жінки (через рік знайомства) від невиліковної хвороби. Власної сім'ї він не мав, практично завжди був у фінансовій нужді, згодом його матеріально підтримували шанувальники і друзі; до того ж він переніс важкий психічний розлад на тлі інтелектуальної перевтоми. Конт увійшов в історію науки як подвижник, що може принести в жертву власний комфорт, благополуччя заради великої ідеї, наукової істини, сподіваючись, що його відкриття буде оцінене нащадками і відіграє велику роль у поступі всього людства. Помер він у 1857 р. в оточенні прибічників і учнів. Його ідеї поширилися Європою і дали поштовх розвитку нової науки – соціології. Найбільш цінним з позицій сучасної науки залишається вчення Конта про позитивістський засіб мислення, який потребує спеціального розгляду.

§ 3.3. Позитивізм як світоглядна і методологічна основа соціології

«Позитивний» і відповідні похідні поняття – «позитивізм», «позитивістський» – є центральними у концепції Конта. Усі складові і відгалуження свого вчення засновник соціології будував як розвиток і поширення *ідеї позитивізму*. Отже, і концепція соціології побудована на цьому принципі. Ось чому ідейну спадщину великого французького вченого варто аналізувати, починаючи з розгляду ідеї позитивізму.

Позитивізм, за Контом, це важлива складова людського мислення, яка актуалізується і стає провідною у сучасну епоху. Але «дух позитивізму» існував завжди. Були часи, коли він був затьмарений нашаруваннями віри, релігії, метафізики, які спотворювали прагнення людини до самостійного і реалістичного мислення. Мислити позитивно у широкому сенсі – це бути реалістом, і не вигадувати нісенітниць, довіряти власному досвіду, бути практичним. Свобода від забобон, логічне мислення, використання вдалого досвіду та орієнтація на практичний і корисний результат є складовими позитивного мислення. Люди, безумовно, з давніх часів користувалися цими принципами, а інакше вони б образно кажучи не вийшли з печер. Але була й інша тенденція розуму – до сліпої віри у надприродні сили, авторитети, різні химери, які вводили здоровий глузд нанівець. Конт бачив своє особисте завдання у тому, аби відродити дух позитивізму, або краще сказати, – прискорити загальну трансформацію Західної цивілізації на принципах позитивного мислення.

У творах Конта позитивізм розглядається у трьох сферах. По-перше, як властивість людського мислення взагалі, що може проявлятися у різних сферах, у тому числі і у побуті, повсякденному житті та розумовій діяльності звичайних людей. По-друге, як науковий світогляд і методологія побудови наукового пізнання. По-третє, як принцип практичної діяльності, політики, управління, освіти. Конт щиро вважав, що проблеми людства пов'язані з обмеженням і неопозитивним мисленням, а коли громадяни (і не тільки вчені) будуть здатні мислити і діяти позитивно, цивілізація докорінно зміниться, і прогрес буде пришвидшено стократно. Власне позитивізму потрібно вчитися, оволодівати

його теоретичними настановами і практичними перевагами. Інститут освіти Конт розглядав як центральний елемент у процесі поширення позитивістського мислення і наукових знань. Цей інститут мусив би поєднувати позитивну науку з масовою свідомістю. І це було б справжньою духовною революцією, яка мусить раз і назавжди звільнити людство.

Для розуміння концепції соціології, розробленої Контом, звернемося до позитивізму у науковій сфері. Вчені, на думку французького мислителя, складають авангард позитивістського руху. Саме їм належить не тільки мислити позитивно, але й будувати на цьому підґрунті свої дослідження. Позитивна наука повинна задовольняти наступним вимогам. *По-перше*, вона мусить користуватися науковими методами, які не припускають спекуляцій у пошуку істини, висновків. Повністю виключаються умоглядні конструкції, які не базуються на суворій логіці, фактах і розрахунках. Науковий метод стає центральною ланкою кожної позитивної науки і потребує спеціальної розробки ще до того, як почнеться сам процес пізнання. *По-друге*, відкриті істини, закони, висновки мусять піддаватися перевірці (верифікації) іншими вченими, спостерігачами. Наукова істина не має нічого спільного з одкровенням, пророцтвом видатних осіб, наділених харизмою або надзвичайними особистими здібностями, не доступними пересічним людям. Усе, що зробив один вчений, можуть повторити інші, якщо вони використовують такі ж методи. Особливе значення позитивізм надає математичним розрахункам, які виключають різні суб'єктивні впливи. Позитивна наука має бути точною, що становить певний ідеал, до якого треба прагнути усім вченим. Це положення мало особливе значення стосовно гуманітарних дисциплін, які не відповідали критерію точності. Отже, за логікою Конта, постає завдання наблизити гуманітарні (соціальні) дисципліни до точних (природничих) наук. *По-третє*, справжня позитивна наука є практичною, тобто корисною для людства. Вона мусить сприяти прогресу загальному або у якійсь конкретній сфері. Безплідні схоластичні дискусії на кшталт тих, які полюбляли богослови у Середньовіччя, не можна вважати науковими.

Конт рішуче відокремлює науку від вірувань. Релігія, богослов'я і, навіть, філософія (метафізика), будуються на вірі у вищі авторитети (надприродні або загальновизнані), виключаються з списку позитивних наук. Власне, для Конта

слово «наука» і поняття «позитивна наука» є синонімами. Усе інше – це метафізика, вірування, що лежать в іншій площині людського розуму, ніж наука. Конт усвідомлював значення релігії та вірувань для людини, особливо пересічного індивіда, який є далекий від науки і прогресивних тенденцій. Він навіть розробляв власний релігійний проект для пропагування позитивізму у масах. Але науки це не стосується.

Особливі стосунки у Конта склалися з філософією. Хоча сам він себе часто називав філософом, але додавав до цього слово «позитивіст». На загал він відкидав претензії філософів-метафізиків на науковість. Головна розбіжність полягала у тому, що метафізики створювали свої системи, не спираючись на факти, досліди, емпіричні матеріали, спостереження тощо. Свої концепції метафізики «виводили» з власного розуму, тобто користувалися не науковим, а *умоглядним методом*. До того ж вони увесь час намагалися пізнати сутність речей, яка є недоступною для сучасного розвитку людського розуму. В результаті їх тези не піддаються верифікації і мусять сприйматися «на віру» або з поваги до імені та авторитету джерела, що є неприпустимим у науці. Доктрини мають відокремлений характер, і кожен великий філософ створює їх з початку, не розвиваючи попередників, а це також не властиве справжній науці.

Отже, «науковий» позитивізм – це певний світогляд сучасних вчених, що орієнтує їх здобувати об'єктивні істини, відкривати реальні, а не вигадані закони, застосовувати коректні методи, і, врешті-решт, через отримані дані має сприяти загальному прогресу людства.

§ 3.4. Зв'язок соціології з природничими науками: класифікація позитивних наук, метод соціології, організмичний погляд на суспільство

Конт, створюючи концепцію соціології, виходив з того, що, по-перше, соціологія мусить мати статус не філософської, а *позитивної дисципліни*, по-друге, між соціологією і природничими науками не має принципових бар'єрів, зокрема, унаслідок єдності фізичного, органічного і соціального світів. Людина і суспільство продовжують лінію природного розвитку; світ природи має

спільні закони і мусить вивчатися на основі загальної методології. Наука про суспільство, на думку Конта, має продовжувати кращі традиції позитивних наук, і немає нічого поганого у тому, що соціологія запозичує певні ідеї, поняття, закони, методи у старших «братів» – наук, які вже існують сотні років.

Першим кроком у побудові концепції нової науки було визначення місця соціології в системі позитивних наук. Для цього Конт розташував основні науки у певній послідовності, яка в цілому збігається з історією розвитку наукових знань від Античності до Нового часу, і додав до цього списку соціологію як найбільш молоду і сучасну дисципліну. Класифікація наук, за Контом, має такий вигляд: **Математика – Астрономія – Фізика – Хімія – Біологія – Соціологія**. Ця послідовність має певні властивості. По-перше, кожна попередня є основою створення і розвитку наступної науки. По-друге, загальна закономірність передбачає перехід від абстрактних і простих до більш конкретних і складних наук.

Соціологія завершує умовний ланцюжок. Що це означає за логіки Конта? Соціологія, передусім, є прикладною наукою, завдання якої – відповісти на нагальні питання, що стоять перед сучасними суспільствами щодо напрямку їх розвитку, політичного устрою, розбудови інституцій тощо. Одночасно соціологія є і найбільш складною наукою, і це визначається особливостями її об'єкта, бо суспільство – це надскладна система, а ще до того людину не можна розглядати як механічний елемент системи, оскільки вона наділена розумом і свободою волі. Нарешті, соціологія мусить використовувати здобутки своїх попередниць. Математика дає можливість використовувати певні свої здобутки (наприклад, теорія ймовірностей, великих чисел) для аналізу соціальної реальності. Астрономія вчить мистецтву спостереження. Фізика і хімія демонструють важливість застосування сталих методів, експерименту. Але найбільший вплив на нову науку має біологія. Зоологи показали важливість таких методів як опис і класифікація фактів, біологи мають справу із живими організмами, які дуже нагадують суспільні системи. Таким чином, класифікація наук, де соціологія посіла останню найвищу сходинку, мала принципове значення для установлення статусу нової науки і всього, що з нею пов'язано.

Місце і статус нової науки логічно приводять Конта до вибору методів, якими можуть користуватися соціологи. Пізнання соціального світу мусить

базуватися на об'єктивних процедурах, саме таких, які є на озброєнні природничих наук. Конт розглядає тріаду методів: а) *спостереження*; б) *експеримент*; в) *порівняння*. Проблема полягала у тому, щоб до певної міри адаптувати зазначені методи до умов і специфіки соціологічного дослідження. Засновник соціології лише частково вирішив це питання. Зазначимо: у першій половині XIX ст. фактично ще не була розвинута емпірична соціологія, яка дозволяє коректно здійснювати спостереження за соціальним життям. На маніпулювання А. Кетле даними соціальної статистики Конт дивився скептично, а самого бельгійського вченого сприймав скоріше як конкурента. Конт не пішов далі декларацій стосовно того, що процедура спостереження повинна задовольняти критеріям достовірності й точності. Безперечно, важливо вже те, що французький вчений зробив заклик вивчати реальні соціальні факти, спостерігати суспільне життя і описувати його таким, яким воно є без прикрас або критицизму, властивого філософам. Конкретні методики й техніки соціального спостереження були запропоновані вже наступними генераціями соціологів.

Цікаво, як Конт трактував експеримент. Відомо, що цей метод широко використовують практично усі природничі науки. Але предмет фізики або хімії зовсім інший. Чи може соціолог робити свої експерименти у суспільстві чи «над суспільством»? Конт розумів абсурдність такого прагнення. Але одночасно вважав, що як експеримент можна розглядати патологічні явища і процеси у соціальному житті, коли сама історія нібито навмисно експериментує над людьми, народами, державами. Це стосується кризових, революційних, перехідних періодів, коли порушується звичайний плин соціального життя і на поверхню виходять приховані явища або властивості людини і суспільства.

Заслуговує на увагу те, як Конт розвинув сферу застосування порівняльного методу. Він поділив його на три різновиди. Перший шлях – це порівняння людських і тваринних істот: передусім, погляди Конта були націлені на тих представників фауни, що, як і люди, утворюють спільності. Завдяки цьому, вважав засновник соціології, можна встановити елементарні форми соціальності і, вірогідно, відкрити якісь загальні закономірності для всіх живих істот, які ведуть колективний (соціальний) спосіб життя. Другий прийом

полягав у порівняльному аналізі способу життя, традицій, політичного устрою різних народів світу. Особливо цікавими здавалися спостереження і порівняння віддалених культур, які розвинулися незалежно одна від іншої. Спільні форми, інституції, типи відносин могли вказати на універсальні закономірності побудови суспільств і історичного розвитку. Третій метод Конт визначив як «історичне порівняння різних послідовних станів людства». Історичний метод зводиться до співставлення різних фаз еволюції людства, він міг бути корисним для різних цілей, наприклад, складення прогнозів майбутніх сценаріїв.

Таким чином, Конт як засновник соціології приділив значну увагу темі методу нової науки, розуміючи, що без визначення цього атрибуту соціологія не може претендувати на статус позитивної науки. Він лише заклав традицію розробки методологічних і методичних основ соціологічних досліджень. Сьогодні ця тема є не менш актуальною, ніж у XIX ст., і ми мусимо віддати шану людині, яка зробила перші кроки у цьому напрямку.

Але Конт поряд з «об'єктивним» декларував і «суб'єктивний» метод. Справа в тім, що Конт мислив свою діяльність дещо ширшою, ніж місія звичайного вченого, який збирає, систематизує і описує факти. Він вважав, що позитивізм дуже швидко перетвориться на загальний спосіб мислення і відбудеться справжня революція духу. Соціологи-позитивісти тут повинні відіграти важливу роль ідеологів, керманичів епохальних змін. На принципах позитивізму потрібно перебудувати мораль і практичну діяльність, політику і класові відносини. Об'єктивності у практичній діяльності, вважав Конт, замало, бо тут йдеться про долі людства і конкретних людей. Засновник соціології висунув моральний імператив, що стисло укладається у формулу «жити для інших». Основою суб'єктивного методу є альтруїзм, тобто служіння своїй сім'ї, батьківщині і людству. Цей метод він ще охрестив методом «серця», коли у практичній діяльності, політиці людина виходить з велінь свого серця і має здатність до емпатії (розуміння інших, співпереживання).

Вплив природничих наук, мислення їхніми категоріями призвели до появи *першої моделі суспільства*, яка ґрунтувалася на біологічних уявленнях про живий організм. Конт розглядав суспільство як своєрідний *організм*, що має багато спільного з організмами живих істот. Ця традиція в соціології XIX ст. буде підхоплена багатьма вченими, зокрема, знайде розвиток у концепції природної соціальної еволюції Г. Спенсера. Організмичне мислення сприяло і утвердженню Конта у думці, що суспільству, як і кожному організму,

є протиприродними внутрішні конфлікти, класові війни, розбрат тощо. Звідси в роботах засновника соціології з'являється принцип консенсусу як провідної настанови для організації «правильного» соціального життя. Конт не поділяв комуністичні думки про соціальну рівність і безкласове суспільству. Але він твердо був переконаний у тому, що основні соціальні і політичні сили можуть «домовитися», співіснувати на основі консенсусу. Цей принцип мусить забезпечити соціальний мир потрібний для перебудови суспільства на принципах позитивізму. Дух позитивізму об'єднає людство, оскільки кожний прошарок, клас, соціальна група відчує переваги нового мислення і способу життя. Позитивне мислення фактично перетвориться на те, що сьогодні називають «національна ідея». Вона означатиме швидкий соціальний прогрес, і це з'єднає суспільство, бо кожен матиме зиск з цих змін. Ми бачимо, що Конт, як і Сен-Симон, не цурався утопічних прожектів. А з іншого боку, він заклав традицію, коли соціологи не стоять осторонь реальних соціальних процесів, і як вчені, що вивчають суспільство, беруть на себе відповідальність і у прогнозуванні майбутнього, і у підготовці політичних рішень.

§ 3.5. О. Конт про структуру соціологічного знання та основні завдання соціологів. Соціальна статика

Конт вважав, що кожен об'єкт можна вивчати у двох аспектах: з точки зору статичності (морфологія, нерухома структура, елементи) і динаміки (рух, зміни, розвиток). Соціологічне знання він ділить на два розділи, яким дає відповідні назви: «*соціальна статика*» і «*соціальна динаміка*». І в цьому сповна проявилася орієнтація засновника соціології на традиції природничих наук. Так, у фізиці існують розділи «статика» і «динаміка», власне звідки Конт і запозичив термінологію. В біології – відповідно «морфологія» і «фізіологія».

Отже, об'єктом соціології виступає, на думку Конта, суспільство як цілісний організм. Останній має складну структуру, що забезпечує так званий «*соціальний порядок*». Це поняття грає важливу роль у концепції Конта. Воно означає стабільне прогнозоване існування суспільства, реалізацію різноманітних функцій, потрібних для впевненого існування людини, сімей, продовження роду, а зрештою, і для розвитку соціального поступу. Але суспільство не тільки існує як певна константа, але й рухається у історичному

часі. Конт був прибічником соціального прогресу і поділяв впевненість у тому, що суспільство приречене на постійні зміни на краще. З точки зору дослідника виникає нова задача: спостерігати, описувати і аналізувати механізми розвитку або соціальної динаміки. Подібний погляд на об'єкт соціології підводив французького мислителя до постановки загальних завдань перед соціологами. І ці завдання диференціювалися відповідно до соціальної статичності і соціальної динаміки.

Соціальна статика, за Контом, є розділом соціології, який вивчає умови соціального порядку, що у свою чергу визначається структурними особливостями суспільства і відносинами між частинами цілого. Предметом статичності фактично є соціальна структура, соціальні інституції, що підтримують цілісність і інтегрованість суспільства. Соціальна динаміка відповідно є розділом соціології, що вивчає умови і механізми соціального прогресу, закономірності змін у суспільстві. Звідси і заклик Конта, звернений до соціологів: *розкрити таємниці як соціального порядку, так і соціального прогресу*. Така постановка завдань повинна мати, на думку Конта, не тільки суто наукове значення, але й слугувати вирішенню практичних проблем, що стоять перед сучасними народами. Наукові висновки мусили стати основою позитивної політики і законодавства, освіти і відповідної пропаганди. Треба зазначити, що в цілому Конт ще не розрізняв об'єкт і предмет соціології. Ось чому соціологія радше претендувала на статус суспільствознавства, яке оперує усією сумою знань про соціальне життя. Але поділ нової науки на два розділи і постановка наукових завдань дещо звузило об'єкт, і навіть можна сказати, що Конт намагався окреслити певну предметну область.

Розглянемо вчення Конта про соціальну статичність, до якої він тяжів як прихильник «соціального порядку» і «соціального консенсусу». Треба розуміти, що життя Конта припадає на постреволуційний період у Франції, коли ще були яскраві спомини про криваві події революції та війни (наполеонівські війни), а країна переживала нестабільність, зміни політичної системи, заколоти і бунти у столиці. Ось чому Конт з особливим «трепетом» розглядав проблему стабільного і передбаченого існування суспільства. Тут спліталися як його особиста громадянська позиція, так і позиція вченого-соціолога. Засновник соціології абсолютно вірно визначив одну з наскрізних і

провідних проблем соціологічної теорії, яку пізніше у XX ст. американський вчений Парсонс розглядав як проблему соціальної інтеграції. Дійсно, соціологи мусили відповісти на фундаментальне питання: чому існує суспільство? Які фактори, причини, обставини поєднують сотні тисяч і мільйони індивідів у цілісність? Які відповідні закони регулюють ці об'єднавчі процеси?

Конт зробив перший крок у розв'язанні поставленого ним самим питання про причини соціального порядку. Він почав досліджувати елементи соціальної структури і намагався визначити їх цінність з точки зору встановлення «соціального миру». Найбільш широкими одиницями аналізу Конт визначив відповідно людину, сім'ю, суспільство.

Людина, на думку Конта, має природний нахил жити у колективі, тобто вести суспільний спосіб життя. Власне це не було його відкриттям, бо і до нього філософи вказували на цю обставину, зокрема, розглядали відносну фізичну слабкість людей, як причину об'єднуватися у спільноти і діяти сумісно. Поряд з цим Конт бачив і іншу природну схильність людини – до егоїзму. Людина може бути і агресивною, і конфліктувати з іншими індивідами. У тему людини Конт не заглиблювався, бо вважав, що справжнім соціологічним елементом є сім'я і макроструктури. Це є вельми показовим, бо Конт був представником соціального реалізму, і предметом соціології вважав не людину, а соціальні форми, спільності, нарешті, суспільства і людство в цілому.

Сім'я – ось провідний елемент і первинна соціальна форма, яка створює фундамент суспільства. Вона є джерелом морального виховання індивідів у дусі соціальності, а також створює природну базу політичної організації суспільства. Саме у родинах виникло старшинство, ієрархія, підкорення усіх членів патріарху. А потім ці принципи та відносини поширилися на суспільство, і виникла держава, офіційна влада, правителі тощо. Конт був прибічником *патріархальної сім'ї*, яку вважав основою соціального порядку, дисципліни, шанування молоддю старших поколінь. Сім'я зберігає традиції, регулює повсякденні дії і відносини. Захоплення функціями патріархальної сім'ї призвело до того, що Конт виправдовував нерівність жінок з чоловіками.

На суспільному рівні першим і найбільш фундаментальним чинником соціального порядку, на думку Конта, був *розподіл праці*. На основі розподілу

праці і спеціалізації товаровиробників виникає сучасна соціальна структура і соціальні зв'язки. Більш того, такі в цілому «духовні» речі як мораль і солідарність ведуть коріння від розподілу праці. В цьому питанні Конт певним чином випередив Маркса, який також багато уваги у своїй теорії приділяв розподілу праці, хоча з дещо інших ідеологічних позицій.

Проте засновник соціології не зупинявся на економічних факторах, і він не поділяв впевненості тогочасних лібералів у тому, що розподіл праці, ринкові відносини, конкуренція є самі по собі ефективними регуляторами соціального життя, «яким не треба заважати». Конт обстоював потребу *політичного примусу, соціального контролю* і відповідної функції держави. Можна сказати, що Конт був «державником», і він вважав, що людність потрібно контролювати за допомоги офіційних державних інституцій аби застерігати асоціальні елементи від розхитування «суспільного корабля». Одночасно він вважав, що «нормальний» уряд є той, який лише у екстремальних ситуаціях для забезпечення єдності і стабільності у суспільстві спирається на силу, а переважно діє через формування громадської думки, методом переконання і пропаганди позитивних ідей.

Конт був прибічником *ієрархії і централізації* у суспільстві. Це стосувалося передусім класової структури. Розгорнутої теорії класів він не залишив. Але з праць випливає, що засновник соціології ділив людей, передусім, на дві категорії: *керівники* і *виконавці*. Під ці дві категорії він підводив так званий патриціат (банкіри, промисловці, менеджери) і пролетаріат. Існування перших і других є природним для суспільства. І в цьому полягає соціальне виправдання ієрархії та розподілу праці. Конт співчував пролетаріям і вважав, що вони мусять бути прибічниками позитивістського руху, оскільки зміни у суспільстві значно покращать їх становище, і з рабів вони перетворяться на службовців. Але нерівність залишиться і надалі як необхідний елемент структури суспільства і соціального порядку.

Але зазначених соціальних і політичних факторів не вистачає для стабільного існування. Інтеграція суспільства також досягається за рахунок *спільних вірувань, колективних уявлень*, тобто потрібна дія духовного фактора. Відомо, що Конт пропонував створити Релігію Людства, аби духовно об'єднати громадян на основі ідеї позитивізму. Цікаво те, що Конт не був

прибічником розподілу влади на три відомі гілки – законодавча, виконавча, судова. І в цьому відношенні засновник соціології не був «сучасною людиною». Натомість він виділяв *владу мирську (світську)* і *духовну*. Такий поділ і провідна роль духовної влади є, на думку Конта, вельми корисними для соціального порядку. У середньовічній Європі духовна влада належала католицькій церкві, а мирська – воєнним. Французька революція фактично скасувала духовну владу, і реальна влада перейшла до політиків і юристів. Конт вважав це передумовою для того, аби у найближчі часи відбувся новий поділ влади. В індустріальну епоху влада мирська мусить перейти до «індустріалів» (промисловці, фінансисти, інженери), а духовна – належати вченим-позитивістам (філософи, соціологи, які розробляють і пропагують основи позитивізму).

Треба зазначити, що у своїх політичних поглядах і намаганнях вплинути на хід європейської історії Конт був доволі консервативною і, навіть, архаїчною людиною, прибічником централізованої влади, соціального контролю і авторитаризму. Але як соціолог він окреслив і поставив низку реальних наукових проблем, над якими потім працювали нові генерації соціологів.

Сучасні соціологи-теоретики іноді докоряють Конту за його поділ соціології на соціальну статистику і соціальну динаміку. Критики виходять з того, що такий поділ є штучним і не відповідає реальній картині соціального життя, де немає окремо застиглих і нерухомих структур або рафінованого руху. Тобто суспільне життя є цілісним процесом, де одночасно є структура і зміни. На захист Конта можна навести аргумент щодо певних особливостей пізнавального процесу, коли аби компенсувати обмеженість людського розуму, ми вдаємося до методу абстрагування. Людина прагне розірвати складну картину буття на окремі фрагменти, спростити надвеликі системи, аби предмет дослідження можна було охопити власним розумом. Таким чином, поділ на статистику і динаміку є дещо вимушеним. І сьогодні соціологію вивчають і викладають переважно у такому ж порядку: спочатку засвоюють елементи статистики, а потім переходять до більш об'ємних соціальних процесів і механізмів соціальних змін.

§ 3.6. Соціальна динаміка. Закон «трьох стадій інтелектуального росту»

Проблема соціального прогресу хвилювала багатьох філософів XIX ст. Прогрес розумівся як позитивні для людства зміни, як перехід від нерозвинутих до більш досконалих форм соціального устрою. На ті часи вже існувало чимало емпіричних доказів прогресу в економіці, політиці, техніці, науці, але згоди щодо критеріїв і витоків змін у суспільстві не існувало.

Конт у межах соціальної динаміки запропонував власне пояснення *соціального прогресу*. Його теорія зводилася до кількох моментів. По-перше, прогрес він ув'язував з соціальним порядком. На його переконання прогрес не відбудеться в умовах хаосу, розпаду, насильства і деморалізації населення, що супроводжує кризові періоди або революції. Він розглядав соціальний порядок і соціальний прогрес не як антиподи, а як взаємодоповнюючі стани суспільства, як умови одного відносно іншого. Так само соціальний порядок не може бути тривалим і ефективним, якщо відсутній прогрес і відбувається застій. Друга теза Конта зводиться до того, що прогрес є об'єктивною властивістю суспільства, провідною закономірністю всього людства. Ось чому можна казати про закон соціального прогресу як базовий соціологічний закон. По-третє, Конт установив внутрішні причини і механізм поступових соціальних змін. Це явище він пов'язував з необмеженим за своєю суттю вдосконаленням людського розуму, інтелекту, накопиченням знань і технологій. І, нарешті, Конт сформулював так би мовити «генеральну лінію» соціального прогресу: поступ відбувається у напрямку позитивного мислення і позитивного суспільства.

Теорію соціального прогресу Конт інтерпретував як окремий випадок дії більш широкого *закону трьох стадій інтелектуального росту*. Свій закон французький мислитель вважав верхівкою соціологічного знання і найвагомим особистим внеском у науку. Хоча справедливості заради треба відмітити: думати у цьому напрямку Конт починав ще разом з Сен-Симоном. У «Плані наукових робіт, потрібних для реорганізації суспільства» (1822 р.) вже йшла мова про те, що кожна наука проходить три стадії – теологічну, метафізичну, позитивну. А ця робота належала Сен-Симону, хоча Конт приймав у її підготовці певну участь. Згодом Конт надасть закону

універсальний характер і поширить його на розвиток людського розуму та історію людства.

Суть закону трьох стадій зводиться до того, що людський розум (інтелект) у власному розвитку проходить три обов'язкові фази. Це стосується розвитку індивідуальної і колективної свідомості у історичному процесі. Процес інтелектуального розвитку особи відбувається наступним чином. «Дитинству» належить **теологічна стадія** розвитку інтелекту, коли особа вірить у міфи, легко і не критично поділяє різні вірування, навіть потребує опіки надприродних сил, якими можна геть усе пояснити і до яких можна звертатися з проханням нібито до батьків. «Юності» належить метафізичний спосіб мислення, коли людина ставиться до усього критично і прагне одним якимось рішенням, припущенням, теорією пояснити світ. Нарешті, у дорослому віці людині притаманне позитивне мислення: найбільш висока і досконала фаза інтелектуального розвитку, коли індивід орієнтується не на абстракції, а на практичний результат, використовує свій багатий досвід, діє раціонально і обережно.

У законі трьох стадій ми спостерігаємо мотиви відомого біологічного закону Геккеля: повторення у онтогенезі певних рис філогенезу. Нагадаємо, що Геккель помітив цікаву річ: біологічний організм у своєму розвитку від клітини до зародку і надалі нібито повторює шлях еволюції живих істот на Планеті. Так само мислив і Конт: в історії відбувається чергування стадій, які на загал притаманні розвитку індивідуальної свідомості. Отже, історичні зміни не можуть відбутися раніше, ніж збільшиться **колективний інтелект** у вигляді нових релігійних або філософських ідей, наукових відкриттів, новітніх технологій, освітянської діяльності тощо. Кажучи по-простому, люди мусять стати більш розумними, аби колесо історії зробило свій оберт. Конт здійснив спробу спроектувати закон на перебіг західноєвропейської історії. Одночасно він визначив соціальні прошарки, які на кожній стадії грали роль інтелектуальних локомотивів.

Перша стадія – *теологічна* – існувала невизначено довгий історичний час до початку епохи Відродження. Рубежем, коли закінчилася ця стадія, Конт визнав 1300 рік. Провідним інтелектуальним прошарком у ті далекі часи були

священики, жерці, богослови. Вони визначали рівень інтелектуального розвитку і надавали зміст релігіям. Вони ж освячували мирську владу – вождів, королів, військових тощо. Головним змістом духовного розвитку була сліпа віра у надприродне, божества, священні книги тощо. У свою чергу ця стадія розпадається на три інші: фетишизм, політеїзм, монотеїзм. І це було сутністю духовного прогресу у ті часи. А оскільки інтелектуальний розвиток зупинити неможливо, людство наблизилося до нової і в цілому критичної стадії.

Друга стадія – *метафізична* – є перехідною, коли з одного боку, ведеться нищівна критика релігії і різних забобонів, а з іншого – формуються умови для наступного переходу до третьої стадії. Хронологічні рамки метафізичної стадії Конт визначав так: з 1300 по 1800 рр. Духовними лідерами тут стають філософи (метафізики). Вони роблять необхідну руйнівну роботу, скидаючи, умовно кажучи, з п'єдесталів старих богів і авторитетів, яким поклонялося до того людство. Філософи одночасно були і дещо зухвалими у своїх намаганнях однією умоглядною теорією пояснити світ, людину, суспільство, і значною мірою – обмеженими, оскільки не відносилися до позитивістів; їх результати не мали практичного значення для будівництва нового суспільства. Помилка філософів, на думку засновника соціології, полягала у тому, що вони намагалися пояснювати те, що виходить за межі розумових можливостей людини, упускаючи реальні можливості науки. Треба не намагатися проникнути у сутність речей там, де це і неможливо, а вперто просувати позитивні науки, реально сприяти соціальному прогресу. Та це вже завдання наступної стадії.

Третя стадія – *позитивна* – є майбутнім людства, коли духовними лідерами будуть люди нового складу мислення – філософи-позитивісти, а світську владу зосередять у своїх руках «капітани промисловості», які не на словах, а на ділі рухають економічний і технічний прогрес. Ця стадія мусила б початися відразу після Великої Французької революції, але остання виконала лише руйнівне завдання, а справжній поступ розпочнеться, на думку Конта, коли отримає поширення в масах його позитивістська доктрина. Позитивна стадія буде означати багаторазове пришвидшення загального поступу, підйом рівня життя, удосконалення моралі і інституцій суспільства.

Конт був прихильником *лінійної моделі розвитку людства*. Франція, на його думку, фактичний лідер, за яким крокують країни Західної Європи. Далі до них будуть підтягуватися і інші народи, що відстали в історичному розвитку. Але усі країни і народи проходять подібні три стадії розвитку, і в цьому проявляється універсальність відкритого Контом закону. Додамо, що теорія соціального прогресу і лінійна модель отримали пізніше значну дозу критики. Сьогодні «закон трьох стадій» не розглядається як щось, що має актуальну наукову цінність, і він тлумачиться скоріше як історичний прецедент, з якого власне і розпочиналася історія соціології.

Висновки

1. Огюст Конт у 30–40 рр. XIX ст. розробив проект нової науки, якій вигадав ім'я «соціологія», і вважав, що вона мусить посісти чільне місце у системі позитивних наук і дати відповіді на основні виклики соціального життя, бути корисною для практичного вжитку в області соціального управління, політики, законодавства тощо.

2. Конт розробив основи позитивізму як наукового світогляду і бази для практичної діяльності; з принципів позитивізму, на його думку, мусила виходити і соціологія.

3. Конт намагався адаптувати відомі методи природничих наук – спостереження, експеримент, порівняння – для цілей соціологічного дослідження; об'єктом соціологічного дослідження він вважав суспільство як складний організм, проводячи паралелі з живими організмами.

4. Конт розробив структуру соціології, поділивши її на соціальну статистику і соціальну динаміку, і вважав основними завданнями для соціологів вивчати умови і фактори соціального порядку і соціального прогресу.

5. Основами соціального порядку Конт вважав патріархальну сім'ю, розподіл праці, соціально-класову ієрархію, державне управління, консенсус основних соціальних груп, духовну спільність на базі ідеології позитивізму та запропонованої вченим «релігії людства».

6. Конт запропонував «закон трьох стадій інтелектуального росту» для пояснення історичного прогресу і актуальних змін у суспільстві, стадії мають назви: «теологічна», «метафізична», «позитивна»; інтелектуальними лідерами цих етапів є відповідно теологи, філософи та вчені-позитивісти.

7. Найближчою перспективою європейських країн Конт вважав позитивне суспільство, де духовна влада належить філософам-позитивістам, а світська – представникам економічних кіл, менеджерам, інженерам, що уособлюють індустріальне суспільство. Позитивне суспільство є вершиною соціального прогресу.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

1. Чому соціологію називають «проектом індустріальної доби»?
2. Які соціальні ідеї та наукові новації протосоціологічного періоду зіграли важливу роль у заснуванні соціологічної науки?
3. Чому саме Огюста Конта вважають засновником соціології?
4. Чим, на думку О. Конта, відрізняється «позитивна наука» від філософського дискурсу?
5. Що, на думку О. Конта, мусить поєднувати соціологію з природничими науками?
6. Яка саме з природничих дисциплін, за класифікаційною схемою наукових дисциплін, розробленої О. Контом, є найбільш близькою до соціології?
7. Які методи, за О. Контом, мусять бути притаманними соціології?
8. Накресліть таблицю, яка б відображала структуру соціологічного знання, за О. Контом. Графам надайте назви: «предмет розділу», «завдання соціологів», «основні поняття і закони».
9. Який фактор О. Конт вважав вирішальним з точки зору соціальної динаміки?
10. Як О. Конт інтерпретував європейську історію на основі «закону трьох стадій інтелектуального зростання»?

Література

1. Бачинин В. А., Сандулов Ю. А. История западной социологии. / В. А. Бачинин, Ю. А. Сандулов – СПб : Изд-во «Лань», 2002.
2. Гофман А. Б. Лекция третья. Социология Огюста Конта // А. Б. Гофман Семь лекций по истории социологии. – М. : Книжный дом «Университет», 1997.
3. Давыдов Ю. Н. История теоретической социологии // Социологические исследования. – 1993. – № 5.

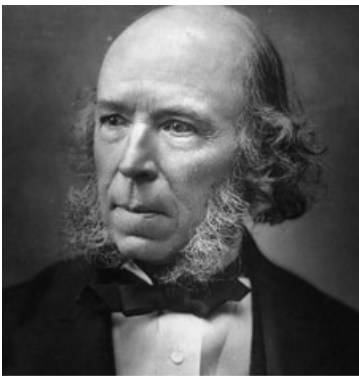
4. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку XX ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий – К. : Либідь, 1993.
5. История социологии в Западной Европе и США : учебник для вузов.; отв. ред. Г.В. Осипов. – М. : Норма, 1999. – С. 25–78.
6. История социологии : учеб. пособие / А.Н. Елсуков и др. – 2-е изд. – Минск : Вышэйшая школа, 1997. – С. 176–186.
7. История теоретической социологии. Социология XIX века. (Профессионализация социально-научного знания). – М. : ИЧП «Издательство Магистр», 1998. – С. 24–123.
8. Конт О. Дух позитивной философии : слово о положительном мышлении / О. Конт; предисл. М. М. Ковалевского. – СПб., 1910.
9. Конт О. Курс положительной философии / О. Конт // Западно-европейская социология XIX века: тексты. – М. : Издание Международного института бизнеса и управления, 1996.
10. Конт О. Общий обзор позитивизма / О. Конт // Западно-европейская социология XIX века : тексты. – М. : Издание Международного института бизнеса и управления, 1996.
11. Конт О. Система позитивной политики / О. Конт // Западно-европейская социология XIX века: тексты. – М. : Издание Международного института бизнеса и управления, 1996.
12. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології. / А. О.Ручка, В. В. Танчер – К. : Наукова думка, 1996. – С. 7–19, 24–40.

Глава 4. КОНЦЕПЦІЯ ПРИРОДНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ Г. СПЕНСЕРА

- 1. Творча біографія Герберта Спенсера.*
- 2. Ідея еволюціонізму і сутність теорії природної соціальної еволюції.*
- 3. Закономірності соціальної еволюції. Перехід від військового до промислового суспільства.*
- 4. Суспільство як організм.*
- 5. Функціоналізм і інституціоналізм.*

§ 4.1. Творча біографія Герберта Спенсера

Герберт Спенсер належить до кола засновників соціології. Він не вважав себе а ні учнем, а ні продовжувачем ідей Огюста Конта і навіть вдавався до полеміки з французьким вченим. Проте їх ідеї мають і спільний знаменник – це дух позитивізму, бажання творити соціологічну теорію, спираючись на факти, емпіричний досвід, спостереження і досягнення природничих наук.

Герберт Спенсер

Герберт Спенсер народився у 1820 р. в сім'ї англійського вчителя в місті Дербі. Родину Спенсерів переслідували трагічні обставини, з дев'яти дітей вижив і досяг повноліття лише старший син – Герберт. Але і він не відрізнявся гарним здоров'ям, до 13 років Герберт не ходив до школи – батько давав йому освіту за власною методикою. До виховання також залучався двоюрідний брат батька – приходський священик, який дав Спенсеру основи математичних знань. Фактично усе життя Герберт Спенсер залишався самоучкою, він самостійно опановував наукові знання, і врешті-решт став одним з найвідоміших вчених ХІХ століття, прожив довге життя, наповнене творчістю, побачив наступне століття, і помер у 1903 р. у Брайтоні.

Герберт Спенсер належить до типу вчених-аматорів, фанатично відданих науці в цілому й власним ідеям, які вони вважали важливими на шляху інтелектуального прогресу. Для таких людей характерною рисою була самопожертва в ім'я Науки і Людства, навіть відмова від звичайних благ,

комфорту. Тобто, власні інтелектуальні здібності вони не намагалися перетворити на джерело сімейного добробуту. Центральною ідеєю Спенсера, яка живила його творчість, була теорія природної соціальної еволюції. Власне англійський соціолог мислив навіть більш широкими категоріями: ще з молодості його захопила ідея еволюціонізму, яку він послідовно намагався реалізувати у різних наукових напрямках. Проте, саме в соціології йому належить окреме місце як одному із засновників, що сформулював теорію загальносоціального рівня.

У молоді роки Спенсер кілька років (1837–1846 рр.) працював інженером-наглядачем на залізниці, а з 1848 р. – другим редактором журналу «Економіст». У ці роки укріпилася природничо-наукова орієнтація майбутнього вченого, розширився інтелектуальний горизонт. Він робить перші публікації на політичні теми. Після цього, як відмічають біографи Спенсера, почався період «добровільного наукового заточення», коли вчений ніде формально не працює і не служить, і усі свої сили покладає на кабінетну роботу щодо створення фундаментальних наукових праць. Цьому посприяло те, що він отримав від опікуна невеликий спадок. Але усе своє життя він був дуже обмежений у статках, мешкав у орендованих приміщеннях у Лондоні, власної сім'ї не створив. До того ж з 35-річного віку страждав нервовими розладами і депресіями, не міг працювати більше трьох-чотирьох годин на добу. Для видань своїх праць він був змушений звертатися до різних осіб, в тому числі використовуючи метод «підписки», коли певне коло осіб фактично жертвує якісь кошти на майбутнє наукове видання. М. Ковалевський у історичному нарисі, присвяченому англійському соціологу, описує випадок, коли Спенсеру надав допомогу американський професор Юманс – відомий на ті часи популяризатор науки. Американець енергійно «просував» підписку у себе в країні, в результаті загальна кількість спонсорів видання його центрального проекту (Синтетична філософія) досягла 600 осіб, а коштів вистачило навіть на оплату ще одного проекту – «Описової соціології».

Головна праця життя Спенсера – 10 томів системи «Синтетичної філософії», де він намагався поєднати спільною ідеєю (еволюціонізм) природничі і соціальні науки. План багатотомного видання визрів у голові

Спенсера 1858 р. На цей час він вже видав доволі відому працю «Соціальна статика» (1851 р.) і був твердо переконаний, що знайшов основний методологічний принцип, завдяки якому можна переглянути основи наукового знання у різних галузях. Саме цим пояснюється незвична «географія» проекту: Спенсер торкається і біології, і психології, і соціології, і етики. М. Ковалевський відмічає, що не так часто автору вдається виконати подібні широкі плани, які зазвичай виникають у молоді роки. Але у творчій біографії Спенсера це сталося. В цілому проект було завершено вдало. Він включає такі видання: «Основні начала» (1862), «Принципи біології» (1867), «Принципи психології» (1872), «Принципи етики» (1893), «Принципи соціології» (3 томи, завершено у 1896 р.). Також він видав праці «Соціологія як предмет вивчення» (1903) і «Описова соціологія» (15 томів). Остання є унікальною спробою зібрати та опублікувати відомості про всі існуючі суспільства. Ідея була проста і зрозуміла: соціологи мусять пізнати особливості суспільного устрою, традицій, народонаселення геть усіх «соціальних організмів», існуючих на планеті, точно так, як географи або біологи свого часу зібрали дані про континенти, моря, океани, фауну та флору.

Напрямок мислення Спенсера не був випадковим: його зумовили кілька обставин. По-перше, батьківське виховання. Родина Спенсерів належала до так званих «провінціальних радикальних кіл» англійського суспільства, які образно кажучи «всмоктали» ідеї та ідеали Просвітництва. У своїй «Автобіографії» на схилі віку англійський вчений пригадує, що уся інтелектуальна атмосфера сім'ї налаштовувала на сприйняття ідеї еволюціонізму. Батько прищеплював сину ідею єдності природи та взаємообумовленості усіх процесів, включаючи і соціальне життя. По-друге, загальний дух вікторіанської епохи в Англії, глибока віра в науку та силу індустріальної революції, які творять перше в історії промислове суспільство. Сучасні англійські автори ставлять Спенсера у один ряд з діячами англійської емпіричної філософії, який починають ще Гоббс та Локк і до якого належали Бентам, Сміт і так звані моралісти-політекономи. Отже, ідеї та творчість Спенсера не були випадковими і добре «вписувалися» у загальну духовну атмосферу ХІХ ст. в Англії.

§ 4.2. Ідея еволюціонізму і сутність теорії природної соціальної еволюції

Чарльз Дарвін

Коли у нашій свідомості спливає поняття еволюції, то одразу пригадується ім'я видатного англійського вченого-біолога Чарльза Дарвіна, який жив у той же час, що і Спенсер. Відомо, що Дарвін прийшов до свого відкриття емпіричним шляхом, вивчаючи різноманіття фауни та флори, у тому числі і під час далеких експедицій. Теорія Дарвіна була революційною, вона торкалася не тільки наукових питань, але і світоглядних основ. Більшість людей XIX ст. вірила у біблійську розповідь про творення світу: Бог за власним розумінням і практично відразу створив світ, рослини, тварини, і усе це фактично без змін дійшло до наших днів. Теорія Дарвіна стверджувала зовсім інше: *життя на Землі розвинулося поступово протягом мільйонів років через механізми пристосування до природного середовища, завдяки конкуренції виживання сильніших (відбору) та через передачу живими організмами нових набутих якостей наступним поколінням*. Це він і називав словом «еволюція». Головний висновок: еволюція є природним, поступовим і дуже довгим процесом. Еволюція має свої закономірності, принаймні, історія живої природи показує, що розвиток йде від примітивних однокліткових організмів до складних біологічних систем, і вершиною цього довгого шляху є людина. Саме з Дарвіном пов'язують теорію природного походження людини через довгий ланцюжок розвитку приматів, гомінідів та древніх людей. Для розуміння суті еволюції можна уявити безкінечно високі і дуже пологі східини, що уходять за хмари, і не видно їх кінця; і усе живе дуже неквапливо рухається «вгору» за власним еволюційним планом, не оминаючи жодної ступені, змінюючи власні форми та ускладнюючись зсередини.

Цікавим є те, що Спенсер висунув теорію еволюції трохи раніше від Дарвіна, власне ще за 7 років до того, як останній опублікував відому працю «Походження видів». У науці таке трапляється доволі часто, коли нова ідея, теорія вже «дозріває», і фактично паралельно про неї заявляють різні вчені. Але Спенсер не був конкурентом Дарвіна. Спенсер мислив скоріше філософськими

категоріями. Еволюція його цікавила як універсальний принцип. Він вважав, що Всесвіт засновано на принципі еволюції, тобто з часу свого виникнення матерія розвивається саме еволюційним шляхом. І ніщо не може змінити цей порядок речей.

Спенсер розглядає три типи еволюції: 1) **фізичну** (нежива матерія, виникнення сонячної системи, геологічна історія Землі тощо); 2) **біологічну** (історія розвитку живих організмів на Землі); 3) **соціальну** (розвиток суспільств). Від початку (на ті часи ще не було теорії Великого вибуху, згідно з якою початок Всесвіту відраховується від рубежу близько 13,6 млрд років тому назад) існує космічна еволюція, яка призвела до появи планети Земля та фізичних умов, за яких стає можливим зародження життя. Біологічна, або еволюція живих організмів, як з'ясували потім вчені, продовжувалася понад мільярд років. Нарешті, порівняно недавно (близько 5 млн років) на планеті виникають людиноподібні істоти, їх еволюція призвела до появи *Homo sapiens*. Останні ведуть колективний (соціальний) спосіб життя. З цього моменту розпочинається нова історія – еволюція соціальна, яка є предметом соціології. Хоча Спенсер ще не знав сучасних датувань еволюційної історії Всесвіту, Землі, життя на планеті і виникнення сучасної людини, він добре усвідомлював основні рубежі. Головним для англійського вченого було те, що **еволюція – фундаментальний закон**, якому підкоряється розвиток усіх форм матерії, отже, і людства.

Спенсер поставив собі за мету дослідити загальні закономірності еволюційного процесу. Він вірив у те, що вони існують і можуть себе проявляти у різних середовищах. Загальні закономірності еволюційного процесу було розроблено Спенсером у роботі «Основні начала». В еволюційному процесі англійський вчений розрізняє фази **простой** та **складной** еволюції. Проста еволюція починається із збільшення маси об'єкта та нарощування кількісних характеристик. Складна еволюція – це розвиток структур та функцій об'єкту. Еволюція у Спенсера виступає завжди як процес утворення і розвитку систем. Фактично англійський вчений, досліджуючи еволюцію, зробив важливі відкриття у галузі теорії систем. Власне **системологія**, як наука про системи, виникне у XX ст., але Спенсер у своїх

працях впевнено оперує поняттями «система», «структура», «функція», «елемент».

Отже, загальний закон еволюції англійський вчений намагається деталізувати і розділити на кілька більш конкретних законів та закономірностей, що детально описують еволюційний процес. Спенсер формулює **закон нестійкості однорідного**. Однорідна маса (наприклад, куча піску) знаходиться у невірноваженому стані і легко піддається зовнішнім впливам. Цей стан посилюється у зв'язку із збільшенням маси об'єкта (перша фаза будь-якої еволюції). **Закон групування** означав перехід «однорідностей» до зв'язаних «різноманітностей». Фактично це означало закон утворення систем з певних елементів, що попередньо не були між собою пов'язані. Структуровані об'єкти, які виникають на ґрунті неупорядкованої множини елементів, є більш стійкими до зовнішніх впливів. Це, як вважав Спенсер, доволі важливо для еволюції, бо вона фактично зводиться до появи більш складних об'єктів, що краще пристосовані до оточення, і можуть довгий час підтримувати своє власне існування. **Закон скоординованого руху** виражав тенденцію до виникнення систем не довільно, а довкола певного центра, куди рухаються окремі елементи за правилом найменшого спротиву. Сучасною мовою ми могли би сказати, що є системоутворюючі елементи, що виконують функцію вісі, довкола якої образно кажучи «обертаються» усі складові системи. **Закон примноження наслідків**, за сучасним науковим лексиконом, це – «системний ефект», або так звана «емерджентність», властивість систем породжувати нову якість, якою не володіє жоден з елементів, що входять до їх складу.

Закони еволюції, право відкриття яких належить Спенсеру, не увійшли в сучасну науку у тому вигляді, як їх сформулював англійський вчений. Проте, вони доволі правильно відображають процеси творення та розвитку систем. Спенсер свого часу і не потребував широкого визнання своїх базових ідей, бо був особисто у них переконаний і вважав їх достатніми, аби рухатися далі і за їх допомоги пояснювати різноманітні явища природної та соціальної історії.

Безумовно, Спенсер вважав своїм внеском у науку те, що він знайшов ключ до загадки соціального прогресу. Ідея соціального прогресу, як йшлося вже у попередніх темах, увійшла у соціально-філософську думку ще до

виникнення сучасної соціології. У ті часи існували різні припущення щодо природи прогресу, які спростовував англійський соціолог. По-перше, Спенсер в цілому виходив з матеріалістичних позицій, і не поділяв теологічну концепцію провіденціалізму, згідно з якою усе, що відбувається в історії, є вираженням свавільного Божественного промислу. По-друге, він не поділяв теорій свободної волі та «суспільного договору», згідно з якими людина є творцем своєї долі, і може свідомо утворювати суспільство, виходячи з раціонального осмислення наслідків «війни усіх проти усіх». По-третє, вчений-еволюціоніст скептично ставився і до теорії Конта, її він вважав недосконалою через суб'єктивістське пояснення історії, бо у «законі трьох стадій» на перше місце ставиться інтелектуальний прогрес та зміна світогляду, а не онтологічне і власне соціальне начало. Історія людства, на думку Спенсера, є процесом, жорстко детермінованим законом еволюції. Людям лише здається, що вони можуть довільно рухати історію, насправді їх діяльність, а головне – результати, підкоряються еволюційним закономірностям.

Соціальний прогрес є лише вираженням наслідків «сліпої» соціальної еволюції, бо остання означає поступову, неквапливу, але і невідворотну зміну існуючих соціальних форм більш складними і досконалішими. В результаті людина дійсно суб'єктивно відчуває прогрес, бо у сучасних суспільствах жити безпечніше, комфортніше і більш сито, ніж у попередніх, стародавніх та древніх соціальних системах, коли людям доводилося відчайдушно боротися з силами природи за власне виживання. Критерієм соціальної еволюції, як і у живий природі, є **краще пристосування до фізичного оточення**. Для людей це означає меншу залежність від клімату та природних стихій, зменшення ризику у якийсь важкий рік не пережити посуху чи паводок, збільшення середньої тривалості життя та зменшення смертності від захворювань тощо.

Спенсер був справжнім позитивістом і не ставив питання «чому?». Вчені, на його думку, не можуть коректно відповісти на питання: чому існує еволюція? Чи є це воля Творця або лише сліпа гра природних сил? Проте, дослідник здатен вивчати закони еволюції та її реальні прояви на доступному емпіричному ґрунті. Власне, і теологічне, і матеріалістичне пояснення еволюції не мають шансів бути остаточно визнаними науковим співтовариством, бо немає достатнього емпіричного матеріалу, аби довести ці гіпотези. Позитивіст

мусить ставити і вирішувати ті питання, на які можна відповісти у межах суто наукових процедур та методів, і уникати філософських дискусій. Це стає гаслом позитивної соціології, і Спенсер в цілому дотримувався зазначеного принципу. Саме це знімає питання про майбутнє як предмет наукового дослідження, бо куди саме веде еволюція – невідомо, тобто це виходить за межі компетенції дослідників. Зрозумілим є лише те, що у майбутньому суспільство буде досконалішою і складнішою системою, що забезпечить більш стабільне соціальне життя, більш високий рівень матеріального благополуччя та культурного розвитку. Але для цього еволюції не треба заважати. Виходячи зі своїх концептуальних підходів Спенсер був категорично *проти соціалізму та комунізму* як систем, що передбачають «насилювання історії». Це зумовило і його прохолодне ставлення до усіх соціальних утопістів та теоретиків нових соціальних систем.

Цікавий факт... Карл Маркс після виходу «Капіталу» на французькій мові (Маркс створював рукопис німецькою) надіслав примірник праці Герберту Спенсеру, сподіваючись, що це зацікавить відомого соціального філософа, і, можливо, він отримає якісь оцінки власних ідей економічного детермінізму та комунізму. Аналогічне послання отримав і Дарвін і надіслав Марксу листа зі своїм відгуком. Спенсер довгий час зберігав мовчання. Маркс поцікавився його думкою через посередництво спільних знайомих, на що Спенсер усно відповів, що йому ніколи читати чужі книжки, та ще і не англійською мовою. Очевидно, причина була в іншому: Маркс для нього уособлював мислителя з «ворожого табору» соціальних утопістів, які не дослухаються до еволюції, а намагаються зламати природний плин подій у суспільстві.

Еволюція є природним ходом історії, треба дати можливість максимально реалізуватися внутрішнім еволюційним законам, а не експериментувати з історією. Не тільки до революцій, але і до різких реформ Спенсер ставився скептично. Він вважав, що інституції є продуктом історичного розвитку, і дуже небезпечно ламати традиції, звичаї, усталені відносини. Про такий підхід свідчить один епізод з біографії англійського вченого. Вже наприкінці XIX ст. Спенсер вважався видатним мислителем і авторитетом у соціальних науках. Японський прем'єр-міністр Морі надіслав йому проект нової конституції

країни, яка передбачала уведення демократичних інституцій на кшталт тих, що вже було запроваджено у державах західної Європи та США. Спенсер дав дуже обережну і консервативну відповідь. Він застерігав від того, аби японці зрікалися старих інституцій, вважав, що традиційні структури треба обережно розвивати, максимально довго зберігати старі порядки, і маленькими кроками впроваджувати зміни. В цьому була філософія і життєве кредо вченого, за що його гостро критикували прибічники швидкого прогресу, передусім, у самій Англії.

Важливими для теорії природної соціальної еволюції були роздуми Спенсера про *однолінійність* чи *багатовекторність* еволюційного процесу. Відомо, що Конт був прибічником однолінійної концепції, згідно з якою усі країни ідуть принципово одним шляхом, але через різні обставини можуть знаходитися на різних щаблях прогресу. Франція у такому випадку виконувала роль локомотива прогресу, а інші країни та народи ніби то тяглися за нею, musiли подолати той самий шлях, що і передові суспільства. Наприкінці життя Спенсер усе більше схилився до того, що кожне суспільство має свій вектор розвитку і не мусить наслідувати досвід Англії чи Франції. Зрозумілим для нього стає і те, що у певних випадках еволюційний процес приймає форму *регресу*. Про це свідчили історичні факти щодо фіналу багатьох цивілізацій та суспільств, які спочатку дійсно піднялися у еволюційному розвитку, але потім загинули чи занепали. Проте, окремі соціальні катастрофи не зупиняли еволюційний процес у масштабах людства. Спенсер пише: «якщо брати усю сукупність суспільств, еволюцію можна вважати неминучою... проте її неможна вважати неминучою щодо кожного окремого суспільства» []. Отже, соціальна еволюція в масштабах планети нагадує дерево, де є не тільки верхівка, але й бокові гілки, і навіть засохлі сучки, які свідчать: колись існували квітучі суспільства, але через різні обставини вони припинили свій розвиток.

§ 4.3. Закономірності соціальної еволюції. Перехід від військового до промислового суспільства

Теорія природної соціальної еволюції мала поєднати дві речі: по-перше, загальні уявлення про еволюцію, по-друге, історичні факти. В цілому Спенсер вирішив це подвійне завдання. Соціальна історія, згідно з цим уявленням,

починається з **простих суспільств**. Це – малочисельні кочові клани, родові групи, що займалися збиранням плодів і полюванням. Вони були не диференційовані у професійному відношенні і не стратифіковані у площині економічної нерівності. Перша фаза еволюції полягала у збільшенні населення. Без **демографічного вибуху** у певних місцевостях соціальна еволюція була б принципово неможливою. Швидке збільшення населення та поява чисельних спільнот, як відомо, пов'язано з епохою неоліту, коли виникають перші аграрні суспільства. Починається епоха осілого існування, яке є важливою передумовою подальшої еволюції.

Великим еволюційним кроком на шляху прогресу була поява **складних суспільств**. Можливо, відома нам Трипільська культура на теренах України з точки зору соціальної еволюції була перехідним типом від перших простих аграрних до більш складних суспільств. Спенсер пише про суспільства подвійної і потрійної складності. Останнє притаманно першим цивілізаціям, які виникають у Центральній і Південній Америці, в басейні Середземномор'я, на території сучасного Китаю. Тут вже спостерігається соціальне розшарування, наприклад, у формі каст або соціальних класів, формуються професійні групи, існують територіальні громади, населення поділяється на жителів міст і сіл. Одночасно з'являються різноманітні інституції – держави, релігії, власності, освіти тощо. Отже, історично *першими закономірностями соціальної еволюції було суттєве збільшення народонаселення та перехід від простих до складних суспільств*.

Основними і так би мовити «наскрізними» закономірностями Спенсер вважав **соціальну диференціацію** і **соціальну інтеграцію**. Це треба розуміти таким чином, що суспільства не тільки збільшуються у кількісному відношенні, протягом всієї історії відбувається процес поділу цілого на певні складові. Одночасно виникає проблема поєднання елементів у соціальні системи, тобто диференціація не може існувати без інтеграції. Кожен крок до поглибленої диференціації певним чином розбалансовує систему, вона втрачає рівновагу. Звідси кожна еволюційна зміна потребує і нового стану рівноваги. **Стан рівноваги** можна розглядати як певну еволюційну закономірність. Спенсер відчував і те, що еволюційні процеси не можуть бути безкінечними стосовно

конкретного об'єкта. Рано чи пізно еволюція буде перервана розпадом або дисолюцією. Це є наслідком накопичення протиріч, дисгармоній в системі. Якщо система не може бути збалансованою, вона мусить розвалитися і перестати існувати як цілісність. У соціології Спенсера поняття *балансу* відіграє важливу роль. Баланс є вираженням рівноваги. Систему можуть складати різноманітні і навіть ворогуючі складові (наприклад класи, стани або касты), але принципово важливим є досягнення стану рівноваги. Одночасно баланс, що відбувається в середині системи, є умовою адаптації до зовнішніх чинників і продовження існування. Відсутність рівноваги, порушення балансу може призвести до дезадаптації та загибелі системи.

Соціальна диференціація і інтеграція, перш за усе, проявляється у поділі праці та кооперації – це є умова економічного прогресу. Поділ праці означає професійну спеціалізацію, яка призводить до підвищення продуктивності виробництва. Історично існували різні форми поділу праці та спеціалізації, найвищого розвитку вони досягають у сучасних підприємствах, де масово виробляються товари. Одночасно ці підприємства є складними системами, де інтегрована діяльність сотень або тисяч людей, підрозділів, служб, філіалів тощо.

В політичній площині соціальна диференціація і інтеграція означала розвиток держави та її відокремлення від суспільства. Сучасні держави є розгалуженими організаціями, де поєднуються виконавчі та законодавчі органи, військо і соціальні служби, правоохоронні органи і культурні установи. Диференціація означає відокремлення певних функцій, що закріплюються за тими чи іншими структурами. Спеціалізовані установи діють більш ефективно і професійно. Диференціація проникає усе глибше і глибше в усі суспільні сфери. Наприклад, колись єдина поліція як орган виконавчої влади з правоохоронними функціями у більшості цивілізованих країн сьогодні вже є поділеною на різні служби та відділи, які спеціалізуються або на охороні громадського порядку, або на боротьбі із злочинністю, або на протидії наркотрафіка, або на порушеннях екологічного чи податкового законодавства і т.ін. Загальний висновок Спенсера полягає в тому, що *еволюційний процес одночасно – і диференціація, і утворення складних цілісних систем.*

Хоча Спенсер не давав відповідь на питання щодо першопричини еволюції як загального закону Всесвіту, він не оминав і питання щодо тих **факторів соціальної еволюції**, які можна спостерігати емпірично. Фактори соціальної еволюції – це певні рушійні сили, які так чи інакше сприяють еволюційному процесу. Спенсер поділяв фактори на **первинні** і **вторинні, зовнішні** (середовище) і **внутрішні** (людська природа). Первинні зовнішні фактори – це, передусім, клімат та земля, які могли або сприяти первинній еволюції, або гальмувати. За сприятливого збігу обставин починався демографічний вибух, отже, виконувалася перша важлива умова подальших змін. Чималу роль завжди відігравали природні біологічні та психічні здібності людини (первинні внутрішні фактори), її принципові відмінності від тварин, що допомагало справі економічного поступу та творення перших інституцій.

Вторинні фактори з'являються вже завдяки самій еволюції, коли формується так зване надорганічне середовище або «друга природа». Технічні пристрої або державні інституції стають самі по собі факторами еволюції, бо прискорюють соціальні зміни. Важлива роль належить і культурним феноменам – письму, освіті, науці. Паралельно змінюється і сама природа людини, яка стає більш умілою, наповненою різноманітними знаннями та етичними і релігійними принципами. Врешті-решт, діяльність людини стає потужним еволюційним фактором.

Особливий натиск Спенсер робить на **вільній конкуренції**, яка, з одного боку, змушує людей виявляти свої таланти та здібності, з іншого – веде до соціального відбору, коли перемагають найбільш активні, здібні, підготовлені індивіди. Ці міркування зближували позицію Спенсера з теорією Дарвіна, яка була присвячена біологічній еволюції. Проте, не варто розуміти відбір у Спенсера як фізичне винищення тих, хто програє конкуренцію. Перевага конкуренції полягає і в тому, що «законодавцями мод», референтними групами стають ті, хто переміг у конкурентній боротьбі. Їх приклад, спосіб господарювання або стиль життя наслідують інші, це перетворюється на додатковий фактор еволюції.

Спенсер виводить ще одну закономірність: **пришвидщення соціальної еволюції** по мірі розгортання історичного процесу. Натомість він залишався

об'єктивістом і розглядав цей феномен не як результат діяльності конкретних реформаторів, а як прояв об'єктивних причин та сил, що рухають еволюційним процесом. Прискорення соціального прогресу, що стає очевидним протягом останніх десятиліть, Спенсер пояснює тим, що набирають силу вторинні фактори соціальної еволюції. Особливу роль у цьому прискоренні Спенсер відводить промислому суспільству і капіталістичним ринковим відносинам. Цікаво, що Спенсер одночасно був лібералом і консерватором. Як ліберал він був прихильником ринку та невтручання держави у приватний бізнес. Також він захищав індивідуальні свободи людей перед державою. Це було не стільки виявленням гуманізму, скільки прагматичним поглядом на людину як рушійну силу еволюції. Вільна сучасна людина, що бореться за виживання, конкурує з іншими в економіці, політиці і культурних сферах – ось ідеальний фактор для об'єктивного прискорення еволюції. А як консерватор Спенсер негативно ставився до швидких змін та волюнтаризму, діяльності утопістів та соціальних реформаторів.

Перехід від суспільств *військового типу* до *промислових суспільств* Спенсер розглядав як важливішу і наскрізну історичну закономірність розвитку європейської цивілізації. Ідеальним прикладом військового суспільства він вважав старогрецьку Спарту. В цьому суспільстві спостерігалось абсолютне домінування колективних інтересів та цілей над індивідуальними, жорстка соціальна організація, дисципліна, контроль над людьми і примус, ієрархічна структура управління, панування військової касты, релігійність. Військові цілі та інституції були домінуючими, вони вимагали високого ступеня лояльності населення, патріотизму, одноманітного виховання молоді відповідно до цих настанов. Такі суспільства хоча і досягали певних еволюційних висот, але стримували ініціативу та свободу людей, і в їх «генотипі» було закладено програму стагнації та розпаду. Військове суспільство перебуває увесь час у ворожому оточенні, а це зменшує шанси на ефективну адаптацію.

Майбутнє людства англійський вчений пов'язував з типом промислового суспільства та поступовим розвитком його рис. До них належало наступне: свобода людини та захист її прав, існування за гаслом «дозволено усе, що не заборонено»; плюралізм думок, вірувань, вчень; самоуправління та скорочення функцій держави; винагорода за працю, а не за посаду; відкритість

суспільств. Щоправда, Спенсер у XIX ст. спостерігав і зворотні тенденції, коли основні європейські країни швидко озброювалися і держави брали на себе все більше різноманітних функцій. Проте справедливості указаної закономірності як генеральної тенденції не викликає сумнівів.

Варто зупинитися на ставленні Спенсера до ролі держави у суспільстві та соціальних програм (у XIX ст. робилися перші кроки у цьому напрямку). Спенсер підозрював, що державне втручання у справи громадянського суспільства може суттєво гальмувати соціальний поступ, оскільки послаблює еволюційні тенденції. Він вважав, що за державами потрібно залишити функцію «нічного вартового», тобто держава виконує захисні функції як від зовнішніх ворогів, так і від посягань на власність та свободу власних громадян. Усі інші втручання англійський мислитель вважав неприпустимими.

Абсолютним регулятором мусить виступати ринок, якому властиве диференціювати людей на тих, хто здатен бути корисним іншим та суспільству, і на тих, хто є трутень або повний невдаха. Втручання держави порушують цей механізм. Спенсер був проти соціальних програм з підтримки зубожілих прошарків, бо таким чином послаблюються сильні (які є рушійними силами еволюції) і посилюються слабкі особи, що гальмують поступ. Вимирання слабких є природним еволюційним законом, і нерозумно втручатися у перебіг його дії. Якщо дурних, нездорових, лінькуватих, нерішучих, повільних у своїх рішеннях та діях залишати у суспільстві, то воно буде послаблюватися і втрачати спроможність ефективно адаптуватися до середовища. Таке суспільство буде розбалансованим і зазнає руйнації – вважав Спенсер. Чи був правий видатний соціолог? З точки зору своєї теорії – можливо, що так, але справедливості цього ніколи у повному обсязі не було доведено. Існують інші версії людської історії та альтернативні вчення. XX ст. показало: європейські суспільства (якщо не брати до уваги гітлерівську Німеччину, де практикувалася евтаназія стосовно психічно хворих та калік) рухалися в іншому напрямку, впроваджуючи навіть деякі соціалістичні принципи, і не поспішали кидати своїх членів образно кажучи «за борт».

§ 4.4. Суспільство як організм

Спенсер був прихильником *організмичної моделі* суспільства. Для XIX ст. аналогія між суспільством і живим організмом була, можливо, єдиною реальною можливістю інтерпретації суспільства та моделювання соціального життя. Тут реалізовувалася ідея єдності природи і суспільства як вищої еволюційної форми. Спенсер не був першим, хто звернувся до організмичної моделі, відповідну аналогію застосовували деякі філософи ще у протосоціологічний період. Філософи і перші соціологи знаходили чимало спільних рис поміж суспільством і живим організмом як з точки зору структурних особливостей (поділ на окремі органи, що виконують певні функції, зв'язок поміж елементами), так і у хронологічному аспекті (народження і розвиток організмів нагадували етапи соціальної історії). Словосполучення «соціальний організм» з тих пір увійшло до соціальних наук та використовується і досі соціологами як синонім суспільства, соціуму, особливо якщо треба підкреслити системні властивості об'єкта.

Сьогодні вже немає потреби у подібній аналогії, бо вчені розуміють, що і живий організм, і суспільства належать до класу складних або великих систем. Властивості останніх проявляються як в організмах, так і у суспільствах. Тобто сучасний вчений, який мислить подібно до Спенсера, не має жодної потреби звертатися до аналогій з біологічним організмом, бо усе, що він хоче висловити, можна сформулювати у термінах *теорії систем*. Але ще раз підкреслимо: теорія систем (системологія) виникла і розвинулася лише у XX ст. Засновником системології вважається хімік Людвіг фон Берталанфі. В XIX ст. Спенсер інтуїтивно вже мислив системними категоріями, але йому все ще була потрібна «підпора» у вигляді посилань до будови живих організмів. Щоправда, для теоретика еволюціонізму аналогія з живими організмами мала більш глибокий сенс, бо підтверджувала тезу про єдність і спадковість еволюційного процесу в неживій природі, царині біологічних організмів і соціальному житті.

Спенсер доволі ретельно описує, що спільного має суспільство з живим організмом. По-перше, суспільство, як і біологічний організм, нарощує свою масу (зростання народонаселення і збільшення обсягу матеріальних ресурсів). По-друге, збільшення маси, як і у випадку живих організмів, веде

до ускладнення структури. По-третє, ускладнення структури супроводжується диференціацією функцій. По-четверте, в обох випадках має місце посилення взаємозалежності та взаємодії частин. Якщо уважно подивитися на спільні риси, то ми побачимо виключно властивості систем, а не якийсь надзвичайний збіг обставин. Можна сказати і так: Спенсер доводить – і живі організми, і суспільства за своєю внутрішньою будовою є складними системами, що можуть розвиватися і змінюватися.

Спенсер був доволі обережним і розсудливим дослідником, аби ставати на позицію схематичного ототожнення і не помічати принципових розбіжностей. Він спеціально вивчає і описує *принципову різницю поміж об'єктами*. По-перше, елементи організму локалізовані у просторі і поєднані оболонкою (шкірою), а елементи суспільства розсіяні у просторі. По-друге, елементам суспільства властива мобільність. По-третє, в суспільствах немає єдиного органу, що здатен мислити та відчувати. По-четверте, у суспільствах виникає система символічного спілкування, тобто інформаційного обміну поміж людьми за допомоги мови і інших інформаційно-символічних систем. До честі Спенсера – він не став на шлях вульгаризації соціологічного знання, що нерідко траплялося з прихильниками організмичного підходу. Він добре усвідомлював, що соціум є інша і відмінна від біологічних систем реальність, примітивне ототожнювання не має наукової перспективи.

Принциповим для англійського вченого було питання щодо **співвідношення організму та індивідуалізму**. Попередники Спенсера використовували організмичну модель суспільства, як правило, у консервативних цілях, аби довести потребу людей коритися інституціям, умовам і традиціям, які вони застають, включившись до суспільного життя. Суспільство тут розглядається як «надорганічна реальність». Вона диктує індивіду свої умови та правила, свобода людини є обмеженою вимогами суспільства. З організмичних позицій ця думка легко доводилася тим, що кожен елемент і орган біологічного тіла мусить «працювати» на увесь організм, а не навпаки. Якщо в організмі виникає дисбаланс, розлад поміж органами, то страждає усе тіло і може наступити смерть. Навіть у марксизмі існувала відома теза: «свобода є усвідомленою необхідністю». Тобто ми мусимо усвідомлювати

те, чого від нас вимагає суспільство (держава), а отже, діяти відповідним чином.

Спенсер робить спробу відмовитися від цієї традиції і поєднати організм з принципом індивідуальної свободи. Він намагається довести, що людина-громадянин може користуватися максимальною свободою. З точки зору теоретичного обґрунтування він особливо підкреслює принципову відмінність суспільства у тому, що інтелектуальні здібності в суспільствах розподілені між усіма його членами, і немає спільного мислячого органу. Людина є чимось унікальним і неповторним, вона і мусить – а не суспільство чи держава – бути ціллю прогресу. Соціальна еволюція кінець-кінцем обертається благом для людей і може бути прискореною лише тоді, коли існують та діють вільні суб'єкти. Капіталізм у фазі вільної конкуренції і за умови демократичних форм правління, з точки зору Спенсера, створював ідеальні підстави для еволюційного процесу. Англійський вчений рішуче засуджував соціалізм і комунізм саме за те, що вони на місце конкуренції та свободи пропонували централізоване планування і соціальний контроль.

Але як поєднати індивідуальні свободи, тобто політичний і ідеологічний плюралізм, з існуванням цілісності соціального організму? Спенсер, як вже відмічалось, пропонує принцип соціального балансу або урівноваження крайніх позицій. У демократичному суспільстві можуть існувати різні течії, напрямки, точки зору, релігії, але за умови досягнення суспільної рівноваги. В цілому організмичну модель суспільства важко було поєднати з принципом індивідуальної свободи, і Спенсер це розумів. В окремих розділах своїх праць, як вважають сучасні дослідники, англійський вчений відходить від організмичної моделі і розвиває альтернативні підходи до суспільства. У нього, наприклад, з'являються номіналістичні мотиви, тобто суспільство розглядається як сума індивідів. Такий підхід був притаманний роздумам Спенсера у його пізній роботі – «Людина проти держави» (1884). Отже, Спенсер був доволі гнучким дослідником, для якого істина була завжди чимось вищим від доктринальних настанов і ідеологій.

§ 4.5. Функціоналізм і інституціоналізм

Спенсера можна розглядати або як засновника, або предтечу сучасного **функціоналізму**. Організмична модель суспільства і еволюційний світогляд змусили Спенсера впритул займатися функціональною проблематикою. Відомо, що кожний орган тіла виконує певну спеціалізовану функцію, яка потрібна для забезпечення життєдіяльності організму, кращого пристосування до зовнішніх умов та завдань конкурентної боротьби. У процесі еволюції структура організмів увесь час змінювалася, отже, трансформувався функціональний спектр організмів. Розвиток одного елемента завжди пов'язаний зі змінами іншого, бо існує потреба у функціональному узгодженні. Важко відповісти на питання: що є первинним – структурний елемент або функція, яку він виконує? В одних випадках історичний аналіз вказує на те, що спочатку виникала певна гостра потреба (функція), а потім утворювалася відповідна інституція, орган чи традиція. В інших випадках була еволюція структурних елементів, яким надавалися різні функції.

Загальна еволюційна закономірність, на яку спирався Спенсер, указувала на те, що еволюція просувається завдяки послідовній диференціації та спеціалізації функцій елементів, які з'являються внаслідок поділу цілого на частини. Так утворюються надскладні системи, які можуть поєднувати тисячі елементів та підсистем. І кожний структурний елемент виконує функцію, що виправдовує його існування. В суспільствах до елементів належать у тому числі і різноманітні емпірично знайдені ще пращурами способи поведінки людей, які успішно закріпилися та передаються від покоління до покоління як форми адаптації та виживання. Цю думку всебічно розвинув один з послідовників Спенсера у США – У. Самнер у роботі «Народні звичаї» (1906).

Спенсер вірив у логічність та об'єктивність еволюційного процесу в тому сенсі, що кожен елемент або частина цілого, якщо вона вже з'являється та проходить еволюційний відбір, є потрібною для системи. Тобто вона виконує якусь важливу функцію, що і виправдовує тривале існування структурної одиниці. Соціолог не завжди може розуміти або помічати доцільність існування певної традиції, звички, інституції, але це не спростовує принцип

функціоналізму. Особливі проблеми виникають у двох випадках. По-перше, коли мова іде про історичні і стародавні звичаї, а, по-друге, стосовно так званих соціально-негативних явищ. Вельми часто для певної дії або народного звичая немає логічного пояснення, і це здається чимось зайвим для сучасного суспільства, архаїчним, але не варто заперечувати, що колись вони відіграли важливу роль. Наприклад, в Україні досі зберігаються певні традиції та звичаї поганських (дохристиянських) часів. Тоді вони мали важливе символічне та культове значення, потім перетворилися на традиції, які, на перший погляд, не мають конкретного функціонального призначення. Проте навіть «безцільні», як здається, звичаї можуть відігравати важливі ролі архетипів колективної свідомості та засобів ідентичності стосовно людей, що входять до етносу або іншої соціальної групи. Значні проблеми виникали і у перших спостерігачів, що досліджували побут так званих відсталих народів Африки, Океанії, Півночі. Дуже часто вони з огидою ставилися до тамтешніх звичаїв, не розуміючи того, що сприймати їх треба у контексті місцевих культур та уявлень, історії цих народів та особливостей адаптації до оточення.

Ще більшими здавалися проблеми з оціненням таких явищ як самогубство, проституція, війна, злочинність тощо. Спенсер не поспішав ставати на моралізаторські позиції, як вдумливий соціолог він намагався зрозуміти ті функції, які покладалися в еволюційному процесі на асоціальні елементи. Естафету Спенсера у функціональному аналізі соціальних структур трохи пізніше підхопить Еміль Дюркгайм, і ще низка соціологів-функціоналістів першої половини XX ст.

Функціональний підхід Спенсером було покладено і в основу теорії соціальних інститутів. Саме Спенсер почав широко використовувати термін «інститут» у соціологічних працях. Спочатку мова йшла про аналогію з органами живого організму. В суспільствах роль органів, з яких власне і складається живий організм, відіграють інституції. На перший погляд, відмінність полягала у тому, що кожна інституція мала свою історію і «точку відліку», коли вона власне була уведена. *Інституції* – штучні, а не природні об'єкти, це, до певної міри, – соціальні винаходи. Ось чому у різних народів незважаючи на схожість виникли і розвинулися власні інституції. Але Спенсер, по суті, заперечує суб'єктивістський підхід і трактування інституцій як

вираження чийхось цілей. Для нього інституції є результатом об'єктивного процесу, коли якась настанова закріплюється та існує тому, що вона виконує потрібну функцію. І не суттєвим є те, що можна знайти ім'я винахідника, або ми знаємо правителя, який увів те чи інше правило або заснував певну установу, головне – нововведення або інноваційне рішення були покликані певною потребою, інституція відтоді закріпилася й існує, бо відіграє важливу соціальну функцію.

Таким чином, інституції існують тому, що виконують важливі для суспільства функції. Призначення інституцій полягає у тому, що вони впорядковують поведінку людей, роблять суспільне життя організованим. Сучасне складне суспільство включає велику кількість інституцій, але так було не завжди. Соціальну історію можна уявити як процес появи нових інституцій або розвитку вже існуючих. Кожному типу суспільства належить власний набір інституцій, які забезпечують адаптацію до середовища. Інституції пов'язані між собою, існує певний баланс, що виникає історично. Зміни в певних інституціях тягнуть за собою порушення рівноваги і певну перебудову інших інституцій для її відновлення. В цілому процес «переформатування» інституцій і інституційної структури суспільств є безкінечним еволюційним процесом переходу від одних до інших типів суспільства.

Спенсер виділив кілька типів соціальних інституцій. В роботі «Принципи соціології» він описує шість типів:

- 1) Хатні інституції, які регулюють відновлення людського роду (інститути шлюбу та сім'ї).
- 2) Обрядові або церемоніальні інституції (традиції, ритуали, що виконують функції соціального контролю).
- 3) Політичні інститути, передусім держава, які реалізують владні функції.
- 4) Церковні інституції, що виконують ідеологічні і моральні функції.
- 5) Професійні інституції (цехи, гільдії).
- 6) Промислові інституції (підприємства, біржі, банки тощо).

Аналізу цих типів Спенсер присвятив багато місця у своїх працях, залучивши історичний матеріал та популярні на той час теорії. Таким чином,

він поклав початок сучасного інституціоналізму як наукової традиції розглядати соціальне життя скрізь призму існування та розвитку інституцій.

Висновки

1. Спенсера треба розглядати як одного із засновників соціології, який мав великий вплив на її подальший розвиток. По-перше, Спенсер заклав фундамент натуралістичного напрямку, з його ім'ям безпосередньо пов'язані організмична школа і школа соціального дарвінізму. По-друге, він мав значний вплив на формування функціональної парадигми, яка перетворилася на одну з провідних течій сучасної соціології.

2. Спенсер детально розробив теорію природної соціальної еволюції, яка поділялася більшістю дослідників XIX ст. і є взірцем загальносоціальної доктрини, що претендує на пояснення структури суспільств, інституційного ладу та соціальної історії.

3. Розвиток суспільств на планеті Спенсер розглядав як продовження загально природного еволюційного процесу. Еволюція є об'єктивним, поступовим, невинним процесом переходу від простих до більш складних соціальних форм. У результаті нові суспільства є краще адаптованими до середовища, і людина отримує шанс на більш прогнозоване та забезпечене існування. Фактично соціальна еволюція є основою того, що філософи називали соціальним прогресом.

4. Провідними закономірностями соціальної еволюції він вважав соціальну диференціацію та соціальну інтеграцію, соціальний баланс (рівновагу) елементів суспільства, прискорення еволюційного процесу в сучасних умовах, перехід суспільств від військового до промислового типу.

5. Спенсер відстоював принцип індивідуалізму та особистої свободи, рішуче засуджував соціалізм та комунізм, будь-які революції та радикальні реформи. Держава, на його думку, не повинна втручатися у справи громадянського суспільства і мусить виконувати виключно охоронні функції, не потрібно також вдаватися до соціальних програм, які розраховані на підтримку соціальних невдач. Спенсер вітав економічну і політичну конкуренцію, як соціальні прояви закону добору сильніших. Його кредо полягало у тому, що еволюції не потрібно заважати або намагатися її контролювати і визначати шляхи прогресу. Політики повинні створювати умови для еволюційного процесу, і це є запорука стабільного соціального прогресу.

Контрольні питання і завдання для самопідготовки

4. Якою обставиною можна пояснити те, що з-під пера Г. Спенсера народжувалися наукові праці, які належали до різних наукових напрямів?
5. Чому концепція еволюції Г. Спенсера є більш широкою, ніж теорія Ч. Дарвіна?
6. Які властивості має еволюційний шлях розвитку і чим він відрізняється від революцій?
7. Що є першими кроками, за Спенсером, на шляху соціальної еволюції?
8. Назвіть основні закономірності соціальної еволюції, що були сформульовані Г. Спенсером.
9. За якими ознаками відрізняються прості і складні суспільства?
10. Наведіть приклади соціальної диференціації, що підтверджують теорію Г. Спенсера.
11. Чому Г. Спенсер критично ставився до будь-яких революційних ідей або проектів радикальних реформ?
12. З яких міркувань Г. Спенсер відмовляв злидненим категоріям населення отримувати державну допомогу?
13. Чому Г. Спенсер використовував організмичний підхід для соціологічної інтерпретації суспільства?
14. Чи можна вважати, що Г. Спенсер ототожнював суспільства і живі організми?
15. Чому ми можемо розглядати праці Г. Спенсера як певне джерело сучасного функціоналізму?
16. Яким чином Г. Спенсер інтерпретував соціальні інститути з точки зору функціонального підходу?
17. Назвіть основні типи соціальних інститутів, за Г. Спенсером.

Література

1. Волков Ю. Г. Социология: история и современность. / Ю. Г. Волков, В. Н. Нечипуренко, С. И. Самыгин – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. – С. 40–57.
2. История буржуазной социологии XIX – начала XX века. – М., 1979.
3. История социологии в Западной Европе и США : учебник для вузов / отв. ред. Г.В. Осипов. – М. : Норма, 1999. – С. 43–55.

4. История теоретической социологии. Социология XIX века. (Профессионализация социально-научного знания). – М. : ИЧП «Изда-во Магистр», 1998. – С. 228–269.
5. Ковалевский М. М. Социология. Современные социологии : соч. в 2-х т. / М. М. Ковалевский – С.-Пб. : Изд-во «Алетейя», 1997. – Т.1. – С. 197–241.
6. Коломийцев В. Ф. Социология Г. Спенсера // Социологические исследования – 2004. – №1.
7. Социологическая мысль XIX века. Тексты. – Х. : Изд-во Харьк. гос. уни-та, 1995.
8. Спенсер Г. Основания социологии / Г. Спенсер. Западно-европейская социология XIX века : Тексты. – М. : Издание Международного университета бизнеса и управления, 1996.
9. Спенсер Г. Синтетическая философия / Г. Спенсер – К. : Ника-центр, 1997.
10. Спенсер Г. Социология как предмет изучения / Г. Спенсер. Западно-европейская социология XIX века : Тексты. – М. : Издание Международного университета бизнеса и управления, 1996.

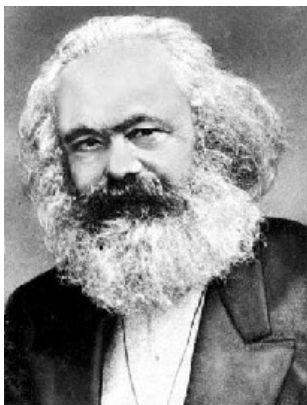
Глава 5. МАТЕРІАЛІСТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ К. МАРКСА

1. *Творча і політична біографія Карла Маркса.*
2. *Ідея економічного детермінізму і основні поняття матеріалістичної соціології Маркса.*
3. *Методологія марксистського аналізу соціальних явищ.*
4. *Теорія класів та класової боротьби як наріжний камінь соціології марксизму.*
5. *Ідея суспільства в марксистській соціології.*
6. *Футурологічні і утопічні уявлення К. Маркса та історичні реалії.*

§ 5.1. Творча і політична біографія Карла Маркса

Карл Маркс належить до плеяди засновників соціології, хоча він особисто не використовував на той час ще доволі новий термін «соціологія», тим більше, не вважав себе послідовником О. Конта. Але Маркс створив оригінальну соціальну теорію, яка поєднувала елементи справжньої науки і утопії, набула великої популярності і мала потужний вплив на політичні процеси XIX та XX сторічч. Провести межу в творчості Маркса, яка відділяє наукові розвідки від ідеології та політичного замовлення, не так вже і просто. Сам Маркс вважав себе *ідеологом робітничого класу*, якому випала честь відкрити фундаментальні соціальні закони, що науково доводять неминучість загибелі капіталізму та побудови на його уламках нового комуністичного суспільства. Тобто, він свідомо працював в інтересах пролетарів, ніколи цього не приховував, вважав, що своїм вченням ідейно озброює свідомих робітників та підготовлює їх до останнього штурму старих соціальних порядків. І в цьому відношенні Маркс є певним виключенням у довгій плеяді соціологів, які у своїй більшості намагалися сприймати і пояснювати соціальне життя з об'єктивістських позицій та не втягувалися у політичну боротьбу та ідеологічні дискусії. І тут постає питання: *в чому різниця поміж ідеологією та наукою?* Наука є об'єктивним і неупередженим вивченням природи, людини, суспільства з метою пошуку Істини. Ідеологія – це захист позицій певної групи

людей з використанням різноманітних логічних конструкцій, теології, філософії, навіть, якщо це зручно, елементів наукового знання. Ідеології та їх автори відображають інтереси релігійних конфесій та громад, каст і станів, аристократичних прошарків, етнічних груп і націй, нарешті, класів. Отже, ідеології є завжди упередженими і необ'єктивними по суті, бо відстоюють егоїстичні інтереси окремих груп та осіб. Натомість Маркс щиро вважав, що його концепція органічно поєднала науку з ідеологією: з одного боку, він начебто відкрив об'єктивні закони та закономірності, з іншого – використав їх для посилення позицій пролетарів в їх справедливій історичній боротьбі з буржуа. Чи це йому вдалося насправді? Для відповіді потрібно розглянути основи марксистського бачення суспільства та соціального життя і спроектувати їх на історичний розвиток людства, припустимо, за останні двісті років.

Карл Маркс

Карл Маркс народився у Німеччині 5 травня 1818 р. у місті Трирі. Його предки за сімейною традицією були рабинами, але батько – Генріх Маркс – розірвав з іудейством та перед народженням Карла обернувся на протестанта. Для тих часів це був важливий крок, який відкривав етнічному єврею дорогу до активного світського життя, зокрема, давав можливість займатися юридичною практикою. Батько прагнув дати сину гарну освіту, аби той продовжив його справу. І Карл виправдовував очікування щодо успіхів у навчанні: він мав видатні гуманітарні здібності, легко вчився у гімназії, а потім в німецьких університетах – Бона, Берліна, Йєни. Проте правником ставати не поспішав, його справжнім захопленням була філософія; У 1841 р. він отримав докторський ступінь на філософському факультеті Йєнського університету. Маркс тоді належав до клубу філософів, які називали себе молодогегельянцями, тобто молодого покоління мислителів, що продовжували справу видатного німецького філософа Гегеля (1770–1831). Це означало, що молоді філософи поділяли діалектичні погляди свого великого вчителя. Тяжіння до діалектики залишилося у Карла Маркса назавжди, основні його ідеї, праці просякнуті діалектичним духом. *Діалектика є світоглядом, згідно з яким усі речі, явища природи та суспільства знаходяться*

у безкінечному русі, а джерелом змін є протиріччя, конфлікти, зіткнення та протиборство різних елементів у середині того чи іншого об'єкта.

Інший інтерес Маркса торкався соціальних і політичних проблем тогочасного німецького суспільства, і більш широко – європейської спільноти. Діалектичний світогляд упевнював молодого Маркса в тому, що існуючі соціальні порядки не є вічними: ХІХ ст. має бути епохою змін. І він особисто не задовольнявся роллю спостерігача і філософа, ізольованого від реальних подій та політичних процесів. Маркс від початку прагнув займати активну соціальну позицію, бути серед тих, хто впливає на події. Ось чому він вибрав працю у «Рейнській газеті» (1842–1843), яка мала вплив на громадську думку. Пізніше свій ідеал Маркс висловить у відомій тезі, що філософи традиційно пояснювали дійсність, а завдання полягає у тому, аби її змінити. У ці ж часи він влаштовує своє сімейне життя, одружується з Женні фон Вестфален, яка належала до аристократичної родини. Цей шлюб був вдалим, Женні стає не тільки зразковою дружиною, народжує та виховує кілька дітей, але і завжди допомагає чоловіку у роботі, підтримує його морально, стійко переносить матеріальні труднощі, що супроводжували їх практично завжди.

Фрідріх Енгельс

У 1844–1845 рр. Маркс мешкає в Парижі, тогочасній «столиці світу», де перебували видатні літератори, утопісти, політики, революціонери. Він пише перші свої соціально-філософські праці, намагається видавати філософський щорічник, який би відбивав передові ідеї того часу, знайомиться з людьми, що відіграли в його житті важливу роль. Так, доля зводить його з молодого людиною на прізвище Енгельс. Фрідріх Енгельс (1820–1895) був виходець з буржуазної сім'ї, його батько – фабрикант – поставив умову: син отримає спадок, якщо буде працювати в управлінні компанією. Син виконував батьківську волю, мешкав переважно в Англії, де і була розташована їх фабрика; отримував зарплату як працівник фірми, службові обов'язки були для нього обтяжливими. Цікаво, що стабільний фінансовий стан Енгельса став у нагоді і Марксу; відомо, що один допомагав грошима другому, і це, зокрема, дало змогу Карлу Марксу працювати над «Капіталом». До того, вони були

співавторами кількох книжок. Найбільш відоме спільне видання – «Маніфест Комуністичної партії». Пізніше прибічники марксистського вчення почали називати ці два прізвища як нерозривну пару «Маркс – Енгельс», наприклад, «вчення Маркса і Енгельса» тощо.

Енгельс віддавав шану своєму другу, підкреслюючи, що основні відкриття належать Марксу, а він особисто виконує роль пропагандиста ідей свого товариша. Молоді люди, а їм на момент першої зустрічі було 24 і 26 років, дуже швидко обрали для себе ідейно-політичну течію – комунізм, яка на той час вважалася і найбільш радикальною, і перспективною для перетворень, на які, на думку мислителів, чекала стара Європа. Комунізм, соціалізм, анархізм – революційні і утопічні доктрини, що вже поширилися країнами Європи на початку XIX ст.; вони мали своїх прибічників та ідейних натхненників, яких об'єднувало неприйняття капіталістичних порядків та бажання *скасувати приватну власність*, як виток усього зла, пороків, воєн, нерівності та несправедливості в сучасному світі. В Парижі популярними особистостями з цієї когорти були російський дворянин, політичний емігрант, революціонер Михайло Бакунін і французький теоретик анархізму Жозеф Прудон. Знайомство з цими особами та їх працями зіграло важливу роль у становленні Маркса як політика та ідеолога комунізму, але від початку він займає окрему позицію щодо принципових питань комуністичної доктрини.

У 1845 р. французька влада на вимогу прусського уряду висилає Маркса з Парижу як небезпечного революціонера і критика існуючих порядків.

У 1845–1848 рр. Маркс мешкає в столиці Бельгії – Брюсселі, де відбуваються важливі події з точки зору остаточного вибору ідейних і політичних позицій. По-перше, Маркс сумісно з Енгельсом працюють над великим за обсягом рукописом під назвою «Німецька ідеологія». Цей матеріал не побачив світ, як окреме видання, за життя його авторів, але вони і не докладали до цього великих зусиль, підкреслюючи, що тоді їм важливіше було самим «з'ясувати суть справи». Сумісна праця була плідною, бо в результаті виник новий погляд на суспільство, історію, становище людини. Цей підхід отримав назву *матеріалістичного розуміння історії*. Ключовою ідеєю нового мислення був *принцип економічного детермінізму*, який пізніше надихне Маркса на фундаментальну працю під назвою «Капітал». З цього

моменту Маркс усе більше цікавиться теоретичними питаннями економіки і стає поволі політекономом. По-друге, Маркс і Енгельс стають членами таємної спілки, яка називалася «Союз справедливих». До неї входило до двох сотень осіб з різних європейських країн, спілка під впливом Маркса та Енгельса, які увійшли в керівництво організацією, була перейменована на «Союз комуністів».

Саме на пропозицію цієї організації вони пишуть найбільш відомий свій твір – «Маніфест Комуністичної партії» (1848), який мав виконувати функцію ідейної, світоглядної платформи прибічників комунізму, відкрито декларувати їх цілі та сподівання на соціальні перетворення у недалекому майбутньому. За обсягом – це брошура, де у стислій формі Маркс та Енгельс викладають принципи історичного матеріалізму як нового бачення людської історії, наполягають на класовій боротьбі, як рушійній силі прогресу, вказують на те, що пролетаріям відводиться історична місія знищення капіталістичних порядків, а комуністам – грати роль авангарду робітничого руху, бути просвітителями та організаторами пролетарських мас. Як і належить комуністам, Маркс і Енгельс наголошують на тому, що головна ціль комуністичної революції – **скасувати приватну власність на засоби виробництва**.

У 1848 р. в європейських країнах починаються революційні події, Маркс і Енгельс намагаються приймати в них безпосередню участь. Маркс стає головним редактором революційної «Нової Рейнської газети», а Енгельс навіть приймає участь у військових походах. Європейська криза надихає Маркса на нові літературні праці, де аналізується класова боротьба та становище найманих працівників.

У 1849 р., після поразки революції у Франції та Німеччині, Маркс остаточно оселяється в Лондоні, бо Англія давала притулок політичним емігрантам. З цього часу він веде інтенсивну наукову роботу, майже кожного дня працює у Британському Музеї (центральна лондонська бібліотека). Щоправда, час від часу він полишає наукові студії для того, аби заробити копійку журналістською працею.

У 1859 р. у Берліні побачила світ праця Маркса «До критики політичної економіки». В цій роботі, яка часто цитується, автор підсумовує матеріалістичний погляд на історичний процес.

У 1867 р. виходить 1-й том «Капіталу». Ця праця є центральною подією наукової і творчої біографії Маркса. Як вже відмічалось, Маркс виробив новий погляд на історію та суспільство, суть якого в тому, що **економічна сфера є провідною стосовно політики та духовного життя**. Отже, економічний аналіз сучасного капіталістичного способу виробництва мав розкрити таємниці суспільного устрою і довести головне – капіталізм як суспільний лад є приречений на знищення, і цей вирок має виконати робітничий клас. Маркс як вчений відрізнявся великою ретельністю щодо фактів, статистики, аналізу літературних джерел і точок зору. Він просувався не швидко, бо вважав, що якість наукової праці понад усе. Ось чому і не встиг завершити розпочату працю, а 2-й та 3-й томи «Капіталу» до друку готував вже Енгельс після смерті свого товариша. Сучасні дослідники вважають, що загалом роботі над «Капіталом» Маркс присвятив 40 років свого життя.

Маркс не полишав і політичної боротьби, він активно спілкувався з діячами робітничого руху, керівниками соціалістичних партій, що виникали в європейських країнах. Його надзавдання полягало в тому, аби об'єднати усі рухи, революційні робітничі партії, організації робітничого класу в одну потужну політичну структуру, яка б готувала європейських пролетарів до майбутньої революції. А він, дійсно, вірив, що таке станеться вже не за горами, і революція буде мати загальноєвропейський характер, тобто вона, як вогонь на пожарі, буде перекидатися від однієї до іншої країни. І з цією метою Маркс докладає зусиль для виникнення «Міжнародного Товариства Робітників», проголошеного у 1864 р. на мітингу у Лондоні. Ця організація ще відома під назвою «І Інтернаціонал». Вона розпалася через кілька років внаслідок фатальної суперечки Маркса з Бакуніним, який також входив до керівництва Інтернаціоналу. Але і після цього Маркс залишається впливовою фігурою для робітничого та соціалістичного руху; більш того, в останню чверть XIX ст. його авторитет й популярність у цих колах тільки збільшуються, бо його праці перекладаються на європейські мови, а теорія знаходить усе більше прихильників. В одному з листів до лідерів німецьких

соціал-демократів, яке потім було опубліковано під назвою «Критика Готської програми» (1875), він не тільки дає поради, але і викладає свої погляди на деякі аспекти комуністичного суспільства, поділяє його на кілька фаз – перехідний період, нижча фаза (соціалізм), вища фаза (повний комунізм).

Особливу увагу Маркс приділяв будь-яким проявам революційного руху і прецедентам класової боротьби. Такі події надихали його на аналіз розстановки класових та політичних сил, так з'явилися відомі праці – «Класова боротьба у Франції» (1850), «Громадянська війна у Франції» (1871). Особливий ентузіазм у нього викликали події, пов'язані з так званою «Паризькою комуною», коли після військової поразки у війні з Пруссією, в Парижі на весні 1871 р. владу захопили народні маси, і близько трьох місяців самостійно володарювали в столиці. Бунт було подавлено урядовими військами, комунарів розстріляно, але Маркс у цьому побачив першу спробу встановити *диктатуру пролетаріату* – вищу форму, за його визначенням, боротьби поміж робітничим класом і класом капіталістів. Також Маркс уважно стежив за подіями у Російській імперії, де назривала політична криза, а народовольці розгорнули терор проти представників влади і фактично полювали на царя (Олександра II було вбито терористом 2 березня 1881 р.). Відомо, що Маркс у цей період почав вивчати російську мову, бо в Європі революційні настрої вщухали, а на сході образно кажучи «спалахували блискавки».

У 1883 р. Маркс помер, його поховано у Лондоні на Хайгейтському цвинтарі. Після себе Маркс залишив не тільки потужну наукову і ідеологічну спадщину. Багато радикальних робітничих і революційних партій по всьому світу, а не тільки в Європі, почали називати себе марксистськими, бо намагалися базуватися на його теоріях та пророцтвах. У XX ст. був пік впливу марксизму на політику, його ім'я використала низка політичних партій та діячів, що захопили владу у країнах Східної Європи, Азії, Латинської Америки, Африки. Там, де це відбулося, образ Маркса піднятий на рівень божества, якому ставилися численні монументи, на його честь називалися міста, вулиці, площі, а кожне слово з будь-якого твору розглядалося як магічний елемент, непогрішна істина. Марксистська теорія в СРСР та інших так званих соціалістичних країнах стає обов'язковою до вивчення у вищих навчальних

зкладах будь-якого профілю, власне уся соціально-гуманітарна освіта зводилася до цього. Але з розпадом СРСР і соціалістичної системи, фактичним крахом міжнародного комуністичного руху політичний авторитет Маркса суттєво зменшився. Проте залишаються оригінальні соціальні і економічні ідеї, які і досі розглядаються фахівцями як специфічні наукові теорії, що варті серйозного вивчення. Ось чому і сьогодні ім'я Маркса не зникає з підручників та університетських програм з філософії, соціології, політичної економіки.

§ 5.2. Ідея економічного детермінізму і основні поняття матеріалістичної соціології Маркса

Енгельс свого часу стверджував, що Марксу належать два великі відкриття: 1) *матеріалістичне розуміння історії*; 2) *закон додаткової вартості*. Почнемо з першого. Дійсно, в цьому пункті Маркс був абсолютно оригінальним мислителем. До Маркса існувало кілька пояснень історичного процесу: 1) теологічне, як найбільш стародавнє і не наукове по суті, де все пояснювалося незбагненою в принципі волею Творця; 2) більш сучасна версія об'єктивного ідеалізму, що належала Гегелю, – історія розгортається за колосальним попереднім планом деміурга (Творця) і тому має певні закономірності; 3) філософсько-суб'єктивістське тлумачення історії як вираження волі видатних людей, результат критичних зусиль філософів і інтелектуалів, як низка неповторних подій або унікальний збіг обставин, що не можуть у принципі створювати закономірності; 4) більш сучасний на той час натуралістичний підхід, де причинами суспільного життя називалися різні природні фактори, які знаходилися так би мовити за межами самого суспільства, наприклад, географічне середовище або біологічні властивості людських рас. Натуралістичний підхід вважався по-справжньому науковим поглядом на суспільство, бо включала в соціальну теорію ідеї детермінізму та матеріалізму. Це наближало соціологію до природничих наук. Соціальна теорія уходила від мінливого суб'єктивного фактора, людського свавілля, ідеалізму (спіритуалізму) та містики. До натуралістичного підходу пасувала ідея існування соціальних законів і закономірностей. Але натуралістичні концепції, як з'ясувалося пізніше, були поверховими і не враховували важливі

соціокультурні фактори; сучасні соціологи, до речі, давно вже від них відмовилися.

Теорія Маркса також розгортається у межах детерміністського підходу, але він пропонує шукати першопричину (незалежну змінну) у структурі самого суспільства та людської діяльності. Матеріалізм власне означає, що вчений знаходить субстанцію, яка не залежить від свідомості людей, а навпаки – свідомість і індивідуальна, і колективна визначається матеріальними причинами. Такою першопричиною Маркс вважав економіку, спосіб виробництва, а якщо ще більш вузько – економічні відносини, які з'єднують людей у процесі виробництва, обміну, розподілу матеріальних благ.

Логіку Маркса (і Енгельса) можна простежити за текстом «Німецької ідеології». Автори пишуть, що людині перш ніж займатися інтелектуальною діяльністю, мистецтвом, релігією, філософією, політикою треба задовольняти свої матеріальні потреби – їсти, одягатися, мати дах над головою тощо. А це все можна добути лише одним шляхом – у процесі виробництва, у межах трудової діяльності, отже, економіка завжди є провідною сферою людського буття. Який стан економіки – таким є і усе соціальне життя, суспільні настрої, інституції, моральні та юридичні норми, навіть естетичні смаки. Людей у процесі виробництва поєднують економічні відносини. Це є не заперечним фактом, але Маркс наголошує на тому, що люди не можуть довільно їх вигадувати, **існує набір сталих систем економічних відносин**, що можуть змінювати одна одну в історичному розвитку. Тобто ці системи є об'єктивними стосовно людей, які хочуть того чи ні, але стають заручниками економічних відносин, вони грають за правилами, що не пишуться власноруч. У цьому і проявляється матеріалізм соціального життя та історичного процесу. Якщо це твердження є істиною (і раніше люди цього не розуміли), то завдання соціального мислителя – дослідити саме цю вирішальну сферу, знайти об'єктивні закономірності, що рухають історією і стоять над людьми. Саме таке надзавдання розв'язував Маркс, працюючи над «Капіталом».

Для розуміння основ марксистської теорії суспільства важливо знати сутність її базисних понять, як от: «спосіб виробництва», «виробничі сили»,

«економічні відносини», «основне протиріччя способу виробництва», «типи способу виробництва».

«Спосіб виробництва матеріальних благ» є ключовим поняттям. Цим поняттям охоплюються основні умови та сутність того, як здійснюється економічний процес. Маркс вважає, що в історії людства було не так вже і багато способів виробництва, вони послідовно змінювали один одного, більш того усі народи та суспільства проходять у своїй історії ці ступені розвитку. В європейській історії він виділяє античний (рабовласницький), кріпацький (феодальний) і буржуазний (капіталістичний) способи виробництва. Вони є різними способами експлуатації людини людиною. Кожний новий спосіб виробництва є більш ефективним в економічному плані, тобто він забезпечує більш високі виробничі можливості, що складає основу соціально-економічного прогресу. Маркс, як і Конт, і Спенсер, цілковито поділяв ідею прогресу, але його відрізняло, по-перше, інше трактування причин і механізмів прогресу, по-друге, перспектив і «кінцевого пункту» соціальних змін. Окрім зазначених способів виробництва Маркс мав на увазі, принаймні, ще два – комуністичні, де є відсутнім елемент експлуатації.

У давні часи, на доцивілізаційних етапах розвитку людства, у спільнотах збирачів та мисливців і в самих перших аграрних суспільствах, де ще не було держав та класів, спосіб виробництва природно був дуже примітивним, використовувалися переважно кам'яні знаряддя праці; але Маркс вважав, що головною рисою було те, що усе робилося спільно, а результати праці не привласнювалися особисто. Такий стан речей він називає примітивним комунізмом; він передбачав колективний спосіб виробництва та споживання. І тут ми підходимо до основної тези теорії Маркса: він доводив, що у недалекому майбутньому людство чекає перехід знову до комуністичного способу виробництва, але це буде більш високий, ніж сучасний буржуазний, спосіб виробництва матеріальних благ, який може забезпечити такий височенний рівень промисловості і сільського господарства, що кожному члену суспільства буде гарантуватися задоволення його матеріальних потреб. І першими країнами, де відбудеться цей історичний стрибок, мусять стати не відсталі, а саме передові капіталістичні країни Західної Європи. Маркс, як

комуніст за переконаннями, переважно зводив свою наукову діяльність до обґрунтування цієї тези.

Кожен спосіб виробництва має дві сторони, або складові. Першу з них Маркс називає **виробничими силами**, а другу – **економічними відносинами** (відносини виробництва, обміну, розподілу матеріальних благ).

До виробничих сил належать техніка, засоби виробництва, технології, принципи організації економічної діяльності, споруди, матеріали, нарешті, сам виробник, людина-професіонал з її знаннями, навичками, вміннями. Усе це постійно змінюється, вдосконалюється, люди опановують усе більш складні прийоми виробничої діяльності, роблять винаходи, а в сучасну епоху до цього долучився потужний науково-технічний прогрес. Це як потяг, що завжди рухається, але на початку ще ледь помітно, а потім набирає справжню швидкість, і вона увесь час зростає. Маркс пише, що виробничі сили є революційними по суті, бо увесь час всередині відбуваються якісь перевороти, винаходи, на місце старому приходить щось нове, більш досконале, що особливо помітним стає у добу капіталізму. І це є об'єктивний і нескінченний процес, він не має зворотного руху, якщо брати історію цивілізації в цілому. З особливою силою поступ виробничих сил пришвидшується в рамках буржуазного способу виробництва, бо сучасні підприємці увесь час націлені на впровадженні нових розробок, ідей, різноманітних «ноу-хау», аби випередити конкурентів та збагатитися.

Економічні відносини фіксують те, як люди мусять взаємодіяти в рамках способу виробництва. Наприклад, найм персоналу на капіталістичне виробництво, укладання трудової угоди, оплата праці, розрив трудових відносин – усе це стосується економічних відносин. В античному способі виробництва найму робітників як такого не було, рабів як головне знаряддя праці купували, і примушували виконувати певну роботу; їх харчували, як корисну для господарства худобу. Щоправда, власники повинні були певним чином турбуватися про своїх рабів, але хазяїн мав право і розпродати власних рабів, і позбутися необхідності піклуватися про «знаряддя, що розмовляють». Без сталої системи економічних відносин – виробництво неможливо. Основна ідея Маркса полягала в тому, що економічні відносини є **консервативною**

складовою способу виробництва, вони не можуть постійно еволюціонувати, як це притаманне знаряддям праці. Ці системи встановлюються на певну історичну епоху, доки власне і існує той чи інший спосіб виробництва матеріальних благ. Економічні відносини регулюють три основні фази економічного процесу: 1) організація самого виробничого процесу, спосіб залучення до трудової діяльності різних суб'єктів (існують насильницько-примусові, тобто позаекономічні, і капіталістичний способи включення людей до виробництва); 2) обмін матеріальними благами, що може здійснюватися як шляхом, наприклад, натурального обміну, у вигляді данини чи оброку, або за правилами товарно-грошового обігу на капіталістичному ринку; 3) розподіл матеріальних благ, обсяг і порядок отримання прибутків, заробітної плати, земельної ренти тощо.

Принципова позиція Маркса полягала в тому, що він виділяє в системі економічних відносин **відносини власності** як вирішальний чинник способу виробництва. Саме введення інституту приватної власності, на думку Маркса, зруйнувало примітивний комунізм і общинно-племінний спосіб життя. Тут він не був оригінальним, бо вже існувала стала комуністична традиція звинувачувати приватну власність у всіх гріхах людства. Щоправда, Маркс сам інститут приватної власності розглядав не як фатальну помилку, а як історичну закономірність. Цей інститут сам по собі еволюціонує і разом з ним змінюється спосіб виробництва: рабовласництво, кріпацтво, капіталізм є зміною форми приватної власності. Буржуазний спосіб виробництва базується на капіталістичній власності, яка в теорії Маркса позначається терміном «капітал». Капіталами володіє буржуазія. В умовах капіталізму люди більше не є власністю панів; земля, села також не закріплюються державою навечно у володіння аристократами. Капітал – це власність, передусім, на засоби виробництва, а той, хто володіє засобами виробництва, може організувати виробничий процес, винайняти робочу силу і врешті-решт отримати капіталістичний прибуток. Виключно важливу роль у капіталістичній економіці відіграють гроші та банківський капітал. Гроші перетворюються на мірило всього, усе продається і купується: засоби виробництва, земля, технології, робочі руки, мозки інженерів і вчених тощо.

Кожен спосіб виробництва матеріальних благ передбачає внутрішній конфлікт поміж виробничими силами і економічними відносинами. Це становить *«основний конфлікт способу виробництва»*. Саме цій обставині Маркс приділяє особливу увагу. Як діалектик, він вбачає саме в цьому рушійну силу історії. Розвиток внутрішнього конфлікту рано чи пізно ставить край існуванню старого способу виробництва і відкриває дорогу більш економічно доцільному та сучасному способу виробництва. Отже, відбувається і соціальний прогрес як такий. Протиріччя способу виробництва може коливатися у широких межах аж до тої risks, коли старі економічні відносини вже не можуть суміщатися з новими по суті виробничими силами. Останні увесь час нібито переганяють у своєму розвитку економічні відносини, і настає момент, коли старі економічні відносини стають гальмами або «оковами» для розвитку економіки, вони не сприяють, наприклад, появі нової техніки й технології, прогресивних форм організації праці тощо. Так, наприклад, було на останньому етапі феодалізму: кріпацтво було більше не сумісне з потребою промисловості у масах вільних робітників, аристократи не були зацікавлені у впровадженні у своїх маєтках нових зразків техніки, бо їх влаштовувала фактично рабська праця кріпаків. Указане протиріччя завжди змінюється на користь нових економічних порядків, а це означає, що стара система економічних відносин має бути зруйнована, а на її місце поставлена нова, більш сучасна й прогресивна. Маркс розумів і увесь час підкреслював, що таке не відбувається автоматично, насправді, суспільство мусить пережити так звану *соціальну революцію*, аби старий спосіб виробництва назавжди уступив дорогу новому. Цю революцію він пов'язував з класовими відносинами і класовою боротьбою. Таким чином, принцип економічного детермінізму поширювався на соціальну структуру, а потім і на політику, право, сферу моралі й релігії.

Отже, історичний матеріалізм Маркса зводиться до того, що, по-перше, вся історія людства підпорядкована об'єктивним закономірностям, по-друге, головне полягає в тому, що неухильно відбувається розвиток, а потім зміна певних типів способів виробництва матеріальних благ. По-третє, соціальне життя детерміновано (визначено) економічними причинами, саме глибинні процеси у способі виробництва, основний конфлікт способу виробництва

зумовлюють ті явища, які відбуваються у суспільствах у цілому. По-четверте, не можна перескочити через ті чи інші способи виробництва, бо людство приречено крок за кроком підійматися по економічним сходинкам.

Старі способи виробництва вивільняють місце для нових тільки після того, коли виконають свою місію та розв'яжуться виробничі сили у тій мірі, на яку потенційно здатні. Останній період існування старого способу виробництва завжди позначений різноманітними економічними, соціальними і політичними кризами. Ось чому Маркс сподівався ще за своє життя побачити, як руйнуються капіталістичні порядки у найбільш передових країнах – Франції, Бельгії, Голландії, США, Німеччині, де, на його думку, цикл капіталізму добігає свого кінця. Він щиро вважав: приватна власність на засоби виробництва починає заважати науково-технічному прогресу та переворотам у промисловості. Кризи перевиробництва, які час від часу уражали економіку цих країн, класові суперечки, революційні сплески він сприймав за ознаки фінальної частини симфонії під назвою «капіталізм». А чи виправдалися його прогнози? Минуло півтора століття, соціально-економічне життя у країнах Західної Європи змінилося докорінно, але соціальних революцій не відбулося, комунізм на цих теренах не запанував, і жодних ознак руху у тому напрямку немає. Маркс вважав, що системи економічних відносин не можуть суттєво змінюватися. А чи це є так насправді? У названих вище країнах капіталізм суттєво модернізувався саме в цьому аспекті. Сам Маркс зазначав, що практика є критерієм істини, тобто наукові відкриття в соціології ми мусимо перевіряти, зокрема, історичними змінами. На разі ми бачимо, що теорія Маркса не була підтверджена ходом історичного розвитку.

У XX ст. у низці країн дійсно відбулися революції з метою введення комуністичних порядків, але це скоріше не в контексті, а у супереч теорії Маркса. В СРСР, низці країн Східної Європи, Китаї, Північній Кореї, у В'єтнамі, на Кубі проходили комуністичні експерименти, що зазнали в цілому провалу. До речі, способи виробництва, які було створено в цих суспільствах, за класифікацією самого Маркса варто віднести до так званого *азійського способу виробництва*. Його суть у тому, що економічне життя організує держава, існує бюрократична командна система, чиновники виступають керівниками виробництва, діють армійські принципи побудови та управління

економіки. Приклади азійського способу можна знайти і в інші епохи, сам Маркс увів цей термін для позначення тих економічних систем, що існували історично поза межами Європи. Тепер зрозумілим є те, чому СРСР програв економічні змагання капіталістичним країнам. Азійський спосіб виробництва не є модерним, а скоріше архаїчним методом організації економіки. Різниця полягає у тому, що капіталістичний спосіб мотивує мільйони людей до бізнесу, включає особисті матеріальні інтереси, а азійський – відчужує людей від праці, робить її обов'язком, повинністю, отже, слабо вмотивовані люди, які покладаються на державу, стають більш інертними і не зацікавленими в ефективності виробництва.

§ 5.3. Методологія марксистського аналізу соціальних явищ

Марксизм оперує так званим *діалектико-матеріалістичним методом*. Марксисты вважають, що це є універсальний і найбільш ефективний інструмент пізнання. Методологія Маркса поєднує дві складові: по-перше, діалектичний погляд на речі і визнання того, що розвиток за своєю необхідністю та механізмами є універсальний процес, по-друге, матеріалізм як твердження того, що свідомість у будь-яких формах є чимось вторинним стосовно матеріальних об'єктів та процесів. Маркс синтезував свій метод, використовуючи дві широко відомі філософські традиції.

Діалектика, як і матеріалізм, були відомі ще давньогрецьким філософам. А в епоху, коли жив Маркс, найбільш яскравими представниками цих напрямків були німецькі філософи Гегель і Фейєрбах. Вплив на Маркса першого з них, як ми вже зазначали в біографічному нарисі, був особливо помітним. Гегель ретельно опрацював категорії та закони діалектики, тобто він створив доволі ефективний апарат для філософського аналізу будь-яких процесів змін та розвитку. Маркс фактично повністю узяв на озброєння цей апарат, широко користувався діалектичними поняттями для аналізу економіки та соціальної сфери. Єдине, що розмежовує методологію Гегеля і Маркса, питання щодо першопричини змін. Гегель вбачав у історичних подіях реалізацію задуму Деміурга (цей підхід у філософії називається об'єктивним

ідеалізмом), а Маркс як атеїст і матеріаліст пояснював рух природними причинами, а для історичного процесу він запропонував пояснення на основі ідеї економічного детермінізму. Тобто, соціум є саморухомим об'єктом, що не потребує опіки й енергії «вищих сил». Отже, Маркс поєднав діалектику з матеріалізмом, і таким чином виник особливий погляд на речі та спосіб дослідження соціальних явищ. Прикладом застосування діалектико-матеріалістичного методу є аналіз способу виробництва, що було наведено вище.

У бувшому СРСР діалектико-матеріалістичний метод проголошувався як всезагальний і безцінний для науки ключ, яким можна відкривати будь-які потаємні двері у процесі пізнання. Ось чому усі без виключення молоді вчені, аспіранти (фізики, математики, юристи, філософи, технічні спеціалісти тощо) допускалися до захисту своїх дисертаційних робіт тільки після того, як складали іспит з діалектичного матеріалізму, тобто з методології марксистського пізнання світу. Сьогодні усе стає на свої місця. Діалектико-матеріалістичний метод має право на існування як один з числа загальнонаукових методів. Чи користується цим методом хтось з вчених на практиці? Свідомо та цілеспрямовано – вельми невелика частка філософів, політекономів, соціологів. Головним чином це люди, які ототожнюють себе з неомарксизмом, тобто вони намагаються осучаснити теорію Маркса і продовжують використовувати його підходи для пізнання сучасних соціальних явищ. Не можна вважати діалектичний матеріалізм не науковим інструментом, хоча він і не є стопроцентною позитивною методологією. Дослідник, який користується його прийомами, апріорі погоджується з основними марксистськими постулатами щодо будови соціального світу, а чи це є по суті вірним вибором – питання залишається відкритим.

Діалектико-матеріалістичний метод не є методом конкретного дослідження, бо включає лише загальні ідеї стосовно того, як дослідник мусить дивитися на соціальні явища і у який бік, передусім, скеровувати свої зусилля. Більш доречно розглядати його як загальну методологію, якої за власним бажанням дослідника можна дотримуватися при розробленні пізнавальних процедур. Вчений, що використовує діалектико-матеріалістичний метод, мусить керуватися наступними правилами.

По-перше, об'єкти спостереження розглядаються як такі, що змінюються, еволюціонують, розвиваються. У процесі розвитку кількісні зміни накопичуються, і згідно із законом діалектики об'єкт переходить у новий якісний стан, одночасно відбувається так зване «заперечення заперечення», коли новий об'єкт (або його нова форма) посідає місце старого, який колись у свою чергу відігравав роль заперечення.

По-друге, завдання вченого полягає в тому, аби знайти провідне протиріччя (конфлікт), що зумовлює рух і є причиною змін. Найбільш продуктивним є пошук основного протиріччя всередині об'єкта, але це стосується переважно складних систем, наприклад, органічних соціальних груп, на кшталт, інституції, трудового колективу або територіальної громади. У принципі конфлікт може бути і з оточенням або з природним середовищем. У соціології основне протиріччя приймає форму соціального конфлікту – міжгрупового або класового. В марксизмі взагалі вважається, що класові інтереси та конфлікти є певною точкою відліку для соціального життя; корінь багатьох проблем треба шукати саме там.

По-третє, вважається правильним, якщо причини або фактори розвитку, що фігурують у теоретичній конструкції, мають економічну природу; наприклад, соціальний дослідник, який вивчає політичні процеси, фокусує увагу на економічних інтересах груп, що конфліктують та через політику намагаються відстояти власні економічні інтереси. Принцип економічного детермінізму штовхає дослідника до пошуку глибинних причин саме в системі економічних відносин, в економічних явищах, як от конкуренція виробників, циклічні кризи, економічна нерівність або відсталість, а також у структурі економічних інтересів людей, в добробуті і розподілі матеріальних благ. Матеріалізм виходить з того, що економічні інтереси є базовими, вони визначають ідейно-політичні орієнтації людини і соціальних груп. До речі, за це марксистам закидають приземленість їх підходу, коли штучно позиції, настрої, уподобання різних прошарків та особистостей прив'язуються до економічних явищ і, образно кажучи, шлунку людини.

По-четверте, марксистська методологія в соціальних науках часто виступає у формі *класового підходу*. Від дослідника вимагається визначити:

інтереси яких класів стоять за тим чи іншим явищем або процесом, чи як саме нова інституція або подія відіб'ється у майбутньому на розстановленні класових сил у суспільстві. Наприклад, у політичній системі країни відбувається важлива подія – вибори до певних органів влади. Як належить з точки зору марксизму вивчати це актуальне явище? Дослідник повинен з'ясувати, які класи і соціальні групи стоять за тими чи іншими партіями або кандидатами, чиї інтереси відображають партійні програми, що є основним конфліктом виборчої кампанії, і бажано дослідити це на рівні економічних інтересів або боротьби економічних груп.

У методологічному плані марксизм наближається до конфліктологічної парадигми. Багато хто з сучасних соціологів розглядає Маркса як представника цієї традиції або як одного з засновників конфліктного підходу. Це відповідає істині, Маркс дійсно дивився на соціальний світ через призму соціального конфлікту і будував на цьому свої праці. Але його підхід якісно відрізняється від бачення сучасних конфліктологів. Не варто забувати, що Маркс був переконаним революціонером і вірив у цілющу силу революційного оновлення світу. Революція є виявом так званих антагоністичних протиріч. Антагонізм у діалектиці означає тип конфлікту, що не має перспективи бути вирішеним у межах певної системи. Тобто такий конфлікт рано чи пізно призведе до руйнації системи з середини або до якісного її переформатування. Саме такі конфлікти дослідники-марксисты завжди вважали найбільш важливими в структурі суспільства, бо вони провокують людей і класи на запеклу боротьбу і є причиною революційних струсів. Зазначимо, що сучасна конфліктологічна парадигма базується на дещо відмінних ідеях. Зокрема, конфлікт дійсно розглядається як джерело змін, але не як катастрофічний феномен, а в ролі певного імпульсу до дій та пошуку шляхів розв'язання різноманітних проблем.

§ 5.4. Теорія класів та класової боротьби як наріжний камінь соціології марксизму

Тема класів у соціології марксизму займає особливе місце. Класам і класовим конфліктам Маркс відводив роль рушійної сили історичного розвитку. На жаль, у самого Маркса немає праці, де б він докладно і послідовно

виклав свої погляди на це питання, за нього це зробили чисельні послідовники, теоретики так званого наукового соціалізму. Соціальні науки на початку ХІХ ст. вже оперували поняттям класу, і сам Маркс підкреслював, що йому не належить честь відкрити це явище. Свій вклад у теорію класів в одному з приватних листів він сформулював у трьох пунктах: 1) існування класів пов'язано з історичними фазами розвитку виробництва; 2) класова боротьба невпинно веде до диктатури пролетаріату; 3) ця диктатура є переходом до знищення будь-яких класів і до суспільства без класів. Зупинимось на цих пунктах більш докладно.

Маркс, дійсно, не відкрив поняття «класи», але дав нову їх інтерпретацію у контексті матеріалістичного розуміння історичного процесу. Він пов'язує класи з економікою, а точніше – з існуванням тих чи інших способів виробництва. За Марксом, класи і класові відносини виникають з потреб організації виробництва, вони пов'язані з економічними відносинами того чи іншого типу суспільства. За його логікою рабовласницький спосіб виробництва виникає не тому, що за збігом обставин у суспільстві з'являються раби та їх власника, а навпаки – ці класи є результатом такої системи економічних відносин, коли одна людина насильницьким шляхом змушує інших працювати у власних інтересах. Для стародавнього суспільства така система відносин була значним кроком уперед з точки зору розвитку цивілізації, бо фактично неоплатна праця армії рабів допомогла не тільки розбудувати пишні міста, храми, усипальниці правителів, але й забезпечила можливість рабовласникам займатися мистецтвом, філософією, наукою, літературою тощо. Раби стають знаряддям праці, основною виробничою силою стародавніх цивілізацій.

Перші держави виникли з потреб контролювати маси рабів і законодавчо забезпечувати привілеї рабовласників. Але як тільки змінюється спосіб виробництва матеріальних благ, тобто з'являється нова система економічних відносин – зникає потреба у класі рабів, натомість формуються нові класи – землевласників-феодалів і селян-кріпаків. Феодалний спосіб виробництва матеріальних благ був більш гнучким і сучасним стосовно попереднього, селяни стають більш зацікавленими у результатах своєї праці, часто вони отримують можливість раз на рік сплатити феодалу данину (оброк), і займатися

за власним вибором різними видами економічної діяльності. Цей спосіб виробництва зумовив загальний соціально-економічний прогрес, вершиною якого були європейські суспільства, культура, мистецтво, наука епох Відродження і Просвітництва. Але вже з XVI ст. у Західній Європі швидкими темпами починає розвиватися новий – капіталістичний – спосіб виробництва, він потребував великих мас формально (юридично) вільних робітників, яких можна наймати на роботу і звільнювати, коли в них вже немає потреби (рабовласник і феодал не мали права кинути своїх підданих напризволяще або «розрахувати», наприклад, на осінньо-зимовий період). У країнах Європи проводяться реформи, що передбачають відміну кріпацтва. Одночасно з'являється прошарок підприємців, які не пов'язані зі старою аристократією, вони мають капітали для того, аби на нових економічних засадах підіймати фермерські господарства, організовувати мануфактурне виробництво, будувати копальні для видобутку вугілля, торгувати, займатися банківською справою тощо. Отже, ще в надрах феодалізму зароджується і розвивається капіталістичний спосіб виробництва, а разом з тим і два нових класи – буржуа та пролетарі.

В теорії Маркса важливе місце посідають так звані *основні класи*, які займають протилежні позиції у соціальному просторі. Кожний спосіб виробництва породжує два таких класи, де один є панівним, а другий – пригнобленим. Перший – виконує функцію організатора виробництва, він зацікавлений у збереженні існуючої системи економічних відносин, визискує працю пригноблених прошарків, тобто змушує їх працювати в своїх інтересах, отже, виступає як експлуататор. Другий – це клас, який своїми руками створює основні матеріальні багатства, які в кінці кінців йому не належать, бо результатами праці розпоряджається панівний клас. Так відбувається експлуатація одного класу іншим, і в цьому є суть класової системи суспільства. Класи є виразниками соціальної нерівності, багатство накопичується на одному полюсі суспільства, який посідає панівний клас, а на протилежному полюсі – бідність, злидні, страждання. Ці два класи знаходяться у стані антагоністичного протиріччя, класовий конфлікт може бути або латентним (прихованим), або виходити на зовні у вигляді повстань рабів, селянських воєн, пролетарського руху та революції.

Маркс, увівши у свою теорію поняття основних класів, вирішив складне методологічне питання – перехід від економічних абстракцій (основне протиріччя способу виробництва) до реальних агентів історичного процесу. Тепер стає зрозумілим, що зміна способів виробництва є не автоматичним процесом, а щільно пов'язаним з класовою боротьбою та історичною долею основних класів. Цікавою є діалектика буржуазії (процес зміни соціальних позицій). Спочатку новий клас веде запеклу боротьбу з аристократами, бо стара система економічних відносин не сприяє підприємницькій діяльності, буржуа відсторонені від влади, вони потерпають від свавілля сеньйорів. Після падіння феодальних режимів, установлення республіканських порядків, скасування привілеїв для дворянства вони посідають позицію панівного класу. І тепер вже проти них виступає клас пролетарів, який до речі, породжує (і не може не породжувати) сама буржуазія. Буржуазія може існувати лише за умов, що на неї працюють робітники, і, на думку Маркса, вона породила тих, хто неминуче її поховає. Отже, буржуазія перетворюється на **консервативний клас**, який охороняє систему капіталістичних економічних відносин, а пролетарії є класом, що намагається цю систему повалити.

Тепер розглянемо тезу Маркса про диктатуру пролетаріату. Для того щоб пояснити цю новацію, необхідно проаналізувати відносини поміж буржуа та пролетаріями. Природа цих класів визначається системою економічних відносин капіталістичного способу виробництва. Буржуа – це усі ті, хто володіє капіталом (приватна власність на засоби виробництва) й використовує свій капітал для організації капіталістичного підприємства із залученням найманої робочої сили (пролетарів). Пролетарі не мають приватної власності на засоби виробництва і змушені продавати свої робочі руки на ринку праці. Їх фізичні та інтелектуальні здібності є товаром, який можна купувати і використовувати в інтересах зростання капіталу. Пролетарі формально є вільними, але голод і злидні не дають їм іншого вибору, як ставати найманими робітниками і приймати умови, що їх нав'язує буржуазія. Зазначимо, що в першій половині XIX ст. ці умови були, дійсно, нелюдськими. Робочий день сягав 14–16 годин, не було законодавчо закріпленого права на відпустки і соціальне страхування, не існувала система пенсійного забезпечення, заробіток був доволі мізерний,

який не дозволяв хіба що вмерти з голоду. Робітники дуже часто оселялися у казармах, у примітивних селищах поблизу фабрик і копалень, де усе належало капіталісту – власнику підприємства. Професійні союзи, які б захищали права найманих робітників, ще не з'явилися (за виключенням Англії, де вже діяли тред-юніони). Бунти й протести жорстоко придушували охорона, поліція або навіть урядові війська. Робітнича маса увесь час збільшувалася і нагадувала бочку з порохом, яка могла вибухнути і поховати капіталістичне суспільство; саме так і розумів на пролетарів Маркс.

Те, що буржуа і пролетарі за умов жорстокої експлуатації протягом доволі хижацького періоду первинного нагромадження капіталу є антиподами і природними ворогами, було очевидним фактом. Проте Маркс як вчений прагнув показати внутрішню сутність цих відносин у системі економічних відносин. У «Капіталі» він розробляє теорію додаткової вартості, яка мала розкрити таємницю капіталістичного збагачення за рахунок праці робітників. Основу теорії складає концепція трудової вартості, яка ще до Маркса обґрунтовувалася англійськими економістами, зокрема, Адамом Смітом. Згідно з цією концепцією, вартість виробленого продукту пропорційна кількості праці, яка витрачена на його виробництво, що може бути виражено, наприклад, у годинах. Маркс розробив таку формулу вартості виробленого товару:

$$\text{Вартість товару} = C + V + M,$$

де ***C*** – **постійний капітал**, частка вартості, яка дорівнює амортизації вартості основного капіталу, тобто виникає як перенесення на вартість виробленого товару вартості обладнання, механізмів, будівель, що складають попередні інвестиції капіталіста у виробничий процес і потребують відшкодування та поповнення;

V – **перемінний капітал**, фактично заробітна плата найманих робітників відповідно до кількості годин, що витрачено на виробництво одиниці товару;

M – **додана вартість**, або нова вартість, що створюється безпосередньо у процесі виробництва руками найманих робітників.

Отже, суть капіталістичного збагачення в тому, що підприємець привласнює собі додану вартість, вона і є ціллю капіталістичного виробництва, власник засобів виробництва усіляко зацікавлений у її збільшенні. Але одночасно додана вартість є те, що капіталіст умовно краде у робітників, отже,

110

збагачення одних завжди є експлуатацією інших. Капіталіст має кілька шляхів збільшення маси додаткової вартості, але усі вони – подовження робочого дня, скорочення заробітку найманих працівників, інтенсифікація праці (вижимання поту) – означають посилення експлуатації. Таким чином, Маркс теоретично довів очевидну істину, що буржуа збагачуються за участю і за рахунок пролетарів. Він робить висновок, що відносини цих класів мають антагоністичну природу, експлуатація буде підштовхувати робітників до боротьби за свої права. Ця боротьба проходить кілька етапів. На першому – пролетарі є неорганізованими масами, соціальною категорією, а не класом як таким. Цей стан він називає «клас у собі». На другому етапі починаються стихійні виступи робітників у формі бунтів, збройних повстань і страйків. Такі приклади вже були відомі Марксу, і він з ентузіазмом сприймав подібні вістки з різних країн Європи і США. На третьому – робітничий рух стає організованим завдяки появі профспілок та політичних партій, що відбивають класові інтереси пролетарів. Цей стан він називає «клас для себе». Виникає класова свідомість, класова солідарність, розуміння класових цілей. В такому стані пролетаріат вже є підготовлений для вищої фази класового конфлікту з буржуазією.

Термін «диктатура пролетаріату» з'явився у Маркса для позначення революційної фази боротьби, він був переконаний, що останню крапку в історичній боротьбі пролетарів з буржуазією буде поставлено в ході революції, коли організовані робітники візьмуть владу у свої руки. Цей стан він і називає диктатурою пролетаріату. У Маркса немає подробиць стосовно диктатури пролетаріату, але це за нього зробив В. Ульянов (Ленін), який очолив російську революцію (1917 р.). Ленін писав, що диктатура пролетаріату є насильством стосовно буржуазії, яке не стримується жодними законами. За умов диктатури пролетаріату відбувається експропріація власності буржуа, їх капіталів, а приватна власність скасовується як соціальний інститут. Фактично Маркс морально виправдав так звану «експропріацію експропріаторів», бо, на його думку, рано чи пізно настає час відплати: пролетарі відбирають власність у тих, хто грабіжницьким шляхом збагатився раніше. Ленін не тільки морально, але й політично, як глава держави, забезпечив революційний терор стосовно власників, покривав свавілля

революційних органів влади, які не підкорялися жодним юридичним нормам, окрім директив Москви. До літа 1918 р., за висловом самого Леніна, було здійснено «червоногвардійську атаку на капітал». У результаті відбулася дивна річ: пролетарі не збагатилися, підприємства не працювали, транспорт рухнув, у Пітері і Москві почався голод. Кремлівські вожді поставили завдання перед військом: захопити терміново Україну, бо без української пшениці і вугілля «революція загине». Червоні армії рушили на Україну. Експропріація поленінські вилилася у формулу «грабуй пограбоване!». Вона була добре зрозумілою для люмпен-пролетаріату, налаштованого не на працю, а на розподіл майна, грабування, колоніальну політику.

Отже, у своїй формулі Маркс не знайшов місця для внеску буржуазії у вартість продукту, нібито вона є тим зайвим і паразитним елементом, якого легко прибрати, і робочим буде від того щастя. Насправді виявилось не так, теоретичні розрахунки Маркса були не повними, робітники під час комуністичних експериментів не зуміли виступити у ролі організаторів виробництва, і за них цю функцію в СРСР здійснювало державне чиновництво.

Стосовно диктатури пролетаріату та змісту так званої пролетарської (соціалістичної, комуністичної) революції в осередках прибічників комунізму точилися суперечки. Широко відомою є полеміка з цього питання Маркса і Бакуніна. Останній був прибічником анархізму, його кредо полягало в тому, що головний ворог трудящих мас – держава, свавілля влади, знахабніле чиновництво. Ось чому російський революціонер вважав за потрібне у програмні документи робітничого руху включити гасло знищення назавжди держави і введення самоуправління в осередках громад і трудових колективів. Маркс вважав по-іншому: спочатку пролетаріям буде потрібна власна держава, щоб використати силу її інституцій для придушення опору буржуазії, а на наступних етапах відбудеться «відмирання» держави та заміна її на самоврядування. Ось чому диктатура пролетаріату має здійснюватися не хаотично, а через органи пролетарської влади. Бакунін на це зауважував, що як тільки вчорашні пролетарії стануть чиновниками в органах влади, то вони нічим не будуть відрізнятися від старої влади і свавілля, корупція, насильство повернеться з новою силою, бо природа людини залишається незмінною, а влада розбещує людей. На практиці, після так званих соціалістичних революцій

в СРСР і подібних країнах відбулося щось схоже на пророцтво Бакуніна, принаймні, виник новий потужний клас комуністичної бюрократії, що з успіхом зайняв місце панівного класу з усіма належними наслідками.

Нарешті, теза Маркса про *безкласове суспільство*. Місія пролетаріату полягала в тому, аби знищити інститут приватної власності, і таким чином покласти край класу буржуазії. В новому суспільстві класам немає місця, бо відсутні відповідні економічні причини. В комуністичному суспільстві усі його члени мусять працювати, тобто бути трудящими, і ніхто не вправі привласнювати собі працю інших. Суспільство в цьому відношенні стає однорідним, його структура нібито втрачає вертикальний вимір, в усьому панує рівність. Такий підхід не був новим, бо вже до Маркса багато утопістів мріяли про суспільство рівних, навіть придумували різні засоби, аби не припуститися бодай у дрібницях нерівності. Швейцарець Вейтлінг, наприклад, пропонував розігрувати в лотерею театральні білети, щоб ніхто не сідав, використовуючи свій статус, на найкращі місця. Маркс не опускався до видумування таких дрібниць та деталей, він мислив соціально-філософськими категоріями, але в реальному житті, коли почали здійснюватися комуністичні експерименти, такі питання постали. І вирішувалися вони у старий спосіб – новий правлячий клас швидко налаштував соціальне життя на свою користь.

Найближче майбутнє класової структури капіталістичних країн Маркс бачив таким чином: питома вага пролетарів і буржуазії в соціальній структурі збільшується, бо усі інші, так звані проміжні класи – ремісники, фермери, старі землевласники тощо – розпадаються: більшість вливається у лави пролетарів, а меншість стає буржуа. Таким чином, абсолютна більшість населення країн Західної Європи – пролетарі, але їх становище має тенденцію до погіршення. Маркс формулює *закони абсолютного і відносного зубожіння пролетарів*. У гонитві за додатковою вартістю (прибутком) буржуа будуть увесь час об'єктивно погіршувати умови існування робітників, національний прибуток все більше і більше розподілятиметься на їх користь; розрив між двома основними класами зростатиме: на одному полюсі розкіш, а на іншому – злидні. Ось чому *пролетарська революція* виглядала як логічне завершення цього відрізка світової історії. І вона мусила відбутися, на переконання Маркса

і його спільників, одночасно у провідних європейських країнах. Сам Маркс застерігав, що залишилося вже не так багато часу, і комуністам треба бути готовими до великого перевороту. То чому так не сталося? Маркс не міг усе передбачити з позицій ХІХ ст. Пророк з нього вийшов кепський. З'ясувалося, що в ХХ ст. становище робітників почало суттєво покращуватися, а найбільш чисельним стає так званий середній клас, який ні про які революції не мріє. Таким чином, Маркс не зміг побачити реальні соціальні тенденції. Його теорія залишилася чинною для умов і обставин ХІХ ст.

§ 5.5. Ідея суспільства в марксистській соціології

Бачення Марксом суспільства, безперечно, можна віднести до наукових здобутків, що відіграли важливу роль у розвитку соціології. Його підхід відрізнявся зрілістю і глибиною аналізу. Він фактично першим почав розглядати суспільство як систему соціальних відносин, що є доволі модерним і на сьогодні.

Маркс сповідував соціальний реалізм у тому сенсі, що суспільство є об'єктивною надособовою сутністю, людина народжується і застає певні соціальні відносини і матеріально-технічні умови, до яких вона мусить пристосовуватися. Суспільство для Маркса – надскладна система, що має свої власні закони і закономірності будови та розвитку. Завдання вченого полягає у тому, аби їх відкрити і сприяти змінам, що відповідають цим законам і закономірностям. У цьому контексті він бачив свою особисту місію, а оскільки головна закономірність сучасної епохи, на його думку, полягає у переході від капіталізму до комунізму, то своє вчення Маркс і Енгельс називали науковим соціалізмом або комунізмом.

Розглянемо уявлення Маркса щодо соціальної статичності і соціальної динаміки, використовуючи термінологію Конта. Структуру суспільства Маркс описує у двох варіантах: умовно скороченому і розширеному. В першому – мова іде виключно про систему суспільних відносин. Маркс дуже широко використовує термін «відносини», але спеціально не пояснює зміст категорії. З контексту його робіт можна зрозуміти, що йдеться про об'єктивні по суті правила взаємодії індивідів і спільнот. Ці правила формуються у процесі

історичного розвитку і пов'язані з панівним способом виробництва матеріальних благ. Людина привласнює відносини, тобто за сучасною соціологічною термінологією – соціалізується, стає членом суспільства. Відносини є своєрідними оковами, що людина повинна нести усе життя, якщо вона не бунтар або злочинець. Отже, змінити суспільство – це поміняти систему відносин.

У структурі суспільних відносин є дві чільні підсистеми, Маркс їх називає *базисом і надбудовою*. *Базис* – це економічні відносини, вони, згідно з принципом економічного детермінізму, є визначальними, об'єктивними, можуть змінюватися ступенево в результаті соціальних революцій та переходу від одного до іншого способу виробництва. *Надбудова* – похідні відносини, які Маркс поділяє на політичні, моральні, юридичні, естетичні, релігійні. Він розвіює ілюзію того, що люди можуть творити історію за своїм розумінням, устанавлюючи довільні політичні інституції і відносини або релігійні системи. Базис завжди диктує свої умови. Наприклад, якщо виробництво базується на використанні рабської праці, то й держава буде рабовласницькою, де діють політичні інституції та закони, які забезпечують відповідні економічні відносини. Марксистів чимало критикували за примітивний економічний детермінізм, опоненти вказували на те, що є свобода духу і творчості, які не можуть бути щільно прив'язані до матеріальних потреб чи завдань виробництва. Частково найбільш далекоглядні марксисты розуміли цю недоречність, наприклад, сам Енгельс наприкінці життя писав, що вони з Марксом дещо заборгували своїм прихильникам, бо надто наполягали на пріоритеті економіки, бо насправді надбудова також може активно впливати на базис.

У розширеному тлумаченні суспільство є так званою суспільно-економічною формацією. Маркс свідомо використав геологічний термін «формація», аби підкреслити цілісність суспільства як складного організму та історичний характер формування основних підсистем та елементів. Отже, суспільства не будуються за попереднім чи довільним планом архітектора, а формується у процесі довготривалих еволюційних змін та періодичних революційних перетворень. У розширеному або повному варіанті структура

суспільства має такий вигляд: 1) економічна підсистема, що визначається тим чи іншим способом виробництва матеріальних благ; 2) соціально-класова структура, передусім класи як великі соціальні групи, що безпосередньо зціплені з системою економічних відносин; 3) політична система, політичні інституції та відносини, передусім, держава як інструмент регулювання класових відносин; 4) різноманітні культурні інституції та прояви духу – релігія, мораль, мистецтво, наука, які так чи інакше відбивають економіко-політичні реалії, слугують, передусім, інтересам панівного класу. Теорія Маркса, як ми бачимо, логічно та послідовно поширює принцип економічного детермінізму на усі аспекти соціологічного дискурсу, тобто всі інституції, відносини, групи так чи інакше є похідними від економічних умов життя. Суспільство розглядається як величезна будівля, що спирається на економічний фундамент, і в разі зміни цього фундаменту воно в цілому перебудовується.

Історію людства Маркс розглядає як процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій. Щодо європейської історії, то історичний ланцюг складається з п'яти етапів: 1) *первісне суспільство* (колективізм у виробничій діяльності, відсутність інституту приватної власності, класів, експлуатації, держави); 2) *рабовласницька формація* (приватна власність на людей, перші держави як знаряддя класового насильства, боротьба рабів і рабовласників); 3) *феодальне суспільство* (система кріпацтва, тобто збереження позаекономічної форми примусу до праці, станова стратифікація, абсолютні монархії); 4) *капіталізм* (ринкові капіталістичні відносини, коли праця і робітники перетворюються на товар, класова боротьба буржуа і пролетарів, формальна демократія і республіканський устрій); 5) *комуністична* суспільно-економічна формація (тренд або прогноз Маркса на найближче майбутнє Західної Європи, а потім і всього людства).

Маркс чимало уваги приділяє поясненню соціальної динаміки, тобто як саме відбуваються історичні зміни і нові формації приходять на зміну старим. Загальна схема історичного процесу виглядає таким чином: 1) об'єктивний і неупинний рух виробничих сил, технічні і наукові революції, зростання кваліфікації працівників, що забезпечує внутрішню динаміку способу виробництва матеріальних благ; 2) зростаючі виробничі сили приходять у невідповідність до старих економічних відносин, що посилює різноманітні

дисфункційні прояви; 3) старий панівний клас намагається будь-що зберегти стару систему економічних відносин, але з'являється новий клас, який зацікавлений у її поваленні, між цими класами загострюється соціальний конфлікт; 4) у рамках старого способу виробництва можуть виникати нові системи економічних відносин, як було у пізню феодальну епоху, коли поряд із старою земельною аристократією успішно діяли підприємці, торговці капіталістичного зразка, що використовували не кріпаків, а найманих працівників; 5) протиріччя економічні та соціально-класові загострюються та виливаються у політичне протистояння, революції, громадянські війни; 6) рано чи пізно перемагає соціальний клас, що кинув виклик старим панівним прошаркам і у свою чергу стає панівним класом, разом з тим змінюється і політична система, ідеологічна надбудова, право, мораль тощо; 7) в результаті відбувається утвердження більш досконалого способу виробництва та перехід до нової суспільно-економічної формації, історичний цикл завершується і починається новий виток.

Якщо узагальнити, то виходить, що людська історія має циклічний вигляд, бо складається з двох фаз: 1) еволюційний розвиток, коли більш-менш плавно і послідовно розвиваються виробничі сили, формуються і поширюються внутрішні протиріччя, відбуваються кількісні зміни; 2) революційна фаза – якісний стрибок, злам старих економічних відносин, апогей класової боротьби і заміна панівного класу. В результаті соціальної революції і відбувається перехід до вищої суспільно-економічної формації.

Маркс розрізняв поняття *соціальної* і *політичної революцій*. Перше є більш широким і узагальнюючим, революційний період може розтягуватися на десятки років, коли відбувається демонтаж старих економічних відносин, розвиваються нові економічні інституції, пов'язані з виходом на історичну арену соціального класу, що уособлює зміни. Політична революція – короточасні бурхливі події за участю широких народних мас, коли насильницьким шляхом від влади відсторонюється стара еліта і відбуваються зміни в політичній системі (наприклад, скасовується монархія і уводиться виборча система). Перехід від феодального до капіталістичного суспільства, як правило, завершувався політичними революціями, які ставили остаточну

крапку в історичній перемозі буржуазії над старою аристократією. Проте капіталістичні відносини зароджувалися поволі ще у надрах старої феодальної формації, як і сам клас буржуа формувався протягом тривалого часу. Але така схема зміни формації не підходить до руйнації капіталізму і переходу до комунізму. Маркс розумів, що планове колективне виробництво, як і рівний розподіл матеріальних благ, не можуть виникнути у надрах капіталізму. Тоді марксистки змінили логіку: перехід до комунізму має розпочатися з політичної революції, коли владу захопить повсталий пролетаріат, а вже потім під мудрим керівництвом комуністів, які знають основи наукового соціалізму, соціальна революція буде поглиблюватися аж до повної перемоги нових порядків.

В описаному вище механізмі історичного розвитку провідну роль грають об'єктивні закономірності та процеси. Проте Маркс певну роль відводив і суб'єктивному фактору, тобто людям, організаціям, партіям, що приймають участь в історичних подіях. Класова боротьба, революції як апогей циклу історичного розвитку, звісно, здійснюються не абстрактними філософськими сутностями на папері, а реальними особами, політиками, лідерами та групами людей, що діють цілеспрямовано. Маркс добре розумів той факт, що історія не робиться «сама собою», поза свідомою участю людей, акторів історичної сцени. Головне полягає в тому, на якому боці, і з яким ступенем свідомості виступає той чи інший актор. Потужний суб'єктивний фактор, наприклад, добре організовані маси, можуть суттєво наблизити крах старих соціальних порядків. І Маркс, усвідомлюючи це, саме і докладав зусилля для створення національних робітничих партій та їх об'єднання у Міжнародне Товариство Робочих. Щоправда, згідно з його теорією рішучі політичні дії, революція не потрібні до того моменту, коли стара соціальна система дозріє до чергового перевтілення. Що є критерієм «зрілості»? Маркс вважав, жодна формація не звільняє місце для більш високої до тої пори, доки вона у змозі ефективно розвивати виробничі сили, забезпечувати технічний та економічний прогрес. Виходить, Маркс прорахувався, коли визначав уже у другій половині XIX ст. найвищим ступінь готовності до революції країн Західної Європи? Минуло сто п'ятдесят років, а ці країни успішно розвиваються і ніякого колапсу, економічного і політичного, не відбулося. Коли ж російські більшовики в 1917 р. захопили владу у Петрограді та проголосили початок комуністичної

революції, західні соціалісти не визнали ці події як пролетарську революцію, про яку мріяв Маркс. Відбулася відома полеміка Леніна з лідером німецьких соціал-демократів Карлом Каутським. Перший відстоював право називати те, що відбувається у Росії, диктатурою пролетаріату і соціалістичною революцією, а Каутського звинувачував в опортунізмі; другий вказував на недоречність диктатури пролетаріату у відсталій країні, де ще не розвинувся капіталізм і основна маса населення – селяни, а не пролетарії. Чи визнав би Маркс за соціалізм те, що відбувалося потім в СРСР, Китаї інших так званих соціалістичних країнах, де широко використовувалася марксистська фразеологія, є спірним питанням. Принаймні, є обґрунтована точка зору, що насправді в цих країнах відбувся відхід від капіталізму не умовно вперед (за шкалою формацій Маркса), а у зворотному напрямку до феодальної системи (колгоспи та комуни як нова форма кріпацтва) чи азійського способу виробництва (управління виробництвом та трудящими державними чиновниками).

§ 5.6. Футурологічні і утопічні уявлення К. Маркса та історичні реалії

Маркс є філософом і соціологом, який на основі своїх теоретичних уявлень про суспільство узяв на себе відповідальність пророкувати майбутнє. В сучасних термінах це можна назвати футурологічним розділом його спадщини. Тим самим він поставив свою теорію на перевірку часом. І в цілому вона перевірки не витримала. Історичні події в Європі й світі протікали дещо в іншому річищі.

Соціальні утопії не є чимось виключним, з часів платонівської «Держави» було чимало спроб розробити план ідеального суспільства і намагатися переконати оточення у доцільності його прийняття. Автори утопій розглядалися радше як диваки, мало хто серйозно ставився до їх прожектів. Маркс це розумів і намагався всіляко ухилятися від будь-якої конкретизації майбутнього, ховаючись за соціально-філософськими термінами й узагальненнями. Але, як вже було показано вище, він впевнено доводив неминучість комунізму. То яким мало бути це суспільство, хіба людям

не цікаво знати, що їх чекає попереду? Повністю ігнорувати цей інтерес Маркс, звичайно, не міг. Дуже обережно в деяких своїх працях він торкається цього питання. Найбільш відомим є фрагмент його листування під назвою «Критика Готської програми». Отже, схема майбутнього виглядала таким чином:

Перехідний період від капіталізму до комунізму. Цей період починається з захоплення влади, і є революційним по суті. Революціонери створюють державу диктатури пролетаріату. Державно організовані пролетарії під керівництвом своїх партій та вождів нав'язують суспільству власну волю, придушують опір й невдоволення. Головні їх вороги – приватна власність і клас буржуазії. Для того, аби зламати опір буржуа й підірвати основи їх економічного впливу, проводиться націоналізація засобів виробництва: земля, що належить крупним власникам, заводи та фабрики, банки, транспортні компанії тощо проголошуються власністю держави. Ленін до цього додавав думку про те, що попередньо відбувається злам старої державної машини, ліквідуються звичні політичні інституції, а на їх місці вже створюються нові органи пролетарської влади.

Нижча фаза комунізму (соціалізм). Історичний період, коли вже немає приватної власності, капіталістів та експлуатації, але суспільство ще не може вважатися стовідсотково комуністичним. Заважає брак матеріальних ресурсів. Розподіл матеріальних благ відбувається за принципом згідно з трудовим внеском, тобто фактичної рівності ще не існує. Маркс пише про «родимі плями капіталізму», які зберігаються тривалий час. Завданнями нижчої фази є, по-перше, розвиток виробничих сил з метою забезпечення такої маси матеріальних цінностей, яка б дозволила здійснити мрію комуністів про соціальну рівність, образно кажучи не у бідності, а в багатстві. По-друге, розвиток активності та свідомості громадян з метою переходу до самоврядування, згортання функцій держави. По-третє, розвиток особистості, виховання людей нового типу, які б мали навички жити в комуністичному суспільстві.

Вища фаза комунізму (повний комунізм) наступить тоді, коли за висловом самого Маркса суспільство зможе написати на власному знамені гасло «Від кожного – за його здібностями, кожному – за його потребами». Саме ця теза Маркса була завжди найбільш популярною «у низах», і викликала різноманітні припущення. За часів СРСР багато хто так собі і уявляв комунізм,

який за планами Компартії мали б побудувати до 1980 р.: іди до крамниці, бери собі що заманеться, і за це не потрібно платити, бо гроші відмінять! Звісно, це була махрова утопія, і ні за яких умов такого стану речей досягти не вдасться. Далі, ознакою комунізму є те, що держава і державне управління відмирають, їх функції бере на себе самоуправління. Це означає, що більш немає окремої професійної групи державних чиновників, а усі суспільні питання вирішують в комітетах та на зборах самі трудящі або громади. До речі, в 1960-і рр. у СРСР робилися практичні кроки в цьому напрямку, але швидко з'ясувалося: на аматорських засадах вирішувати державні справи неможливо.

Нарешті, головне, що попереду бачив Маркс: всебічний розвиток особистості, наявність великого обсягу вільного часу, оскільки людей розвантажить техніка, і можливість займатися самовдосконаленням. Одночасно відбудеться злиття міст та села, фізичної та інтелектуальної праці, соціальна структура повного комунізму докорінно відрізнятиметься від того, до чого звикли люди раніше. В цих пунктах, щоправда, Маркс не був оригінальним, бо тези про переміну професій, нові поселення, які б виправляли односторонність сучасних сіл та міст, та й інші пункти ми знаходимо в роботах таких соціалістів-утопістів як Сен-Симон, Шарль Фур'є, Роберт Оуен. У цілому тут ми маємо справу з утопічними проектами. І коли радянське керівництво на догоду утопіям щось планувало в реальному житті, то завжди отримувало негативний результат. Так, за часів правління Хрущова, за його ініціативи була спроба створення так званих агроміст, де люди б жили як у місті, але мали працювати у радгоспах на землі. Паралельно знищувалися так звані неперспективні села. Добра з цього не вийшло, люди, дійсно, втратили свої рідні села і домівки, але нових комуністичних форм поселень не відбулося.

Доктрина Маркса щодо комунізму пройшла перевірку часом у рамках практичних експериментів. Для України та українців комуністичний експеримент виявився особливо трагічним, бо злам старих форм господарювання, базованих на приватній власності, у тому числі сільського товарного виробництва, торгівлі, фабрично-заводського бізнесу відбувався у найбільш жакливих формах збройного насильства, придушення будь-якого опору, державного терору, геноциду, голодомору. Комунізм за радянськими

рецептами виявився тупиком, а не злетом виробничих сил та розвитком особистості, Україна продовжує розплачуватися за цей експеримент, оскільки, отримавши незалежність, вона опинилася у ролі країни третього світу, та змушена доганяти європейські країни, які не піддалися на спокуси радикалів й не ставали на шлях соціального експерименту.

Висновки

Карл Маркс належить до числа засновників соціології як вчений, що створив оригінальну соціальну теорію. Одночасно він був ідеологом комуністичного руху, політичним діячем і використовував свою концепцію для обґрунтування положень комуністичної програми соціальних перетворень.

Серцевиною марксистської концепції історії й суспільства є принцип економічного детермінізму. Його розроблено в межах так званого матеріалістичного розуміння історії. Економічний детермінізм означає первинність економічних явищ і процесів стосовно соціальних процесів, політики, явищ духовного життя. Маркс увів до наукового обігу поняття способу виробництва матеріальних благ як єдності виробничих сил і економічних відносин, між якими виникає протиріччя, що і призводить до руйнації старих та виникнення нових способів виробництва.

Соціальні класи безпосередньо пов'язані з певними способами виробництва, панівні класи підтримують існуючі системи економічних відносин, а класи, що їм протистоять, зацікавлені в поваленні старого економічного ладу і введенні нової системи економічних відносин. Класовий конфлікт притаманний усім суспільно-економічним формаціям, побудованим на експлуатації людини людиною, він лежить в основі рабовласницького, феодального і капіталістичного суспільств. Вищою фазою класового конфлікту є диктатура пролетаріату, яка націлена на знищення інституту приватної власності і у перспективі – класів як таких.

Суспільство є системою відносин, де розрізняються дві підсистеми – базис і надбудова. Базис складають економічні відносини, вони визначають політичні, ідеологічні, юридичні, релігійні, моральні відносини. Історично існувало чотири типи суспільно-економічних формацій: первісне суспільство, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне. Маркс доводить, що капіталістичне суспільство буде зруйноване руками пролетаріату і у недалекому майбутньому виникне нова суспільно-економічна формація – комунізм.

Історичні події не підтвердили прогноз Маркса стосовно комунізму, комуністичні експерименти ХХ ст. обернулися катастрофами для народів, що приймали в цьому вимушену участь. На сьогодні залишається інтерес до суто наукової спадщини Маркса, діалектико-матеріалістичного методу і конфліктологічних аспектів його теорії.

Контрольні питання і завдання для самопідготовки

1. Визначте основні етапи біографії та творчого шляху К. Маркса. Складіть таблицю з такими графами: роки, місце перебування, основна діяльність, видані праці.
2. Хто з філософів, політичних діячів, ідеологів мав вплив на формування філософських і політичних поглядів К. Маркса?
3. Який філософський світогляд є діаметрально протилежний до поглядів на природу і суспільство К. Маркса?
4. Що означає принцип економічного детермінізму?
5. На які дві основні складові поділяється спосіб виробництва матеріальних благ?
6. Визначте основні конфлікти, які, на думку К. Маркса, є рушійними силами історії.
7. Які соціальні групи, за вченням К. Маркса, грають особливу роль у соціальній структурі суспільства та визначають процес зміни типів суспільно-економічних формацій?
8. Складіть таблицю з типами суспільно-економічних формацій, де графами є назва формації, тип способу виробництва (характер виробничих сил і економічних відносин), основні класи та класові відносини, політичний устрій.
9. Яку роль у зміні суспільно-економічних формацій відіграють соціальна і політична революції?

Література

1. Маркс К. Социология. Сборник / К. Маркс : пер. с нем.; вступ. статья Ю. Давыдова. – М. : «КАНОН-пресс Ц», «Кучково поле», 2000.
2. Маркс К. Анкета для рабочих : соч. / К. Маркс и Ф. Энгельс. – Т. 19.

3. Маркс К. К критике политической экономии. Введение : соч. / К. Маркс и Ф. Энгельс. – Т. 13.
4. Маркс К. Капитал : соч.– Т. 1. / К. Маркс и Ф. Энгельс. – Т. 23.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Комуністичної партії : твори. / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Т. 4.
6. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии. Предисловие : соч. / К. Маркс и Ф. Энгельс. – Т. 2.
7. Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии. / А. Б. Гофман – М. : Книжный дом «Университет», 1997. – С. 91–128.
8. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М. В.Захарченко, О. І. Погорілий – К. : Либідь, 1993. – С. 14–222.
9. История социологии в Западной Европе и США : учебник для вузов / отв. ред. Г. В. Осипов. – М. : Норма, 1999. – С. 489–510.
10. История теоретической социологии. Социология XIX века. (Профессионализация социально-научного знания). – М. : «Изд-во Магистр», 1998. – С.185–200.

Розділ 2. ОСНОВНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ШКОЛИ XIX СТ.

Глава 6. НАТУРАЛІСТИЧНІ ШКОЛИ В СОЦІОЛОГІЇ XIX СТ.

- 1. Методологічні основи натуралізму в соціальних науках.***
- 2. Механіцизм як спосіб пояснення суспільства.***
- 3. Школа географічного детермінізму.***
- 4. Організмична школа.***
- 5. Школа соціального дарвінізму.***
- 6. Расово-антропологічна школа.***

§ 6.1. Методологічні основи натуралізму в соціальних науках

Натуралізм у XIX ст. був найбільш репрезентованою методологією побудови соціологічних теорій. Можна стверджувати, що абсолютна більшість соціологів середини та другої половини XIX ст. так чи інакше сповідували натуралістичні ідеї. Розглянемо цю методологію більш докладно та розкриємо її ідейні коріння. ***Натуралізм*** (від лат. *natura* – природа) – *це науковий світогляд, який базується на тезі про первинність природних факторів стосовно людини та суспільства.* Згідно з натуралістичними уявленнями людина та суспільство є природними матеріальними утвореннями, результатом еволюції, отже, їх властивості та закономірності побудови треба шукати і виводити з явищ та законів природи.

У XIX ст. натуралізм був, безперечно, новою та прогресивною методологією, вона за внутрішнім змістом протистояла філософським та богословським спекуляціям. Соціологія під впливом натуралізму мала перетворитися на емпіричну та експериментальну науку, оскільки природні феномени можуть бути об'єктами спостереження та неупередженого дослідження. Великий вплив на становлення натуралістичних уявлень мали ***позитивізм*** і ***матеріалізм***, як потужні філософські та світоглядні течії, що образно кажучи формували уми та настрої вчених XIX ст. Поштовх натуралізму дала позитивна соціологія О.Конта. Засновник соціології був переконаний, що суспільство є частиною природи, воно підкоряється загальним

законам, отже, між фізикою, біологією та соціологією немає принципових бар'єрів. Соціолог, за цією логікою, мало чим відрізняється від природознавця, бо використовує такі ж самі методи спостереження, опису, аналізу, як і усі інші вчені. І соціологію Конт, як відомо, помістив в один ряд з природничими науками.

Матеріалізм в ту епоху виборював собі місце у протистоянні з філософським та богословським ідеалізмом; основною тезою матеріалістів було те, що природа (матерія) існує незалежно від людської свідомості за власними законами, які треба пізнати і використати на благо людства. Натуралізм є формою матеріалізму в тому сенсі, що вимагає від дослідника спиратися на матеріальні (природні) фактори як такі, що визначають суспільне життя. Завдання соціології з точки зору позитивізму та матеріалізму полягало в тому, аби відкрити закони та закономірності, що пов'язують соціальні факти з природними (матеріальними) субстанціями. Таким чином, позитивізм і матеріалізм можна вважати «хресними батьками» натуралізму, його ідейними коріннями.

Для натуралізму як напрямку соціології було завжди притаманно три речі: 1) *редукціонізм*, 2) *монізм*, 3) *детермінізм*. Методологія натуралізму була спрямована на те, аби знайти якийсь природний феномен (фізичний або біологічний), яким можна пояснювати суспільство. Редукція буквально означає спрощення, зведення складного до простого. На разі складні соціальні явища – інститути, соціальні процеси, форми соціального життя та їх закономірності – пояснювалися тим чи іншим природним (матеріальним) феноменом. Натуралізм в соціології поділявся на кілька шкіл залежно від того, який саме феномен чи явище покладалися в основу теорії. Так, школа географічного детермінізму розглядала як першооснову факти довкілля, расово-антропологічна школа – расовий поділ людей як первинний біологічний факт і т.ін.

Монізм (грец. monos – один) – тип наукового дискурсу, де в якості основи всього сущого розглядається одне начало, елемент, принцип, фактор. Особливістю натуралістичних теорій було те, що вони будувалися довкола одного природного фактору. Монізм є, на перший погляд, зручною методологією, вона дозволяла не враховувати безліч різних факторів, обставин,

впливів тощо. Отже, дослідник зосереджувався на чомусь одному, що дозволяло швидко просуватися на шляху побудови нової теорії.

Детермінізм (лат. *determinatio* – визначення, обмеження) означає наявність причинно-наслідкового зв'язку, коли фактор **A** є причиною, а явище **B** – наслідком (**A** визначає або детермінує **B**). Тобто, якщо з'являється чинник **A**, то обов'язково буде мати місце **B**. В фізиці це є доволі зрозумілим та наочним постулатом, на якому засновані фізичні закони. Наприклад, якщо температура води сягає 100° (фактор **A**), то за умови нормального тиску вона неодмінно закипає (явище **B**). Саме за такою схемою перші соціологи воліли побудувати і соціологічну теорію: відшукати загальну причину (фактор **A**), яка визначає похідні соціальні процеси. Їм здавалося, що натуралістична методологія веде до істини, бо відсікає свого роду «прокляття» соціальних наук – чинник свавілля та суб'єктивізму людей. Але чи обумовили ці теорії просування вчених до істини?

З одного боку, натуралістичні школи були помітним кроком на шляху становлення молоді науки; соціологія сміливо заявила про себе завдяки доволі яскравим і нібито суто науковим концепціям, а з іншого – це був методологічний тупик. Натуралізм не мав майбутнього, бо відбувалася так звана вульгаризація (спрощення) соціологічної науки, яка зводилася до фізичних або біологічних підходів, не розвивався власний понятєво-категоріальний апарат. Врешті-решт, XX ст. поставило крапку над I, нова генерація соціологів позбулася натуралістичного підґрунтя, соціологія знайшла інші шляхи та резерви для власного розвитку. Проте натуралізм залишив помітний відбиток на шляху соціологічної науки, він викликав гострі наукові дискусії, які були поштовхом для розвитку соціологічної теорії. Чимало списів було зламано і довкола натуралістичних доктрин, що зачіпали політичні і ідеологічні питання. Точніше мова іде про намагання використати незрілі наукові теорії та окремі гіпотези в антигуманних цілях, наприклад, для побудови тоталітарних суспільств, базованих на расовій нерівності. Натуралізм є загальним визначенням низки наукових шкіл та теорій, розглянемо більш докладно найбільш відомі напрями в межах натуралізму.

§ 6.2. Механіцизм як спосіб пояснення суспільства

Механіцизм бере свою назву від слів «механіка», «механічний»; наука про механічний рух, як відомо, поклала початок сучасним науковим уявленням про Всесвіт. Власне фізика на початку зводилася до законів механіки. Винахідники епохи раннього індустріалізму захоплювалися створенням механічних пристроїв, годинників, ляльок або більш корисних систем господарського призначення. Отже, у свідомість людей поступово входило уявлення про життєздатність і корисність механізмів, які можна проектувати та виготовляти на основі наукових знань. Такі уявлення легко переносилися і на інші речі, з якими стикалися тогочасні дослідники. *Механіцизм є філософською течією Нового часу, яка зводила усі процеси до механічних рухів та взаємодій.* Згідно з цим поглядом, людина – це складний механізм; суспільство також розглядалося у контексті тогочасної механічної картини світу, як надскладна машина. У подальшому ця назва об'єднувала різні способи пояснення суспільства з використанням фізичних ідей та теорій.

Одне з ранніх механістичних пояснень суспільства відштовхувалося від добре відомих законів, що сформулював знаменитий англійський вчений Ісаак Ньютон (1643–1727). Дехто з соціальних вчених намагався «пристосувати» ці закони до суспільства. Ідея полягала у тому, що, наприклад, *закон всесвітнього тяжіння* є універсальним, він діє не тільки стосовно космічних і будь-яких матеріальних об'єктів, але по-своєму проявляє свою сутність у суспільствах. Саме так мислив американський економіст і соціолог Генрі Чарлз Кері (1793–1879), який вважав, що людина є чимось на кшталт молекули; асоціація (соціальні групи) – наслідок дії закону всесвітнього тяжіння; виробництво і торгівля – форми перетворення речовини, яка (що вже знали вчені) не може бути знищеною тощо.

Яскравим прикладом механістичного підходу в соціології були ідеї та праці австрійського фізика Вільгельма Фрідріха Оствальда (1853–1932), який намагався створити гібрид фізики та соціології під назвою «фізіосоціологія». Він узяв за основу найновіші досягнення фізики (на кінець XIX – початок XX ст.) – теорію термодинаміки. Цей розділ фізики присвячено енергії та її перетворенням. Історико-соціальний процес Оствальд трактував з енергетичних

Вільгельм Фрідріх
Оствальд

позицій, що він і виклав у роботі «Енергетичні основи наук про культуру». Цивілізацію фізик розглядав як кумуляцію енергії: культурний процес, на його думку, є перетворенням вільної енергії у зв'язану. Отже, чим більш складною є соціальна структура, інститути, спілки та спільності, тим вищим є рівень прогресу. На початку XX ст. у фізиці була популярною помилкова теорія теплової смерті вселеної, згідно з якою у Всесвіті відбувається розпад структур і накопичується хаос, а зворотного руху не спостерігається. Цей постулат також не критично переносився в соціологію, і це розглядалося як теоретичне пояснення загибелі цивілізації.

Радянський вчений Лев Гумільов (1912–1992) висунув **теорію пасіонарності**, згідно з якою соціальні процеси, зокрема, етногенезис (виникнення та розвиток народів, етносів) є перетворенням сонячної енергії в енергію життя та боротьби індивідів за виживання. Пасіонарії – це люди або народи, що за збігом обставин акумулювали більший рівень енергії, порівняно з іншими суб'єктами, а це у свою чергу дає їм переваги в еволюційному процесі, робить лідерами, підштовхує до воєн і панування над іншими.

На сьогодні механістичні підходи в соціології не вітаються, їх критикують за примітивізм пояснень складних явищ соціального життя, але завжди залишається спокуса, особливо з боку фізиків чи біологів, розповсюдити щойно винайдені природні закони на сферу соціального. Можна навіть очікувати, що, коли будуть відкриті найновіші фізичні закони, знайдеться той науковець, який з легкістю «пояснить» ними історію людства або устрій суспільства. Механістичні теорії, на перший погляд, є простими і захоплюючими у своїй нібито науковості, але вони скоріше уводять від вирішення завдань, які стоять перед соціологами, ніж наближують до істини.

§ 6.3. Школа географічного детермінізму

Географічна школа історично була першою спробою наукового пояснення розбіжностей у соціально-політичному ладі, традиціях, рівнях загального розвитку суспільств, що територіально знаходяться у різних фізичних умовах. Думку, що від довкілля безпосередньо залежать соціальні чинники, вперше висловив ще Жан Боден у далекому XVI ст. Ці погляди, як відомо, поділяв Шарль Монтеск'є (XVIII ст.). який, наприклад, розглядав такий фактор як розміри країни і ставив до нього у залежність тип політичного устрою. Пряма демократія, як це мало місце в грецьких Афінах, можлива лише порівняно у невеликих країнах, де є можливість безпосередніх соціальних контактів; а от щодо гігантських імперій на кшталт Росії, то тут органічною формою правління є деспотія, абсолютна монархія, бо інакше такі величезні території втрачають цілісність, і країна розвалюється; Франція займала на цій шкалі проміжне місце, і закономірно, на думку Монтеск'є, мала б отримати більш освічену та помірковану монархію. Отже, прибічники географічного детермінізму в XIX ст. починали образно кажучи не з порожнього місця.

Віктор Кузен

До географічної школи в XIX ст. належала низка відомих на той час вчених, зокрема, французький філософ Віктор Кузен (1792–1867), англійський вчений Томас Бокль (1821–1862) та ін. Кузен так формулював сутність географічного підходу: «Дайте мені карту країни, її місцезнаходження, клімат, води й вітри (фізичну географію); дайте мені природні плоди, флору, зоологію і я наперед можу сказати: яку роль буде відігравати ця країна в історії...». Отже, умовно підхід «географів» можна сформулювати таким чином: 1) є різноманітні географічні детермінанти (фактори), що мають природний характер і утворилися в результаті еволюції земної поверхні та фізичної історії планети; 2) є розселення людей по поверхні землі та соціальна історія, що відбувається в рамках природних факторів, які визначають особливості та характерні риси цивілізацій та суспільств. В табл. 6.1 подається приблизний реєстр природних географічних детермінант та похідних соціальних чинників, які фігурували у працях прибічників школи.

Таблиця 6.1 – Зв'язок природних факторів і соціальних форм

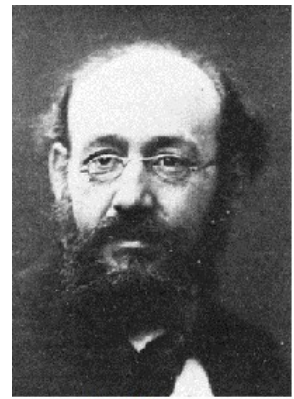
Географічні (природні) детермінанти	Соціальні (вторинні) форми
• Місце на фізичній карті Землі • Клімат • Водні ресурси (великі річки, вихід до моря) • Ґрунти (родючість землі) • Рельєф поверхні (рівнина чи гірська місцевість) • Корисні копалини • Флора та фауна	• Расові і психофізіологічні особливості населення • Щільність та розміщення населення • Види економічної діяльності • Тип політичної системи • Традиції, звички, мораль, ментальність • Релігія • Мистецтво

Дослідження представників географічної школи дали кілька цікавих узагальнень, які не полишені науковості та можуть бути предметом сучасних дискусій. Наприклад, вони дійшли висновку про *послаблення прямої дії географічних чинників у цивілізаціях*, бо у процесі соціальної еволюції поступово посилюються впливи інтелектуальних факторів – науки, техніки, освіти тощо. Людина стає більш ізольованою від зовнішніх впливів та захищеною від природних стихій. Це, до речі, дозволяє вирівнювати розвиток цивілізації в різних куточках Землі, незважаючи на не схожі природні умови. Процес глобалізації до певної міри ігнорує географічний чинник, хоча, дійсно, первісна людина була, як кажуть, на сто відсотків залежною від довкілля.

У XIX ст. з'явилася *теорія північного дрейфу цивілізації*. Вона полягала у тому, що перші цивілізації зароджуються у теплих широтах, де немає зимового періоду та наявні більш сприятливі умови для демографічного вибуху та подальшого розвитку. Але згодом центри цивілізації зміщуються (дрейфують) у бік Півночі. Це викликано тим, що у більш суворих умовах виникають стимули та мотиви для вдосконалення техніки, пошуку більш ефективних аграрних прийомів, раціонального ведення господарства, а клімат півдня діє розхолоджуючи і не так спонукає до прогресу. Отже, ця теорія поєднується з еволюційною гіпотезою та принципом боротьби за виживання, коли кожний новий крок цивілізації є відповіддю на виклики природи.

Російський вчений Лев Мечников (1838–1888), який народився і виріс на Харківщині, в роботі «Цивілізація та великі історичні річки» обґрунтував так звану *гідрологічну теорію зародження цивілізації*, він дійшов висновку, що усі великі стародавні цивілізації обов'язково виникали довкола або великих

річок (Ніл, Тигр, Євфрат, Дніпро, Янцзи тощо), або на узбережжі моря (Греція, Рим). У XX ст. Л. Гумільов (1912–1992), про якого ми вже згадували, доводив, що існує Російська цивілізація, яка обмежена нульовою ізотермою січня, тобто різниця поміж Західноєвропейською та Російською цивілізаціями обумовлюється їх географічним розташуванням, кліматом, рослинністю, особливостями аграрної діяльності тощо. Саме це визначає різний менталітет народів, традиції, темпи та напрямки розвитку цивілізацій тощо. Гумільов вважав, що виникає *симбіоз людини і ландшафту*, рослинного та тваринного світів, наприклад, у Російській цивілізації важливу роль мав симбіоз селян і корів, стада яких гарно почуваються у прохолодному кліматі на безкрайних рівнинах, забезпечуючи населення не тільки продуктами та сировиною, але і органічними добривами для землеробства. Такі теорії не мають суворо наукового характеру і залишаються скоріше гіпотезами. Проте вони активно використовуються політиками, зокрема, ідея про поділ по обидва боки січної нульової ізотерми дає нібито право зараховувати до Російської цивілізації (сам термін є сумнівний з наукової точки зору), а отже і до держави, якою керує Москва, десятки дуже різних народів.

Лев Мечников

На зламі географії, соціології, історії виникли нові наукові напрямки – соціогеографія, політична географія. Зокрема, їх розвивали німецькі вчені Карл Рітер (1779–1859) та Фрідріх Ратцель (1844–1904). Вони запропонували концепт *життєвого простору*, як географічного середовища окремих суспільств. Суспільство не може суттєво розвинути, не збільшуючи власне населення, отже, не розширюючи свій життєвий простір. Цим автори пояснювали безкінечні війни в історії людства – бажання кожної соціальної одиниці збільшити власний життєвий простір. Тему життєвого простору у XX ст. підхопили націонал-соціалісти Третього Рейху, їх пропаганда базувалася на тому, що німецькому народу конче потрібно збільшити власні території. Це вилилося у обґрунтування наступальної війни в Європі, було частиною підготовки до Другої світової війни. Ось чому поняття життєвого простору втратило науковість, і на сьогодні згадується скоріше в негативному контексті, як приклад небезпечної ідеологічної спекуляції.

На сьогодні географічна школа залишилася радше в історії соціології, хоча тема довкілля є дуже актуальною. Вона розробляється в межах так званого **енвайронменталізму** (англ. environment – довкілля, оточення, природа), що є одночасно і теорією, і соціальним екологічним рухом. З точки зору енвайронменталізму зв'язок людини (суспільства) та довкілля ускладнюється, стає обопільним. Людина інтенсивно змінює оточення, але наслідки не завжди є контрольованими та передбаченими. Власне змінилося саме оточення. Видатний український вчений академік Володимир Вернадський (1863–1945) свого часу увів поняття **ноосфери**, яке означає нове середовище, поєднуюче природні та штучні компоненти, що створені руками та інтелектом людей. Але глибоке вторгнення людини у природу викликало потужні негативні ефекти, і за ноосферу до певної міри треба розплачуватися.

У 1970-і рр. виник так званий Римський Клуб – неформальна організація представників інтелектуальної еліти та бізнесу, занепокоєних майбутнім людства (членство в організації не було масовим і обмежувалося 100 особами). Організатор – італійський бізнесмен, промисловець Ауреліо Печчеї – запропонував кільком вченим розробити можливі тренди розвитку цивілізації. Американські математики (Форрестер, Медоуз, Пестель, Мессарович) підготували перші дві доповіді Римському Клубу, в яких мовою розрахунків та чисел доводилося: до середини XXI ст. має статися катастрофа (колапс) через забруднення довкілля промисловими відходами, і сучасна цивілізація фактично припинить існування. Ці доповіді мали великий резонанс, і широко обговорювалися у світі. Минуло 40 років, але побоювання не знімаються з порядку денного, вони доповнені чисельними науковими спостереженнями за атмосферою Землі, озоновим шаром, температурою повітря, станом океану тощо. На сьогодні завдяки подібним розробкам уряди країн світу намагаються домовлятися щодо стримування викидів промислових газів у атмосферу (Київський протокол), але загроза залишається. Люди завдяки цивілізаціям більш-менш вдало адаптувалися до довкілля на усіх континентах, яке принципово не змінювалося з останнього льодяного періоду, але суспільства будуть безсилими перед швидкою зміною клімату (ефект глобального потепління), раптовими руйнівними ураганами, затопленням узбережжя

внаслідок танення льодовиків Антарктики та Гренландії, перетворенням плодючих земель на пустелі тощо. Згідно з деякими прогнозами катастрофічні сценарії можуть бути реалізовані дуже швидко, що не залишить часу для вироблення заходів порятунку та протидії загрозам.

§ 6.4. Організмична (органічна) школа

Організмичних поглядів на суспільство дотримувалися ще засновники соціології – Огюст Конт і Герберт Спенсер. Власне організмичний підхід історично був першою спробою моделювання суспільства. Він спирався на ідеї біологів стосовно живих організмів. Біологи мали певні уявлення стосовно системних властивостей живих організмів, вони оперували поняттями структури та функції, розуміли, що поділ організму на окремі органи є виправданим, і за кожним органом та навіть дрібним елементом закріплена потрібна для цілісного організму функція. Органи сполучаються між собою, існує обмін речовин з довкіллям тощо. Організм є живим в тому сенсі, що може зароджуватися, розвиватися, існувати самостійно, а потім вмирати й розпадатися на прості хімічні елементи та сполуки. Організми можуть бути здоровими, коли усі складові функціонують в межах норм, і хворими, якщо відбуваються внутрішні розлади або організм потрапляє у несприятливі зовнішні умови. Отже, біологічна теорія організму давала чимало корисних ідей і з точки зору структури суспільства, і в плані дослідження його динаміки, розвитку. Перші соціологи, очевидно, цілком слушно намагалися використати ці спостереження для розробки соціологічної теорії.

Існувало два різновиди побудови організмичної теорії в соціології XIX ст.: 1) пряме ототожнення суспільства і живих організмів; 2) аналогія, знаходження деяких спільних рис або паралелей, але без ототожнення об'єктів різної природи. Пряме ототожнення виникло дещо раніше, вже у XVIII ст. дехто з філософів намагався знаходити в суспільстві інститути, що мають бути аналогами відомим органам тіла. Так, еквівалентом мозку і нервової системи нібито були державні органи управління, шлунку – економіка, м'язів – силові структури, кровоносної системи – грошовий обіг тощо. Такий підхід є очевидною вульгаризацією соціології, і він був відкинутим більшістю вчених.

Організмичний підхід у соціології добре сполучався з еволюційною доктриною, яка фактично панувала у XIX ст. Герберт Спенсер особливо відмічав той факт, що суспільство, як і організм, самою природою приречене поступово зростати, коли кожний інститут (аналог органу тіла) розвивається еволюційним шляхом, узгоджено до потреб ксього суспільства. Англійський соціолог, як відомо, був рішучим супротивником революцій і радикальних утопічних доктрин, що передбачали можливість конструювати соціум за бажанням його творців, революціонерів, ідеологів тощо. Він наполягав: кожний інститут, будь то парламент, біржа чи нова конфесія, мусять пройти довгий термін народження, формування, пристосування до інших інституцій; і тут не має місця радикальним реформам, якщо ми не хочемо розірвати цілісність суспільства та наробити лиха. За Спенсером, еволюція завжди враховує цілісність суспільства, його організмичні властивості, а революція – знищує цілісність, протиставляє одну частину іншій, що є станом тяжкої хвороби, а не ознакою прогресу.

В XIX ст. вийшло друком чимало соціологічної літератури, де автори будували теорію суспільства, спираючись на організмичні уявлення. Це – «Структура і життя соціальних тіл» Альберта Шеффле, «Організм і

Павло Лілієнфельд

суспільство» Рене Вормса, «Думки про соціальну науку майбутнього» Павла Лілієнфельда (1829–1903). Останній був відомим російським соціологом німецького походження, друкувався німецькою мовою за межами Російської імперії. У Росії він займав високе політичне становище, був сенатором, а за кордонами його визнавали як вченого, він деякий час очолював Міжнародний соціологічний інститут. Людей Лілієнфельд порівнював

з клітинами організму, а людські маси – з тканинами; він вважав, що існують стани «соціального здоров'я» і «соціальної хвороби» саме так, як і здоров'я або хвороба супроводжують історію кожного організму. Взагалі, організмизм зробив певний внесок у теорію і понятійний апарат соціології; з тих пір, наприклад, широко використовуються поняття «соціальний організм», «соціальний орган», «соціальна патологія». Але помітного розвитку

організмичні ідеї не мали, оскільки вчені потрапляли в певну пастку: біологічні ідеї і категорії не давали можливість впевнено просуватися на шляху дослідження суспільств. Після перших влучних чи дотепних аналогій та порівнянь дослідники не розуміли, як можна розвинути теорію на новий якісний щабель. То чому відомі вчені так довго трималися цих ідей?

На поставлене питання є відповідь: за порівняннями з живими організмами стояла системна сутність суспільств. І перші, і другі є різними **формами надскладних систем**; тому і живий організм, і суспільство мають поміж собою багато спільного. Але теорія систем виникла лише у XX ст., а століттям раніше соціологи посиленнями на організмичні властивості суспільств намагалися компенсувати брак потрібної їм теорії систем. Сучасні соціологи – прибічники соціального реалізму – добре усвідомлюють той факт, що суспільство є автономною органічною системою, здатною до самовідтворення, самоуправління, цілепокладання, що обумовлено складною внутрішньою будовою, наявністю багатьох рівнів та підсистем, прямих і зворотних зв'язків. Саме за такими принципами влаштовано і живий організм, і будь-яку систему подібного рівня складності. Історично біологи першими постали перед завданням досліджувати системні об'єкти, а молода соціологія деякий час лише сліпо копіювала підходи біологів. Проте у процесі «дорослішання» соціологія виробила власні теорії та поняття, і їй більше не потрібно звертатися до аналогій з живим організмом.

§ 6.5. Школа соціального дарвінізму

Школа виникла під впливом відомих теорій англійських вчених Чарльза Дарвіна і Герберта Спенсера. Вона фактично розповсюджує спостереження та висновки стосовно еволюції у живій природі, що належали Дарвіну, на соціальні стосунки. Прибічники соціального дарвінізму фактично поділяли та адаптували до умов суспільства основні постулати еволюційної теорії в біології, а саме:

- ідею природного відбору;
- постулат про вирішальний чинник адаптації (пристосування)

до довкілля;

- тезу про боротьбу за існування як основу соціального життя;
- висновок про те, що виживають і мають шанс на потомство більш сильні особи (переможці у боротьбі).

Школа мала і більш старі ідейні коріння, ніж теорія Дарвіна, бо чимало філософських доктрин будувалося на тезі, яку римляни сформулювали у відомому прислів'ї: «*homo homini lupus est*» (людина людині – вовк). Соціальний дарвінізм по-суті є теорією, яка базується на концепті соціального конфлікту. В Нову епоху він найбільш ґрунтовно був поданий у теорії суспільного договору Томаса Гоббса, і ще у більш всеосяжній формі – в діалектичному вченні видатного німецького філософа Гегеля. Останній вважав, що в основі будь-якого руху, розвитку, змін лежить протиріччя або конфлікт. Це є джерелом розвитку, імпульсом змін.

XIX ст. наповнило старі філософські роздуми більш конкретним природничо-науковим змістом завдяки біологічній еволюційній теорії. Боротьба за існування тепер розглядалася як природний закон, що поширюється на соціум. Вона може здійснюватися як у формі пасивного чи

Томас Роберт Мальтус

активного пристосування до довкілля, пошуку ресурсів, запасів їжі, виживання у екстремальних умовах пустелі чи півночі, а також, що особливо підкреслювалося, у формі зіткнення з іншими людьми, племенами, етносами, націями. Демографічний вибух, зростання щільності населення на тлі обмежених ресурсів провокують соціальні конфлікти. На цьому, як відомо, побудував власну теорію англійський священик Томас Роберт Мальтус (1766–1834), яка мала значний резонанс у суспільстві. Він доводив, що зростання чисельності населення суттєво випереджає збільшення врожаїв і загальну продуктивність сільського господарства. Людство, за цією доктриною, невідворотно зіткнеться з продовольчою кризою, а це спровокує війни на виживання.

Цікаво, що ідеї соціального дарвінізму (соціал-дарвінізму) мали особливий успіх у центрах капіталістичного розвитку, де, дійсно, точилася запекла конкурентна боротьба. Відповідні колізії знайшли своє відображення,

наприклад, в американській художній літературі. У творах таких відомих письменників як Джек Лондон або Теодор Драйзер у центрі сюжету завжди гостра конфліктна ситуація, герої ведуть боротьбу за виживання у надскладних природних умовах або поборюють своїх конкурентів у бізнесі. Автори змальовували типи сильних людей, що проявляють величезну концентрацію вольових зусиль на грані життя і смерті, і врешті-решт долають перешкоди, знищують ворогів або гинуть...

Сутність соціального дарвінізму як теоретичного пояснення суспільного життя зводиться до того, аби показувати соціум як арену безперервних конфліктів, зіткнення індивідів, соціальних груп, що є в принципі нормальним станом і позитивно відбивається на загальному соціальному прогресі. Соціологи намагалися розкрити й типологізувати різні форми боротьби у суспільства, а також показували, як змінювалися ці форми в соціальній історії. Г. Спенсер розглядав два види боротьби: у мілітаризованому суспільстві – це військові дії й військова перемога сильнішого суперника; у промисловому суспільстві – економічна боротьба. Уолтер Беджгот (1826–1877) – англійський вчений, автор книги «Фізика і політика. Думки щодо застосування принципів природного добору і спадковості» – вважав, що біологічний добір був притаманний ранньому суспільству, коли «сильніші вбивали слабкіших як тільки могли». У сучасну епоху існує закон панування націй та соціальних груп, що є внутрішньою причиною більшості воєн, основою політики, яку проводять уряди країн тощо.

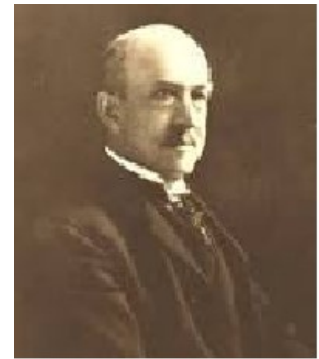

Людвиг Гумплович

Одним з найбільш відомих і яскравих представників школи соціального дарвінізму був австро-угорський соціолог польського походження Людвиг Гумплович (1838–1909). Він, за його власним виразом, запропонував *«екстремальну концепцію групової боротьби»*, хоча й критично ставився до вульгарного біологізаторства. Гумплович вважав, що саме соціальні групи є дійсним предметом соціології, бо поведінка людини у суспільстві майже цілковито визначається тим, до якої групи (груп) вона належить. Основний соціальний закон австро-угорський соціолог формулював таким чином: *«Прагнення кожної соціальної*

групи підкорити собі кожен соціальну групу, що зустрічається на шляху, прагнення до пригноблення і панування». Отже, боротьба за виживання і відбір переносяться у площину міжгрупових відносин. Спочатку була боротьба між ордами (антропологічними групами) на винищення, писав Гумплович, потім переможених перетворювали на рабів і використовували у господарстві, нарешті, сьогодні боротьба точиться поміж класами та націями. Протидіючі соціальні групи Гумплович називав расами, в його працях, наприклад, у книзі «Расова боротьба» (1883 р.) під це визначення потрапляють різні спільноти – релігійні, класові, етнічні, кастові групи.

Тема індивідуальної і групової боротьби усебічно обговорювалася американськими вченими. Вільям Грехем Самнер (1840–1910) продовжив розробку поняття **етноцентризму**, яке запропонував Гумплович. Це він зробив у роботі «Народні звичаї», де американський соціолог трактує звичаї як колективні практики, що спрямовані на виживання, пристосування, адаптацію соціальних груп. Самнер розглядав етноцентризм як фундаментальну властивість будь-якої групи, що до певної міри пояснює міжгрупові конфлікти. На його переконання, для психології груп притаманним є поділ на «своїх» та «чужих» (ми-група і вони-група). Етноцентризм проявляється у тому, що в середині групи формується думка: чужинці є завжди гіршими та небезпечними, а «свої» – більш гарними та надійними. Таким чином, етноцентризм допомагає згуртувати групи, але він також спричиняється до механізму розгортання міжгрупового конфлікту. Фактично мова іде про підсвідому настанову, що сформувалася за мільйони років еволюції, коли люди існували в межах невеликих груп (зграй), які захищали своїх членів і вели колективну боротьбу з іншими групами.

Вільям Грехем Самнер

Американський соціолог Альбїон Смолл (1854–1926) досліджував **соціальні інтереси** як мотиви та рушійні сили конкурентної боротьби груп. Він вважав категорію «інтерес» такою ж важливою, як «атом» у фізиці. Тобто, інтереси є чимось первинним та фундаментальним, кожна людина і група мають власні інтереси, що часто-густо не збігаються та протирічать один

одному. Це і є глибинною причиною виникнення конфліктів та групової боротьби.

У більш пізні періоди розвитку соціології концепція соціального дарвінізму втрачає своє значення. Частково це пояснюється гуманістичною орієнтацією сучасної соціології, а також – загальною критикою натуралізму, і відмовою від сліпого копіювання не властивих для неї теорій. Проте, як ми пересвідчилися, теоретики XIX ст. підняли багато актуальних тем, увели в обіг нові поняття, які залишилися в сучасній соціології.

§ 6.6. Расово-антропологічна школа

Біологізаторство і натуралістичні уявлення в XIX ст. мали різні відгалуження та точки перетину. Як ми вже з'ясували, популярні пояснення соціального життя спиралися на біологічну теорію еволюції живих організмів, де важливими тезами були ідеї боротьби за існування та пригноблення одних видів іншими. Расово-антропологічна школа, безперечно, використовувала ці тези, але вона починалася з тези про виключну роль у соціальній історії так званих рас. Власне, раса є, скоріше, біологічним поняттям. У процесі розселення і опанування континентів *Homo sapiens* дещо змінювався внаслідок пристосування до довкілля, що визначалося зовнішніми кліматичними та ландшафтними умовами. Це закріплювалося у спадковості, формувалися расові типи людей, які, наприклад, можуть відрізнятися за кольором шкіри та іншими зовнішніми ознаками: зріст, форма черепа, розріз очей, колір волосся тощо. Сучасна наука стоїть на тому, що людина, як особливий вид живих істот, зберігає єдність основних властивостей, а расові відмінності є вторинними, факультативними, не суттєвими. Наприклад, експериментально доведено, що дитина тубільців з племені, яке знаходиться на рівні розвитку кам'яного віку і належить до неєвропейського расового типу, потрапивши в інше соціальне середовище (наприклад, в разі усиновлення) може розвинути у сучасну молоду людину, закінчити школу і ліцей, опанувати будь-яку професію де-небудь у Франції чи Англії. «Відсталість» людей племені, наприклад, у джунглях Амазонії пояснюється не біологічними, а соціально-історичними причинами. Соціальна еволюція нагадує розгалужене дерево, де є верхівка, що

150

продовжує зростати, і нижні бокові гілки, хоча клітинки деревини – однакові по усьому стовбуру. Щось подібне відбувалося в соціальній історії: нерівномірність темпів еволюції різних соціальних груп, що залежить не від біології людини, а зумовлено конкретними історичними причинами, збігом зовнішніх обставин.

Раси є предметом антропології, тобто галузі біології, що вивчає будову та еволюцію людського організму. Проте, єдиної точки зору на раси навіть у середовищі природознавців не склалося. Загальної класифікації рас фактично не існує. Різні школи антропологів виділяли від чотирьох до семи основних рас, і десятки малих антропологічних типів. Але дехто з соціальних вчених або помилково, або суто у спекулятивних ідеологічних цілях робили акцент саме на расових відмінностях людей, вважаючи їх головними чинниками соціальної історії.

Перша теза расово-антропологічної школи полягає у тому, що *людська популяція є об'єктивно поділеною на расові групи*, і це є виключно важливий і першорядний фактор для розуміння соціальної історії та пояснення сучасних соціальних процесів. Раси є незмінними біологічними конструктами, в основі расового поділу лежить наслідування расових ознак і всього комплексу фізичних, психічних, ментальних, інтелектуальних властивостей, що фактично не є об'єктом управління з боку людей, тобто наслідування відбувається автоматично за законами генетики.

Друга теза – нерівність рас, існування більш цінних і менш цінних у расовому відношенні індивідів, наявність «вищих» та «нижчих» рас. Вищі раси мають більш високі показники інтелекту, здатні до розвитку, заснуванню цивілізацій, держав тощо. Нижчі раси є скоріше біологічною масою, що не здатна до поступу без участі провідників з числа вищої раси. Треба зазначити, що поділ на «вищі» та «нижчі» раси є виключно спекулятивним, він нічого спільного не має з даними науки, і залежить скоріше від позиції автора расової доктрини. Оскільки першими тему расової нерівності в епоху модерну почали розвивати європейці, то виходило, що саме європеїдна раса є «вищою», а коли подібні доктрини брали на озброювання японці або китайці, то акценти змінювалися на користь азіатів; теорія негритюду (виникла у другій

половині XX ст. в США) заснована, наприклад, на тезі про вищість чорної раси відносно до білих... Тут є свої пояснення в контексті психології етноцентризму – поділу людей на «своїх» та «чужих», де останнім апріорі приписуються гірші якості. Наприклад, і греки, і римляни поділяли світ на «своїх» і варварів, з яких глузували, дорівнювали до тварин, розглядали виключно як джерела рабів. Це відомо з літературних пам'яток античної епохи, але якби були достовірні письмові свідчення, наприклад, скіфів, то ми б, безперечно, дізналися про їх вищість у відношенні до тих самих еллінів.

Третьою тезою расово-антропологічної течії була ідея **занепаду європейської цивілізації через расове змішування**. Більшість представників школи висловлювалися негативно щодо расового змішування та метисизації населення. Це була типова позиція представників так званих «вищих» рас, передусім, вчених, що уособлювали Європу. Власне в іншій інтерпретації вона повторюється в расових доктринах представників «небілих» рас, як небажаність змішування з тими ж самим європейцями... Концепція «расової чистоти» означала ідею расової сегрегації: заборона на міжрасові шлюби та роздільне проживання представників різних расових груп. Така практика існувала, наприклад, у XX ст. у Південно-Африканській республіці, у Сполучених Штатах Америки стосовно взаємин білих та чорних. Отже, расова теорія завжди щільно була пов'язана з расовою політикою. І саме це в історії соціології виносить расово-антропологічну школу за дужки, ставлення до неї в науковому співтоваристві є особливим, і в цілому – дуже негативним. Проте з історії соціальної науки цю школу, як і будь-яку іншу, відкинути неможливо.

Історія виникнення расово-антропологічної школи пов'язана з іменем французького мандрівника, літератора і вченого Жозефе-Артюра де Гобіно (1816–1882). Він був дипломатом, багато подорожував, цікавився Сходом, залишив наукові і літературні твори (романи), досліджував клинописи, скульптуру, намагався створити власну соціологічну теорію, яку виклав у чотирьохтомній праці «Дослідження про нерівність людських рас».

Очевидно, поява школи не була випадковістю. Європа переживала епоху колонізації країн Сходу і Африканського континенту, посилювалися зв'язки з віддаленими країнами: з одного боку, європейці мали можливість спостерігати тубільців у різних частинах світу, з другого – на європейському

континенті усе частіше з'являлися вихідці з колоній. Світ крокував до глобалізації, власне, це були перші її етапи, які зводилися до початку активної взаємодії різних народів, культур, расових типів. Одночасно стара ієрархія в європейських країнах піддавалася ревізії, а це безпосередньо торкалося людей, до кола яких належав сам Гобіно – спадковий аристократ з графським титулом. Расовий концепт був відповіддю на зміни з надією зберегти ієрархію у соціальному світі. Ось чому не можна розглядати творчість французького аристократа як безпристрасне наукове дослідження, але в соціальних науках, на жаль, особисті або групові інтереси та мотиви часто густо накладаються на вивчення соціального.

Гобіно бере за основу триступеневу ієрархію рас: 1) біла; 2) жовта; 3) чорна. Біла раса нібито переважає усі інші у фізичній силі, красі, наполегливості, особливо в інтелекті. Ще раз підкреслимо, подібні тези не є науковими, це, скоріше суб'єктивна точка зору, базована на довільній аргументації. Але Гобіно формулює те, що багатьом здається природним і тим, що вони хочуть почути. Це якби звертаючись до вболівальників футбольного клубу заявити, що їх улюблена команда є кращою у країні або світі; такі думки сприймаються цільовою аудиторією відразу і некритично. Щоправда, болільники інших клубів можуть стверджувати зовсім протилежне, бо вони мають власних ідеологів, які славлять свої команди. Саме на такий ефект розраховують і расові доктрини, лише прискіпливі вчені можуть не повірити автору та вимагати переконливих доказів. Що врешті-решт і відбулося з цими теоріями.

Гобіно також вважав, що чистих рас не існує, усі великі цивілізації постали у процесі расового змішування, тобто змішування може відігравати двояку роль: у певних випадках бути позитивним фактором, в інших – свідченням виродження. Біла раса тут відігравала роль чогось на кшталт домішки срібла, яке перетворює м'яку мідь на тверду бронзу. Тобто, жодна велика цивілізація не обійшлася без присутності вищої раси. Біла раса є чоловічим чинником, бо вона – активна, творча, цілеспрямована; тоді як інші раси – «жіночі», вони є пасивними та нездатними до самозапліднення. Гобіно виділяє 10 цивілізацій, що повстали завдяки позитивному впливу білих:

індійська, єгипетська, ассирійська, грецька, китайська, латинська, західноєвропейська, і три американські (алеганська, мексиканська, перуанська).

У творчості Гобіно науковість дивно плутається з літературними метафорами та образами. Наприклад, він доволіно і не обтяжуючи себе науковими доказами, аналізує «расову цінність» європейських націй. Так, італійці йому здаються більш красивими за інших, англійці – красивішими тілом за слов'ян та ще й наділеними більш сильним ударом кулака... Теоретики присутності вищої раси на початку історії будь-якої цивілізації стоять перед складною проблемою: всупереч історичним даним їм потрібно довести, що, наприклад, давньогрецька або римська цивілізації не обійшлися без міфічних арійців або германських племен. Тут, дійсно, потрібна міфологізація історії, і що цікаво, знаходяться люди, які беруться довести неможливе...

Мереживо суб'єктивних думок, наукових теорій, літературних прийомів лежить в основі тези Гобіно (пророцтва) про занепад європейської цивілізації внаслідок расової асиміляції та масофікації суспільств з утратою природної, як він вважав, станової ієрархії та провідної ролі аристократії. Масове суспільство скасовує розподіл суспільства на стани і стає некерованим та безвольним. Разом з падінням старої аристократії відбувається виродження суспільства. Гобіно використав популярну на той час теорію виродження. Згідно з нею в еволюційному процесі є не тільки висхідні, але і низхідні процеси.

Певні категорії людей та їх популяції через погану спадковість, хвороби, алкоголізм стають виродженцями, тобто вони втрачають сильні сторони *Homo sapiens* – волю, стійкість, красу, інтелект. Так само і нації можуть проходити етапи виродження, коли змінюється якість «людського матеріалу»: сучасники пересічно втрачають силу, енергію, волю засновників нації. Отже, спільнота залишається як така, але вона втрачає свої кращі властивості, її відтискують більш вдалі народи на маргіналіс історичного процесу. Треба зазначити, що песимістичні настрої стосовно майбутнього Європи та європейців згодом поширилися і стали наріжним камінцем багатьох більш пізніх філософських і соціологічних вчень. Цікаво й те, що за життя Гобіно його основна праця «Дослідження про нерівність людських рас» не мала суттєвого резонансу, але усе відразу змінилося, коли на політичну арену прийшли політичні сили, які сповідували расизм. Він стає популярним у колах німецьких націоналістів у

кінці XIX ст., а у Третньому Рейху, за часів гітлерівської Німеччини, його ідеї вже викладали у школах, друкувалися праці, хоча така слава йому, очевидно, була не потрібною. Це поставило табу на його теорії для наступних поколінь соціологів; хоча сам Гобіно, залишаючись глибоко віруючою людиною, очевидно, не був расистом або фашистом за громадянськими переконаннями.

Жорж Ваше де Ляпуж

З більшим нахилом до науковості будували расово-антропологічні теорії французький вчений Жорж Ваше де Ляпуж (1854–1936) і німець Отто Амон (1842–1916). І перший, і другий – знали на антропології та намагалися максимально використати природничо-наукові знання, емпіричні польові дослідження для побудови соціологічних теорій. Амон увів термін «соціальна антропологія» і увійшов в історію науки чисельними обстеженнями людей різних соціальних прошарків – студентів, військових, селян, городян, багатих і бідних тощо, аби знайти кореляцію поміж антропологічними особливостями людей та їх інтелектом, соціальним становищем. Ляпуж також відшукував зв'язки поміж антропометричними даними і культурними особливостями носіїв різних природних (расових) типів.

Обидва вчених використовували так званий **головний показчик** або **краніальний індекс**, що увів у науку шведський антрополог Г. Ретциус. Цей індекс є числовим виміром форми черепа людини. Він дорівнює відношенню поперечного і повздовжнього вимірів проекції черепа на площину, що завжди є величиною, меншою за одиницю. Зазвичай форма проекції нагадує еліпс, тобто це є витягнута окружність. Якщо помножити на 100, то індекс буде обраховуватися у відсотках.

Виміри на живих особах і черепах померлих показали, що головний показчик коливається у певних межах. Більш того, якщо провести достатньо великий обсяг вимірів, обрахувати міри середніх значень, то виявиться, що індекс є різним в тих чи інших регіонах світу, у кожного народу він є власним. Амон і Ляпуж змінили трактування раси і почали виходити з чисел краніального індексу, врешті-решт запропонувавши поділ, який відображено у табл. 6.2.

Таблиця 6.2 – Антропологічна характеристика і цінність расових груп

Назва раси	Значення краніального індексу	Цінність раси
Доліхоцефали (довгоголові)	Менше за 74,9 %	Вища (арійська) раса, люди, що здатні до управління, підкорення інших, панування.
Мезоцефали	Від 75 до 79,9 %	Проміжний расовий тип
Брахіцефали (круглоголові або короткоголові)	Більше від 80 %	Нижча раса, люди з обмеженим інтелектом та психологічними здібностями

Згідно з уявленнями цих авторів нація розвивається до тих пір, доки у її складі достатньо доліхоцефалів. Якщо відбувається інтенсивне змішування різних расових груп, то втрачається расова чистота, краніальний індекс підвищується, а нація поступово деградує. Ляпуж вважав, що основна європейська колізія – боротьба поміж білоголовими доліхоцефалами і темноволосими брахіцефалами. Він також увів поняття соціального відбору, який може здійснюватися у 6 різних формах: 1) військова; 2) економічна; 3) політична; 4) правова; 5) моральна; 6) релігійна. Тобто гостра конкуренція розподіляє людей на різні соціальні щаблі залежно від здібностей і расового статусу. Але тут Ляпуж робить доволі парадоксальний висновок: щодо біологічного виживання, то брахіцефали є більш стійкими. Він формулює закон «інтенсивного винищення досконалих», згідно з яким доліхоцефали гірше пристосовуються до різких соціальних коливань та потрясінь. Наприклад, це можна трактувати так, що більш моральні і відповідальні особи першими ідуть на війну, приймають активну участь у революціях, і неодмінно гинуть у більших пропорціях, ніж ті, хто нехтує громадськими обов'язками, стають дезертирами, «відсиджуються у кущах».

Ми бачимо, що Амон і Ляпуж докорінно змінили визначення раси, тепер вже білі люди стають неоднорідною масою і розпадаються на вищі та нижчі расові групи. Були й інші расові теорії, що трохи по-своєму розмежовували європейців за расовим принципом. Так, існував поділ на чотири типи: 1) нордійці (жителі Півночі Європи); 2) середземноморці, (переважно європейський Південь); 3) динарці (від назви гір на Балканах); 4) остійці (жителі сходу Європи). Ці теорії мали дуже важливу геополітичну складову. Хто такі арійці, нордійці, доліхоцефали? Звичайно, Амон і Ляпуж та їх прибічники добре розуміли, що мова іде про німців, скандинавів, британців.

А хто такі остійці? Це – слов'яни, зокрема, українці. Дійсно, антропологи свідчать, що краніальний індекс у українців є більшим, ніж пересічно у шведів, датчан або німців. Та чи це є доказом інтелекту? Власне ґрунтовних наукових аргументів тут не існує. Проте наукоподібні теорії були саме тим інтелектуальним продуктом, якого конче потребували практики расизму. Расові доктрини як «науковий фундамент» фактично підпирали людиноненависницькі теорії фашистів, зокрема, німецьких націонал-соціалістів щодо права німців на експансію на схід та панування над слов'янами.

Расово-антропологічні дослідження стали ласим шматком для тих псевдонаукових типів літераторів, що і не переймалися істиною, але марили про лаври ідеологів та вождів політичних рухів. Такою постаттю, очевидно, є фігура Х'юстона Стюарта Чемберлена (1855–1926). Він за походженням був англійцем, але позиціонував себе як германофіла, одружився на донці відомого німецького композитора Ріхарда Вагнера, жив у Німеччині. Його книга «Основи XX століття» (1899 р.) претендувала на пророцтво, і була, як кажуть, настільною книгою Гітлера. Чемберлен стверджував, що вища цивілізація твориться так званими тевтонцями, які є спадкоємцями арійців. До тевтонців він зараховував германців, кельтів (англійців), західних слов'ян. Закликав тевтонців до боротьби за расову чистоту, аби відродити «дух арійців». До контексту власних ідей він увів антисемітизм, і сформулював тезу про те, що саме євреї стоять на заваді расовій чистоті вищої раси у Європі. І дарма, що Ляпуж називав Чемберлена «карикатуристом», ці тези згодом підхопили націонал-соціалісти, і саме на расовому ґрунті почали будувати Третій Рейх. За часів влади Гітлера в Німеччині расова доктрина перетворилася на офіційну ідеологію (як марксизм-ленінізм у СРСР), основи расової доктрини викладалися у школах та університетах. Гітлер вважав своїм покликанням очолити військову боротьбу вищої раси з «недолюдинами» (нім. Untermensch), а євреїв він прирік на винищення.

Расово-антропологічний напрям виявився «горючим» матеріалом. Сама гіпотеза, що поміж расовим фактором або якимись іншими антропологічними ознаками, з одного боку, і культурними чинниками – з іншого, є певний зв'язок, очевидно, може мати місце, як і будь-яке наукове припущення, що має бути

у майбутньому доведеним чи спростованим. Але історія розпорядилася таким чином, що незрілі гіпотези та припущення потрапили до арсеналу нечесних політиків, екстремістів, підпалювачів війни. І тут вже наукові дискусії стають недоречними; тема соціальної антропології була фактично закрита після Другої світової війни. Сучасна соціальна наука взагалі не використовує поняття тевтонців, арійців, доліхоцефалів з арсеналу расово-антропологічної школи. Тут завжди було більше політичних спекуляцій, ніж наукових досліджень, вже не кажучи про повну плутанину понять і класифікацій. Але вчені отримали певний урок, який можна порівняти з уроком для фізиків після використання атомних бомб, які вони і створювали. Питання ставиться у площині відповідальності вчених за свої дослідження, теорії, відкриття. Чи будуть вони використані на благо людства, чи їх спіткає доля марксизму або расизму?

Висновки

1. Натуралізм був доволі потужною течією в соціології XIX ст., бо спирався на ідеї позитивізму і матеріалізму, що на той час асоціювалися з істинно науковими підходами до вивчення суспільства. Його сутність полягала в тому, аби віднайти об'єктивні природні чинники, які безпосередньо зумовлюють (детермінують) структурні особливості, темпи й напрямки розвитку суспільств.

2. В межах натуралізму існували такі школи: механіцизму, географічного детермінізму, органіцизму, соціального дарвінізму, расово-антропологічна школа. Усі вони з методологічної точки зору базувалися на принципах редукціонізму, монізму, детермінізму. Це обумовлювало спрощеність пояснення соціальних явищ та процесів, що лише на перший погляд давало переваги подібним теоріям, а насправді робило їх доволі примітивними та поверховими.

3. Проте, не варто повністю ігнорувати дані, отримані в рамках натуралістичних підходів, бо в системі змінних, що впливають на суспільне життя, безперечно, були і залишаються природні явища і процеси. Основне заперечення натуралізму зводиться до того, що природні фактори залишаються зовнішніми причинами, дія яких завжди опосередковується різноманітними

соціальними чинниками – інститутами, традиціями, соціальними структурами тощо.

4. Сучасна соціологія відмовилася від натуралізму як наукової методології, пояснення суспільних явищ фізичними, астрономічними, географічними або біологічними чинниками розглядається як ознака примітивного і не виправдано спрощеного підходу. Були і політичні причини критики натуралізму через те, що незрілими теоріями та вихопленими з наукового контексту поняттями довільно і на свій розсуд користувалися ідеологи тоталітаризму, підпалювачі воєн. Можна сказати і так: натуралізм був «дитячою хворобою» соціології, здолавши яку, вона отримала імунітет від вірусу природничого редукціонізму.

Контрольні питання і завдання для самопідготовки

1. Хто з кола засновників соціології мав відношення до тих або інших натуралістичних шкіл?

2. На яких методологічних засадах будуються усі без винятку натуралістичні теорії?

3. Чому натуралістичний напрям у соціології XIX ст. можна вважати певним позитивним кроком на шляху розвитку соціологічної науки?

4. Які основні недоліки та органічні вади притаманні натуралістичним теоріям?

5. Заповніть таблицю, де рядки – це основні школи натуралістичного напрямку, а графи: 1) природничий фактор, що покладено в основу відповідної теорії, 2) представники школи, 3) основні наукові постулати, які розвинуті в рамках школи.

6. Які натуралістичні ідеї та відповідні школи в соціології використовували політики? Які це мало наслідки?

Література

1. Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии. / А. Б. Гофман – М. : Книжный дом «Университет», 1997. – С. 129–160.
2. Гумплович Л. Основания социологии . Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. / Л. Гумплович – М. : Издание Международного университета бизнеса и управления, 1996.
3. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку XX ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий – Київ : Либідь, 1993.
4. История буржуазной социологии XIX – начала XX века. – М. : 1979.
5. Ковалевский М. М. Социология. Современные социологии : соч. в 2 т. Т.2. / М. М. Ковалевский – С.-Пб : Изд-во «Алетейя», 1997. – С. 289–366.
6. Мечников Л. И. Цивилизация и великие исторические реки / Л.И. Мечников. – М. : Айрис-пресс, 2013.
7. Сорокин П. А. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. / П. А. Сорокин – М. : Academia & LVS, 2003.

Глава 7. ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ У СОЦІОЛОГІЇ

- 1. Психологічна традиція в соціології. Школа психологічного еволюціонізму.**
- 2. Вплив психоаналітичної доктрини на соціологію першої половини XX ст.**
- 3. Соціально-психологічна концепція Г. Ле Бона.**
- 4. Теорія наслідування Г. Тарда.**

§ 7.1. Психологічна традиція в соціології. Школа психологічного еволюціонізму

Соціологи XIX ст. напружено шукали основу для побудови науки про суспільство, яка б відповідала соціальним реаліям, була полишена суб'єктивізму і являла б собою вихідну точку для соціологічної теорії та проведення емпіричного дослідження. Було розглянуто різноманітні варіанти: натуралістичні школи пропонували в основу соціологічного підходу покласти космічні, географічні, біологічні фактори, що нібито визначають структуру й розвиток суспільств. Прихильники економічного детермінізму (марксистки) вважали, що економічні відносини створюють об'єктивне підґрунтя історії. І врешті-решт в око соціологів впала сама людина, властивості якої можуть розглядатися як вихідний пункт розуміння суспільства. Треба віддати належне Огюсту Конту – соціологія фактично починалася з тези, що інтелект людини є рушійною силою історії, а фази зрілості інтелекту визначають ступінь суспільного розвитку (закон трьох стадій інтелектуального росту). Проте потужний імпульс для роботи соціологів створила поява психології як окремої наукової дисципліни та психологічні дослідження, предметом яких була індивідуальна і колективна свідомість, психічні процеси.

Науковий період розвитку психології починається з праці німецького вченого В. Вундта «Експеримент», яка була закінчена у 1870-х рр. З цього моменту психологія доволі швидко прогресує, передусім, як експериментальна наука. В Європі і США виникає великий інтерес до експериментів та ідей нової

науки, яка мала розкрити таємниці людської свідомості і психічну природу людини. Соціологи не оминули увагою важливу наукову подію, і виявили жвавий інтерес до праць своїх колег. У соціологічному співтоваристві з'являються ентузіасти нового напрямку, який мав на меті поєднати спостереження психологів щодо людського розуму та емоцій з соціальною проблематикою. Виникає гіпотеза, що **соціальне є насправді психічною субстанцією**, і сутність людських відносин, інститутів, процесів полягає у психічних явищах. Низка соціологів починає цікавитися досягненнями психологів і пропонує різні версії соціологічної теорії, що враховують психічні факти. Так з'явилася нова традиція в соціологічній науці, яка отримала назву **психологічного напрямку**. Вона набуває високої популярності на початку ХХ ст.

Психологічний напрям не є чимось суцільним (когерентним). Історики соціології виділяють кілька окремих напрямків або наукових шкіл, які об'єднують схожі вчення та персоналії науковців.

Школа психологічного еволюціонізму. Представники школи (Л. Ворд, Ф. Гідденс й інші) були солідарні з теорією Г. Спенсера. Вони визнавали наявність еволюційного процесу, проте, намагалися пояснювати соціальну динаміку дією психічних факторів. Отже, людина більш активно приймає участь в еволюційних змінах, ніж це вважав Спенсер. Такий висновок дозволив представникам школи чіткіше виокремлювати соціальну динаміку від космічної і біологічної еволюції. Вчені ставили питання про активне втручання людини в еволюційний процес, принаймні, на високих щаблях цивілізації.

Школа інстинктивізму. Виникла як соціологічний еквівалент вчення психологів про «другу сферу» людської свідомості – підсвідомість, що включає біологічні інстинкти. Свою перевагу представники школи бачили в тому, що інстинкт є «твердою константою», він не залежить від ідеологій, філософій, виховання, раціонального мислення. Гіпотеза полягала в тому, що інстинкти керують не тільки діями окремих людей, але і проявляють себе в колективній поведінці та соціальних інституціях. Зважаючи на це, завдання соціолога: 1) вичленувати основні інстинкти; 2) дослідити, як вони детермінують соціальне життя, проявляються у різних формах соціального. Предмет соціології переносився на соціальні прояви людських інстинктів.

Вільям Мак-Дугалл

Типовим представником школи був Вільям Мак-Дугалл (1871–1938) – англієць, що працював у США. Він наполегливо виокремлював та описував інстинкти, а потім намагався знайти їм відповідники у соціальних явищах та процесах. Інстинкт – це природний потяг людини до якоїсь речі, дії, фізіологічного акту, що успадковується і є біологічним, не соціальним феноменом. Але «соціальна людина» проживає усе своє життя з певним набором інстинктів, отже, можна припустити, що її соціальна поведінка може зумовлюватися природними потягами. Щоправда, в науці ніколи не було чіткого уявлення про кількість та зміст інстинктів. Ось чому у працях Мак-Дугалла число констант змінювалося; в одних працях він писав про 11, а в інших – вже про 14 або 18 базових «неподільних потягів». Друга частина його методу вирізнялася механіцизмом та вульгаризацією соціальних явищ. Так, інстинкту «сутяжність» нібито відповідає соціальна тенденція до накопичення суспільного багатства, приватна власність, капіталізм тощо, «стадному інстинкту» – утворення соціальних груп. «Інстинкт агресії» є відповідальним за явище війни, а комбінація трьох інстинктів (цікавість, потяг до самоприниження, батьківський інстинкт) у сумі нібито породжують інститут релігії. Подальшого розвитку цей підхід у соціологічній науці не мав.

Психоаналітична традиція. Вчення З. Фрейда, яке було підхоплено не тільки психологами, але й соціологами, відіграло певну роль у розвитку соціології ХХ ст. Можна стверджувати, що актуальність неофрейдизму не знижується і в наші дні. Формально вчення З. Фрейда про людину можна віднести до інстинктивізму, бо австрійський вчений розглядав два базових інстинкти людини – Ерос і Танатос. Але в цілому психоаналітична теорія є набагато складнішою, послідовники З. Фрейда довели, що психоаналітичний підхід може бути ефективно використаний для дослідження певних соціальних явищ. Наприклад, в сучасній кримінології саме психоаналіз розглядається як провідний підхід для пояснення феномена серійних та масових вбивць.

Групова психологія. Психологія народів. Засновник наукової психології Вільгельм Вундт (1832–1920) мав широке коло інтересів, працював і як

філософ, і як соціолог, і як етнограф-мовознавець. Він вважався провідним вченим свого часу, і не випадково майбутній класик соціології француз Еміль Дюргайм у молоді роки стажувався в Лейпцизькій лабораторії, яку створив та очолив німецький вчений. У Німеччині на той час з'явився новий науковий напрям – «психологія народів». Його створення у 1860 р. проголосили Моріс Лоцарус (1824–1903) і Хейман Штейнталь (1823–1899). Але найбільший внесок

Вільгельм Вундт

у нову наукову область було зроблено саме В. Вундтом, який видав 10 томів праці «Психологія народів». Цей напрям фактично набув міждисциплінарного характеру, де перехрещувалися «інтереси» історії, психології, соціології, етнографії, фольклористики, антропології тощо. Представники «психології народів» заявляли, що існує феномен колективної свідомості, який треба шукати у «народному дусі», тобто фокус уваги зміщувався з абстрактного суспільства на реальні етнічні групи. «Народний дух» пізнається через мову, фольклор, традиції, народну мораль. Треба зазначити, що «психологія народів» виникла не випадково: це була наукова рефлексія процесу національного відродження, яким була охоплена Європа, зокрема, і слов'янські народи, українці. Щодо Німеччини, то тут назріла велика історична подія: об'єднання німецьких земель у спільну націю (відбулося у 1870-і роки). Отже, етнічна, або національна ідентичність і усе, що було з нею пов'язано, вийшло на перший план і зумовило «дух часу».

Психологія мас або соціологія масового суспільства. У другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалися бурхливі соціальні процеси: швидко збільшувались міста, довкола великих підприємств та копалень скупчувалися робітники, паралельно відбувався процес демократизації, представники «низів» крок за кроком отримували (виборювали) політичні і громадянські права. Суспільства змінювалися у напрямку їх «масофікації», виникали нові соціальні феномени – натовп, соціально-політичні рухи, маси і вожді, різні аудиторії, електорат тощо. Відображенням соціальних новацій стали соціально-психологічні концепції Гюстава Ле Бона, Габрієля Тарда, Зигмунда Фрейда, що мали на меті пояснити нові соціальні феномени та спрогнозувати наступний етап розвитку суспільств, де маси посядуть чільне місце. З'являються теорії натовпу, масового суспільства, еліт, що будувалися на зламі психології та соціології.

Лестер Ворд

Школа психологічного еволюціонізму. Розглянемо більш докладно **школу психологічного еволюціонізму**, з якої власне і починався психологічний напрям. Її фактично заснував Лестер Ворд (1841–1913) – вчений широких інтересів, геолог, ботанік, соціолог. Він був людиною, про яку у США можуть висловитися – «self-made man» (зробив сам себе). Виходець з бідної родини, учасник Громадянської війни, який став провідним американським вченим; 1906 р. його було обрано президентом Американського соціологічного товариства (у наступному – Американська соціологічна асоціація). Він автор таких праць: «Динамічна соціологія», «Психологічні фактори цивілізації», «Нариси соціології», «Підручник соціології» тощо.

Для початку Л. Ворд дещо відкоригував класифікацію наук О. Конта та його думку, що соціологія мусить будуватися на уявленнях біології щодо організму. Американський вчений стверджує, що соціологія мусить спиратися на психологію (за часів Конта психологія як така ще не існувала). «Сили суспільні – сили психічні, – пише Ворд, – а тому і соціологія мусить мати психологічний базис; вона не може будуватися безпосередньо на біології...». Предметом соціології американський соціолог вважав «людську творчість», що розумів як процес розбудови суспільства, відносин, інституцій. Але що рухає соціальними змінами?

Для пояснення впливу психічних факторів на процес соціальної еволюції Ворд уводить новий термін – **«соціальні сили»**. Це фактично психологічна енергія, яка спонукає людину до дій та наповнює собою суспільство і його інституції. Він доречно поділяє «соціальні сили» на дві підсистеми відповідно до уявлень психологів щодо будови людської психіки. Першу підсистему він називає **«динамічним агентом»**, а другу – **«керівним агентом»**. Перша підсистема акумулює самі по собі не керовані елементи психіки – почуття, бажання, інтереси. Це – моторна сила, виток енергії, яка може використовуватися як завгодно, і є «парусник без руля і стерна». Первинні бажання – голод, спрага, сексуальні бажання – фактично є біологічними інстинктами. Вони є реальним імпульсом для дій людини, проте, бажання

можуть вилитися у будь-які соціальні дії, у тому числі і асоціального, злочинного характеру. Друга підсистема – сила, що підпорядковує першу підсистему. У ролі керівного елемента виступає інтелект людини. Завдяки інтелекту вдається направити первинну енергію на корисну роботу, а в перспективі – на соціальне будівництво. В розвитку інтелекту американський вчений бачив перспективу цивілізаційного розвитку.

Ворд висунув гіпотезу, що соціальна еволюція на вищих щаблях цивілізаційного розвитку змінює свій характер, сліпа еволюція поступається місцем телеогенезу (від грецького *teleos* – ціль). Високо розвинені суспільства мають навчитися управляти процесом змін, впливати на майбутнє в інтересах громадян. Для цього потрібно вибудувати нові організаційні форми на явищі синергії (аккумуляція енергії). Л. Ворд у принципі вірив в те, що держава (за певних умов) може відігравати ролі центру колективного цілепокладання та суспільного організатора, що спрямує енергію людства до нових цивілізаційних висот. Попереду він бачив нову фазу еволюції – соціогенію, де органічно поєднуються природні (генетичні) і соціальні сили, люди досягнуть етапу, коли будуть контролювати еволюцію. Він був прихильником демократії і вважав, що громадянське суспільство, його рухи та енергія є важливим чинником на шляху суспільних перетворень. Проте як соціолог, а не утопіст, Ворд критично ставився до сучасного йому капіталізму та держави, виступав проти монополій, що не подобалося можновладцям. Гіркий але закономірний епізод відбувся, коли в Російській імперії зробили переклад та видали його працю «Динамічна соціологія» – другий том, увесь наклад, 1891 р. було спалено за спеціальною вказівкою кабінету міністрів. Хоча революціонером Ворд не був і схилявся до мирного вирішення соціальних конфліктів.

Франклін Гіддінгс

Інший, не менш відомий американський соціолог Франклін Гіддінгс (1855–1931) запропонував власний варіант психологічного пояснення суспільства.

Ф. Гіддінгс на початку професійної кар'єри працював як журналіст, викладач, отримав ступінь магістра мистецтв у 1889 р. Його здібності помітив майбутній президент США Вудро Вільсон, який запросив його на посаду лектора політичних наук до коледжу Брін-Мор. Гіддінгс

зробив блискучу академічну кар'єру. З 1892 по 1905 рр. він був віце-президентом Американської Академії політичних і соціальних наук. У 1894 р. вчений покинув Брін-Мор, створив та очолив кафедру соціології та історії цивілізації в Колумбійському університеті (Нью-Йорк), став першим повним професором соціології у США. Він залишався в цьому вузі протягом усієї професійної кар'єри. Гіддінгс – один із засновників у 1906 р. Американського соціологічного товариства, був його віце-президентом, а в 1908 р. став президентом цієї організації. Його основні праці: «Принципи соціології», «Елементи соціології», «Індуктивна соціологія», «Наукове дослідження людського суспільства». До 1920-х рр. він активно розвивав психологічний напрям у соціології, а наприкінці своєї наукової діяльності захопився новішими напрямками.

Суспільство Ф. Гіддінгс розглядав як фізико-психологічний організм, що є продуктом одночасно несвідомої еволюції і свідомих дій. Соціолог, зокрема, мусить дослідити умови агрегації та об'єднання людей у спільності. Гіддінгс знайшов власну відповідь у категорії *«свідомість роду»*. Вона відображає почуття тотожності, які відчують індивіди стосовно інших суб'єктів. З цього елементарного факту, на думку американського вченого, починається будь-яке суспільство: *«... первинний і елементарний суб'єктивний факт у суспільстві є свідомість роду. Під цим розумію такий стан свідомості, в якому будь-яка істота, яке б місце вона не займала у природі, визнає іншу свідому істоту такою, що належить до одного з нею роду»*. Отже, суспільство тримається на загальній або колективній свідомості, яка інтегрує людей, не дає розпорошитися загалу. Можна прочитати цю формулу і у зворотному напрямку: якщо з будь-яких причин зникає «свідомість роду», то суспільство приречено на загибель або розкол. «Свідомість роду» набуває певних форм, до яких Гіддінгс зараховував таке:

- 1) громадську думку,
- 2) культурні традиції,
- 3) колективні почуття,
- 4) соціальні цінності.

Доволі оригінальним було трактування соціального класу, яке американський вчений робив виходячи з теорії «свідомості роду». Приналежність до певного класу, за Гіддінгсом, це не наслідок об'єктивного соціально-економічного становища людини, а суб'єктивна характеристика, що впливає з відношення індивіда до «свідомості роду». Так, вчений виділяє такі соціальні класи:

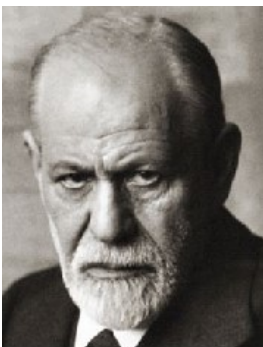
I. «Соціальний клас» – об'єднує людей з розвинутим почуттям «свідомості роду, це є добропрядні громадяни, що демонструють високий рівень солідарності, опора суспільства і держави (патріоти, волонтери, виборці тощо).

II. «Несоціальний клас» – люди, байдужі до загальних справ, індивідуалісти та егоїсти, у них знижене або відсутнє відчуття «свідомості роду».

III. «Псевдосоціальний клас» – люмпенізовані прошарки, жебраки, ті, хто хочуть жити за рахунок інших.

IV. «Антисоціальний клас» – злочинці, у яких остаточно втрачена «свідомість роду».

§ 7.2. Вплив психоаналітичної доктрини на соціологію першої половини XX ст.

Зігмунд Фройд

Автором психоаналітичної доктрини є видатний австрійський психолог, психіатр та соціальний мислитель Зігмунд Фройд (повне ім'я Сигизмунд Шломо Фройд, нім. *Sigismund Schlomo Freud*). Фройд не був і ніколи не називав себе соціологом. Але, його погляди як засновника психоаналізу, мали значний вплив на психологію, медицину, соціологію, антропологію, літературу, мистецтво, і взагалі, на культуру XX ст. Погляди Фрейда на природу людини були новаторськими, довкола їх завжди точилися дискусії у науковому співтоваристві. Інтерес до теорій вченого не вгасає і в наші дні.

Зігмунд Фройд народився 6 травня 1856 р. у єврейській сім'ї, яка мешкала у Фрайбергу в Моравії, маленькому містечку нинішньої Чехії. Фройд мав українське коріння, його мати народилася в Україні у місті Броди на Львівщині, виросла в Одесі. Коли Фрейду виповнилось 3 роки, родина

переїхала у Лейпциг, а згодом у Відень. Батьки Фройда зробили все, аби він отримав якісну освіту. Домашня підготовка і виняткові здібності до навчання дозволили Зигмунду в дев'ятирічному віці здати іспит і вступити до гімназії на рік раніше за встановлений термін. До цього моменту в родині Фройдів було вже вісім дітей, і Зигмунд виділявся серед усіх старанністю та пристрасстю до вивчення всього нового; батьки цілком підтримували його і намагалися створити таку атмосферу в домі, яка б сприяла успішному навчанню сина. Так, якщо інші діти займалися при свічках, Зигмунду була виділена гасова лампа і навіть окрема кімната. Навчаючись у гімназії, Зигмунд показав відмінні результати і швидко став першим учнем у класі, закінчивши навчання з відзнакою.

Після закінчення школи майбутній вчений вступив до медичного факультету Віденського університету, хоча до медицини не відчував особливого інтересу, і навіть згодом справжнім лікарем себе не вважав. Близький друг та біограф засновника психоаналізу Ернст Джонс писав, що Фройд вибрав медицину методом виключення: «Для віденського єврея вибір лежав між промисловістю і бізнесом, юриспруденцією і медициною. Перші були відкинуті відразу, враховуючи інтелектуальний склад Фройда... ».

Під час навчання в університеті на Фройда справив значний вплив відомий фізіолог і психолог Ернст фон Брюкке, в лабораторії якого він працював. 1881 р. Зигмунд Фройд отримав медичний диплом і ще деякий час продовжував лабораторні заняття в інституті Брюкке, готуючи себе до академічної кар'єри. Проте він зрозумів, що викладання в університеті погано поєднується з необхідністю заробляти собі на життя, і, за порадою Брюкке, вирішив відкрити приватну практику як невропатолог, хоча і не відчував інтересу до лікування хворих. Попрацювавши деякий час асистентом професора Нотнагеля, відомого терапевта, він отримав призначення на таку ж посаду в психіатричному інституті Мейнерта, де придбав свій перший досвід у галузі клінічної психіатрії. 1885 р. Зигмунд подав заяву про прийом на посаду приват-доцента з невропатології і отримав це місце за рекомендацією Брюкке, Мейнерта і Нотнагеля. Відтепер була відкрита дорога до успішної медичної кар'єри. Робота З. Фройда в галузі неврології

йшла паралельно з його першими дослідженнями як психопатолога в області істерії і гіпнотизму. Інтерес до психологічних аспектів медицини проявився у нього в 1886 р., коли він отримав стипендію, яка дозволила йому поїхати на стажування в Париж до професора Шарко, що був тоді в zenіті слави. З того часу Фройд вже був ревним прихильником поглядів Шарко на гіпноз і істерію.

У 30-тирічному віці Зигмунд Фройд вступив у шлюб з Мартою Бернейс. У них народилося шестеро дітей. Найменша з них Анна стала послідовницею батька, заснувала дитячий психоаналіз, зробила значний внесок у теорію і практику психоаналізу. До речі, деякі біографи Фройда пишуть, що він до 30 років беріг цноту, цурався жінок і навіть відпустив бороду аби виглядати більш солідно.

Період між 1896 і 1900 рр. був для Фройда часом продуктивної роботи. У цей час він починає аналізувати свої сновидіння, а після смерті батька (1896) практикує самоаналіз протягом півгодини перед сном щодня. Його праця «Тлумачення сновидінь» (1900), яку він сам вважав найважливішою своєю роботою, базується на аналізі власних сновидінь. Однак визнання і слава були ще далеко. Для початку цей шедевр був проігнорований психіатричною спільнотою, а Фройд за свою працю отримав лише авторський гонорар у розмірі 209 доларів.

У період з 1901 по 1905 рр. молодий дослідник опублікував кілька робіт, найвідоміші з яких: «Психопатологія повсякденного життя» (1901), «Три есе про сексуальність» (1905) і «Гумор і його відношення до несвідомого» (1905). У «Трьох есе ...» Фройд висунув припущення про те, що діти народжуються з сексуальними мотивами, а їх батьки постають у ролі перших сексуальних об'єктів. Ця теза викликала громадське обурення і мала широкий резонанс. Вченого затаврували як людину непристойну і аморальну, що страждає сексуальними розладами, його ідеї були відкинуті і колегами по професії, і широкою публікою.

У 1909 р. відбулася подія, яка зрушила психоаналітичний рух з мертвої точки відносної ізоляції і відкрила йому шлях до міжнародного визнання. Г. Стенлі Холл запросив З. Фройда до США в Університет Кларка в Уорчестері, штат Масачусетс, прочитати цикл лекцій. Лекції були прийняті дуже добре, і австрійський дослідник був нагороджений почесним ступенем доктора. У той

час його майбутнє виглядало досить багатообіцяючим. Він досяг слави та визнання, пацієнти з усього світу записувалися до нього на консультації.

Найбільш важливими роботами зрілого періоду творчості Фрейда є «Тотем і табу» (1913), «Лекції зі вступу у психоаналіз» (1920), «По той бік принципу задоволення» (1920), «Я і Воно» (1923), «Майбутнє однієї ілюзії» (1927), «Цивілізація і незадоволені нею» (1930), «Нові лекції зі вступу до психоаналізу» (1933) і «Нарис психоаналізу», опублікований посмертно в 1940 р.

Але життя і творчий шлях Фрейда не були легкими. Спочатку перша світова війна, потім посилення антисемітських настроїв у 1930-х рр. вплинули на його погляди на соціальну природу людини. Він перетворився на постійну мішень для нападок з боку гітлерівців, які в Берліні влаштували кілька публічних спалень його книг. Ці події Фрейд прокоментував так: «Який прогрес! У Середньовіччі спалили б мене самого, тепер же вони задовольняються спаленням моїх книг». Коли Австрію окупували нацисти (весна 1938 р.), знаменитий учений не покинув Відень навіть після того, як йому нагадали про єврейське походження. Фрейду загрожував Освенцим (табір смерті, де нацисти знищували тисячі євреїв), але за нього заступився буквально увесь світ. Домогтися депортації знаменитого вченого з Австрії намагався по дипломатичних каналах президент США Франклін Рузвельт. Все вирішив дзвінок Беніто Муссоліні, друга якого лікував Фрейд, у ставку фюрера. Муссоліні особисто попросив Адольфа Гітлера дозволити вченому-психоаналітику виїхати. Генріх Гімmlер запропонував варіант викупу. Його заплатила колишня пацієнтка Фрейда, онука Наполеона Марія Бонапарт, дружина грецького принца Георга. Вона заявила австрійському гауляйтеру: «Я заплачу за вчителя будь-яку суму». Нацистський генерал назвав ціну: два чудових палаци княгині – майже все, що у неї було. «Слава Богу, прізвище діда ви у мене забрати не зможете», – з презирством сказала Марія Бонапарт, підписуючи папери. Завдяки дипломатичним зусиллям Фрейду та його родині було дозволено покинути Відень. і у 1938 р. вони виїхали до Лондону.

Ще 1923 р. у Фрейда виявили рак піднебіння: вчений мав пристрасть до куріння сигар, він випалював більш ніж 20 штук на день. Він переніс

33 тяжкі операції, але продовжував працювати до останніх днів свого життя. Нестерпно страждаючи від хвороби, 1939 р. він попросив свого лікаря та друга Макса Шура допомогти здійснити евтаназію. Той дав хворому велику дозу морфію, від якої Зигмунд Фройд помер 23 вересня 1939 р. Йому було 83 роки. Тіло видатного вченого піддали кремації, прах вмістили в одну з давньогрецьких урн з його приватної колекції. Урну зберігають в колумбарії лондонського крематорію Голдерс Грін разом з прахом його дружини Марти і доньки Анни.

Отже, погляди З. Фрейда на особистість і її поведінку, культуру і суспільство, соціальні норми, соціальні відхилення і соціальний контроль мали великий вплив як на соціологічну думку в цілому так і на окремі галузі соціології, такі як соціологія сім'ї, соціологія девіантної поведінки, соціологія особистості, соціологія культури, соціологія гендера, соціологія конфліктів та інші. Для соціології значний інтерес мають наступні роботи: «Тотем і табу» (1913), «Лекції зі вступу у психоаналіз» (1920), «По той бік принципу задоволення» (1920), «Я і Воно» (1923), «Психопатологія повсякденного життя» (1927). Більшість з них була написана автором у зрілому віці.

До соціологічної складової доктрини Фрейда можна віднести наступне:

- аналіз конфлікту між особистістю та суспільством, природа якого занурена у структуру особистості;
- ідею несвідомого та його вплив на соціальні відносини і життя суспільства;
- концепцію едипового комплексу.

Розглянемо ці аспекти більш докладно.

Структура особистості. Структура особистості, за Фрейдом, складається з трьох компонентів: 1) Ід (воно); 2) Его (я); 3) Супер-Его (над-я).

Ід (воно) – означає примітивні, інстинктивні, вроджені аспекти особистості. Ід – психічні процеси, що відбувається у царині несвідомого, вони щільно пов'язане з інстинктивними біологічними спонуканнями (їжа, сон, дефекація, сексуальний інстинкт). Ід є генератором і виток енергії життя, усі прояви активності людини є лише перевтіленнями біологічної енергії. Ід – щось темне, біологічне, хаотичне, яке не знає законів та само по собі не підкоряється правилам. Ід зберігає своє центральне значення для індивідуума протягом

усього його життя. Базовий рівень особистості формулює первинний принцип усього людського життя – потребу у розрядці (витоку на зовні) психічної енергії, виробленої біологічно обумовленими прагненнями (особливо сексуальними та агресивними). Сексуальність та агресивність, коли вони стримуються і не знаходять розрядки у відповідних діях людини, створюють напругу. Миттєва розрядка напруги отримала назву **принцип задоволення**. Ід підпорядковується цьому принципові. Оскільки «темна сторона» особистості не відає страху або тривоги, цей факт може, як вважав Фройд, становити небезпеку для індивіда та суспільства. Інакше кажучи, Ід можна порівняти зі сліпим королем, чия брутальна влада і авторитет змушують підкорятися, але, щоб реалізувати владу, він змушений спиратися на своїх підданих. Коли діти засвоюють, що, крім їх власних потреб і бажань, є ще і зовнішній світ, виникає друга структура особистості – Его.

Его (я) – відповідає за прийняття рішень. Его прагне висловити і задовольнити бажання Ід відповідно до обмежень, що накладаються зовнішнім світом. Его еволюціонує з Ід і запозичує частину енергії з несвідомого для своїх потреб, щоб відповідати вимогам соціальної реальності. Таким чином, Его допомагає забезпечувати безпеку і самозбереження організму. Ця мета змушує людину вчитися, думати, міркувати, сприймати, вирішувати, запам'ятовувати і т. д. На відміну від Ід, природа якого виражається в пошуку задоволення, Его підпорядковується **принципу реальності**, функція якого – збереження цілісності організму шляхом відстрочення задоволення інстинктів до того моменту, коли буде знайдена можливість досягти розрядки підходящим способом. Принцип реальності дає можливість індивідууму гальмувати, переадресовувати або поступово давати вихід грубій енергії Ід у рамках соціальних обмежень і совісті індивідуума. Наприклад, реалізація сексуальної потреби відкладається до тих пір, поки не з'явиться відповідний об'єкт і обставини. Его здатне спрямовувати поведінку в потрібне русло, щоб інстинктивні потреби задовольнялися безпечним для самого індивідуума і для інших людей чином. Таким чином, Его є «виконавчим органом» особистості, областю протікання інтелектуальних процесів і вирішення проблем.

Супер-его (над-я) є підсистемою вищого порядку, яка управляє особистістю «від імені суспільства». Для повноцінного життя у суспільстві людина повинна мати систему цінностей, норм і правил, які сумісні з тими, що прийняті в її оточенні. Усе це набувається у процесі «соціалізації», коли власне і формується Супер-его. З точки зору Фрейда, людина не народжується з Супер-его: діти розвивають вищий рівень завдяки взаємодії з батьками, вчителями та іншими агентами соціалізації. Формування Супер-его є наслідком тривалої залежності дитини від батьків. Воно з'являється тоді, коли дитина починає розрізняти «правильно» і «неправильно»; коли дізнається, що є добре, а що погане, тобто приблизно у віці від трьох до п'яти років. Поступово дитина вчиться приводити власні дії у відповідність з цими обмеженнями, аби уникнути конфлікту і покарання.

3. Фрейд розділив супер-его на дві підсистеми: **совість** і **его-ідеал**. Совість формується за допомогою батьківських покарань. Совість включає здатність до критичної самооцінки, наявність моральних заборон і виникнення почуття провини у дитини, коли вона діє всупереч настановам батьків і відчуває внутрішній дискомфорт або «докори сумління». Заохочувальний аспект Супер-его – це его-ідеал. Він формується з того, що батьки схвалюють або високо цінують; він веде індивідуума до встановлення високих особистих стандартів. Якщо досягнута «правильна» мета, це викликає почуття самоповаги і гордості. Супер-его вважається повністю сформованим, коли батьківський контроль замінюється самоконтролем.

Таким чином, конфлікт між особистістю і суспільством виникає тому, що існує соціальний контроль, який обмежує свободу особистості. Фрейд вважав, що сучасна цивілізація, її моральні норми, санкції, заборони, репресивність, жорсткий контроль пригнічують інстинкти людини, в першу чергу сексуальні, і ведуть до відчуження, незадоволеності, психічних відхилень тощо. Кращим виходом в таких умовах він визнавав психотерапію. Завдяки застосуванню психоаналізу і добре організованому процесу соціалізації особистості людина може пристосуватися до культури та суспільства, але загроза конфлікту завжди залишається актуальною. Іноді конфлікт приймає крайню і брутальну форму. Це може стосуватися агресорів, насильників, що здійснюють незрозумілі, на перший погляд, дії, які не мотивуються соціальними потребами або

соціальною логікою. В сучасній кримінології, наприклад, феномен серійних та масових вбивць розглядається саме під кутом психоаналітичної доктрини особистості. «Вбивство заради вбивства» може бути більш-менш ефективно пояснене саме з точки зору управлінського погляду, коли Супер-Его у злочинців не сформовано або не може регулювати прояви біологічних інстинктів.

Патологічна агресія, садистичні прояви, мазохізм, некрофілія, як найбільш потаємні та малозрозумілі прояви людської сутності, є улюбленими темами досліджень неофрейдистів. Наприклад, американський вчений Е. Фромм намалював психологічний портрет А. Гітлера з позицій психоаналітичної доктрини. Він трактує цю особистість як садиста і некрофіла, якому була притаманна патологічна агресія та підсвідомий потяг до смерті, руйнування, заперечення життя. Феномен патологічної агресії є суто людським проявом Іду, де сполучаються збочені фантазії, що спонукають агресора до катувань, терору, від чого індивід отримує насолоду. У тваринному житті проявів садизму і мазохізму не спостерігається. Отже, А. Гітлер був свого роду збочинцем, в якому проявлялися гірші ознаки психічного розладу. Іноді модель особистості Фрейда порівнюють з айсбергом, який на 9/10 є зануреним у темні води океану (Ід, інстинкти, підсвідомість) і лише 1/10 – це «верхівка над водою», тобто розум та раціональні вчинки. Проте іноді айсберги, як відомо, у воді перевертаються... Це, якщо продовжити аналогію, і буде момент некерованості та виходу Іду на зовні.

Несвідоме та його соціальні прояви. З точки зору психоаналітичної доктрини, поведінку людей визначають не тільки і не стільки зовнішні фактори, скільки внутрішні. Внутрішні фактори можуть мати як свідомий, так і несвідомий характер. Заслуга австрійського вченого полягає у тому, що він звернув увагу на несвідомі потяги людей і обґрунтував високу вірогідність несвідомої мотивації дій. Саме поняття ***«несвідомого»*** набуло популярності завдяки роботам З. Фрейда. Він пропонував розуміти *несвідоме* як особливу область психіки, що знаходиться поза свідомим контролем людини. У несвідоме витісняються людські таємні бажання і фантазії, які суперечать суспільній моралі і загальноприйнятим нормам поведінки, а також такі, що

занадто нас турбують, щоб бути усвідомленими (наче корзина для сміття). Пригнічені свідомістю потяги, переживання, спогади мимоволі проявляються в обмовках, сновидіннях, «ненавмисно забутих» намірах, а також у творчості.

Тобто, домінуючу роль у людському житті відіграють несвідомі імпульси, більшість з яких мають сексуальний характер. Люди поведуться так чи інакше тому, що їх спонукає несвідоме. Особа може цього не розуміти і шукати якесь раціональне пояснення своїм діям, що мають на меті зменшення психологічної напруги. Інстинкти, писав дослідник, як такі, є «кінцевою причиною будь-якої активності». Більш того, за Фройдом, вони мають вирішальне значення не тільки в індивідуальному розвитку кожної людини, але і в суспільстві в цілому.

Вчений визнавав існування двох основних груп інстинктів: *інстинктів життя і смерті*. Перша група (*ерос*) включає всі сили, що підтримують життєвоважливі процеси в організмі і забезпечують розмноження. Найбільш істотними для розвитку особистості Фройд вважав сексуальні інстинкти. Енергія сексуальних інстинктів отримала назву *лібідо* (від лат. «хотіти» або «бажати»), яка знаходить розрядку виключно в сексуальній поведінці.

Друга група – інстинкти смерті, що отримали назву *танатос* (від імені бога смерті). Вони лежать в основі всіх проявів жорстокості, агресії, самогубств і вбивств. Фройд вважав їх біологічно обумовленими і такими ж важливими в регуляції людської поведінки, як і інстинкти життя.

На думку Фройда, боротьба двох інстинктів – життя (*ерос*) і смерті (*танатос*) визначає природу суспільства, його функціонування, розвиток, конфлікти.

Щоб побороти внутрішні конфлікти та напругу, за Фройдом, людина використовує певні захисні механізми, головним з яких виступає *сублімація*. Сублімація – форма заміщення, коли імпульси Ід спрямовуються у напрямку «правильної» соціальної активності. Сублімацію вчений розглядав як виключно позитивну, конструктивну стратегію приборкання небажаних імпульсів. Енергія інстинктів відводиться різноманітними каналами вираження, які суспільство вважає прийнятними. Так, наприклад, займаючись хірургією, можна сублімувати садистські нахили, займаючись спортом – агресію, віддаючи перевагу образотворчому мистецтву або літературі – надмірний потяг до інтиму. З. Фройд стверджував, що сублімація сексуальних інстинктів стала

головним поштовхом для великих досягнень у західній науці та культурі. Як приклад Фройд наводить на Леонардо да Вінчі, видатного художника, науковця та інженера епохи Ренесансу. Знаменитий італієць нібито досягнув успіхів завдяки тому, що у нього було повністю сублімовано сексуальний інстинкт, він не проявляв жодного інтересу до інтиму. Також «біографічний психоаналіз» демонструє, що багато видатних творів було створено у проміжках часу, коли автори втрачали кохання, віддалялися від коханих. В таких випадках енергія направлялась на творчість, фантазія домальовувала те, чого не вистачало у житті. Звідси впливав важливий соціальний висновок: сублімація сексуального потягу є невід'ємною рисою еволюції культури. Підйом у науці, мистецтві, ідеології, які творили цивілізацію, відбувся завдяки сублімації.

Але, що може відбуватися, коли виникають обставини, які стримують або спотворюють сублімацію? З цього виходили теоретики війни і революції, які тлумачили ці соціальні явища з позицій психоаналізу. П. Сорокін свого часу намагався пояснити феномен переростання Першої світової війни у революції, які охопили низку країн Європи, зокрема, Росію. Репресія основних інстинктів за роки війни – харчового, сексуального, інстинкту безпеки існування – перетворилася на мотиви участі народних мас у революційних подіях, сталися революційні вибухи, які також можна розглядати з позицій теорії сублімації, щоправда, як приклади негативної розрядки напруги (руйнування сталого соціального порядку). З. Фройд був стривожений тим, що поміж двома світовими війнами в європейських суспільствах накопичувалася енергія агресії, що мало закінчитися новою великою війною. Війна – це колосальний викид накопиченої енергії агресії, стан, коли править бал інстинкт танатос. Але є соціальні обставини, які сприяють акумуляції цього інстинкту у народних масах. Тоталітарні системи – фашистські і комуністичні – сприяли накопиченню інстинкту агресії та руйнації, бо сублімація затримувалася через соціально-психологічну підготовку населення до війни, формувалися образи ворога та ідеал військового подвигу в ім'я Батьківщини. Особливо австрійський вчений був занепокоєний станом речей у колишньому СРСР, де було знищено інститут приватної власності. На думку Фрейда, в умовах

цивілізації приватна власність відіграє роль специфічного громовідводу, бо піклування про статки, захист та примноження власності є потужним каналом сублімації. Якщо його перекрити, як це сталося в СРСР, то треба очікувати виходу агресії як усередині країни (масові репресії), так і за рахунок зовнішніх військових дій.

Окремим відгалуженням психоаналітичної доктрини, очевидно, є вчення про колективне, або соціальне несвідоме та архетипи несвідомого. Теорію архетипів несвідомого розвивав колега Фройда з психоаналізу – Карл Юнг. Архетипи стосуються колективної пам'яті, ментальності народів. Отже, існують психологічні феномени, які виникли у процесі соціальної еволюції та знайшли закріплення на генетичному рівні. Вони обмежені існуванням певних соціальних груп, етносів, становлять ірраціональні шари того, що називають «душею народу». Архетипи можуть впливати на психіку та дії індивідів так би мовити у «автоматичному режимі».

Едіпів комплекс (комплекс Електри для жінок). Важливий елемент психоаналітичної доктрини, яка червоною ниткою пронизує теоретичні погляди Фройда. Опис цього комплексу дослідник запозичив з трагедії Софокла «Цар Едіп», в якій Едіп, цар Фів, ненавмисно вбив свого батька і вступив у кровозмісний зв'язок з матір'ю. Коли Едіп зрозумів, який жахливий гріх він скоїв, то засліпив себе. Для Фройда цей міф виступає символічним описом одного з найбільших людських психологічних конфліктів. Звичайно, дитина не вбиває свого батька і не вступає у статевий зв'язок з матір'ю, але австрійський вчений переконував, що у неї є несвідоме бажання зробити і те, і інше. Сенс *едіпового комплексу* полягає в тому, що хлопчик відчуває сексуальний потяг до матері і одночасно відчуває ненависть та повагу до батька. У віці приблизно між п'ятьма і сімома роками едіпів комплекс завершується: хлопчик витісняє зі свідомості свої сексуальні бажання щодо матері і починає ідентифікувати себе з батьком, намагаючись бути схожим на нього. Завдяки психологічним переживанням у рамках едіпового комплексу хлопчик усвідомлює батьківські заборони і основні моральні норми, тобто в нього з'являється супер-его.

За Фройдом, завдяки едіповому комплексу відбувається не тільки індивідуальне становлення особистості, а й формується людське суспільство

на основі системи соціальних норм, заборон, соціального контролю, санкцій тощо. Культура завжди починається із певних заборон або «червоних ліній», які не вільно перетинати. Це є кордон поміж дикістю, тваринним існуванням і власне людським суспільством. Коли і як це відбулося вперше? Вчений в роботі «Тотем і табу» розглядає зміст наукового міфу-припущення, який було створено для пояснення еволюційних змін. Отже, десь на початку соціальних часів існувала первісна орда, яку очолював жорстокий батько-тиран. Він пригнічував синів, не давав їм доступу до власного гарему (до речі, щось схоже має місце у вовчих сім'ях). Сини одного разу повстали – вбили батька, з'їли його, що не вважалося на ті часи злочином, а було намаганням отримати силу та впливовість покійного, і задовольнили свої сексуальні потяги з жінками, які, очевидно, були їх матерями. Для тваринного світу – це доволі звичайні речі. Але люди вже стояли на порозі культурного розвитку. У синів прокинулася совість (елемент супер-его), і вони були нажахані тим, що відбулося.

З цього моменту виникає «синівський клан», базований не на біологічних інстинктах, а на культурних основах. Було встановлено перші правила (табу): отця не вбивати, не займатися канібалізмом всередині клану, з матерями не вступати у сексуальний зв'язок. Образ батька, згадки про нього, втілилися у тотем роду – дух, що мусить оберігати клан. Після смерті образ батька отримував більшу силу, ніж за життя, хоча і символічну. До тотему треба ставитися шанобливо та задовбрювати його жертвоприношеннями. Так було проведено першу «червону лінію» і з'явився початковий елемент релігії. Від цього «чудового злочинного діяння», говорить Фройд, «багато чого взяло свій початок: соціальна організація, моральні обмеження і релігія». Це була «велика подія, з якої почалася культура». Очевидно, заборони на вбивство членів клану, інцест, канібалізм є історично першими соціальними нормами, що існували у вигляді суворих табу, які засвідчили народження людського суспільства і культури.

Релігія, мораль і соціальні почуття, на думку вченого, вироблялися в ході еволюції людства завдяки комплексу Едіпа: релігія і моральне обмеження через придушення, а соціальні відчуття – внаслідок необхідності подолати зайве суперництво. Обожнювання батька на основі почуття провини і схиляння перед

ним, згідно з Фройдом, лежить в основі таких феноменів, як держава і влада. Держава, влада, Бог, на його думку, є не що інше, як ідеалізований батько. Вчений пише: «...Величезна більшість людей, потребує влади, якою вони можуть захоплюватися, якій вони можуть підкорятися, яка панує над ними, а іноді навіть погано з ними поводить. З психології індивіда ми дізналися, звідки беруть цю потребу маси. Це туга за батьком, що живе в кожному з нас з дитячих днів».

Фройд зробив свій внесок у теорію масового суспільства та психологію натовпу. Він пояснив любов мас до своїх вождів, що було вельми актуально у 1920–1930 рр., коли Європою ширилися тоталітарні системи. Вождь уособлював образ батька, це був чоловічий початок, а юрба – «жіноче тіло», яке керується не розумом, а емоціями. Проте любов натовпу до своїх вождів є мінливим явищем, розчаровані маси можуть знести провідників зі своїх п'єдесталів та піддати їх жорстокій карі.

Вплив ідей З. Фрейда на західну цивілізацію ХХ ст. був значущим і міцним. Один з послідовників вченого, французький психолог і філософ Жак Лакан, характеризував вчення Фрейда як коперниківський переворот у соціально-гуманітарних науках. А автори класичного підручника «Теорії особистості» Л. Х'елл та Д. Зіглер відзначають, що «у всій історії людства дуже небагато ідей справили настільки широкий і потужний вплив».

І, на останок, пропонуємо декілька цікавих висловлювань З. Фрейда, які стали афоризмами та можуть розповісти і про нього, і про нас самих:

- Чим більш бездоганна людина ззовні, тим більше демонів у неї всередині.
- Першою ознакою дурості є повна відсутність сорому.
- Єдина людина, з якою ви повинні порівнювати себе, – це ви у минулому. І єдина людина, краще якої ви маєте бути, – це ви зараз.
- Ніщо не обходиться в житті так дорого, як хвороба і дурість.
- Завдання зробити людину щасливою не входило в план створення світу.
- Більшість людей насправді не хочуть свободи, бо вона передбачає відповідальність, а відповідальність більшість людей лякає.
- Визнання проблеми – половина успіху в її вирішенні.

- До працюючої людини рідко ходять у гості нероби – до киплячого горщика мухи не летять.
- Сексуальним відхиленням можна вважати тільки повну відсутність сексу, все інше – справа смаку.
- Людині властиво понад усе цінувати і бажати те, чого вона досягти не може.

§ 7.3. Соціально-психологічна концепція Г. Лебона

Гюстав Ле Бон – французький психолог, соціолог, антрополог та історик, публіцист, найбільше відомий як засновник соціальної психології і автор одного з перших варіантів доктрини «масового суспільства». Він є автором кількох робіт, в яких тлумачив теорії національних рис, расових приналежностей, поведінку стада і психологію натовпу, також був доктором медицини і автором ряду робіт з фізики та хімії.

Гюстав Ле Бон

Гюстав Ле Бон народився 7 травня 1841 р. у Ножан-ле-Ротру (провінція Евр-і-Луара, Франція) в напівбургундській – напівбретонській родині. Незважаючи на дворянське походження, родина належала до типового для Франції середнього класу. У восьмирічному віці разом з батьками Лебон покинув Ножан-ле-Ротру, куди більше не повертався. Про його дитинство відомостей зберіглося мало. Отримав класичну освіту в ліцеї міста Тур, а в 1860 р. вступив до Паризького університету на медичний факультет, який закінчив 1866 р. після проходження практики. Втім, практичною медициною в подальшому майже не займався, навчання в ліцеї і університеті вважав лише завадою для самоосвіти.

Перші опубліковані роботи Ле Бона були на медичні теми і отримали у Франції значну популярність. У 1870–1871 рр. добровільно бере участь у франко-пруській війні як фронтовий лікар. Як результат з'являється нова праця про поведінку людини в умовах тотального ураження і роль військового керівництва, яка була гідно оцінена французьким генералітетом і стала

навчальним посібником у низці військових закладів Франції, а також за її межами. Після завершення війни Ле Бону було присвоєно звання Кавалера Ордена Слави.

З 1871 р. він займається питаннями соціології, першим висуває ідею, що психологія необхідна для вивчення соціології і розуміння історії народів. З'являються його праці «Психологічні закони еволюції народів», «Психологія народів», «Психологія натовпу», які отримали широке міжнародне визнання. Пізніше його книга «Психологія соціалізму» викликала гнів у політичних колах того часу, і ім'я Ле Бона зникає з офіційного друку. Його ідеї систематично бойкотуються. Втім, у червні 1914 р. за сприяння президента США Теодора Рузвельта Г. Ле Бон був включений у склад комісії з урегулювання політичного, військового і економічного положення в Європі. Помер Гюстав Ле Бон 13 грудня 1931 р. у передмісті Парижа у віці 90 років.

Базові ідеї. «Душа народу». Г. Ле Бон вважав, що вирішальну роль у соціальних процесах грають не розум, а емоції. За політичними поглядами французький вчений був консерватором і противником будь-яких соціалістичних ідей. З позицій аристократизму він виступав проти всіх форм соціальної рівності і демократії, прагнучи довести, що всі досягнення цивілізації – результат діяльності еліти.

Його роботи «Психологія народів і мас» та «Психологія соціалізму» створюють новий кут зору на закони розвитку суспільства; автор також намагається розкрити таємні механізми контролю над масовою свідомістю, тобто прийоми того, як політики управляють народними масами.

Автор, спираючись на результати власних досліджень різних європейських та азійських цивілізацій, зробив такі висновки: 1) психологічні компоненти грають виключну роль в історичному процесі та соціальному житті; 2) хід історії є визначений певними цілями (телеологічний характер історії), де діють окремі закони «зі сліпою правильністю механізму», зіткнення з якими призводить до неминучої поразки людей. Він користувався такими поняттями як «душа народу», «психічний склад народів», вважаючи що соціальні закони потрібно шукати в масовій психології. Французький вчений стверджував, що кожен народ має щиросердечний настрій, настільки ж стійкий, як і його анатомічні особливості, від чого є похідними його почуття, його

думки, його установи, його вірування і його мистецтва. Що він вкладав у поняття душі народу? Це – сукупність (асоціація) моральних і інтелектуальних ознак спільноти, в яких узагальненими є історія, спадщина предків, мотиви, що керують вчинками людей.

Згідно з Ле Боном стабільний психічний склад народів і рас формується під впливом спадкоємних факторів, виховання, середовища, наслідування і суспільної думки, які забезпечують трансляцію суми середніх понять, що обумовлюють подібність людей. Отже, французький мислитель, використовуючи соціально-психологічний дискурс, пояснює дві речі: 1) подібність соціальних одиниць, які належать одному народу, тобто в сучасних термінах – природу ідентичності; 2) етнічне розмаїття, несхожість народів, у яких різний «дух» (психічний склад). До певної міри це зближає його підхід з методологією Е. Дюркгайма, який розглядав суспільство як комбінацію усілякого роду ідей та вірувань, тобто як сукупність фактів масової свідомості.

Відповідним чином Ле Бон підходить до процесу соціальної еволюції, він намагається знайти соціально-психологічні чинники, які зумовлюють соціальні зміни, і можуть бути індикаторами прогресу. Як найважливіший компонент еволюції цивілізації він приймав релігійні вірування, які, на його думку, завжди були найбільш істотним елементом у житті народів та їхньої історії. До числа головних факторів еволюції, що забезпечують її відновлення та рух, він відносив характер народу, ідеї, поняття, вірування (релігійні, соціальні, політичні і т. ін.) та переконання.

Теорія масового суспільства. В останній третині XIX ст. особливу увагу дослідників привернули масові рухи. Це були революції, протестні виступи економічного, соціального та політичного характеру, що охопили ряд європейських країн. Найбільш потужним на Європейському континенті на ті часи був робітничий рух, який намагалися очолити різні соціалістичні партії та їх вожді. Найважливішу роль у суспільному розвитку епохи модерну Ле Бон приписував ідеям, що нав'язують масам лідери рухів шляхом утвердження певних істин та гасел, використовуючи прийоми повторення і зараження. Революції він вважав проявом масової істерії. Протягом XIX ст. найбільш яскраво її прояви спалахували у Франції (наприклад, Паризька комуна, 1871 р.).

Невипадково, що саме в цій країні виникли теорії, які спиралися на концепти «маси», «натовпу», тобто великих скупчень людей, які можуть проявляти агресію та бути об'єктами маніпулювання з боку «вождів». З іншого боку, соціологи відчували настання нової епохи, де маси стають у центрі соціальної історії, а саме суспільство з «класового» перетворюється на «масове». Саме ця проблема стає наріжним каменем творчості Г. Ле Бона.

Також він є автором однієї з перших концепцій масового суспільства. Французький вчений ототожнював масу з натовпом, пророкував настання «ери мас», що на якийсь період може призвести до занепаду цивілізації. Його «Психологія народів і мас» перетворилася на улюблений твір усіх політиків, які прагнули влади. Книгу перечитували і ретельно вивчали Ленін, Гітлер, Муссоліні, Сталін. У ній викладаються основні і прості принципи поведінки натовпу, описані прийоми досягнення політиками успіху в боротьбі за владу, які спираються на методи маніпулювання масовим суспільством. Парадокс інтелектуальної спадщини автора в тому, що за невеликим винятком, у XIX та XX ст. праці знаменитого вченого-енциклопедиста Гюстава Ле Бона заглиблено вивчалися лише потенційними диктаторами. А ті, кому книги адресувалися автором, залишилися глухі до його попереджень і передбачень.

На його думку, у житті європейського суспільства наприкінці XIX – початку XX ст. почався якісно новий етап розвитку – «ера натовпу», основною ознакою якої є заміна свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю натовпу. Тепер структура суспільства набувала такого вигляду: натовп – маси – еліта (вожді). Натовп розглядався як елементарна форма, зародок, модель масового суспільства. Це притягувало до теми натовпу інтерес соціальних вчених, першим з яких, мабуть, був Ле Бон.

Ототожнюючи масу з натовпом, він не тільки пророкував настання «ери мас», але й наступну руйнацію цивілізації. У результаті промислової революції, поліпшення засобів масової комунікації, внаслідок відтоку населення з села до міст та скупчення довкола виробництв, соціальне життя «масофікується», натовпи стають яскравою ознакою великих міст. У натовпу індивіди втрачають почуття відповідальності, бо стають анонімними, і потрапляють у тенета ірраціональних почуттів, догматизму, нетерпимості, всемогутності через те, що

ними керує закон «духовної єдності натовпу». Отже, автор трактує натовп як сліпу, руйнівну силу, якою керує не розум, а емоція.

Теорія натовпу. На думку Г. Ле Бона, «натовп» – це велика група людей, що зібралися в одному місці, натхнених загальними почуттями та готових слідувати куди завгодно за своїм лідером. Сперечатися з «волею натовпу» не може жодна раціональна сила. Хід думок кожної людини у натовпі спрямовується його загальним настроєм. У натовпі люди втрачають своє індивідуальне мислення, заражаючись емоційним настроєм. Індивід перетворюється з простої людини у «людину натовпу», втрачає почуття реальності, зазнає потужного впливу лідера. У звичайних обставинах людина є більш критичною, і не так схильна приймати чужі думки за свої. У натовпі критичність впадає нижче мінімуму. Причому, чим довше за часом людина перебуває в натовпі, тим більше вона губить себе, підпадаючи під вплив загалу, лідера, і тим слабкішим в неї стає почуття реальності.

Розуміючи і трактуючи натовп як групу людей, що має певні властивості, Ле Бон окреслює низку загальних рис:

- зараженість загальною ідеєю;
- свідомість непереборності власної сили;
- втрата почуття відповідальності;
- нетерпимість;
- дратівливість;
- догматизм;
- нездатність обмірковувати;
- відсутність міркування та критики;
- перебільшена чутливість;
- сприйнятливості до навіювання;
- готовність до імпульсивних дій та бездумного слідування за лідерами.

Вчений намагався зробити концепт натовпу універсальною соціологічною категорією, яку можна помістити в основу соціальної класифікації. Так, він поділяв натовпи на однорідні та різнорідні. До першого кластера відносять класи, касти, секти; до другого – парламентські збори, вуличні натовпи та ін. Очевидно, це було певним перебільшенням, тобто

трактування, наприклад, класу як натовпу знецінювало евристику його вихідного концепту, розмивало стрижень теорії. Інша справа, коли класи дійсно «розмиваються», а їх представники стають масою і натовпами. Це власне і є загальна тенденція, яку вловив автор: сучасне суспільство рухається до масового, коли історію, поточну політику будуть визначати натовпи на вулицях, маси та їх вожді. Іспанський філософ Ортега-і-Гассет описав цю тенденцію у книзі з красномовною назвою – «Бунт мас». Ле Бону належить важливе пророцтво стосовно XX ст. Він передбачав, що демагоги–соціалісти, які маніпулюють масами, досягнуть своєї цілі в одній з країн Європи. Ця країна перетвориться на жертву соціалістичного експерименту, наслідки якого будуть жахливими. Невдалий досвід відверне інші країни від соціалізму та протверезить маси. І не помилився, проте масштаби були зовсім інші: більшовицькі, націонал-соціалістичні, фашистські експерименти охопили значну кількість європейських країн. Наслідки були, дійсно, жахливими.

Окремою проблемою є співвідношення «натовп (маса) – вождь (еліта)». Натовп потребує керівника, вождя, якому довіряє та готовий виконувати його накази. Ця психологічна особливість натовпів вміло використовувалася різними політиками і кримінальними ватажками. Натовпом можна маніпулювати, аби досягати власних чи партійних цілей. «Хто володіє мистецтвом справляти враження на уяву натовпу, той і володіє мистецтвом нею управляти» – писав Ле Бон. У XX ст. з'явилися справжні майстри маніпулювання натовпами, наприклад, Ленін, Троцький, Гітлер, Кастро та інші. Вони були геніями управління натовпом. А Ле Бон в кінці XIX ст. цього очікував, він уловив тенденцію, спостерігаючи за політичною боротьбою і подіями на вулицях та майданах європейських міст.

Відзначаючи несвідомий та надлишково емоційний характер поведінки людей у натовпі, вчений стверджував, що подібний ефект обумовлюється дією **«психологічного закону духовної єдності натовпу»**, відповідно до якого в пізнішій фазі формування організованого натовпу в ньому відбуваються зникнення свідомих особистостей та орієнтування почуттів і думок людей в одному напрямку, у силу чого на основі загальних якостей характеру, «керованих несвідомим», виникає тимчасова **«колективна душа»** натовпу. Тобто, у натовпі відбуваються деперсоналізація та деіндивідуалізація людей.

Які б вони не були, як би не розрізнялися, у натовпі в них з'являється «колективна душа». На базі цього поняття вчений сформулював закон «духовної єдності натовпу». У натовпі людина перетворюється в якійсь безвільний автомат з подавленням раціональним «єго», оскільки в ній завжди переважає несвідоме. Звідси робиться висновок, що натовп здатен як на героїчні вчинки, так і на руйнівні дії, які найчастіше приймають злочинний характер. Все питання в тому, що йому буде «запропоновано» лідерами в кожній конкретній ситуації. Власне кажучи, це вже соціологічний аналіз групової поведінки, що є частиною соціологічної концепції Ле Бона.

Поняття раси. Іншою її частиною стали соціологічні погляди французького мислителя щодо расової проблеми, до якої він мав також значний інтерес. Незважаючи на її віддаленість від проблеми групової поведінки, розглянутої в рамках психології натовпу, насправді, вони мають дещо спільне. Більше того, у нього існує вузлове поняття, постійне використання якого дозволяє виявити близькість расової проблеми та проблеми поведінки натовпу. Це – поняття «колективна душа» (у деяких випадках термін «колективна свідомість»), яке він використовує стосовно таких спільнот як раса нація, народ. Маються на увазі певні моральні та інтелектуальні психологічні особливості, що становлять характер спільноти. **Раса** – більш широка і тривала спільнота, основа еволюційного розвитку, вона містить базові духовні елементи. Треба зазначити, що поняття раси ніколи не було чітко визначене у соціальній науці. В XIX ст., як правило, визначали три раси – європейську, азійську, африканську – за кольором шкіри. Але, наприклад, Гумплович під расами розумів різні історичні спільноти – релігійні конфесії, етноси (народи), сучасні політичні нації. Так само і Ле Бон вживав поняття раси довільно у значенні скоріше історичної соціальної групи.

Душа раси «керує всією еволюцією народу», а душа натовпу – його актуальною поведінкою. Душа натовпу – це щось несвідоме, що змушує почувати, думати та діяти індивідів у зібранні зовсім інакше, ніж це було б наодинці. Інтелект і моральність окремих людей у натовпі стають пересічними та перетворюються у вторинний фактор їхніх вчинків. Вчений, наприклад, звернув увагу на те, що в парламентах депутати поводять себе дуже часто

нерозумно, агресивно або пасивно, керуючись чужою волею. Поодинокі вони здаються набагато більш розумними, ніж коли зберуться разом у залі. Впроваджуючи таке фундаментальне за своїм значенням поняття, як «колективна душа», автор прагне за його допомогою пояснити і долю народів (рас), і групову поведінку у конкретній ситуації. Разом з тим не можна не відзначити певної довільності, абстрактності та невизначеності «колективної душі» (душі рас, душі натовпу). Поняття душі постулюється як існуюче споконвічно, апіорно, але конкретних та реальних доказів цьому не наводиться.

Що стосується безпосередньо трактування расової проблеми, то тут Ле Бон займав відверто реакційні позиції. Всі раси (народи) він ділить на чотири групи: первісні, нижчі, середні та вищі. Первісні – це ті, які зупинилися на стадії первісної тваринності (наприклад, фіджийці, австралійські аборигени). Нижчі раси представлені неграми, оскільки в них існують тільки зачатки цивілізації. До середніх рас соціолог відносить китайців, японців, а також семітські народи, які створили високий тип цивілізації. Нарешті, до вищих рас відносяться тільки індоєвропейські народи, опинившись здатними до великих винаходів у сфері мистецтва, науки та промисловості. Вищі раси відрізняються від нижчих як характером, так і розумом. Найбільш важливими рисами характеру вищих рас вчений вважає наполегливість, енергію, здатність володіти собою (волю), а також моральність. Інші раси нібито не мають таких якостей та займають позицію аутсайдерів історичного процесу.

Він стверджував, що психологічні властивості рас визначають обличчя цивілізації, «психологічні риси рас мають велику стійкість, з цих рис впливає історія народів». Загалом висновки французького мислителя в цій області звелися до ствердження про наявність дуже великих анатомічних і настільки ж суттєвих психологічних розходжень поміж расами, через що злиття рас, навіть у віддаленій історичній перспективі, є неможливим. На його думку, фундаментом соціальної еволюції є не розум, а ірраціонально-вольова, емоційна сфера психічного життя – почуття та вірування. А з цього випливав ще один висновок: основою пізнання історії мусить бути психологія.

Консервативність поглядів Ле Бона за рядом проблем виявилася і у його ставленні до ідей соціальної рівності. Затверджуючи споконвічну нерівність

людей у силу чинності закону *«нерівності індивідів і статевої нерівності у вищих расах»*, він наполягав на тому, що у процесі розвитку цивілізації нерівність між людьми буде не зменшуватися, а неминуче зростати.

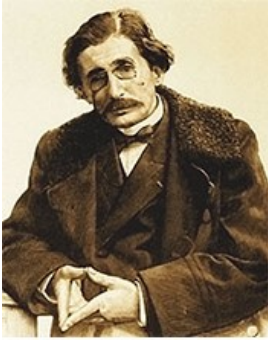
Критика соціалізму. Завершуючи аналіз соціологічних поглядів Ле Бона, не можна не сказати про його відношення до ідей соціалізму. Своєї антисоціалістичної концепції французький соціолог присвятив цілу роботу *«Психологія соціалізму»* (1908), у якій намагається застерегти людство від захоплень цим вченням. *«Психологія соціалізму»* – робота, яка багато в чому перетинається з працею *«Психологія народів і мас»*. Автор намагається знайти відповідь на питання: чому розумами людей опановує бажання *«відібрати та поділити»*?

Вчений вважав, що соціалізм може запанувати тільки як *«колективна трагедія»*, оскільки соціалістичні теорії суперечать законам сучасного світу. Захоплення влади соціалістами, за Ле Боном, призведе до епохи руйнувань, анархії та терору. При соціалізмі в результаті неминучого розширення прав держави відбудеться знищення вільної конкуренції та зрівняння заробітків, а це обов'язково призведе до руйнування країни, бо не буде мотивів до праці та змагальних практик як рушійної сили економіки. Соціалістичний шлях веде у прірву рабства, зубожіння. Його концепція мала алармістський характер (від англ. *alarm* – тривога), тобто він попереджав європейців про можливий трагічний тренд історії. Вона не відіграла в цьому сенсі позитивної ролі, до вченого ніхто не дослухався. Проте в одному він виявився правий: жахіття комунізму та фашизму, які переживали народи Європи і Азії у XX ст., суттєво зменшили популярність цих ідеологій та вірогідність повторення соціалістичного експерименту.

Отже, основною концептуальною лінією Ле Бона є теорія масового суспільства, в основі якого знаходиться ірраціональний натовп; важливими були постановки проблем щодо динаміки натовпів, анонімності, психічного зараження, сугестії та інших психологічних феноменів, які переживає людина у натовпі. Ці проблеми не тільки не втратили актуальності, але і виявилися одними з важливих в умовах демократизації суспільства, у тому числі вони стосуються українського суспільства, де різні форми масової активності отримали значне поширення. Багато сучасних західних дослідників історії соціології та творчості Ле Бона, зокрема, відзначають, що його *«Психологія*

натовпу і людини» залишається одною з найбільш важливих праць про колективну поведінку.

§ 7.4. Соціально -психологічна концепція Г. Тарда

Жан Габріель Тард

Жан Габріель Тард народився 12 березня 1843 р. у невеликому містечку Сарла на півдні Франції у родині юристів: мати належала до родини адвокатів, а батько працював суддею в рідному місті хлопчика. Первісну освіту Габріель отримав у місцевій єзуїтській школі, при її закінченні у 1860 р. здобув ступінь бакалавра мистецтв. Надалі він планував продовжити освіту на шляху політехнічних наук, але через проблеми зі здоров'ям був змушений зупинитися на вивченні права в рідному Сарла. Почавши вивчати юриспруденцію у своєму провінційному містечку, він закінчив своє юридичну освіту вже у Парижі 1866 р.

Після одержання вищої освіти він повернувся в Сарла та продовжив сімейну професійну традицію. У 1867 р. зайняв посаду помічника судді в рідному місті, через усього два роки став тимчасовим суддею Сарла, у 1875–1894 рр. був постійним суддею.

Крім судової практики він встигав займатися і наукою. З 1880 р. його роботи регулярно публікувалися у «Філософському огляді». Перші роботи Тарда було присвячено кримінології. Помітне місце серед них займають монографії «Порівняльна злочинність» (1886) і «Філософія покарання» (1890). Ці праці створили своєму авторові репутацію серйозного дослідника, відомого далеко за межами його рідного містечка.

Паралельно з кримінологією Г. Тард почав займатися соціологією. Свою оригінальну соціологічну теорію він розробив ще у 1870-і рр., але довгий час не публікував її. Після смерті своєї матері у 1894 р. вчений отримав можливість повністю віддатися науці. Він покинув провінційний Сарла і виїхав до Парижу, аби стати директором секції кримінальної статистики Міністерства юстиції Франції.

З 1896 р. почалася його викладацька діяльність, що розвивалася доволі динамічно. Г. Тард працював відразу у двох місцях – у Вільній школі політичних наук та у Вільному коледжі соціальних наук, 1900 р., після першої невдалої спроби, зайняв пост професора і став завідувачем кафедри сучасної філософії у коледж Де Франс. У тому ж році його обрали членом Академії моральних і політичних наук. Викладацька діяльність була основним його заняттям аж до смерті. Помер 12 травня 1904 р. у Парижі.

У 1898 р. вийшла друком його головна книга соціологічного змісту – «Соціальні закони». Відомими працями є «Закони наслідування» (1892), «Суспільна думка і натовп» (1902), «Соціальні етюди» (1902), «Особистість та натовп» (1903).

Тард досліджував проблеми громадської думки, психології натовпу, механізми психологічного зараження та сугестії, а також сприяв розвитку емпіричних методів дослідження на прикладі аналізу історичних документів і статистичних даних.

Теорія наслідування. Центральною соціологічною ідеєю Г.Тарда є *концепція наслідування*. Вона належить до числа загальносоціальних теорій, бо претендує на пояснення основ соціального життя. Свої найбільш відомі соціологічні праці – «Закони наслідування», «Соціальні закони» – він присвятив вивченню соціально-комунікативної діяльності індивідів у формі наслідування (імітації), що, на думку автора, виступає як основа розвитку суспільства.

Базовими ідеями концепції Тарда є такі тези: по-перше, соціальні явища є психічними за своєю природою; по-друге, існує фундаментальний соціальний закон – **закон наслідування**. Вчений порівнював суспільство з мозком, клітинкою якого є індивідуальна свідомість. Суспільство функціонує завдяки передачі інформації від людини до людини, коли один індивід наслідує ідеї, винаходи, вірування іншого. Феномен наслідування – здатність людей швидко засвоювати винаходи інших та поширювати їх у своїх осередках – французький вчений вважав головним фактом соціального життя. Він пише: *«первинний соціальний факт полягає у наслідуванні, у явищі, що передує будь-якій взаємодопомозі, поділу праці і договору»*. Логічно, що предметом соціології є

«інтеріндивідуальні» відносини людей. Автор зазначав: *«соціологія мусить виходити з факту відносин між двох умів, з відображення одного ума іншим, як астрономія виходить з відносин поміж взаємно тяжіючих мас»*. Соціологію він також називає «інтерпсихологією».

Під процесом наслідування розуміється елементарне копіювання та повторення одними людьми поведінки інших. Процеси копіювання та повторення стосуються існуючих знань, практик, вірувань, моральних цінностей, традицій тощо, які транслуються від покоління до покоління або циркулюють всередині суспільства завдяки наслідуванню. Цей процес сприяє збереженню цілісності суспільства. Отже, суспільні відносини вчений зводив до інформаційно-психологічних взаємин між індивідами. Наслідування включає такі явища:

- винахід;
- адаптація до винаходу;
- імітації;
- опозиції.

Почнемо з феномену винаходу. Він створює основне джерело соціального прогресу. **Винахід** – це новація, нововведення, відкриття нового у широкому діапазоні: від технічних нововведень і закінчуючи оригінальними суспільно-політичними ідеями. Вчений характеризував винаходи як первинну причину багатства, розглядав їх як результат індивідуальної творчості та підкреслював: тільки завдяки їм і наслідуванню здійснюється суспільний прогрес у вигляді розвитку економіки, політичного життя, мистецтва, мови, релігії тощо. Винахід і наслідування виявлялися тісно пов'язаними між собою, бо адаптація та впровадження нововведення могли здійснюватися тільки в результаті повторення та наслідування.

Хто робить винаходи? Теоретично – кожна людина, але на практиці – доволі вузьке коло креативних осіб, які у більшості своїй мають гарну освіту та належать до вищих верств суспільства. Особливу роль в історії людства, очевидно, відіграють геніальні люди, які можуть сформулювати нові принципи моралі та релігії або зробити наукове відкриття, яке змінює уявлення про світ, чи створюючи мистецькі речі, що стають згодом «класикою». Винахід розповсюджується по умовним лініям від вищих до нижчих класів, від міста до

села, від представників інтелектуальної праці до робітників та виконавців. Хоча можуть бути і виключення.

Тард описує три основні типи наслідування:

- взаємне наслідування;
- наслідування звичаїв;
- наслідування ідеалів.

Тард тлумачив «адаптацію» як домінуючий момент соціальної взаємодії. Він приділяв увагу взаємному пристосуванню двох людей як моделі суспільних зв'язків. Адаптація полягає в тому, що один індивід словом або справою відповідає на висловлене або мовчазне питання іншого. Мотив адаптації полягає в тому, що процес «підлаштування» сприяє задоволенню нагальних потреб. У процесі адаптації може відбуватися взаємне наслідування.

Чи кожен винахід має рівні шанси на наслідування? Ні, люди сприймають, перш за усе, ті речі, які можуть мати сенс, доцільність, сприяють певним покращенням, діловій активності тощо. Тард пише: *«Наслідують тільки тій перевазі, яку можуть зрозуміти, а розуміють її в тому випадку, коли думають або бачать, що вона здатна принести блага, що вважаються цінними»*. Треба також мати на увазі, що в історії людства було чимало випадків, коли поширювалися неправдиві і шкідливі винаходи. Наприклад, алкоголізм, паління, наркоманію можна розглядати як соціальні епідемії саме за логікою Тарда. Небезпечні ідеології, екстремізм, фашизм, расизм також поширювалися за схемою наслідування, до речі, вони мали своїх «винахідників», авторів, а вже потім «йшли у маси», бо, очевидно, були на це причини, отже, існували прошарки людей, інтереси яких збігалися з антигуманними вченнями.

В суспільстві можуть існувати кілька альтернативних джерел новацій і конкуруючих ідей. Таке спостерігалось не тільки в ідеології чи політиці. В історії релігій, навіть у фізиці чи астрономії було чимало прикладів, коли тривалий час боролися різні протилежні теорії. Це нагадує ситуацію, коли хвилі накочуються одна на одну з різних боків. Тард вводить поняття «опозиція», аби виразити феномен конкуренції та протиборства у процесі наслідування. Він розглядає «опозицію» як своєрідну окрему форму соціального конфлікту.

Вчений прагнув довести, що наявність суспільних протиріч обумовлюється взаємодією прихильників протилежних соціальних винаходів, що виступають як конкуруючі моделі наслідування. Подолання таких ситуацій, на його думку, багато в чому відбувається в силу дії процесу пристосування (адаптації). Французький автор розглядав адаптацію як психологічний механізм зниження соціальної напруги у суспільстві.

Оригінальним є його трактування соціальних класів. Зміст поняття класу він зводив лише до психічних компонентів і стверджував, що класова боротьба є відступом від правил «нормального життя». Психологічна концепція класу зводить проблему існування класів та класових відмінностей до самопочуття індивідів, до їх власного переконання того, хто вони є і до якого класу належать. Паралельно ідеологи класових рухів, наприклад, пропагандисти марксизму, підживлюють роздратованість та невдоволення нижчих класів. Він волів бачити головним моментом міжкласових відносин не боротьбу, а співробітництво та рекомендував «нижчому класу» здійснювати сходження по суспільної ієрархії шляхом абсолютного наслідування «вищому класу». На його думку, роль важливого фактора, що знищує відстань між соціальними класами, може зіграти, наприклад, «ввічливе звертання». Тут ідеї вченого виглядають дещо утопічними.

Застосування принципу наслідування до натовпу. Серед дослідницьких інтересів Тарда помітне місце займала проблема «психології натовпу» і механізмів формування суспільної думки. Феномен натовпу в рамках його теорії отримав доволі солідне теоретичне обґрунтування. Тут як ніде простежується феномен наслідування, люди буквально розчиняються у натовпі, імітуючи поведінку загалу.

Розуміючи натовп як **«збори різnorідних, незнайомих один одному елементів»**, вчений затверджував, що формування натовпу відбувається в результаті двоякої дії механізму наслідування. Натовп, за Тардом, – це сукупність істот, які або виявляють готовність наслідувати один одного, адаптуватися до дій загалу (політичний мітинг), або копіюють давні звичаї (хресна хода). Загальними рисами натовпу, що поєднують його учасників, вчений називав: віру, пристрасть, мету, колективне самолюбство, егоїзм та однобічне ірраціональне наслідування.

Він доволі чітко усвідомлював різноманітність натовпів і здійснив спробу їх класифікації. На його думку, всі натовпи в остаточному підсумку можна підрозділити на: «ті, що очікують», «ті, що слухають», «ті, що заявляють про себе», «ті, що діють». У його вченні ця класифікація відіграла чималу роль, але принципового значення не мала, оскільки Тарда головним чином цікавили не окремі властивості натовпу, а її загальні характеристики, як зародка та елемента суспільства. Стверджуючи, що існують два різних зародки суспільства: «родина» і «натовп», він вважав, що *«у сільських громадах панує сімейні суспільства..., а у містах – суспільства-натовпи»*. В соціологічних дослідженнях Тарда пріоритет належав вивченню натовпу як форми організації суспільства на стадії міської культури.

Тард намагався відобразити соціальну динаміку, використовуючи для теорії соціального прогресу поняття натовпу і публіки. Стосовно досить розвинених суспільств, що сягнули зрілих етапів суспільної еволюції, необхідно говорити не про «натовпи», а про «публіку», чи у множині – про «публіки». Вводячи в соціологічну науку термін публіки, яка відображає особливий різновид соціальних спільностей, він характеризував її як соціальне об'єднання, що формується під впливом різноманітних засобів масової комунікації.

За Тардом, публіка на відміну від натовпу не є фізичним об'єднанням людей. Вона являє собою духовно об'єднану групу розпорошених у просторі індивідів, для якої характерним є наявність загальної свідомості, зараженості ідеєю, певний інтелектуалізм. Принциповою відмінністю публіки від натовпу Тард вважав те, що в публіці не відбувається нівелювання людей і кожний одержує можливість для самовираження, у той час як у натовпі людина втрачає свою індивідуальність та інтелектуальність, у силу чого розумовий рівень будь-якого натовпу значно нижче, ніж інтелект більшої частини присутніх людей.

Цікаво, що в міркуваннях про публіку вчений вважав можливим та необхідним підкреслити її особливо швидке зростання у революційні епохи. Це відбувається тому, що маси політизуються, люди втягуються у дискусії, поділяються на різні партійні групи, клуби, де відбуваються вже не запальні мітинги, а глибокі обговорення проблем. Він активно проповідував бажаність

подолання нетерпимості з боку «будь-якого натовпу» (наприклад, нації, всередині якої панує «дух натовпу»), і вигідність *«поступової заміни натовпу публікою, оскільки це заміщення завжди супроводжується виграшем у терпимості»*.

Соціальні комунікації і засоби наслідування. Французький соціолог одним з перших звернув увагу на зростання ролі комунікативних засобів: газет, телефону, телеграфу. Він розглядав їх, особливо газети як важливий фактор інтеграції та соціального контролю. Інша значуща функція газет полягала у здійсненні просвітництва. Він розумів, що поява та швидке розповсюдження газет сприяло формуванню публіки та зростання рівня самосвідомості людей. Крім того, як справедливо відзначав вчений, вони відігравали значну роль у виникненні та розвитку політичних партій і релігійних співтовариств, так само як сприяли формуванню певної громадської думки.

Згодом ці та інші ідеї французького мислителя стосовно засобів масової інформації одержали розвиток у соціологічних дослідженнях з громадської думки, засобів масової комунікації. Його роботи зіграли велику роль у дослідженнях проблем політичної соціології, психології економічної діяльності людей, логіки, моди, натовпу, публіки, злочинності та інших соціологічних та соціально-психологічних явищ. Перебільшення Тардом ролі наслідування в суспільному житті трохи знизило цінність його інтерпсихологічної соціології. А з іншого боку, спостереження біологів за життям вищих приматів, які проводилися у XX ст., відкрили величезне значення, яку має наслідування в соціумі приматів. Очевидним є те, що процес соціальної еволюції включає і розвиток способів комунікації та інтерпсихологічного підґрунтя соціальних явищ.

Кримінологічний аспект теорії наслідування. Основна ідея Тарда щодо існування «законів наслідування» поширювалася ним на предметні області різних наук і дисциплін. Певним позитивним ефектом було впровадження його ідей у криміналістику, внаслідок чого він по праву вважається одним з засновників соціології злочинності. Людина, як стверджував вчений, злочинцем стає, а не народжується. На його думку, існує лише дуже небагато людей, які завжди і скрізь робили б злочини, так само, як лише далеко не всі ніколи і ніде не піддалися б спокусі згрішити. Основна маса кримінальників –

це особи, які були навчені іншими злочинцями, люди, які використали злочинний досвід інших у скрутний для них момент. Злочинець формується (дуже часто ще з дитинства) за законами наслідування, коли сім'ї мешкають у неблагополучних кварталах. Хлопці переймають у старших навички скоювати злочини, вживати алкоголь, а дівчата – займатися проституцією та красти. На цих ідеях у ХХ ст. відомий американський кримінолог Едвін Сазерланд побудував власну теорію злочинності, яку охрестив – теорія диференціальної асоціації. Назва виникла через ідею автора, що кримінальні навички транслуються від професійних злочинців та рецидивістів до тих соціальних груп, які вимушені з ними контактувати, що випадає на долю найбільш вразливих прошарків, які живуть у нетрищах неблагополучних кварталів великих американських міст.

Не міг Тард, як кримінолог і керівник бюро кримінальної статистики, обійти і проблему **кримінальних натовпів**. Вони час від часу виникали в моменти суспільних безладів, погромів або мали під собою традицію. В США, наприклад, у ті часи ставали поширеними суди Лінча, коли кримінальний натовп, який складали нібито порядні громадяни, фермери, на власний розсуд чинив жорстоку розправу над чорношкірим. У Російській імперії відбувалися єврейські погроми за ініціативи російських націоналістичних кіл (так званий Союз руського народу). Вчений розглядав, як приклади кримінального натовпу: бунтівні юрби селян, орди піратів, злочинні зграї, колективні дії релігійних фанатиків тощо. Характерною рисою кримінального натовпу є те, що він може скоювати найбільш криваві та жорстокі злочини, а окремі особи не схильні відчувати відповідальність за дії загалу. Отже, для соціолога-кримінолога виник новий важливий об'єкт досліджень.

Творчість Г.Тарда помітно вплинула на формування психологічного напрямку в соціології, постановку та дослідження низки важливих проблем у соціології – проблему міжособистісної взаємодії, проблему психосоціальних механізмів, теорію соціалізації та соціального контролю. Теорія наслідування мала теоретичне продовження і в ХХ ст. Теорію символічного інтеракціонізму можна розглядати як наступний крок у вивченні природи взаємодії людей у суспільствах.

Висновки

1. Психологічний напрям у соціології був обумовлений двома причинами: по-перше, соціологія знаходилася у пошуку факторів та обставин, що визначають соціальне життя, по-друге, бурхливий розвиток психології в останній чверті XIX ст. привернув до неї увагу вчених соціально-гуманітарного профілю.

2. Сутність психологічного напрямку полягає в тому, що соціологи використовують певні психічні феномени та відповідні категорії для інтерпретації соціального життя.

3. Існували кілька наукових шкіл у межах психологічного напрямку, у тому числі: психологічного еволюціонізму, інстинктивізму, психоаналітичний напрямок, школа «психології народів», психології мас та натовпу. Останній напрямок можна розглядати як основу для розвитку соціології масового суспільства.

4. Лестер Ворд побудував теорію соціальної динаміки, використовуючи поняття «соціальна сила», яке відображало одночасно дію первинних психічних факторів (інстинкти, бажання, потяги) і керівну роль інтелекту. Він вважав, що еволюція згодом приймає форму соціогенії і може в принципі бути керованою з боку розвинутого суспільства.

5. Фердінанд Гіддінгс зробив центральною категорією соціологічного аналізу «свідомість роду», яка виражає загальні елементи колективної свідомості, що інтегрують суспільство в органічне ціле.

6. Зигмунд Фройд започаткував психоаналітичну наукову традицію, яка до певної міри була використана соціологами XX ст. Австрійський вчений розглядав феномен зіткнення людини і суспільства через призму структури особистості. Він запропонував трирівневу структуру особистості, де нижчий рівень (Ід) складають базові інстинкти людини (ерос і танатос), а два умовно вищі рівні є регуляторами поведінки, які мусять контролювати первинну енергію та спрямовувати активність у соціальне річище. На основі ідей Фрейда була розвинена теорія колективного (соціального) несвідомого, уведено поняття архетипів несвідомого, робилися спроби пояснювати такі соціальні явища як агресивна поведінка, війни, революції, насильницька злочинність тощо.

7. Гюстав Ле Бон розробив основи теорії натовпу та масового суспільства, розглянув основні соціально-психологічні феномени, які супроводжують натовпи: деперсоналізація, анонімність, навіювання, ірраціональні дії, сліпе підкорення лідерам тощо. Вважав, що суспільства, раси, народи, натовпи можуть мати власну «душу» як сукупність різних явищ масової свідомості, традицій, культурних трендів, почуттів, вірувань, забобон, які поділяють представники спільноти.

8. Габріель Тард запропонував теорію наслідування, яка, на його думку, пояснювала основну властивість людських суспільств – вони існують завдяки соціальним комунікаціям, що забезпечують трансляцію інновацій, технологій, ідей від «винахідників» до «споживачів», завдяки чому існує соціальний прогрес.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

1. За яких умов виник психологічний напрям у соціології?
2. Порівняйте психологічний напрям з натуралістичним. Що ви бачите спільного, а що є відмінним?
3. Який сенс вкладав Л. Ворд у поняття «соціальна сила»? На які складові поділяв Л. Ворд «соціальну силу»?
4. В чому проявилася наукова обмеженість інстинктивізму?
5. Який напрям на зламі кількох наук очолив у XIX ст. В. Вундт? Чому цей напрям був на той час актуальним?
6. Яка категорія була центральною у вченні про суспільство Ф. Гіддінгса?
7. Опишіть класовий поділ, що запропонував Ф. Гіддінгс.
8. Як називається вчення австрійського вченого Зигмунда Фрейда?
9. Опишіть природу і функції Ід, Его, Супер-Его. Яким чином взаємодія між вказаними компонентами особистості може створити внутрішній конфлікт людини? Як цей конфлікт впливає на суспільство?
10. Що таке сублімація, за Фрейдом, і яку роль вона відіграє у розвитку культури та формуванні соціальної активності індивідів та груп?
11. Як З. Фрейд пояснює сутність едіпового комплексу? Опишіть його вплив на суспільство і соціальні інститути.

12. Чому Ле Бон зробив свій висновок, що європейські суспільства вступають у «ери натовпу»?
13. Назвіть основні соціально-психологічні властивості натовпу.
14. Розкрийте зміст «психологічного закону духовної єдності натовпу».
15. Чому Г. Лебон вважав соціалізм «колективною трагедією»?
16. Що, згідно з Г. Тардом, є головним фактом соціального життя?
17. Які основні типи наслідування виділяв Г. Тард?
18. Назвіть та охарактеризуйте основні різновиди натовпу згідно з теоріями Ле Бона і Тарда.
19. В чому полягає різниця між натовпом та публікою?
20. Який теоретичний внесок зробив Тард у вчення про злочинність?

Література

1. Вундт В. Социальные законы / В. Зомбарт Социология : пер. с нем. – М. : Едиториал УРСС, 2003.
2. Джонс Э. Жизнь и творения Зигмунда Фрейда. / Э. Джонс – М. : Гуманитарий АГИ, 1996.
3. История теоретической социологии. Социология XIX века. (Профессионализация социально-научного знания). – М. : ИЧП «Изд-во Магистр», 1998. – С. 228–269.
4. Западно-европейская социология XIX – начала XX веков / под ред. В. И. Добренькова. – М. : Издание Международного университета бизнеса и управления, 1996.
5. Касафонт Х. Р. Зигмунд Фрейд. Биография и творчество. / 152
6. Х. Р. Касафонт – М. : Издательство АСТ, 2006.51
7. Ковалевский М. М. Социология. Современные социологии : соч. в 2-х т. Т. 1. / М. М. Ковалевский – С.-Пб : Изд-во «Алетейя», 1997. – С. 242–271.
8. Лакан, Жак. «Я» в теории Фрейда и технике психоанализа (Семинар, книга II (1954/55)) / Ж. Лакан ; под общ. ред. Ж.-А. Миллера. – М. : Гнозис; Логос, 2009.
9. Ле Бон Г. Психология социализма. / Г. Ле Бон – Харьков : Изд-во «Энграм», 1997.
10. Ле Бон Г. Психология народов и масс. / Г. Ле Бон – С.-Пб : Макет, 1995.

11. Лестер Ф. Уорд. Социальная статика / В. Зомбарт Социология : пер. с нем. – М. : Едиториал УРСС, 2003.
12. Тард Г. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы. / Г. Тард – М. : ИНФРА-М, 2004.
13. Тард Г. Социальная логика // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. / Г. Тард – М. : Издание Международного института бизнеса и управления, 1996.
14. Фрейд З. Тотем и табу. / З. Фрейд – М. : Изд-во «Азбука-классика», 2008.
15. Фрейд З. Я и Оно. / З. Фрейд – М. : Изд-во «Азбука-классика», 2011.
16. Хьелл Л. Теории личности. / Л. Хьелл , Д. Зиглер – С.-Пб : Питер-Пресс, 2003.

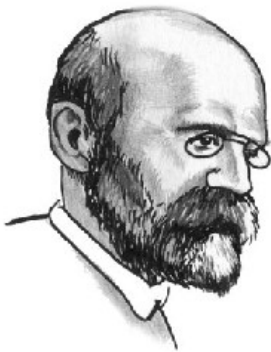
Розділ 3. ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ НА ЗЛАМІ XIX I XX СТОЛІТЬ

Глава 8. СОЦІОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ Е. ДЮРКГАЙМА

- 1. Життєвий та творчий шлях Еміля Дюркгайма.*
- 2. Соціальні факти як предмет соціології.*
- 3. Правила соціологічного методу.*
- 4. Особистість і суспільство.*
- 5. Соціальна солідарність та розподіл праці.*
- 6. Праця Е. Дюркгайма «Самогубство».*

§ 8.1. Життєвий та творчий шлях Еміля Дюркгайма

Еміль Дюркгайм академічною спільнотою офіційно визнаний головним архітектором сучасної соціології. Наукові праці французького вченого поклали початок новому етапу розвитку соціології. Він визначив та обґрунтував предмет соціології, описав правила соціологічного методу, з'єднав теорію з практикою в соціологічних дослідженнях.

Еміль Дюркгайм

Давид Еміль Дюркгайм народився 15 квітня 1858 р. в місті Епіналь – адміністративному центрі департаменту Вогези на сході Франції. Його мати належала до купецького роду, а батько був головним рабином департаменту Вогези. Дитинство майбутнього видатного соціолога проходило в місті, де компактно проживала єврейська громада. Під час окупації пруськими військами це місто зазнало страждань від антисемітизму. Пізніше, Е. Дюркгайм, аналізуючи цю ситуацію, стверджував, що ворожість християнства до іудаїзму створила незвичайне почуття солідарності у спільноті євреїв. Протягом усього свого життя у Вогезі Еміль спостерігав, як єврейська громада повільно розпадалась, створюючи умови для соціальної неурегульованості і особистої дезорганізації. Ці спостереження французький соціолог пізніше використав для побудови теорії аномії.

Емілю Дюркгайму, чий батько, дід та прадід були рабинами, судилося стати рабином. Свою освіту він почав з рабинської школи, але ще в школі він відмовився від амбіцій стати тлумачем Тори та Талмуду. У 1875 р. Еміль закінчив Епінальський коледж (Collège d'Épinal) та переїхав у Париж, щоб готуватися до вступу до найпрестижнішого навчального закладу Франції – Вищої нормальної школи (École normale supérieure).

До конкурсних іспитів в школу він готувався в Ліцеї Людовіка Великого (Lycée Louis-le-Grand). В той час життя в Парижі для майбутнього класика соціології було дуже складним і, хоча йому був призначений пенсіон, як студенту з іншого міста, грошей не вистачало на якісну підготовку до вступу. В той же час тяжко захворів батько, це змусило молодого чоловіка перейнятися фінансовими проблемами родини, і багато уваги приділяти сімейному колу. Все це привело до того, що перші дві спроби вступу до Вищої нормальної школи у 1877 і у 1878 рр. закінчилися невдачею. Тільки з третьої спроби, в 1879 р, Емілю вдалося стати студентом бажаного навчального закладу. Така наполегливість у досягненні мрії свідчила про цілеспрямованість Дюркгайма, що перетворилося на його особисту рису характеру.

У цей час у Вищій нормальній школі разом з Е. Дюркгаймом навчалися майбутні видатні представники французької наукової еліти: філософи – Жан Жорес, Анрі Бергсон, Едмон Гоблот, Моріс Блондель, – психолог П'єр Жане, лінгвіст Фердинанд Брюно, історик Анрі Берр, географ Люсьєн Галуа. З багатьма з них Дюркгайм товаришував в університеті, а з деякими – усе життя. Серед викладачів Вищої нормальної школи того часу були відомі філософи-історіографи Фюстель де Куланж, Шарль Ренув'є, Еміль Бутру. Вони прищепили своєму учневі інтерес до історії, який згодом став основою історико-соціологічного синтезу Дюркгайма.

Склавши іспит на звання викладача філософії у 1882 р., Дюркгайм почав педагогічну кар'єру в невеликих провінційних містечках Санс і Сен-Кантен. З 1885 по 1886 рр. він перебував у річній відпустці, частину якої провів в Парижі, а частину – в знаменитому Інституті експериментальної психології при Лейпцігському університеті Вільгельма Вундта.

У 1887 р. Е. Дюркгайм був призначений викладачем курсу «Соціології та педагогіка» на філологічному факультеті університету м. Бордо. Його перший університетський курс, на базі якого в 1896 р. була створена кафедра соціології, фактично став першим курсом соціології у французьких університетах. На протязі всього часу перебування в Бордо Дюркгайм читав лекції як з курсів теорії, історії та практики освіти, так і з курсу соціології. Останній був присвячений різним соціальним явищам, у тому числі соціальній солідарності, сім'ї, суїциду, злочинності, релігії та іншим проблемам.

У 1893 р. Дюркгайм захистив докторську дисертацію «Про поділ суспільної праці» (*De la division du travail social*), на основі якої в тому ж році опублікував монографію з такою ж назвою. Головною проблемою його дисертаційного дослідження була суспільна солідарність як умова існування суспільства.

У 1895 р. французький вчений опублікував свою головну методологічну працю «Правила соціологічного методу» (*Les Règles de la Méthode Sociologique*). Тут він зробив надзвичайно важливу для становлення соціології як окремої науки спробу розробити метод соціології.

У 1897 р. він опублікував книгу «Суїцид: соціологічний етюд» (*Le Suicide*). Книга перетворилася на зразок соціологічного дослідження. Видатний соціолог використовував метод вторинного аналізу існуючої офіційної статистики, прагнучи довести, що самогубство як соціальне явище має тільки соціальні, а не психологічні причини.

1898 р. Е. Дюркгайм заснував перший соціологічний журнал «Соціологічний щорічник» (*L'Année Sociologique*). Всього з 1898 по 1913 рр. вийшло 12 томів цього журналу. З кола співробітників видання, які згуртувалися довкола Дюркгайма, – Марселя Мосса (відомого соціолога і антрополога), Моріса Хальббакса, Жоржа Даві, Селестена Бугле й інших – склалася французька соціологічна школа, що відігравала провідну роль у соціології Франції аж до Другої світової війни.

Новий етап у діяльності видатного французя, перш за все педагогічної, почався 1902 р., коли його запросили як позаштатного співробітника в Сорбонну (*Sorbonne*) – найстаріший університет Європи, на кафедрі педагогіки філологічного факультету. Через чотири роки вчений отримав там

посаду штатного професора, а у 1913 р. кафедра, яку він очолював, отримала назву кафедри соціології. Таким чином, у Франції в назві університетської кафедри вперше з'явилося слово «соціологія». Призначення Дюркгайма до штату університету підвищило його статус як викладача та науковця, а також статус дисципліни, яку він викладав. Його лекційні курси були єдиними обов'язковими курсами в університеті для усіх студентів.

У 1909 р. Дюркгайм у збірнику «Метод у науках» опублікував статтю «Соціологія і соціальні науки», в якій у стислому вигляді виклав своє бачення історії становлення соціології, її мети, завдань, предмета, структури і методу. У той час крім питань освіти і виховання, які дуже приваблювали Дюркгайма не тільки як теоретика, але і практика-педагога, він все більше і більше займався релігійною проблематикою. Інтерес до останньої знайшов своє відображення в ще одному фундаментальному творі, якій був виданий у 1912 р. – «Елементарні форми релігійного життя» (*Les formes élémentaires de la vie religieuse*). Багато фахівців з творчості соціолога вважають, що цей твір є найзначнішою його працею.

Професійна діяльність займала головне місце в житті Дюркгайма. Проте, він брав активну участь у різних громадських організаціях і рухах. Паралельно з педагогічною діяльністю соціолог був членом Ради університету та радником у Міністерстві народної освіти.

Перша світова війна наклала свій відбиток на долю класика соціології. Багато його студентів пішли захищати країну та загинули. Дюркгайм як справжній патріот усіма силами прагнув допомогти своїй країні. Незважаючи на поганий стан здоров'я, викликаний перевтомою, він багато часу присвячував справі національної оборони. За його безпосередньою участю був створений комітет, мета якого була збирати інформацію про дійсні наміри Німеччини у війні та розповсюджувати її по нейтральних країнах, щоб протидіяти німецькій пропаганді. Дюркгайм написав декілька патріотичних листівок на підтримку духу національної гордості співвітчизників. Він взагалі витрачав багато часу та сил на підтримку свого народу у скрутний час, але після отримання Дюркгаймом у 1916 р. звістки з фронту про загибель сина стан здоров'я видатного соціолога різко погіршився. Еміль Дюркгайм помер

15 грудня 1917 р. від інсульту у віці 59 років, похований на кладовищі Монпарнас у Парижі.

§ 8.2. Соціальні факти як предмет соціології

Соціологія, за Е. Дюркгаймом, з'явилася на той момент, коли люди нарешті починають усвідомлювати: суспільство, як і світ у цілому, підпорядковано законам, які відображають природу соціального. Соціологія стала можливою і в той же час необхідною, тому що з'явилася потреба описувати стійкий, сталий порядок речей соціальної організації. Функція соціології – відкривати закони соціальної реальності для того, аби свідомо і обмірковано керувати історичною еволюцією. Завдання соціолога – чітко визначити досліджувані ним факти, відкрити закони, згідно з якими вони існують.

У соціології є своя власна сфера інтересів, яка відрізняється від інших наук, свій окремий предмет – це **соціальні факти**.

Соціальні факти характеризуються тим, що:

- існують поза індивідуальною свідомістю;
- володіють примусовою силою, яка змушує індивідів до відповідного типу поведінки або думки;
- проявляються у масовидних явищах соціального життя, можуть виражатися через статистику.

Остання ознака соціального факту відділяє його від індивідуальних фактів, які, за логікою Дюркгайма, не є предметом соціології. Наприклад, предметом для соціологів є не злочин, що вчинила певна особа, а злочинність як соціальне явище і відповідна кримінальна статистика – також. Соціальні інститути, що виражають певні форми масової поведінки, геть усі є соціальними фактами, які потрібно вивчати соціологам. Проте, не усі соціальні факти є соціальними інститутами.

Дюркгайм пояснював існування соціальних фактів поза індивідуальної свідомості таким чином: *«Коли я дію як брат, чоловік або громадянин, коли я виконую свої зобов'язання, я виконую обов'язки, які встановлені поза мною і моїх дій правом і звичаями. Навіть, коли вони збігаються з моїми власними*

почуттями і коли я визнаю в душі їх існування, вони залишаються все-таки об'єктивним, оскільки не я сам створив їх, а вони вбудовані у мене вихованням». І далі він конкретизує механізм зовнішнього впливу фактів: «Система знаків, якими я користуюся для вираження моїх думок; система монет, що вживаються мною для сплати боргів; інструменти кредиту, які я використовую у комерційних відносинах з іншими; звичаї, яких дотримуюсь у своїй професії і т. д. – усе це функціонує незалежно від мене. Отже, ці образи думок, дій і почуттів володіють тою дивовижною властивістю, що існують поза індивідуальною свідомістю».

Примусовий характер соціальних дій Е. Дюркгайм описав за допомогою таких прикладів: «Я не зобов'язаний говорити по-французьки з моїми співвітчизниками або вживати встановлену монету, але я не можу вчинити інакше. Якби я спробував вислизнути від цієї необхідності, моя спроба виявилася б невдалою. Якщо я промисловець, то ніхто не забороняє мені працювати та використовувати прийомы і методи минулого століття, але, якщо я зроблю це, я, напевно, збанкрутую. Навіть, якщо фактично я можу звільнитися від цих правил і з успіхом порушити їх, то я можу зробити це лише після боротьби з ними; якщо навіть кінець-кінцем вони і будуть переможені, то все ж вони дають відчутти свою примусову силу тим опором, який чинять».

Дюркгайм підкреслював, що соціальні факти не можна сплутати ні з органічними явищами, оскільки вони складаються з уявлень і дій, ні з явищами психічними, існуючими лише в індивідуальній свідомості і завдяки їй. Вони складають новий вид явищ, яким має бути присвоєна назва «соціальних». Така назва на думку соціолога, їм цілком підходить, оскільки соціальні факти не мають своїм об'єктом індивіда, а мають у такій якості суспільства. Причому не має значення, то є політичне суспільство в цілому, або будь-які окремі групи, з яких воно складається: релігійні групи, політичні і літературні школи, професійні корпорації тощо.

За Емілем Дюркгаймом, соціологія – це позитивна наука, яка містить в собі різні частини, різні науки, що відповідають різним сторонам соціального життя. Існує стільки галузей соціології, скільки і різновидів соціальних фактів.

Французький соціолог указував на дві категорії соціальних фактів – морфологічні і факти колективної свідомості (см. рис. 8.1). **Морфологічні факти** становлять «матеріальний», кількісний аспект суспільства (матеріальні предмети, число і характер основних елементів суспільства, способи їх поєднання, ступінь досягнутої ними згуртованості, розподіл населення на території, характер шляхів сполучення, форма житла і т. ін.). **Факти колективної свідомості** (французький соціолог називає їх також «фізіологічними», бо вони пов'язані з вищою нервовою діяльністю) є духовним, якісним аспектом суспільства – це чинне право, вкорінені звичаї, традиції, пам'ятки культури, мова і т.ін. Найбільш важливими для кожного суспільства є факти моралі, права, релігії. Вони визначають специфічну неповторність, відмінність, що існує поміж різними культурами та суспільствами.

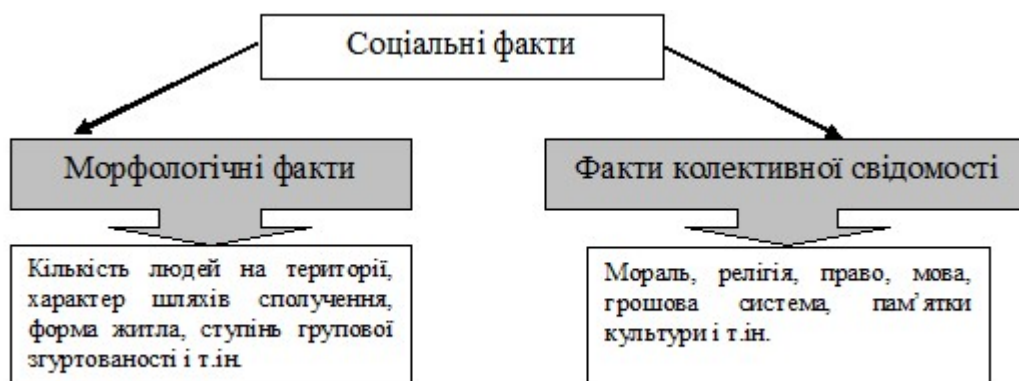

Рис. 8.1 – Типологія соціальних фактів за Е. Дюркгаймом

Суспільство, на думку соціолога, повинно досліджуватися, з одного боку, в його зовнішньому аспекті, а, з іншого, – з точки зору прояву життєвих сил суспільства. Суспільство під кутом зору його зовнішніх аспектів являє собою масу людей, яка характеризується звісною щільністю, розташована на території певним чином, розсіяна по селах або сконцентрована в містах; вона займає більш-менш велику територію, розташовану тим чи іншим чином відносно до морів і територій сусідніх народів, у більшій чи меншій мірі перерізана річками, всякого роду шляхами сполучення, які більш-менш тісно пов'язують між собою її мешканців. Ця територія, її розміри, конфігурація, склад населення, яке пересувається по її поверхні – все це важливі фактори соціального життя. Науку, що досліджує зовнішню і матеріальну форми

суспільства, Дюркгайм запропонував назвати **соціальною морфологією**. Соціальна морфологія повинна займатися не тільки описовим аналізом соціальних фактів, але і пояснювати їх. Серед завдань соціальної морфології – з'ясовувати, чому населення накопичується в одних місцях більше, ніж в інших, в результаті чого воно є переважно міським або сільським, які причини сприяють або перешкоджають розвитку великих міст тощо.

Поряд з соціальною морфологією Дюркгайм виділяє **соціальну фізіологію**, яка вивчає прояви життєвих сил суспільства – факти колективної свідомості. Соціальна фізіологія складається з безлічі окремих наук тому, що соціальні явища фізіологічного порядку дуже різноманітні і мінливі. Насамперед, це соціологія релігії, де об'єктом виступає феномен релігії. В суспільстві існують релігійні вірування, обряди і інститути. Релігія є соціальним явищем, оскільки вона завжди створювалася групою, а саме церквою, і дуже часто церква і політична спільнота складали одне ціле. З історії відомо, що тривалий час люди були прихильниками певної релігії тільки завдяки тому, що були громадянами певної держави. Також релігії завжди були факторами соціальної солідарності, яка скріплювала людність у суспільствах.

Моральні ідеї і звичаї утворюють об'єкт соціології моралі. Юридичні інститути вивчаються юридичною соціологією. Остання тісно пов'язана з соціологією моралі тому, що, на думку соціолога, моральні ідеї – душа права. Авторитет будь-якого юридичного кодексу створюється моральним ідеалом, який він втілює і виражає в певних правових формулах.

І нарешті, економічні інститути; інститути, що належать до виробництва багатств; інститути, що відносяться до обміну; інститути, що відносяться до розподілу, утворюють об'єкт економічної соціології. Перелічені складові соціальної фізіології не є єдиними у її списку, цей список відкритий.

Важливе місце у структурі соціологічного знання Дюркгайм відвів загальній соціології. Загальна соціологія – це синтетична наука, яка об'єднує спільні погляди, що виходять з усіх окремих наук. Як би не відрізнялися один від одного різні категорії соціальних фактів, – всі вони різновиди того ж самого. Отже, досліджувати, на думку французького соціолога, потрібно ті факти, що створює їх єдність, що характерно для соціальних фактів взагалі,

тобто з'ясовувати загальні закони, які є спільними для всіх соціальних фактів. Об'єкт загальної соціології полягає у виявленні найбільш загальних властивостей та законів соціального життя.

Завдання соціології як науки Дюркгайм бачив не тільки в дослідженні соціальних фактів, але і в розробленні загальної теорії та методів, за допомогою яких можна проводити дослідження в різних сферах суспільного життя. На його думку, представників різних соціальних наук повинна об'єднувати спільна точка зору на характер соціальних фактів, загальні критерії оцінення, загальний метод дослідження.

§ 8.3. Правила соціологічного методу

Для вивчення соціальних фактів, як справедливо вважав Е. Дюркгайм, необхідно створити спеціальні правила соціологічного методу. Це завдання він розв'язує у найбільш відомій своїй праці «Правила соціологічного методу». Дюркгайм виділив п'ять груп загальних правил: 1) правила, що стосуються спостереження соціальних фактів; 2) правила, якими потрібно керуватися при створенні соціальних типів; 3) правила, що ведуть до розрізнення нормального та патологічного; 4) правила, які допомагають пояснювати соціальні факти; 5) правила щодо доказів.

Правила, що належать до спостереження соціальних фактів

Спостереження є основним методом позитивних наук. Дюркгайм повністю поділяв і думку Конта про позитивний характер соціології, і те, що потрібно використовувати метод спостереження, як це роблять фізики або біологи. Але тут починається методологічна проблема: соціальні факти суттєво відрізняються за своїм характером від фізичних або біологічних фактів, іншою виглядає і ситуація спостерігача, який є особисто зануреним у проблеми і факти суспільства. Соціальні факти на поверхні (при першому знайомстві) виступають не як речі, а як поняття і словесні конструкції. Це спотворює соціологічний дискурс і перекидає його на рейки філософії, де точиться вічний спір про поняття, абстракції, а не про реальні речі.

Соціолог відчуває на собі потужний тиск суспільства, де вже є певні стереотипи, ідеології, упереджені думки стосовно соціальних інституцій або таких відомих явищ як, наприклад, соціальна нерівність, соціальна

справедливість, одностатеві шлюби, евтаназія або цінність релігій. Тим паче, сам соціолог вже отримав певну освіту і сімейне виховання, можливо, є глибоко віруючою особою, має ті або інші політичні симпатії. Але йому належить робити висновки стосовно соціальних фактів, які б мали науковий характер. Як позбутися тиску оточення і власних упереджень і зробити соціологічне дослідження об'єктивним по суті? Це не просте завдання – перетворити соціологічне дослідження на *об'єктивну процедуру* – береться розв'язати французький соціолог.

Рекомендації Дюркгайма, адресовані соціологам-дослідникам, можна викласти у кількох пунктах:

1. Навчитися розглядати соціальні факти не як поняття, а як речі зовнішнього світу. Ізолювати їх від попередніх думок (власних чи чужих), розглядати факти самі по собі, відокремлюючи від суб'єктивних уявлень та міркувань. Виходити з того, що соціальні факти існують об'єктивно подібно до матеріальних об'єктів (хоча такими можуть і не бути).

2. Виключати з соціологічного дискурсу так звані «передпоняття», тобто розповсюджені побутові уявлення, що хибно відображають дійсність та містять у собі моральні оцінки явища; намагатися за певними правилами будувати наукові поняття. Отже, наукове поняття є не початок, а скоріше важливий результат, фаза дослідження.

3. Виокремлювати соціальні факти, обрані для дослідження, з мережі інших фактів, знаходити загальні ознаки явища, які можуть бути індикатором «речі». Соціальні факти проявляються або у масових зразках поведінки, або в масовій свідомості, як усталені колективні думки, вірування тощо. Треба вміти працювати з емпіричною реальністю, знаходити найбільш об'єктивні прояви предмету дослідження, ігноруючи випадкові, мінливі, суб'єктивні моменти. *«Зовнішні ознаки, на основі яких соціолог визначає об'єкт своїх досліджень, мусять бути об'єктивними у тій мірі, наскільки це взагалі є можливим».*

Отже, перше і основне правило полягає в тому, що соціальні факти потрібно розглядати як предмети (речі). Проте, Дюркгайм розумів, що людина не може жити серед явищ і не створювати собі про них нові ідеї (поняття),

якими вона потім керується у своїй поведінці. Але оскільки поняття ближче і зрозуміліше людині, ніж сама реальність, якій вони відповідають, то людина природньо схильна замінювати ними реальність й робити їх предметом своїх роздумів. Замість того, щоб спостерігати речі, описувати та порівнювати їх, людина задовольняється приведенням до ясності своїх ідей, їх комбінуванням і аналізом, тому замість науки про реальність виходить лише аналіз ідей. Звичайно, цей аналіз не виключає спостереження за фактами. До фактів можуть звертатися для того, щоб підтвердити поняття або зроблені з них висновки, але факти в такому випадку є чимось другорядним, у вигляді прикладів або доказів; вони не служать предметом науки.

Соціальні явища, на думку Дюркгайма, створюються людьми, вони є продуктами людської реальності; вони є не що інше, як здійснення притаманних людині ідей, як застосування ідей до різних обставин, відносин людей між собою. Організація сім'ї, договірні відносини, репресивні заходи, держави та суспільства є, таким чином, простим розвитком ідей, які є у людини про суспільство, державу, справедливість тощо. Внаслідок цього ці та аналогічні їм факти існують в ідеях і завдяки ідеям, які є їх джерелом, а тому становлять істинний предмет соціології.

Соціальні явища є предмети (речі), і про них треба розмірковувати як про предмети (речі). Французький дослідник підкреслював, що для того, ствердження цього положення не потрібно філософствувати про їхню природу. Досить вказати, що для соціолога вони представляють одне єдине дане (datum). Розмірковувати про явища як про предмети (речі) означає розмірковувати про них як про дані, що становлять точку, від якої відштовхується наука. Соціальні явища, на думку Е. Дюркгайма, як раз відповідають усьому вище сказаному. Наводячи приклади, вчений вказував, що спостереженню відкрита не ідея, яка створюється людьми про цінності, – вона йому недоступна, – а самі цінності, які обертаються у сфері економічних відносин. Спостереженню дано не уявлення про моральний ідеал, а сукупність правил, які дійсно визначають поведінку людей; дано не поняття про багатство, а економічна організація, яка присутня у суспільстві.

Соціальне життя є лише результат розвитку існуючих понять, але ці поняття не даються безпосередньо. Дійти до них можна не прямо, а лише за посередництвом явищ, які їх виражають. Тому вчений пропонує розглядати

соціальні явища самі в собі, відокремлюючи їх від суб'єктів, які усвідомлюють і представляють їх, вивчати соціальні явища ззовні як зовнішні предмети, такими, якими вони постають перед людиною. Предмет, на думку Дюркгайма, пізнається головним чином за тією ознакою, що він не може бути змінений простим актом волі людини. Це не означає, що він не піддається жодним змінам. Але для того щоб зробити ці зміни, недостатньо одного бажання людини, треба прикласти зусилля, подолати опір, який чинить предмет і який не завжди може бути здоланий. Соціальні факти як раз мають властивість чинити опір. Вони не тільки не є продуктами волі людини, а самі визначають її ззовні, бо представляють собою форми, в які людина змушена вкладати свої дії. Часто ця необхідність така, що людина не може уникнути її. Але якщо людині все ж вдається взяти гору, то опір, який вона зустрічає та відчуває, засвідчує, що вона знаходиться в присутності чогось, від неї незалежного. Отже, констатував автор правил, розглядаючи соціальні явища як предмети, необхідно рахуватися з їх природою.

Правила, що стосуються створення соціальних типів

Другим найважливішим методом пізнання є типологія, або класифікація фактів. Метод дозволяє подолати безкінечність емпірики та згрупувати дані відповідно до інтелектуальних можливостей спостерігача. Дюркгайм зауважує: «класифікація мусить передусім скоротити обсяг наукової праці, заміщуючи безкінечну множину індивідів обмеженим числом типів» Відповідно до класифікаційних груп має бути розширеним і понятійний апарат дослідника. Іншими словами, кожен кластер, група, клас явищ мусять отримати наукове визначення.

Французький вчений звернув увагу на те, що будь-яке наукове дослідження включає визначення певної групи явищ, які відповідають спільному критерію. СENS визначення груп предметів, які будуть досліджуватися, полягає і у тому, аби сам вчений й інші знали, про що йде мова. Це є перша і необхідна умова будь-якої системи доказів і будь-якої перевірки. Процес класифікації явищ повинен здійснюватися на підставі їх об'єктивних ознак, тобто в основі групування мають лежати такі властивості явищ, що відповідають їх природі, а не ідеї про них.

Дюркгайм вважав, що **соціальні види** (за аналогією з біологічними видами) складаються з індивідів. Але ж «кожен індивід є безкінечність, а безкінечність не може бути вичерпаною». То як можна побудувати систему родів та видів? Завдання є вкрай важливим, оскільки «соціальні види» можна розглядати у ролі «посередника», що примиряє дві протилежності: емпіричне розмаїття даних і наукову вимогу до єдності та визначеності.

Е. Дюркгайм запропонував соціологам дотримуватися наступних загальних правил:

1. Визначитися з моментом, який є найбільш сприятливим та ефективним для проведення процедури класифікації. Цей момент має наступити, коли дослідник просунеться доволі далеко у процесі спостереження та пояснення фактів. Така неквапливість пояснюється тим, що для цілей класифікації потрібно обрати суттєві ознаки фактів, а це потребує занурення у об'єкт дослідження.

2. Не варто відкладати процедуру класифікації і на самий кінець дослідження, оскільки правильне групування фактів є потужним стимулом для наукових робіт, що «забезпечить нам орієнтири для наступних фактів».

3. Центальною процедурою методу класифікації є вибір критерію, «який би виводив нас за межі індивіда». Критерій має бути об'єктивним, почерпнутим з емпіричних спостережень, універсальним, тобто охоплювати максимальну кількість фактів, вичерпним, аби за його допомоги можна було розмістити по групах геть усі дані.

Суттєву ознаку соціальних фактів, що буде покладена в основу критерія і процедури класифікації, можна визначити на основі вивчення «не згідно повного списку усіх індивідуальних ознак, а на основі невеликого, ретельно відібраного їх числа».

Отже, класифікація є інструментом і результатом дослідження. Як інструмент, вона скеровує наступні дослідження, стимулює розвиток понятійного апарату, а як результат – дозволяє мати цілісне уявлення про соціальну реальність, може використовуватися у дидактичних цілях.

З правил класифікації соціальних фактів у Дюркгайма виходять правила розрізнення нормального і патологічного.

Правила, що стосуються розрізнення нормального та патологічного

Е. Дюркгайм вважав, що узявшись за дослідження того чи іншого соціального об'єкта, вчений мусить визначитися: чи цей об'єкт є «нормальний», чи належить до роду патологічних явищ.

Соціальне явище, яке тісно пов'язане з умовами колективного життя, на думку французького соціолога, є таким, що володіє всіма ознаками нормальності. Соціальний факт є нормальним для конкретного типу суспільства, яке перебуває на певній стадії свого розвитку, якщо цей факт має місце в більшості суспільств такого типу, які знаходяться на відповідному етапі еволюції. Навіть усім добре відомі відхилення від соціальної норми (злочинність, суїцид, проституція, алкоголізм) Дюркгайм відносив до класу нормальних фактів на тих підставах, що такі явища зустрічаються фактично в усіх цивілізованих суспільствах, вони мають масовий характер, їх статистика доволі стала (повторюється з року у рік приблизно в однакових числах). Вони є нормальними явищами і тому, що без них суспільство було б абсолютно неможливим. Тоді що є соціальною патологією? Коли кількість порушених соціальних норм досягає надмірного зростання, тоді цей надлишок має патологічний характер. Існування порушень соціальних норм нормально лише тоді, коли воно досягає, а не перевищує певного для кожного соціального типу суспільства рівня, який може бути встановлений емпірично.

Порушення соціальних норм необхідні, оскільки пов'язані з основними умовами будь-якого соціального життя, і вже тому корисні, що умови, в тісному зв'язку з якими вони перебувають, у свою чергу необхідні для нормальної еволюції етики і права. Більш того, порушення норм може бути корисним для суспільства. Вони не тільки вимагають, щоб був відкритий шлях для необхідних змін у суспільстві, але в деяких випадках безпосередньо готують ці зміни. Дюркгайм говорив, що часто наявність порушень у суспільстві є провісником майбутньої моральності, кроком до майбутньому. Наприклад, за афінським правом Сократ був правопорушником і засудження його було цілком справедливим. Тим часом, його порушення – саме самостійність його думки – було корисним не тільки для людства, а й для його батьківщини. Воно віщувало нову моральність і нову віру, яких потребувало тоді афінське суспільство, тому що традиції, за якими воно жило до тих пір, не відповідали умовам його існування.

Підхід Е. Дюркгайма зазнав критики з боку багатьох тогочасних діячів. Його теорія перетворилася на виклик усталеній громадській думці, яка вимагала морального засудження соціально-негативних явищ. Громадська думка не сприймала висновку, який відносив «соціальні виразки» суспільства до класу нормальних явищ на підставі їх беззаперечного існування. А Е.Дюркгайм залишався вірним обраному методу, який вимагав об'єктивності суджень. Наше суспільство об'єктивно включає злочинність, проституцію, суїцид, алкоголізм як соціальні факти; більш того, сучасні релігія, мораль, право склалися як відповідь на факти девіантної поведінки. І це в сумі утворює систему, де кожний елемент відіграє свою роль. Функції цих елементів є предметом соціологічних досліджень.

Правила, що пояснюють соціальні факти

Пояснення соціальних фактів – це творення теорії, перехід від емпіричного спостереження до логічного узагальнення. Суть теорії в тому, що вона пояснює певний клас явищ. Природничі науки трималися на принципі детермінізму, тобто кожному явищу відповідає одна або кілька причин. Задача науки – простежувати причинно-наслідкові зв'язки. І перші соціологи стали саме на цей проторений вже шлях. Проте вони відповідно до методології натуралізму намагалися як першооснову розглядати природні фактори (фізичні, біологічні, психічні). Е. Дюркгайм відкидає цю традицію та займає ***антинатуралістичну позицію***. Він запропонував нові принципи пояснення соціальних явищ: ***соціологізм*** і ***функціоналізм***. Це було певним проривом у соціологічній науці.

Соціологізм означає принципову вимогу: шукати причину існування того чи іншого соціального факту не у зовнішніх факторах, а у колі інших соціальних фактів. Пояснення соціального життя треба шукати у природі самого суспільства. Дійсно, раз воно нескінченно перевершує індивіда як у часі, так і в просторі, воно здатне вселити йому образи дій і думки, освячені його авторитетом. Цей тиск, що є характерною ознакою соціальних фактів, є тиск всіх на кожного. *«Ми дійшли, таким чином, – пише Дюркгайм – до наступного правила: визначальну причину даного соціального факту потрібно шукати у колі попередніх соціальних фактів, а не у станах індивідуальної свідомості».*

Суспільство являє собою не просту суму індивідів, але систему, утворену від асоціації їх і представляє свого роду реальність, яка наділена своїми

особливими властивостями. Звичайно, колективне життя припускає існування індивідуальної свідомості; але цієї необхідної умови недостатньо. Потрібно ще, щоб ця загальна свідомість була асоційована, скомбінована певним чином; з цієї комбінації випливає соціальне життя, і тому ця комбінація і пояснює її. Гуртуючись один з одним, взаємно доповнюючи і проникаючи один в одного, індивідуальні душі дають початок нової сутності, в якійсь мірі, психічної, але ця психічна індивідуальність іншого роду.

Стан соціального середовища в кожний історичний момент залежить від соціальних причин. Одні з цих причин притаманні самому суспільству, а інші залежать від взаємодії цього суспільства з сусідніми. Крім того, підкреслював Дюркгайм, наука не знає перших причин в абсолютному значенні цього слова. Для неї основним фактом є факт досить загальний для того, щоб пояснити значну кількість інших фактів. Соціальне середовище, безсумнівно, є саме такий факт, оскільки ті зміни, що в ньому відбуваються, відображаються в усіх складових соціального організму і не можуть залишити поза увагою більш-менш всі його функції.

Отже, яка настанова Дюркгайма щодо пояснення соціального факту? Вона укладається в наступну формулу: *«... у процесі пояснення соціального явища потрібно окремо дослідити причину, що його породжує, і функцію, яку він виконує»*. Дюркгайм сформулював тверду вимогу до соціологів: головну причину конкретного соціального факту необхідно шукати в попередніх соціальних фактах, а не в індивідуальній свідомості. Самого соціолога часто називають *«великим соціологізатором»*, своїм підходом він образно кажучи остаточно розірвав пуповину, що пов'язувала соціологію з природничими науками і психологією.

За допомогою того, що передувало соціальному факту, можна визначити його функції та причини. Поняття функції стає чільною категорією соціології. Функція соціального факту може бути лише соціальною, тобто вона полягає лише у створенні соціально корисних результатів. *«Функцію соціального факту, – зазначає Дюркгайм – потрібно завжди шукати у його відношенні до якоїсь соціальної мети»*. В цілому це є творчий процес занурення соціолога у природу суспільства, побут людей, механізми влади тощо, аби знайти

відповідь на питання: яка роль належить певному соціальному факту, інституції, елементу соціального життя. Французький соціолог фактично заклав основу сучасного функціоналізму, як провідної соціологічної теорії ХХ ст. З цього моменту починається перехід від першого типу науковості (детермінізм) до другого типу, який дає вченому більше свободи мислення і розуміння дійсної ролі соціальних фактів у соціальних системах.

Правила щодо доказів

Потреба у такому розділі книги «Правила соціологічного методу», очевидно, виникла через значні ускладнення практичного застосування причинно-наслідкового методу у формі соціального детермінізму. Дюркгайм був проникливим вченим, він відчував, що соціологи-практики будуть мати багато проблем на шляху встановлення реальних причин існування і еволюції соціальних фактів. По-перше, одна причина може викликати різні наслідки та мати стосунок до різноманітних фактів соціального життя. Наприклад, неблагополучні квартали, скупченість робітників у поганих житлових приміщеннях може одночасно сприяти і злочинності, і проституції, і алкоголізму, і поширенню небезпечних захворювань, і відбиватися на середніх показниках тривалості життя. По-друге, явище може мати під собою множину причин, і не так просто знайти вирішальний фактор. Народжуваність, наприклад, детермінується і традиціями різних етнічних та релігійних груп, і економічними причинами (спадок, робочі руки для сімейного бізнесу), і політичними інституціями (політика держави, інститут війська і потреби у зміцненні оборони тощо), і тиском громадської думки, і феноменом наслідування зразків поведінки, і інститутом освіти (зворотна дія) тощо. По-третє, одночасне існування певних соціальних фактів і навіть, їх синхронний рух ще не є доказом взаємозалежності. Тут може існувати третій фактор, який зумовлює і перше, і друге.

Власне французький вчений стикнувся з проблемою, яка стане центральною в сучасній соціології: встановлення причини в умовах, коли є десятки або сотні різноманітних факторів, що зчеплені поміж собою за правилами існування надскладних систем. Деякі соціологи принципово відмовляються йти шляхом детермінізму та відшукувати причини. Функціоналізм, до речі, є певним виходом з методологічного тупику. Дюркгайм

намагається розв'язати проблему шляхом аналізу евристичних можливостей кількох методів: експериментального, порівняльного, методу супутніх змін.

На думку вченого, є тільки один спосіб довести, що одне явище служить причиною іншого, це – порівняти випадки, коли вони одночасно присутні або відсутні, і подивитися, чи не свідчать зміни, що виникають у разі комбінації обставин про те, що одне залежить від іншого. Якщо застосовувати порівняльний метод науково, тобто згідно з принципом причинності, який встановлюється самою наукою, то за основу потрібно прийняти таке положення: тому ж самому наслідку відповідає завжди та сама причина. Наприклад, якщо самогубство залежить від багатьох причин, то це означає, що в дійсності існує кілька видів самогубств. Те ж саме можна сказати і про злочин. Для покарання же навпаки, якщо визнати, що воно однаково добре пояснюється різними причинами, то це значить не помічати загального всім його причинам елемента, в силу якого вони і виробляють свою загальну дію.

Відповідно до своїх методологічних принципів Дюркгайм розглядає феномен суїциду у класичній соціологічній праці «Самогубство». Він виділяє кілька типів самогубств і кожному встановлює власну причину. «Егоїстичний» тип – результат послаблення щільності соціальних зв'язків, що має місце у самотніх індивідів, пристарілих, безробітних тощо. «Альтруїстичний» тип – має місце під час війни або в інших ситуаціях, коли людина свідомо жертвує своїм життям заради інших – що пояснюється наднормовим збільшенням щільності соціальних зв'язків, залежністю свідомості індивіда від колективної свідомості та фактів масової свідомості (патріотизм, обов'язок, героїзм тощо). «Аномічний» тип є наслідком ціннісно-нормативної анархії, яка супроводжує перехідні періоди, потужні кризи, революції та війни.

Різні прийоми порівняльного методу мають для соціології неоднакову доказову силу. Наприклад, метод залишків, метод подібності та метод відмінностей важко застосовувати в соціології тому, що соціальні явища дуже складні, щоб можна було б точно розрахувати дію всіх причин, окрім однієї.

Але зовсім інша справа – метод супутніх змін. Проста паралельність змін, що відбувається у двох явищах, якщо тільки вона констатована в достатній кількості досить різноманітних випадків, є доказом наявності між ними

причинного зв'язку. Постійна паралельність змін є сам по собі закон.

Закони, здобуті цим методом, не завжди представляються відразу у формі відносин причинності. Супутні зміни можуть залежати не від того, що одне явище є причиною іншого, а від того, що обидва вони є наслідками тої самої причини, або від того, що між ними існує третє проміжне, але не помічене явище, яке є наслідком першого і причиною другого.

Результати, до яких призводить цей метод, потребують тлумачення, яке має здійснюватися дедуктивним шляхом. По-перше, необхідно з'ясувати, яким чином один з двох членів відносин міг вплинути на іншого; потім треба перевірити результат цієї дедукції за допомогою нових порівнянь. Якщо дедукція можлива і перевірка вдалася, то доказ можна вважати закінченим. Якщо між цими фактами не було помічено жодного прямого зв'язку, то необхідно взятися за розшукування третього явища, від якого обидва однаково залежать, або, яке могло б служити проміжним між ними. Дюркгайм указував: можна встановити, наприклад, що схильність до самогубства змінюється паралельно з прагненням до освіти, але неможливо зрозуміти, яким чином освіта веде до самогубства; таке пояснення суперечило б законам психології. Освіта, особливо початкова освіта, на його думку, зачіпає лише поверхневі області свідомості; навпаки, інстинкт самозбереження є одним з головних для людини. Отже, його не може торкнутися такий віддалений фактор як освіта. Таким чином, говорить Е. Дюркгайм, з'являється питання: чи не представляють обидва факти наслідком того ж самого стану? Цією загальною причиною, вважає французький соціолог, є ослаблення традиційних релігійних вірувань, яке одночасно підсилює потребу до знання і схильність до самогубства.

Для того щоб за допомогою методу супутніх змін одержати належні результати, достатня невелика кількість фактів. Як тільки доведено, що у декількох відомих випадках два явища змінюються однаково, можна бути впевненим в існуванні в даному випадку закону. Для аналізу таких законів немає необхідності у великій кількості документів, більш того, необхідні документи можуть бути ретельно обрані і вивчені соціологом. Головним змістом своєї індукції в такому випадку соціолог може і повинен зробити певні суспільства, вірування, традиції, звичаї, норми права, які можна відстежити у достовірних письмових пам'ятках.

§ 8.4. Особистість і суспільство

Е. Дюркгайм був *соціальним реалістом*. На початку ХХ ст. у соціології намітився поділ на два роди метатеорії. Соціальні реалісти вважали, що суспільство, групи, інститути, корпорації є окремими сутностями, що умовно «перевищують» людину, створюють макросоціальні структури, які мають власні закони існування. Вони нібито існують незалежно від людини, самі по собі, та ще й керують людьми. Номіналісти (протилежний табір вчених) це активно заперечували і виходили з того, що реально існують лише індивіди, біологічні особи, а усе інше – їх утворення або навіть абстрактні поняття. Опонентом Е.Дюркгайма в цьому питанні був Макс Вебер.

Французький соціолог розумів суспільство у той спосіб, як і його попередники, починаючи з Конта: як надорганічну матерію або окрему субстанцію, що хоча і складається з людей, але набуває власних якостей і можливостей, яких не мають окремі індивіди. «Суспільство, – пише Дюркгайм, – не проста сума індивідів, але система, що утворена їх асоціацією, і являє собою реальність *sui generis*, яка наділена власними властивостями». Суспільство також можна уявити як суму соціальних фактів. Соціолог віддавав перевагу фактам колективної свідомості, які, на його думку, визначають характер суспільств. Суспільство – це композиція різноманітних колективних ідей, вірувань, почуттів. Воно керує людьми, люди постійно відчують на собі його тиск. Е. Дюркгайм навіть порівнював суспільство з Богом, бо воно для людини є «вищою силою», більш моральною, та ще і наділено управлінськими можливостями, тобто керує долями людей, нібито справжній Бог.

Е. Дюркгайм у своєму аналізі соціальної реальності прагнув показати взаємозалежність суспільства та індивіда, коли кожна зі сторін виявляється зацікавленою в розвитку іншої. Суспільство, на його думку, не може розвиватися і процвітати, якщо людина пригнічується і зводиться до рівня машини. Перетворення індивіда у придаток машини – явище надзвичайно небажане для суспільства. Тому французький соціолог виступав за прояв індивідуальних здібностей кожної людини. Саме у створенні умов для цього полягає справжня диференціація суспільства. Вона повинна ґрунтуватися не

на соціальних привілеях, а на можливостях різноманітних індивідуальних проявів особистості. На думку Дюркгайма, бути особистістю – це означає бути самостійним джерелом дії.

З одного боку, людина стає більш вільною з точки зору власної поведінки і незалежною від впливу навколишнього соціального середовища внаслідок поділу праці. Останнє «проникає» в особистість і людина отримує додатковий імпульс до свободи. Поділ праці сприяє цьому, бо індивідуальні натури, спеціалізуючись, стають складнішими; частково звільняються від колективного впливу, бо набувають більшої індивідуальності.

З іншого боку, діяльність, яку демонструє людина – це не тільки особистий вибір. Людина залежить від суспільства та його складових (раси, етноси, групи, інститути). Вона фактично перетворюється на посередника, через якого транслюється дія більш потужних суспільних факторів. Її свобода тільки уявна, а її особистість – запозичена. Проблему взаємодії суспільства і особистості Дюркгайм пов'язував з діалектикою свободи і несвободи останньої, а роль ланки, що з'єднує їх, відіграють поділ праці та соціальна солідарність.

Французький соціолог постійно підкреслював провідну роль суспільства у відносинах з особистістю, але при цьому він прагнув до виявлення реального місця особистості в системі її взаємозв'язків із суспільством. Дюркгайм вважав, що людина має подвійну природу:

- *біологічна природа* людини – це її імпульси, біологічні функції, здатності, пристрасті та ін.
- *соціальна природа* людини створюється шляхом виховання за допомогою моральних і релігійних норм, цінностей, ідеалів.

Біологічна природа людини перебуває у протиріччі з її соціальною природою. Внаслідок цього в особистості, а отже, і в суспільстві підтримується постійна напруженість. Суспільство, за Дюркгаймом, повинно докладати зусиль для того, щоб стримувати біологічну природу людини, вводити її в певні рамки за допомогою виховання і освіти, моралі та релігії.

У протилежному випадку виникає дезінтеграція суспільства й особистості. Французький вчений у науковий обіг уводить термін «*аномія*». Аномія – це, перш за все, моральна криза, коли в результаті соціальних потрясінь перестає нормально функціонувати система суспільного регулювання

потреб людини. Такий стан суспільства є характерним для перехідних періодів, революційних переворотів, потужних політичних і соціально-економічних криз. Іншими словами, поширюється відчуття відсутності норм, що виникає в суспільстві, членів якого не тільки переконали, але і виховали бути законослухняними, проте не подбали створити для цього необхідні умови, перш за все, законодавчі. Наслідком аномії є те, що особистість втрачає рівновагу. Створюються передумови для девіантної поведінки.

Протилежністю аномії, на думку соціолога, є моральний порядок, моральне регулювання, моральний контроль, тобто те, що характеризує нормальний стан суспільства. Він вірив у можливість регулювання суспільних та індивідуальних потреб за допомогою моралі, оскільки вона виступала для нього основним чинником, що з'єднує особистість з суспільством і, навпаки, суспільство з особистістю. Не випадково він розглядав мораль як основний регулятор механізму виходу суспільства з кризи.

За Е. Дюркгаймом, мораль – це *система об'єктивних правил поведінки, відмінною рисою яких є імперативність, примусовість, необхідність виконання*. Основною ознакою моралі він вважав обов'язок, слідування якому робить поведінку людини моральною. Джерелом і об'єктом моралі виступає суспільство, що перевершує індивіда за своєю силою і авторитетом. Саме воно вимагає від особистості прояву моральних якостей, особливо важливими серед яких, а, отже, обов'язковими компонентами моралі є готовність до самопожертви і особиста безкорисливість. Французький соціолог наголошував, що люди не можуть жити разом без взаємних домовленостей, отже, взаємних жертв; без того, аби не з'єднуватися один з одним сильним і тривалим чином. Будь-яке суспільство – моральне суспільство.

Релігія – ще один чинник, який з'єднує особистість і суспільство. Для Дюркгайма релігія – явище, що має глибоку суспільну детермінацію і функціональні соціальні наслідки; інструмент, засіб діяльності певних соціальних сил, які у специфічній формі керували діями і настроями людей. Зазначимо, що французький вчений особисто був невіруючою людиною у поширеному розумінні віри, як визнання надприродних сил, Бога тощо. Він як дослідник вірив скоріше у науку та прогрес людства. Позбавляючи релігію її

головного компонента – віри в надприродне, в Бога, відстоюючи розширене тлумачення релігії як системи вірувань і обрядів, що стосуються будь-якого соціально значущого об'єкта, Е. Дюркгайм ототожнював релігію з абстрактною ідеологією, яка має позачасовий, вічний характер, який однаково проявляється в будь-якому суспільстві. Він виділив наступні функції релігійної діяльності:

- цементуючу – зміцнення соціальної єдності віруючих;
- відтворюючу – передача соціальної спадщини новому поколінню;
- ейфоричну – створення радісного почуття та ілюзії соціального благополуччя;
- дисциплінарну – примус і контроль за діями віруючих.

Головний висновок, який зробив Дюркгайм з аналізу функцій релігійної діяльності, полягає в тому, що всі вони служать зміцненню суспільства, так само як і мораль. Отже, релігія як соціальний факт має дуже важливу функцію, що полягає в інтеграції суспільств на основі спільного віровчення та утворення загального простору суспільної свідомості.

§ 8.5. Соціальна солідарність та поділ праці

Головна тема, яка пройшла через всю творчість Е. Дюркгайма, – це соціальна, або суспільна **солідарність**. Французького соціолога цікавило питання: яким чином люди об'єднуються в суспільство, що змушує їх це робити? Відповідь було знайдено у феномені **соціальної солідарності**, яка перетворилася на окремий предмет досліджень вченого. Соціальна солідарність, на його думку, знаходиться у тісному зв'язку з таким важливим соціальним явищем, як поділ суспільної праці.

Дюркгайм виділив дві форми солідарності, іменовані ним **«механічною»** та **«органічною»**.

Термін «механічна солідарність» він уводить за аналогією з тим зв'язком, який існує між молекулами неорганічної речовини (молекули всі однакові, пов'язані чисто механічно); відповідно, механічна солідарність – це солідарність внаслідок подібності між людьми (соціальними групами). Вона існує в нерозвиненому, архаїчному суспільстві, тоді як індивіди мало чим відрізняються один від одного. Механічна солідарність можлива за рахунок поглинання і навіть придушення індивідуальності колективом, громадою.

Для механічної солідарності характерні жорстка регламентація, підпорядкування особистості вимогам колективу, мінімальний рівень поділу праці, відсутність спеціалізації, однаковість почуттів і вірувань, панування звичаїв над формальним правом, деспотичне управління, нерозвиненість особистості, переважання колективної власності. У суспільстві, де ця солідарність дуже розвинена, індивід не належить собі; він буквально річ, якою володіє суспільство. Тому в таких соціальних типах особисті права не відрізняються від прав власності.

Органічна солідарність приходить на зміну механічної солідарності. Вона виникає і існує в умовах поділу праці, посилення диференціації та відмінностей між людьми. Вона підкреслює індивідуальність і особистість. Вчений назвав цю форму солідарності «органічною» тому, що в розвиненому суспільстві кожна людина виконує якусь спеціальну функцію відповідно до поділу праці – подібно до тих процесів, які відбуваються в організмі, коли кожен орган виконує притаманну лише йому функцію. Отже, порівняння розвиненого суспільства зі складним організмом, що має свої особливі структурно-функціональні характеристики, призвело Дюркгайма до термінологічної характеристики цієї форми солідарності як органічної.

На пізній стадії, в епоху домінування органічної солідарності, яка символізує сучасне суспільство, скорочується тиранія колективної свідомості, і зростає суверенітет окремої особистості, з'являється поняття приватного життя. На зміну клану приходить сім'я, а потім – трудова організація (промислова компанія). Індивіди групуються вже не за ознаками спорідненості, а за змістом трудової економічної діяльності. Їх коло спілкування – не рід, а професія. Місце і статус людини визначають не єдинокровні зв'язки, а ті функції, які вона виконує. Класи, якими замінено собою клани, формуються в результаті змішування професійних організацій з сімейними формами.

Перехід від однієї форми солідарності до іншої можливий на основі поділу праці. Його причиною соціолог вважав зростання народонаселення та інтенсивності соціального життя. Саме поділ праці все більше і більше виконує роль, яку колись виконувала загальна свідомість. Поділ праці, що утримує разом соціальні агрегати вищих типів, є фактором і диференціації, і інтеграції суспільств.

За Дюркгаймом, історичний закон полягає у тому, що механічна солідарність, яка на початку абсолютно домінувала, прогресивно втрачає ґрунт; мало-помалу бере верх органічна солідарність. Але коли змінюється спосіб, яким люди солідарні, то не може не змінитися будова суспільства, тому існують два соціальні типи, які відповідають цим двом родам солідарності.

Е. Дюркгайм намагався уявити еволюційний процес від найбільш віддалених історичних часів до сьогодення, дотримуючись логіки розвитку солідарності. Він використовує поняття «соціальний агрегат» як історичну спільність людей, що змінюється за складністю і чисельністю. З чого почалася соціальна еволюція? Він говорив: якщо спробувати подумки встановити ідеальний тип суспільства, у якого зв'язок залежав би виключно від подібностей, то це буде абсолютно однорідна маса, частини якої не відрізняються одна від одної. Соціолог назвав такий агрегат *«ордою»*, звідки власне виникли всі інші соціальні типи. Орда змінюється на *«клан»*, коли перестає бути самостійною, і стає елементом ширшої групи, а та у свою чергу перетворюється на *«сегментарне товариство»* з клановою основою, що складається з асоціації кланів. Ці товариства утворені повторенням подібних між собою агрегатів. Клан може включати багатьох іноземців, і це дозволяє йому досягти розмірів, яких ніколи не має власне сім'я; він обіймає дуже часто кілька тисяч осіб. Але клан не допускає, очевидно, іншої солідарності, крім тієї, яка походить від подібностей, тому що суспільство утворене з подібних сегментів, а ці останні, у свою чергу, утворені лише однорідними елементами. Без сумніву, кожен клан має власну організацію і, отже, відрізняється від інших; але солідарність тим слабкіша, ніж вони різноманітніше, і – навпаки.

Суспільство, яке відповідає механічній солідарності, характеризується високим ступенем релігійності. Релігія є чинником механічної солідарності. Ворожість релігій між собою зумовлена тим, що розгортається конкуренція за володіння свідомістю людей. Зміцнення суспільства зсередини покладається на релігію, ось чому вожді племен, князі, королі повністю підтримують жерців, священників, які виконують функцію соціальної інтеграції. Релігія заповнює колективну і індивідуальну свідомість. Дюркгайм пропонує таку формулу: соціальна солідарність у нерозвинутих суспільствах є пропорційною обсягу колективної релігійної свідомості.

Дюркгайм відмічав, що суспільства в міру свого розвитку не тільки не наближаються до стаціонарного стану, але, навпаки, стають більш рухливими і пластичними. Епоха капіталізму остаточно руйнує феодальні перепони та обмеженості, складаються національні ринки. В міру того як суспільства стають ширшими і зростає щільність населення, виникає життя нового роду. Індивідуальні відмінності, спочатку загублені, що злилися в масі соціальних подібностей, виділяються з неї, стають більш рельєфними. Соціальне життя стає більш вільним та розлогим, а індивідуальні свідомості стають складнішими і гнучкішими.

Вчений підкреслював, що в міру того, як розвивається *«організований»* тип суспільства, взаємне злиття сегментів тягне за собою злиття ринків в один ринок, який обіймає майже усе суспільство. Він простягається навіть за національні межі, прагне стати універсальним, бо кордони, що відокремлюють народи, фактично зникають, так само як і ті, які відділяли сегменти кожного з них. З цього виходить, що будь-яка галузь промисловості виробляє продукцію для споживачів, розкиданих по всій країні або навіть по усьому світі. У міру того, як розширюється ринок, з'являється велика промисловість. Вона має своїм наслідком зміну відносин між господарями і робітниками. Машини витісняють ручну працю; мануфактурна – роботу в дрібних майстернях. Ці нові умови промислового життя природно вимагають нової соціальної організації.

Французький соціолог не ідеалізував капіталізм, він особисто дотримувався соціалістичних поглядів. Капіталізм, на його думку, обмежує солідарність через класову боротьбу. Соціалізм він бачив як гармонійне суспільство, де повністю реалізується функція органічної солідарності. Проте сучасний капіталізм – класове суспільство. Поява класів означає нову організацію поділу праці, і, на думку Е. Дюркгайма, організацію, сильно регламентовану. Така організація є причиною соціальних конфліктів, що руйнує солідарність. Нижчі класи не задоволені становищем, яке їм дісталось, прагнуть до функцій, які їм заборонені, і намагаються відняти їх у можновладців та капіталістів. Нижчим класам відводиться малокваліфікована робота виконавців, вищі класи зосереджуються на інтелектуальних і

організаційних аспектах трудового процесу. Звідси виникають класові війни, що походять від способу розподілу праці.

Поява класів ініціює доволі болісні явища замість того, аби народжувати солідарність. Розподіл соціальних функцій, на яке спирається існуючий поділ праці, не відповідає природному розподілу талантів. Поділ праці створює солідарність тільки у тому випадку, якщо він є *самочинний*, а не відбувається під гнітом інших суб'єктів. Термін «самочинний», або «самодіяльний» означає активність індивідів, що виходить з власних потреб або ціннісних орієнтирів. Під самочинністю треба розуміти відсутність не тільки усілякого явного і формального насильства, але всього того, що може перешкодити навіть побічно вільному розвитку соціальної сили, яку кожен носить у собі. Вона передбачає не тільки те, що індивіди не примушуються насильно до певних функцій, але й те, що жодна перешкода не заважає їм займати в соціальному просторі місце, яке відповідає їх здібностям. Словом, праця поділяється самочинно тільки тоді, коли суспільство влаштоване таким чином, що суспільна нерівність точно повторює природні відмінності. Але для цього необхідно і достатньо, щоб ніяка зовнішня причина не оцінювала їх ні вище, ні нижче їх гідності. Досконала самочинність є наслідком абсолютної рівності в зовнішніх умовах боротьби. Вона виражає не стан анархії, яка дозволила б людям задовольняти всі свої прагнення і забаганки, але майстерну організацію, де кожна спеціальна цінність, не будучи ні перебільшеною, ні зменшеною зовнішнім втручанням, мала б об'єктивну оцінку. Щоправда, констатує вчений, ця досконала самочинність не зустрічається ніде як здійснений факт. Немає суспільства, де вона була б реалізованою у чистому вигляді. У цьому фрагменті дискурсу відомого соціолога відбивається його сподівання на рух суспільства від примітивних форм капіталізму до більш досконалого і вільного соціуму або «майстерної організації». І це не була утопія: західноєвропейські суспільства за останні сто років, що минули від смерті Дюркгайма, змінювалися згідно з цим трендом.

Поділ праці – це сила, що створює суспільне ціле. Поділ праці за Дюркгаймом полягав у поділі функцій, які раніше були загальними. Під ним він розумів, перш за все, професійну спеціалізацію. Поділ праці – ознака розвиненого суспільства, оскільки в такому суспільстві існує необхідність

обмінюватися результатами діяльності, виконувати взаємодоповнюючі функції. Вчений підкреслював, що з одного боку, кожен індивід тісніше залежить від суспільства, якщо бере участь у спеціалізованих видах діяльності, а з іншого – діяльність кожного тим більше має особистісний характер, чим більше вона спеціалізована.

Поділ праці пояснює відмінності між індивідами, перетворення кожного в особистість. Усвідомлення того, що будь-яка людина залежить від іншої, що всі пов'язані єдиною системою суспільних відносин, яка є наслідком поділу праці, викликає у людей не тільки почуття залежності один від одного, а й розуміння свого зв'язку з суспільством, тобто соціальну солідарність.

Зв'язок між соціальною солідарністю і поділом праці, за Дюркгаймом, очевидний: друге є джерелом першої. Щоб поділ праці призводив до солідарності, недостатньо того, аби кожна людина мала своє заняття; необхідне, щоб це заняття їй підходило. Заняття різних людей (соціальних груп) тими чи іншими видами праці, необхідність виконання різноманітних функцій у цій сфері діяльності змушує людей солідаризуватися, об'єднуватися для підтримки нормального життя. Солідарність у розвиненому суспільстві – природний наслідок поділу виробничих ролей. Соціальна солідарність, за Дюркгаймом, моральне явище, що не піддається саме по собі ні точному спостереженню, ні тим більш вимірюванню. Але це не просто моральне явище. Соціальна солідарність – вищий моральний принцип, самоцінність, яка є універсальною, тому що визнається всіма членами суспільства.

Проте починається солідарність з доволі простих речей: громадяни мусять виконувати певні правила, бути законослухняними, поважати конституцію, поділяти національні цінності, тобто усвідомлювати свою громадянськість. Треба розуміти, що Дюркгайм вкладає у поняття «солідарність» широкий соціологічний зміст. Якщо у широковживаній лексиці солідарність це скоріше підтримка, то в соціологічній теорії Дюркгайма – загальний стан свідомості, що дозволяє людям (у тому числі різних класів, прошарків) об'єднуватися в суспільство. Відсутність солідарності може обернутися руйнуванням соціуму. Поширення солідарності є і політичною проблемою, і завданням політичних партій та урядів. *«Якщо вони прагнуть, –*

писав Е. Дюркгайм, – а вони і повинні прагнути – знищувати, наскільки можливо, зовнішні нерівності, то не тому тільки, що це чудова справа, але тому, що питання тут йде про їх існування. Бо вони можуть існувати тільки тоді, коли всі частини, які їх утворюють, солідарні, а солідарність можлива лише за цієї умови».

§ 8.6. Праця Е. Дюркгайма «Самогубство»

Праця «Самогубство: соціологічний етюд» вважається класичним соціологічним дослідженням, певним зразком для соціологів нової доби, де органічно пов'язані емпіричні спостереження з теоретичним дискурсом. Очевидно, французький соціолог обрав об'єкт для свого дослідження не випадково. Він на прикладі такого контраверсійного явища, як самогубство, що суперечить інстинкту самозбереження, намагався продемонструвати евристичні можливості нової соціології. Усі основні правила соціологічного методу, які Дюркгайм сформулював теоретично, були блискуче продемонстровані автором у процесі аналізу самогубства як соціального факту.

Самогубство досліджувалося соціологом насамперед не як індивідуальне, а соціальне явище. І хоча перша частина соціологічного етюду присвячена аналізу факторів позасоціального характеру, що призводять до самогубства, основна увага у книзі приділяється соціальним явищам і процесам, що ведуть до нього.

Дюркгайм зазначав, що відсоток самогубств залежить тільки від соціологічних причин і що кількість добровільних смертей визначається моральною організацією суспільства. Він говорив про те, що ненормальне зростання самогубств і загальний складний стан сучасних суспільств мають однакові причини. Велика кількість самогубств доводить, що цивілізовані суспільства знаходяться у стані глибокого перетворення, і свідчить про серйозність недуги – можна навіть сказати, що вимірюється статистикою суїциду.

Вчений звернувся до вивчення соціального середовища, вказуючи, що психологічні мотиви самогубств, які часто здаються їх причинами, представляють лише індивідуальне відображення загальних умов. Залишивши осторонь індивіда, як особистість, його мотиви і ідеї, Дюркгайм звернувся

до різних станів соціального середовища (релігійних вірувань, сім'ї, політичного життя, професійних груп тощо), під впливом яких, на його думку, змінюється відсоток самогубств. Досліджуючи соціальні факти, соціолог намагався визначити, який елемент або який їх аспект згідно з правилами соціологічного методу, і особливо з методом супутніх змін, найбільш тісно пов'язаний з відсотком самогубств.

Дюркгайм заглибився у статистику самогубств. Спочатку він порівнював коефіцієнти самогубств за критерієм віросповідання, і показав різницю поміж спільнотами католиків і протестантів. Статистичні дані свідчили, що протестанти вдаються до самогубства частіше за католиків. Як відомо, християнство (і католицизм і протестантські віровчення) засуджує суїцид, трактує його як гріховне діяння, провину перед Богом. То чому виникає різниця? Католицизм як більш стара, традиційна система вірувань і обрядів, характеризується порівняно з протестантизмом більшою цілісністю, силою переконань, непримиренністю до нововведень, які руйнують загальний дух. Це обумовлює більшу згуртованість релігійної групи католиків, а звідси, менший серед них відсоток самогубств. Протестантизм пов'язаний із занепадом традиційних вірувань, він проникнутий «духом вільнодумства» і критицизму. Його можливості об'єднувати віруючих є меншими, тобто сила механічної солідарності знижується, а звідси і зменшення стримуючої сили, яка впливає на свідомість потенційних суїцидентів.

Ця гіпотеза дозволила пояснити багато інших соціальних змінних, пов'язаних з ростом кількості самогубств. Об'єднує ці змінні ступінь соціальної інтеграції або соціального зв'язку індивідів. Сім'я, діти, національні визвольні війни, соціальні перевороти тощо є соціально інтегруючими факторами, які посилюють у суспільствах відчуття єдності. Кількість самогубств, очевидно, є величиною, що пов'язана зі ступенем інтеграції тих соціальних груп, до яких входить індивід. Якщо узагальнити, то можна висунути гіпотезу у дусі соціологізму: рівень суїциду пов'язаний зі щільністю соціальних зв'язків. Нормальній щільності відповідає і норма стосовно самогубства як соціального факту. Коливання щільності призводить до патологічних станів явища (як правило, відбувається різке зростання статистичних показників).

Еміль Дюркгайм склав класифікацію самогубств. Він виділив три види самогубств: егоїстичне, альтруїстичне, аномічне.

Егоїстичне самогубство створюється причинами, які обумовлюють віддалення індивіда від суспільства – розрив соціальних зв'язків, відсутність колективної підтримки, стан роз'єднаності, а це у свою чергу породжує почуття самотності, порожнечі, відчуття трагізму існування. Суспільна дезорганізація, втрата суспільних цілей послаблюють соціальні зв'язки, які прив'язують індивіда до суспільства, а отже, до життя. Егоїстичне самогубство, за спостереженнями Дюркгайма, більш розповсюджено серед інтелігенції у сфері розумової праці. Також сучасні статистичні дослідження знаходять прояви егоїстичного самогубства у групах пенсіонерів, безробітних, розлучених.

Альтруїстичне самогубство зустрічається тоді, коли особисті інтереси абсолютно поглинені соціальними, коли інтеграція групи настільки велика, що індивід перестає існувати як самостійна одиниця. До цього виду Дюркгайм відносить самогубство стариків і хворих у традиційних суспільствах, де існував обов'язок добровільного уходу з життя, коли людина стає зайвою для племені; самоспалення дружин після смерті чоловіків; самогубство рабів після смерті хазяїна; свідома смерть на війні заради перемоги; самогубство політиків, урядовців, офіцерів, які беруть на себе відповідальність та хочуть зберегти «добре ім'я». У всіх цих випадках людина позбавляє себе життя не тому, що вона сама хотіла цього, а в силу того, що вона повинна була так зробити, бо у неї був обов'язок. Якщо суспільство, підкреслював Дюркгайм, може примушувати деяких зі своїх членів до самогубства, то ця обставина говорить про те, що індивідуальна особистість у даному середовищі цінується дуже низько. В таких суспільствах особистість цінується так дешево, що замах проти неї з боку інших осіб викликає дуже слабку репресію. Цілком природно, що особистість ще менш захищена від колективних вимог; і суспільство, анітрохи не вагаючись, вимагає від неї через незначну провину припинення життя, яка так мало їм цінується. Характерним для даного типу самогубства є та обставина, що воно відбувається внаслідок того, що існує обов'язок. Такий різновид альтруїстичного самогубства Дюркгайм назвав обов'язковим альтруїстичним типом самогубства.

На прикладі самогубства Дюркгайм показує, як потрібно конструювати наукове поняття та виокремлювати соціальний факт з мережі близьких або схожих явищ. Ми бачимо, що вчений суттєво розширює зміст поняття, він включає і ті випадки, які на побутовому рівні не вважалися самогубствами, а трактувалися як «геройство», «самопожертва», «обов'язок».

Вчений вказує, що існує цілий ряд самогубств, де владна рука суспільства відчувається не так сильно, і в такому випадку самогубство носить більш факультативний характер. *Факультативне* альтруїстичне самогубство – це такий вид самогубства, який менш диктується суспільством. У всіх таких випадках людина позбавляє себе життя без явно вираженого примусу. Однак цей вид самогубства за своєю природою нічим не відрізняється від «обов'язкового». Хоча громадська думка формально і не диктує накласти на себе руки, але ставиться до самогубства прихильно. Якщо вважається чесною не берегти своє життя, то найбільшої похвали заслуговує той, хто йде з життя під впливом самого легкого приводу або навіть просто заради бравати. Самогубство у цьому випадку, говорив Дюркгайм, як би удостоюється громадської премії, яка діє на людину надихаючим чином, і позбавлення цієї нагороди має ті ж наслідки, хоча і в меншій мірі, як саме покарання. Те, що робиться в одному випадку для уникнення ганьби, повторюється в іншому з метою завоювання більшої поваги. Якщо з самого дитинства людина звикає дешево цінувати своє життя і зневажати людей, занадто до неї прив'язаних, то цілком неминуче, що вона накладе на себе руки під впливом самого незначного приводу. Цілком природньо, що людина без жодних зусиль вирішується на жертву, яка для неї так мало коштує. Так само, як і обов'язкове самогубство, явище це становить основну рису моралі суспільства. Такі суспільства можуть існувати лише за відсутності у індивіда будь-яких особистих інтересів, і тому необхідно, аби людина була вихована в дусі повного самозречення і самовідданості; звідси і беруть початок такого роду самогубства, у переважній своїй частині – добровільні. Як приклад такого самогубства Дюркгайм описав традицію японських чоловіків розпорювати собі живіт (традиція характеру або сепуку) з незначних приводів; більш того, влаштовувати дуелі, в яких

достойники змагатимуться не в мистецтві нанесення ударів противнику, а в моторності розпорювання собі живота своїми власними руками.

Аномічне самогубство зустрічається переважно під час великих суспільних потрясінь, економічних криз, коли індивід втрачає здатність пристосовуватися до соціальних перетворень, нових соціальних вимог і зв'язок з суспільством. Відсутність чітких правил і норм поведінки, коли стара ієрархія цінностей руйнується, а нова ще не склалася, породжує моральну нестійкість окремих індивідів. Ситуація, коли окремі індивіди швидко піднімаються вгору, інші втрачають своє становище в суспільстві, коли порушується суспільна рівновага, виникає ціннісно-нормативний хаос, сприяє збільшенню числа самогубств. Аномічне самогубство, як вважав Дюркгайм, зустрічається найчастіше в торгових і ділових колах за часів загальних економічних криз або внаслідок банкрутств і особистих трагедій на ґрунті грошей. Причина у неприборканому і потужному прагненні до наживи, яке, не зустрічаючи жорсткої регламентації, непомірно зростає, порушуючи моральну і психологічну рівновагу. Таким чином, ослаблення або відсутність суспільної регламентації, безладна, неврегульована суспільна діяльність лежить в основі аномічного самогубства.

Е. Дюркгайм зробив висновок, що егоїстичне самогубство виникає тому, що люди втрачають сенс у житті, альтруїстичне – викликається тим, що індивід бачить сенс життя на зовні, за межами власної особистості; аномічне – визначається кризою суспільства, а також безладною, неврегульованою людською діяльністю і супутніми стражданнями.

Висновки

1. Е. Дюркгайм став засновником французької соціологічної школи, навколо якої згуртувалися видатні французькі науковці (Марсель Мосс, Моріс Хальбвакс, Жорж Даві, Селестен Бугле та інші) і яка відігравала провідну роль у соціології у першій половині ХХ ст.

2. Дюркгайм виділив область інтересів соціології, яка відрізняється від інших наук, – соціальні факти. Саме соціальні факти він розглядав як предмет соціології. Вони характеризуються тим, що існують поза індивідуальною свідомістю та володіють примусовою силою. Соціальні факти не можна сплутати ні з органічними явищами, оскільки вони складаються

з уявлень та дій, ні з явищами психічними, що існують лише в індивідуальній свідомості та завдяки їй. Вчений розрізняв два типи соціальних фактів – морфологічні та факти колективної свідомості.

3. Французький соціолог виділив п'ять груп правил соціологічного методу, які необхідні для вивчення соціальних фактів: правила, що відносять до спостереження соціальних фактів; правила, що відносять до створення соціальних типів; правила, що відносять до розрізнення нормального та патологічного; правила, що пояснюють соціальні факти; правила щодо доказів.

4. Французький соціолог заклав основу сучасного функціоналізму, запропонував нові принципи пояснення соціальних явищ: соціологізм і функціоналізм. Соціологізм означає принципову вимогу: шукати причину існування того чи іншого соціального факту не у зовнішніх факторах, а у колі інших соціальних фактів. Функція соціального факту може бути лише соціальною, тобто вона полягає лише у створенні соціально корисних результатів.

5. Видатний вчений показав провідну роль суспільства у відносинах з особистістю. Суспільство – не проста сума індивідів, але система, утворена їх асоціацією, і являє собою реальність *sui generis*, яка наділена власними властивостями. Суспільство – це композиція різноманітних колективних ідей, вірувань, почуттів. Воно керує людьми, люди постійно відчують на собі його тиск. Суспільство повинно докладати зусилля для того, щоб стримувати біологічну природу людини, вводити її в певні рамки за допомогою виховання і освіти, моралі та релігії. В протилежному випадку виникає дезінтеграція суспільства й особистості, то, що визначається терміном «аномія». Аномія – це відчуття відсутності норм, що виникає у суспільстві, членів якого не тільки переконали, але і виховали бути законослухняними, проте не подбали створити для цього необхідні умови, перш за все, законодавчі.

6. Е.Дюркгайм акцентував увагу на прикладному характері соціології, про що свідчить його праця «Самогубство: соціологічний етюд». Основна увага в книзі приділяється соціальним фактам і процесам, що мають кореляційний зв'язок з поширеністю самогубства у суспільстві. Було виділено три види самогубств: егоїстичне, альтруїстичне, аномічне. Егоїстичне самогубство створюється причинами, які обумовлюють віддалення індивіда від суспільства – розрив соціальних зв'язків, відсутність колективної підтримки, стан

роз'єднаності. Альтруїстичне самогубство зустрічається тоді, коли особисті інтереси абсолютно поглинені соціальними, коли інтеграція групи настільки велика, що індивід перестає існувати як самостійна одиниця. Аномічне зустрічається переважно під час великих суспільних потрясінь, коли індивід втрачає здатність пристосовуватися до соціальних перетворень, нових соціальних вимог і втрачає зв'язок з суспільством.

7. Е. Дюркгайм показав, що соціальна солідарність знаходиться у тісному зв'язку з таким важливим соціальним явищем, як поділ суспільної праці. Соціальна солідарність – вищий моральний принцип, самоцінність, яка є універсальною, тому що визнається всіма членами суспільства. Існують дві форми солідарності – механічна та органічна. Кожному типу солідарності відповідає своя форма суспільства.

Контрольні питання і завдання для самостійної роботи

1. Що, за Е. Дюркгаймом, входить до предметної області соціології, які функції вона виконує, яку структуру має?
2. Які правила запропонував Дюркгайм для вивчення соціальних фактів?
3. Яку роль у суспільстві, на думку Е. Дюркгайма, виконують мораль і релігія?
4. Що таке аномія і чому вона виникає?
5. Чому Е. Дюркгайм вважав самогубство соціальною хворобою?
6. Які види самогубств виділив Дюркгайм та з якими соціальними чинниками вони пов'язані?
7. З яким соціальним явищем пов'язана солідарність у суспільстві та яким чином?
8. Чим механічна солідарність відрізняється від органічної?
9. Визначіть основні форми суспільств за Дюркгаймом та опишіть їх.

Література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон : пер.з фр. Г. Філіпчука. – К. : Юніверс, 2004.
2. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгайм : пер. з фр. – К. : Юніверс, 2002.
3. Дюркгайм Э. Метод социологии / Э. Дюркгайм Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. – М., 1996.

4. Дюркгайм Э. О разделении общественного труда / Е. Дюркгайм : пер. с фр. и послесловие Л.Б. Гофмана – М. : Наука, 1991.
5. История социологии : классический этап : учеб. для вузов / Г. Е. Зборовский ; Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования ХМАО. – Югры : «Сургут. гос. пед. ун-т» – 2-е изд., испр. и доп. – Сургут и [др.] : РИО СурГПУ, 2014.
6. Попов А. С. Эмиль Дюркгайм : портрет социолога. К 150-летию со дня рождения // Общественные науки. Социология. – 2008, – №2.
7. Jones Robert Alun. Emile Durkheim: An Introduction to Four Major Works. Beverly Hills, CA: Sage Publications, Inc., 1986.
8. LaCapra Dominick Emile Durkheim: Sociologist and Philosopher Printed in the United States of America Published The Davies Group, Publishers Aurora, Colorado. 2001.

Глава 9. МАКС ВЕБЕР – ЗАСНОВНИК МІКРОСОЦІОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМИ

- 1. Макс Вебер як людина і науковець.*
- 2. Мікросоціологічна парадигма Макса Вебера: елементи соціологічної теорії.*
- 3. Капіталістичне суспільство очами Вебера.*
- 4. Політика, влада, панування у поглядах М. Вебера.*

§ 9.1. Макс Вебер як людина і науковець

Макс Вебер належить до числа класиків соціології, що зумовили шляхи розвитку соціології у ХХ ст. Основні риси його особистості як вченого тісно пов'язані з подіями другої половини ХІХ ст.

Макс Вебер

Карл Еміль Максиміліан Вебер народився у місті Ерфурті (Тюрінгія, Пруссія, пізніше – Німеччина) 21 квітня 1864 р. у забезпеченій буржуазній родині, що відігравала значну роль в економічному житті країни, майбутньої Германської імперії.

Батько був відомим політичним діячем, прихильником канцлера Бісмарка, членом націонал-ліберальної партії, від якої він обирався у прусський ландтаг, а пізніше у імперський парламент – рейхстаг. Його мати була глибоко релігійна особа, що сповідувала кальвінізм. Завдяки батькам, у домі яких бували найвідоміші люди того часу, Макс Вебер мав добру нагоду особисто познайомитися з представниками інтелектуальної еліти Німеччини, – вченими, політиками та письменниками, що відбилося на процесі розвитку світогляду майбутнього соціолога.

У дитинстві Макс Вебер серйозно хворів (на менінгіт), це впливало на формування характеру та коло спілкування. Він багато читає й захоплюється творами Лютера, Макіавеллі, Канта та Шопенгауера. У 1882 р., після закінчення гімназії, Вебер вступає на юридичний факультет Гейдельберзького університету, де вивчає право, історію та теологію. Цей період його

студентського життя збігається з періодом піднесення у суспільстві, пов'язаного з об'єднанням німецьких земель та відбудовою Германської імперії. У дев'ятнадцятирічному віці, відклавши навчання, він добровільно вступає в армію, де один рік проходить службу та отримує офіцерське звання. Після чого Макс Вебер продовжує навчання у Берлінському та Геттінгенському університетах, яке завершується блискучим захистом дисертації, присвяченої історії торгівельних товариств у середньовіччі. Проте наукові дослідження на певний час відкладаються: Макс Вебер випробовує себе в адвокатській діяльності.

Але наукове покликання перемагає прагнення до правничої та політичної діяльності, 1891 р. він обіймає посаду приват-доцента Берлінського університету та готує нову дисертацію, що присвячується питанню аграрної римської історії та її значенню для державного та приватного права. Її захист мав великий успіх, видатний діяч історичної науки того часу Теодор Mommsen висловився з цього приводу так: «Коли я буду змушений зійти у могилу, я з радістю скажу, нікому, окрім високоповажного Макса Вебера: сину мій, ось мій спис, який став занадто важким для моєї руки». Але символічний «спис» видатного історика не знадобився дисертанту, оскільки молодий вчений знаходить свій науковий інтерес в економіці, праві, філософії та соціології.

Пізніше Макс Вебер працює професором в університетах Фрайбургу (з 1894 р.) та Гейдельбергу (з 1896 р.), де стає блискучим лектором – улюбленцем студентів. Навчання, а потім і праця у Гейдельбергу мали суттєві наслідки для формування світогляду молодого вченого. В місцевому університеті на той час склалася дуже своєрідна філософська школа, лідерами якої були Дільтей і Ріккерт. Вони виступали з позицій критики позитивізму як методології соціально-гуманітарних наук. Нагадаємо, що до цього моменту соціологія розвивалася на базі позитивістських і матеріалістичних настанов, джерелом яких були погляди О.Конта і К.Маркса. Німецькі філософи створювали методологію *наук про культуру* (усі не точні дисципліни, що вивчають поведінку людини у суспільстві) і заперечували можливість використання методів, властивих природничим дисциплінам, стосовно дослідження поведінки людини. Замість відомих постулатів спостереження

«зовнішніх» фактів Вільгельм Дільтей та Генріх Ріккерт рекомендували соціальним дослідникам занурюватися у суб'єктивний світ людей, спостерігати мотиви, досліджувати сенси і цінності, тобто «розуміти» поведінку зсередини. М.Вебер, відштовхуючись від цих загальних ідей, відкрив нову сторінку у світовій соціології, коли умовно кажучи «спустився» з рівня макро-соціології до проблем мікросоціології, і зробив предметом соціологічної науки «суб'єктивний сенс людської дії». Фактично у науці він стає антиподом соціологічних ідей Е.Дюркгайма, але це не викривило соціологічну науку, а розширило її методологічний апарат. Від Дюркгайма і Вебера, що писали свої роботи фактично в один час, беруть свій початок дві основні парадигми сучасної соціології, конкуренція яких збагатила теоретичну соціологію.

М. Вебер, не зважаючи на серйозні проблеми у родині (тяжка сварка з батьком) та поганий стан здоров'я (психічний розлад, депресія та тимчасова втрата працездатності), згодом розпочинає роботу над книжкою, що стане культовою – «Протестантська етика і дух капіталізму», та публікує її у 1904–1905 рр. У цей же час він відвідує США, де мав нагоду читати лекції у Сент-Луїсі (1904 р.). До початку Першої світової війни він встигає видати важливі праці: «Об'єктивність соціально-наукового й соціально-політичного пізнання» (1904), «Критичні дослідження в області логіки наук про культуру» (1906), «Сенс «свободи від оцінки» у соціологічній та економічній науці» (1913). Коло наукових інтересів Макса Вебера було значним, він займався історією господарства, права, релігії, мистецтва; вивчав природу сучасного капіталізму, проблему урбанізації; створював методологічне підґрунтя «розуміючої» соціології.

Значною подією у житті М.Вебера став установчий конгрес Німецького соціологічного товариства (січень 1909 р.), на якому він увійшов до президії разом з Фердінандом Тьоннісом, Вернером Зомбартом та Георгом Зіммеlem. Саме тоді Макс Вебер уперше назвав себе соціологом. Разом із Вернером Зомбартом він стає редактором німецького соціологічного журналу «Архів соціальної науки і соціальної політики».

Поразка Німеччини у Першій світовій війні (під час якої М. Вебер працює керівником військового шпиталю) та проголошення республіки замість монархії, гостра політична боротьба між «червоними» і «білими» знову

повертають його до наукової роботи. Поєднуючи її з викладацькою роботою у Віденському університеті (Австрія) він готує та публікує свої видатні наукові праці, які відображують його життєве кредо: «Політика як покликання та професія» (1919) і «Наука як покликання та професія» (1920). У Віденському університеті читає лекції під кутом критики матеріалістичного розуміння історії, отже, він полемізував з марксизмом, що набув значного поширення у лівих колах тогочасних інтелектуалів. Головне, що намагався донести аудиторії німецький вчений – культура, духовна сфера, зокрема, панівна релігія мають на суспільство не менший вплив, ніж економіка та розвиток способу виробництва.

Пізніше, після повернення на батьківщину, він працює у Мюнхенському університеті, і одночасно приймає активну участь у політичному житті країни – створює Демократичну партію, намагається її очолити, але зазнає поразки, що завдало йому болю. Проте до останнього не полишає наукової праці. З 1916 по 1919 рр. друкує одну з головних своїх праць – «Господарська етика світових релігій». Вже після його смерті виходить друком «Господарство і суспільство».

Макс Вебер помер від пневмонії 14 червня 1920 р. у Мюнхені та був похований у Гейдельберзі. Проте, його слава вченого-соціолога після смерті набула світового масштабу. Це сталося завдяки відомому американському соціологу – Толкотту Парсонсу, який переклав на англійську мову «Протестантську етику і дух капіталізму», а потім у своїй найважливішій роботі «Структура соціальної дії» – популяризував погляди німецького вченого.

Наукові здобутки Макса Вебера складаються з багатьох теорій, гіпотез та тез, що дотепер по-різному інтерпретуються фахівцями. Багато категорій і понять, що були введені ним до наукового обігу й до нашого часу використовуються сучасними соціологами, виступають свого роду запобіжником вузькодисциплінарності та національної обмеженості.

§ 9.2. Мікросоціологічна парадигма Макса Вебера: елементи соціологічної теорії

Методологія Вебера базується на ідеях *антипозитивізму* та визнання людини головним чинником соціального життя і соціальної історії. Це був не просто внесок у теорію або її розвиток, а докорінний розворот соціологічної думки у новий напрям мислення. Важливу роль у цьому відіграють його наукові праці: «Об'єктивність» соціально-наукового і соціально-політичного пізнання» (1904 р.), «Про деякі категорії соціології розуміння» (1906 р.) та «Основні соціологічні поняття» (1920 р.). Він рішуче виступав проти намагань трактувати поняття соціальних наук як таких, що є копіями об'єктивної реальності. Заперечує спроби ототожнювати поняття і методи, що використовуються у гуманітарних науках, з тими методами й поняттями, які застосовують науки точні (математика, фізика тощо). Отже, це означало розрив з науковою традицією, яка базувалася на ідеях єдності картини світу, де соціальні системи (суспільства) були продовженням фізичних і біологічних світів. Соціальні науки мали тепер отримати власний методологічний фундамент. Німецький соціолог узявся за виконання цього історичного завдання.

Головними новаціями Вебера можна вважати:

- Вчення про наукові категорії, або «чисті ідеальні типи».
- Внесення до соціологічного дискурсу поняття цінності та соціокультурного підходу до вивчення емпірично спостерігаємих явищ.
- Розвиток методу «розуміння», який мав посісти в соціології місце головного інструменту дослідження соціальної поведінки.
- Теорію соціальної дії.
- Вчення про соціальні відношення та очікування.
- Вчення про соціальні утворення, що базоване на різних типах соціальної дії.
- Теорію соціальної стратифікації, яка базується на трьох чинниках нерівності: економічний фактор, доступ до влади, статус у суспільстві.

Вчення про «чисті ідеальні типи»

Що таке наукове поняття? Для Е.Дюркгейма – це фрагмент соціальної реальності, який набув логічного вербального вираження у формулі, яку запропонував вчений-соціолог. Поняття відображає реальність. Для Вебера – це засіб мислення, який дозволяє узагальнювати емпіричні факти та спрощувати множинність подій соціального життя. «Соціальні факти» Вебер не вважав реальністю. «Держава», «нація», «клас», «суспільство» й інші «тотальності» не існують як такі, а є лише категоріями, інструментами раціонального мислення. Соціологія, використовуючи певні загальні принципи та категорії, не повинна називати таку практику типовою, оскільки прагнення до узагальнення не може бути головною ціллю соціології, бо несе загрозу збіднення змісту внаслідок розвитку тенденцій до абстрагування.

За Вебером, реальними є люди, їх дії та взаємодії, мотиви вчинків, емпіричні факти, які можна візуально спостерігати. У своїй науковій праці «Основні соціологічні поняття» він писав: *«У соціології такі поняття як «держави», «кооператив», «феодалізм» й тому подібні... означають категорії певних типів людської взаємодії, й її завдання полягає в редукації їх до «зрозумілої» дії, а саме до дії одиничних індивідів, що беруть участь у взаємодії»*. Отже, поняття «держави» у врешті-решт охоплює дії певних людей – політиків, службовців, військових, прокурорів тощо, що певним чином взаємодіють поміж собою або з іншими громадянами країни. Саме тому в наукових роботах М.Вебера ми не знаходимо характеристик чи аналізу «розгорнутих» соціальних структур, інститутів. Це принципова теоретико-методологічна позиція видатного науковця, який наголошував, що соціолог має справу не з сутністю соціального явища, а тільки з «умовами й результатами певного типу групової соціальної дії» (Теорія ступенів і напрямків релігійного неприйняття світу», 1920 р.).

Разом з тим, М. Вебер наполягає на можливості використання широкого узагальнення (генералізації) отриманих дослідником фактів за умов зведення елементів дійсності до їх причин, але своє завдання в галузі соціальних наук він убачає у тому, щоб зрозуміти реальне життя у його різноманітті, а не в апіорних конструкціях вчених.

М.Вебер наполягав на тому, що категорії соціальних наук безпосередньо не є адекватними реальності, а виступають як *мисленні конструкції*, за допомогою яких в процесі дослідження суспільства визначаються напрямки аналізу, здійснюється узагальнення емпіричних фактів. Такі теоретичні конструкції він назвав *«ідеальними типами»*, вони відображають лише загальні риси певних соціальних процесів та явищ. Ідеальні типи – уявні конструкції, які мають «евристичний характер та є необхідними для визначення цінності явища». Наприклад, поняття «капіталізм» – це типовий ідеальний тип. У визначенні змісту цього поняття ми намагаємося схопити щось дуже суттєве з певних видів економічної діяльності, які дуже різняться у країнах світу. Власне «капіталізмів» стільки, скільки є реальних ринкових економік у країнах світу. Ми абстрагуємося від реальності, конкретних фактів і емпірики, тому можемо говорити про «чисті ідеальні типи», обираємо кілька загальних ознак і стверджуємо, що, наприклад, у Таїланді, Україні, Франції – капіталістична економіка або «капіталізм». Це за умови, що усі згадані економіки та види господарської діяльності містять обрані ознаки або критерії капіталізму. Насправді, існують дуже різні і відмінні емпіричні реальності, несхожі люди, ситуації, традиції тощо.

Вебер попереджає, що такі уявні конструкції не існують у дійсності й тому він використовував ще один термін для їх позначення – «утопії». Тобто ідеальні типи, як теоретичні моделі, спираються на знання емпіричних фактів. Але цього недостатньо, щоб віддзеркалювати дійсність. Поняття «ідеальний» не повинно вводити в оману, воно, як правило, відображає мету або уявлення про ідеальний стан. Наприклад, ринкова економіка в кожній країні має свої обмеження і історичні особливості. Втручання держав, фінансових інституцій, законодавства в економіку не збігаються в різних країнах. Отже, «ринкова економіка» є утопією у веберівському розумінні слова або моделлю, до якої можна прагнути або заперечувати (в комуністичних країнах).

Разом з тим Вебер попереджає, що не варто ототожнювати ідеальний тип і гіпотезу, що висувається з метою дослідження якогось явища. Гіпотеза вимагає перевірки; ідеальному типу вона не потрібна, бо дійсність порівнюється з поняттям тільки для того, щоб з'ясувати, наскільки вона відрізняється від створеної дослідником ідеально-типової конструкції.

Вчений визначає, що ідеальні типи створюються за певною логікою. Він ставить перед собою запитання: що мало відбутися, якби явище, що досліджується, або певний процес, розвивалися б у тому чи іншому напрямку? З цією метою він, наприклад, моделює ситуацію паніки на біржі та в її контексті з'ясовує: якою би була поведінка гравців на біржі, якщо б вони не піддалися сильним емоціям та діяли абсолютно холоднокривно, зі знанням справи? Використовуючи «ідеальний тип» поведінки у такій ситуації, М. Вебер аналізував те, яких змін зазнали дії біржових гравців під впливом жаху та відчаю на їх діяльність. Так можна б було сконструювати поняття «біржова паніка».

Макс Вебер застерігає від використання ідеальних типів як обов'язкових зразків, що може підмінити мету пізнання. Отже, ідеальний тип не є «священною річчю», це лише засіб, аби за його допомоги крок за кроком просуватися до розв'язання дослідницького завдання. Ідеальні типи мають бути мотивованими (ідеальна конструкція має відповідати актуальним завданням, що ставить наука), також наскільки це можливо – адекватними, певною мірою об'єктивізованими. Наукова цінність таких ідеальних типів має визначатися тільки на засадах застосування критерію, а саме ступеня пізнання «конкретних явищ культури у їх взаємному зв'язку, їх причинній обумовленості та значенні».

Вчення про цінності та позицію соціолога щодо ціннісних контекстів

М. Вебер був чи не першим соціологом, який звернувся до *цінностей* як базового елементу культури та важливої складової індивідуальної свідомості. Цінність речі, соціального явища можуть мотивувати дослідника при виборі об'єкта спостереження. М. Вебер, на відміну від підходів Е. Дюркгайма та Ф. Тьонніса, передбачав, що конструювання «ідеального типу» відбувається на засадах певних ціннісних уподобань дослідників, на підставі того культурного значення, яке має об'єкт у суспільстві. При цьому цінність, яку розглядає дослідник, повинна бути вільною від емоційного забарвлення, не схвалюватися ним або засуджуватися. Дослідник констатує, що певна дія людини, традиція, соціальне явище у даному культурному контексті має певну цінність.

Цінності – не константи, вони є відносними, бо кожне суспільство і культура вибудовують власні шкали цінностей. Соціолог мусить на це зважувати у процесі розуміння логіки соціальних дій. Наприклад, людські жертвоприношення були дуже поширеними у стародавньому світі, в американських цивілізаціях ацтеків, майя, інків вони розглядалися як першорядні цінності, бо без цих кривавих ритуалів боги мали б розсердитися і відвернутися від народу. У пожертву богам приносилися тисячі людей, їх кров мала умилювати вищі сили, і це було важливою складовою культури того часу. У сучасному світі будь-яке вбивство людей є тяжким злочином, жодні релігійні мотиви тут не беруться до уваги, бо сьогодні людина є вищою цінністю. Чи може соціолог підходити до розгляду факту жертвоприношень у древніх цивілізаціях з позицій сучасності, засуджуючи діяння правителів і жерців майя? Ні, це буде проти принципу об'єктивності процесу пізнання. Соціолог має зрозуміти сенс дій людей того далекого часу, вивчивши культурні традиції, систему цінностей, релігійні уявлення. Це означає зануритися у ціннісний контекст епохи, зрозуміти соціальні дії, але бути вільним від оцінок.

Отже, дослідницька діяльність стає неможливою без урахування культурних контекстів, а вони завжди мають суб'єктивне забарвлення. Вебер у цьому питанні відходить від лінії Конта та інших соціологів, які намагалися будь-якою ціною зробити соціологію позитивною наукою і заради цього виривали об'єкти соціальної науки з культурного контексту. Від Вебера та його праць у соціології стверджується соціокультурний підхід, який у XX ст. максимально розвинув П.Сорокін, зокрема, в чотиритомній праці «Соціокультурна динаміка».

За Вебером, цінність дає можливість людині упорядковувати свої думки та бажання, орієнтуючись на цінності, людина може визначати певні життєві цілі. Вона не може бути правильною або неправильною, поганою або доброю. Проте вона дає людині можливість упорядкувати свої бажання, думки та прагнення. Цінність має розглядатися тільки як форма, завдяки якій люди організують своє життя, одночасно соціолог має уникати її морально-етичного або естетичного змісту, аби залишатися об'єктивним.

Цінності необхідні для визначення цілей, що ставляться людиною перед собою, бо вони вказують на щось бажане та потрібне для забезпечення необхідного рівня життя. Якщо цінності, як на те вказує М. Вебер, не використовуються для вибору напрямку діяльності при досягненні бажаного, вони можуть перетворитися на норми, що складають підстави соціального порядку.

Неабияку значущість проблема цінності набуває у зв'язку з ціннісним вибором вченого-дослідника, коли питання формулюється як вибір наукової позиції, вільної від суб'єктивізму. При цьому вчений як будь-який індивід має право на власну політичну або етичну позицію, але він не може переносити її на оцінення явища, історичної особи чи процесу, які ним досліджуються власні уподобання. Це обов'язок дослідника, науковця, який прагне істини. Враховуючи це та власний політичний досвід, Макс Вебер попереджає, що там де вчений-дослідник припускає змішення наукових та практичних цінностей, вже не може бути місця повному, науковому, об'єктивному розумінню соціальної дійсності. Таким чином, позиція дослідника має бути наступною: 1) відбір соціального явища з урахуванням його цінності в контексті суспільних інтересів; 2) дослідження явища за умов об'єктивного підходу та нейтральної позиції (свобода від оцінок) з використанням «ідеальних типів», які конструюються вченим як засіб для просування до цілі роботи; 3) урахування культурного контексту, в який є занурений об'єкт дослідження, вивчення цінностей, що зумовлюють певний тип поведінки людей відповідно до епохи, типу суспільства, панівної релігії тощо.

Вчення про «розуміння» як метод соціологічного дослідження

Метод соціології, за Вебером, мав бути адекватним людині, яка відрізняється від фізичних речей тим, що має розум, волю, емоції, керується потребами і цінностями. Фізичний детермінізм не може бути використаний у буквальному розумінні стосовно людей. Отже, соціологічна теорія М. Вебера активно застосовує категорію **«розуміння»**. В історію соціології теорія М. Вебера увійшла як «соціологія розуміння». «Розуміння» предмету соціологічного дослідження відокремлює соціологічну науку від природознавчих наук, що і було методологічним завданням німецького

соціолога. Хоча, з іншого боку, повністю розірвати метод соціології з ідеєю детермінізму Веберу не вдалося. Розуміння тих чи інших зв'язків, що були виявлені в поведінці людей, завжди необхідно контролювати за допомогою методів каузального пояснення, тобто з'ясування причинно-зумовлених зв'язків.

Як початковий пункт соціологічного дослідження він розглядає поведінку індивіда, але метою такого дослідження має стати доведення того, що «розуміюча» соціологія «розглядає окремого індивіда та його дію як первинну одиницю або «атом». При цьому індивід презентує собою верхню границю осмисленої поведінки, оскільки саме індивід є її постійним носієм.

Соціологія, за М.Вебером, має прагнути до розуміння не тільки людської поведінки, а, насамперед, її сенсу. Він вважав, що саме з такої позиції, що відображує корінні інтереси індивіда, слід розглядати, як суспільство у цілому, так й будь-який соціальний інститут у вигляді держави, правової системи, сім'ї тощо. У центрі уваги соціолога повинно бути те, що має найважливіше значення для людини, те, що впливає на її поведінку та діяльність. Гаслом соціології стає: «Зрозуміти сенс вчинків людини», тобто соціолог має, передусім, з'ясовувати, яке значення та який глибинний сенс людина вкладає у свою поведінку.

Вчення про соціальну дію

Виходячи з цього, об'єктом соціології у широкому значенні виступає соціальна дія, а вивчення мотивів поведінки перетворюється на предмет науки. Макс Вебер розглядає соціологію як науку, що прагне зрозуміти соціальну дію, та за цих підстав має пояснювати перебіг її процесів, вплив на соціальне життя. «Дією» він визначає будь-який вчинок людей, де простежується певний суб'єктивний смисл. А «соціальною дією» вчений називає таку поведінку, яка відповідно до сенсу, закладеному в неї діючим або діючими суб'єктами, спрямована на поведінку інших та орієнтована на них у своїх проявах. При цьому він підкреслював, що спосіб яким здійснюється дія або система дій має бути «поведінкою, адекватною смислу».

Таким чином, соціальною **визнається поведінка, що спрямована або орієнтована на інших**. Отже, за Вебером, існує три ознаки (критерія) соціальної дії:

- Певний фізичний стан, діяльність людини або вимушена бездіяльність, якщо вона зумовлена соціальними обставинами (наприклад, розвідник, що причаївся у траві і не хоче себе виявити для ворога).
- Суб'єктивний сенс дії, осмисленість вчинка, ступінь раціональності поведінки, тобто дія має усвідомлюватися індивідом, плануватися тощо.
- Орієнтація на інших людей або соціум у цілому, що у підсумку породжує соціальні стосунки і відносини.

Основними компонентами соціальної дії М. Вебер визначає цілі, засоби діяльності та норми. Це можна розглядати як внутрішню структуру поведінкових актів.

Разом з тим, соціальна дія визнається М. Вебером і як певний ідеальний тип. Він позначає доволі різні за мотивацією поведінкові акти, і закономірно постає питання щодо типологізації явища. Німецький вчений визначає критерієм для виокремлення типів соціальної дії *міру раціональності*. Спираючись на цей критерій, він побудував типологію соціальних дій, де градація типів соціальної дії враховує реальну осмисленість дії з точки зору розрахунку цілей та засобів. Вебер розглядає чотири типи соціальної дії:

- **Цілераціональна дія** – має найбільший ступінь раціональності. Вона характеризується оптимальними взаємними відносинами між ціллю, яка досягається у процесі дії, засобами, що застосовує суб'єкт дії, та нормами, які регулюють увесь процес. Прикладом такої дії можуть слугувати дії у сфері капіталістичної економіки, де для досягнення цілі потрібно знайти оптимальне співвідношення між існуючими нормами економічної поведінки та наявними можливостями для цього у вигляді різноманітних інструментів – грошей, кредитів, калькуляції собівартості, зниження витрат тощо. Така дія може виражати егоїстичні інтереси суб'єкта, прагнення задовольнити особисті потреби, досягнути бажаних цілей.

- **Ціннісно-раціональна дія.** Цей тип характеризується переважно збільшенням впливу на процес соціальної дії норм, що встановлюються на засадах, прийнятих у суспільстві. Наприклад, коли власник капіталістичного підприємства приймає участь у благодійних акціях, встановлює стипендії обдарованим митцям і молодим науковцям, робить пожертви на церков, музеї,

освітні установи тощо, оскільки норми поведінки у суспільстві схвалюють таку поведінку. Ціннісно-орієнтована поведінка, перш за все, має пов'язуватися зі свідомою та плановою орієнтацією не на досягнення якоїсь мети, а на особисте розуміння обов'язку, уявлень про честь та гідність, оскільки формується на свідомому виборі. Система цінностей тут грає роль мотивуючого фактора.

▪ **Традиційна дія** – здійснюється за звичкою, певним трафаретом, за встановленими правилами і традицією. Вебер вважав, що традиційна дія може бути віднесена до соціальних дій з певними застереженнями, оскільки вона часто відбувається поза межами осмислення. При цьому осмислення ситуації, у якій відбувається традиційна поведінка, можливе у двох випадках: відмова від традиційної поведінки під впливом надзвичайних обставин або свідоме виправдання традиційності з прагматичних міркувань. Частіше за все традиційна дія – це певна послідовність, навіть система «автоматизованих» поведінкових реакцій на звичайні подразники, що виникли у зв'язку з раніше засвоєною настановою. Такий характер притаманний поведінці більшості людей у звичайних для них умовах життя. Наприклад: традиція на Різдво «підказує» готувати та дарувати подарунки; до літніх людей потрібно ставитися з повагою; виявляти доброзичливість по відношенню до дітей тощо.

▪ **Афективна дія**. Цей тип соціальної дії характеризується домінуванням емоційної складової. Частіше за все вони відбуваються за межами «усвідомлення» та виникають як реакція на незвичні та несподівані подразники. Афективна дія виникає за рахунок невідповідності або протиріччя цілей та засобів, які використовуються для їх досягнення. Така поведінка має найнижчий рівень раціональності, як, наприклад, поведінка індивідів у збудженому натовпі, упродовж паніки, під впливом потужних емоцій гніву або радості.

У чистому вигляді типи соціальної поведінки зустрічаються рідко. Частіше за все мова йде про певне тяжіння до того чи іншого типу на тлі різноманіття форм соціальної поведінки. Можливе й непомітне перетікання одного типу в інший. Наприклад, коли свідомий вибір індивіда орієнтований на цінність, то поведінка буде ціле-раціональною щодо засобів. Але, якщо індивідом здійснюється ранжування цілей у певну шкалу за критерієм їх

цінності і він послідовно їх досягає, то мова може вестися про ціннісно-орієнтований тип соціальної дії.

В інтересах використання категорії «соціальна дія» слід виконувати певну умову, а саме: вона повинна бути узагальнюючою абстракцією. Саме для цього Вебером була проведена (вже розглянута нами) типізація соціальних дій, і з урахуванням виконаного він визначав їх як узагальнену середню величину масової поведінки та її мотивів.

Слід також звернути увагу на те, що веберівські категорії «розуміння» та «соціальна дія», виступаючи як усереднені та узагальнені величини, тісно пов'язані між собою, оскільки, за словами вченого, це – «усереднений» смисл дії, що приблизно розглядається. За таких умов, типологія соціальних дій являє собою ідеально-типове зображення «усереднених», а тому «зрозумілих» засобів поведінки, типових поведінкових моделей, що зазвичай реалізуються людьми у типових умовах.

Вчення про соціальні відносини та очікування

Виходячи зі змісту соціальної дії, як такої, що передбачає певну реакцію тих людей, на яких вона орієнтована, Макс Вебер запропонував для використання нову наукову категорію – **«соціальні відношення»**. Під ними він розуміє «поведінку декількох людей, співвіднесену за своїм смислом одне до одного». У статті «Основні соціологічні поняття» він зауважує, що обов'язковою умовою визначення поняття «соціальних відносини» є те, що воно «повністю та виключно полягає у можливості того, що соціальні відносини будуть мати доступний (осмисленому) визначенню характер. Так, до соціальних відносин ми можемо зарахувати – боротьбу, конкуренцію, співпрацю, ворожнечу, добросусідство тощо. Оскільки соціальні відносини мають тенденції повторюватися та відтворюватися, Максом Вебером використовуються й такі поняття як «мораль» та «звичаї».

Якщо «мораль» він трактує як звичку вчиняти у певній ситуації саме так, а не інакше, то «звичаї» він розуміє, як мораль, що укорінюється на довгий час та обумовлюється цілераціональною орієнтацією окремих індивідів на однакові очікування. Вебер уводить до наукового апарату сучасної соціології важливий науковий термін – **«очікування»** (експектації). В мікросоціологічній парадигмі цей термін відіграє провідну роль, бо є складовою теорій соціальних відносин

та соціального порядку. Яким чином відбувається орієнтація соціальної дії на інших, тобто соціум? Індивід, що діє або планує свої дії, мусить урахувати очікування інших щодо власної поведінки. Отже, наприклад, пасажир має взяти до уваги, що кондуктор або водій транспортного засобу очікує від нього оплати за проїзд. У таких ситуаціях виникає ефект «очікування очікування», коли людина, яка ще тільки планує стати пасажиром, має очікувати очікування кондуктора, отже, має заздалегідь піклуватися про гроші у гаманці. Чи може людина не враховувати очікування інших? Так, у реальному житті це трапляється, але така особа стає девіантом, вона порушує соціальний порядок, може наразитися на санкції, зазнати покарання за свавільні дії.

Регулярні соціальні відносини значною мірою посилюються, якщо вони орієнтовані на легітимний порядок. Легітимний порядок створюється за умов, коли індивіди чітко орієнтуються на певні норми (правові, моральні, етичні тощо). Легітимним соціальний порядок може визнаватися індивідами у трьох випадках:

- коли вони переконані у тому, що даний порядок базується на дотриманні принципово важливих цінностей, тобто є ціннісно-раціональним;
- коли вони виходять з міркувань, базованих на релігійних догмах, та сприймають його конче необхідним для виконання;
- коли вони керуються лише власними емоціями, що характеризуються силою та яскравістю протікання, тобто афективно.

Вебер, окрім внутрішніх механізмів легітимізації порядку, у соціальних відносинах виокремлює й зовнішні чинники. Вони полягають у тому, що легітимізація може відбуватися за рахунок очікування специфічних зовнішніх наслідків, якщо певні індивіди не діятимуть відповідно до встановленого порядку. Такі очікування складаються з двох типів. Перший – це очікування певних санкцій або засудження з боку членів соціальної групи, до якої входить індивід. Другий з них – очікування того, що не виконання встановлених правом норм обумовлює активну діяльність спеціальної групи людей, яка має повноваження від суспільства примушувати індивіда до дотримання встановленого правом порядку.

Вчення про соціальні утворення

До числа елементів соціальної теорії Макса Вебера належать також його ідеї щодо «соціальних утворень». На засадах перебігу соціальних дій відбувається інтеграційний процес, який обумовлює утворення двох типів

соціальних об'єднань, що мають різний характер відповідно до домінуючої мотивації об'єднання.

Перший – *об'єднання суспільного типу*, до якого належать ті члени, що мотивовані до соціальних відносин з іншими членами спільною зацікавленістю. До числа варіантів об'єднань даного типу він включав, по-перше, так звану *«цільову спілку»*. Кожний агент «цільової спілки» очікує, що інші члени спілки будуть діяти відповідно до укладених домовленостей та виходити саме з цього під час раціональної орієнтації власної поведінки. По-друге, об'єднання, що отримало від М. Вебера назву *«підприємство»*. Вважалося, що члени такого об'єднання мають керуватися, як і члени «цільової спілки», цілераціональними мотивами, але на «підприємстві» має бути певний адміністративний орган, на який покладаються функції керівництва.

Другий тип соціального об'єднання може бути названий *«громадським»* (від терміну – «громада»). В основі таких об'єднань лежать відчуття, переживання приналежності до тієї чи іншої спільноти, спільна ідентичність. При цьому мотивація у такому випадку може бути афективною або традиційною.

Вебер вказує, що індивід може приймати участь як член у діяльності об'єднань, як «суспільного» типу, так і «громадського». Проте, продовжуючи пошук варіантів об'єднань, він вказував, що до тих утворень, які виникають на основі згоди, можуть бути віднесені й так звані «інститути». Вони відрізняються від попередніх тим, що замість добровільного членства, «інститути» передбачають включення індивідів незалежно від власного бажання або особистої згоди. Тут вирішальну роль відіграють об'єктивні дані. Саме такі дані, на основі яких людина відноситься до тієї або іншої держави, церкви тощо.

Цілком зрозуміло, що це лише схема, а в дійсності перехід до об'єднань такого типу є дуже складним та невизначеним. При цьому складність обумовлюється протиріччям між такими поняттями як «згода» та «боротьба», і саме це призвело до того, що абсолютна більшість «цільових спілок» та «інститутів» виникла не на засадах домовленостей, а за рахунок насильницьких

дій. Тобто у тих чи інших умовах з'являлися певні групи людей, які були здібні впливати на дії інших членів, спрямовувати загальний у бажаному напрямку.

На відміну від марксистських поглядів на ці процеси, що пояснювали боротьбу дією політико-економічного чинника, веберівська позиція полягала у наданні пальми першості природним якостям індивідів, які прагнули нав'язувати свою волю іншим за рахунок застосування фізичної сили у процесі конкурування за власність.

Вчення про класи та соціальну стратифікацію

М.Вебер у процесі полеміки з Марксом суттєво розширив горизонт соціологічної науки, оскільки увів до теорії стратифікації поряд з уже відомим економічним критерієм ще два чинники нерівності – владу і престиж позиції або статус.

М.Вебер повністю не ігнорував роль економічного чинника у процесі пошуку відповіді на питання про причини розподілу людей на різні соціальні страти. Він убачає в економічних факторах певну логічну передумову для такої диференціації, а потім доходить висновку, що головним чинником утворення класів виступає економічний інтерес та наявність або відсутність власності. При цьому боротьба між класами важлива не стільки сама по собі (як прояв політичного життя), а, насамперед, як середньо-типова реакція на економічні стимули. Цілком можливо, що саме для цього він вводить поняття *«класи»*. Перш за все, він виключає, що розподіл на класи є наслідком класової боротьби або класових революцій. Для Вебера як представника *номіналістської традиції* в соціології, що заперечувала самостійне існування соціальних агрегатів, дуже важливим виглядало побудувати класову теорію, відштовхуючись від індивідів. Економічний інтерес – ось що може об'єднувати людей і у реальному житті, і з точки зору спостерігача, який намагається створити класову модель суспільства.

Принципово важливими умовами для існування класів як великих соціальних утворень Макс Вебер визначав наступне:

- коли певна множина людей об'єднуються «причинним компонентом», що стосується їх життєвих інтересів;
- коли такий компонент презентовано виключно економічними інтересами, наприклад, щодо придбання товарів або отримання доходу;

■ коли поява такого компоненту обумовлюється ситуацією, що складається на ринку товарів або праці.

Тобто, можливість говорити про появу класів з'являється лише тоді, коли життєво важливі економічні інтереси, що виникають під впливом змін у ринкових відносинах, стають підставою для об'єднання великої кількості людей. Спроби Макса Вебера систематизувати класову структуру суспільства не мали достатнього успіху, але найважливішим з того, що він спромігся зробити, мабуть, є виділення конкретних класових утворень як видових відмінностей родового поняття «клас». До них належать:

■ клас людей, що займають привілейовану позицію в суспільстві завдяки власності та освіті;

■ клас «інтелігенції», що не має самостійної власності (інженери, комерційні та інші службовці, чиновники тощо);

■ «середній клас», представники якого завдяки відповідній підготовці володіють усіма видами власності та характеризуються конкурентоздатністю на ринку праці;

■ «нижчий» середній клас;

■ робітничий клас у цілому, представники якого зайняті у механізованому процесі виробництва.

Особливу увагу Вебер приділяв середньому класу. Він розподіляє його на дві частини, але не уточнює, хто саме може бути віднесений до кожної з них. Проте, він достатньо чітко вказує на те, що до «середнього» класу мають відношення незалежні селяни, ремісники, чиновники, ті, хто зайнятий у громадському та приватному секторах, а також робітники, що займають виключно монополістську позицію.

Можна висловити припущення, що за таким переліком до представників «середнього» класу належать усі, окрім класу робітників, що зайняті роботою з механізмами, та ті соціальні верстви, які мають визнані у суспільстві привілеї. Разом з тим, за переконанням М.Вебера, принциповим й вирішальним чинником визначення приналежності людини до того чи іншого класу у суспільстві виступали її можливості на ринку праці, точніше та платня, яку вона спроможна отримати за власну працю.

Проте, уявлення Вебера про соціальну структуру не завершилося введенням поняття «клас», а було збагачено ще одним поняттям, а саме «статусні» групи. Він виходив з того, що створення статусних груп детерміновано «специфічним соціальним оцінюванням почестей» на відміну від класів, що виникають під впливом та у перебігу економічної ситуації.

Так звані «соціальні почесті» розподіляються у суспільстві між його членами на засадах установленого соціального порядку, який визнається легітимним. При цьому такий легальний соціальний порядок може впливати на економічну систему й у той же час залежати від неї.

Поняття соціального статусу значною мірою доповнює розуміння соціальних відносин, оскільки масштабна класова модель не завжди дозволяє дійти розуміння суспільного життя. Статусні почесті М. Вебер розглядав як знаки певного стилю життя, а пов'язані з таким стилем очікування трактував як певні обмеження соціального спілкування. Основою такого обмеження мала визнаватися спільна дія закритого типу, що ґрунтується на досягнутій угоді, а відповідно до зростання рівня закритості статусної групи росте у середині неї й тенденція до легальної монополії на певні посади та привілеї.

§ 9.3. Капіталістичне суспільство очами М. Вебера

Наукова громадськість Німеччини наприкінці 1880-х років активно обговорювала питання, що пов'язувалися з господарюванням на капіталістичних засадах, його об'єктивною обумовленістю, проявами суб'єктивних чинників капіталістичного розвитку.

Свій погляд на дану проблему Макс Вебер виклав у відомій науковій праці «Протестантська етика і дух капіталізму». Певним стимулом до початку такої роботи було його знайомство з результатами соціологічного дослідження конфесійної приналежності провідних представників німецької та західноєвропейської промислової еліти. З матеріалів статистики впливав наступний факт: більшість представників західноєвропейського бізнесу за умови, що вони були віруючими, відносять себе до протестантських конфесій. Тобто, протестанти (а не католики) мають виражену та підтверджену схильність до економічного раціоналізму та бізнес-активності.

В. Зомбарт саме у той час зініціював дискусію про історичні передумови виникнення капіталізму у Німеччині та його національну специфіку. Не залишився осторонь від такої актуальної суспільно-економічної проблеми й Макс Вебер. Він розглядав капіталізм як певну **форму економічного раціоналізму**, що існує завдяки раціональному плануванню процесів виробництва, ретельному розрахунку норм прибутку, отриманого на засадах використання найманої праці робітників. При цьому власники робочої сили є формально вільними людьми та продають її на власний розсуд.

Гіпотеза М. Вебера полягала у тому, що саме виховання у протестантському середовищі та властивій йому релігійній атмосфері обумовлює формування певного складу психіки, який у свою чергу стає визначальним при виборі професії й особистого відношення до професійної діяльності. Цікавим було і спостереження, згідно з яким протестанти у Німеччині частіше влаштовували своїх дітей до ліцеїв та реальних училищ, які навчалися основам економічних та технічних знань, а католики віддавали перевагу класичним гімназіям, де вивчалися гуманітарні дисципліни, а потім випускники йшли на державну службу та у військо. Отже, протестантські родини були більш щільно пов'язані з реальною капіталістичною економікою.

Варто підкреслити, що історично розвиток капіталізму у Західній Європі збігався з появою нового вчення. Німецький монах Лютер виголосив вперше свої тези (знамениті 95 тез) у 1517 р.; саме з XVI ст. історики відраховують початок Нового часу, який збігається з розвитком капіталізму. Найбільш розвиненими країнами у результаті Індустріальної революції та в контексті першого модерну виявилися саме ті країни Європи, де домінували протестантські конфесії – Англія, Голландія, Швеція, Бельгія, Швейцарія, а переважно католицькі й православні країни півдня – Іспанія, Італія, Греція – явно гальмували у промисловому і економічному розвитку. Для Вебера було очевидним, що тут має не випадковий збіг обставин, а, дійсно, є суттєвий кореляційний зв'язок: розвиток капіталізму якимось чином поєднаний з появою протестантських деномінацій.

Переконання Вебера полягало в тому, що релігія заповнює свідомість людини, отже, потрібно знайти ту відмінність поміж вченнями та переконаннями вірних, які і зумовлюють вказаний зв'язок. Основні положення

протестантської культурної практики складаються з норм *аскетичності*. В християнській релігії аскеза – це спосіб служіння Господу, який вимагає самообмеження і навіть страждань. Католики на перше місце завжди ставили боротьбу з плоттю, голодування, піст, моління, прощі, виконання церковних канонів. Щоправда, церковникам це ніколи не перешкоджало скупчувати у монастирях та храмах великі багатства, які таким чином вимивалися з економічного життя країни. Протестанти виступили з жорсткою критикою користолюбства, торгівлі індульгенціями, церковної розкоші і пропонували відновити простоту й моральність християнських общин, як це було на початку. Але до християнських чеснот вони ще віднесли і чесну працю. Протестанти вважали, що праця, а не марнування часу у молитвах або скупчення неробів-монахів у монастирях, угодні Господові. Постулати нового відгалуження християнства обумовлювали жорсткий раціональний контроль за способом життя, відмову від гедоністичної поведінки (тобто прагнення до досягнення насолоди як вищого людського блага), схвалення пуританських зразків поведінки – надзвичайно суворий аскетичний уклад життя і праця як вищий обов'язок.

Дотримання таких норм та вимог, як вказував М. Вебер, сприяє формуванню *економічно раціональної поведінки*, яка стає підґрунтям для формування унікальної здатності «повністю віддаватися діяльності у рамках своєї професії». Саме це, за думкою вченого, завжди було однією з найхарактерніших рис германської капіталістичної культури та продовжує залишатися такою. Відштовхуючись від релігійно-етичних пріоритетів тих віруючих, що відносять себе до аскетичного напрямку протестантства, Вебер доходить висновку про те, що саме аскетизм став підставою для самостримування функціонерів капіталістичного виробництва. Він вважає, що тільки аскетизм дозволяє зменшити жагу до наживи таким чином, щоб вона перетворилася в раціонально організовану систему отримання прибутку.

З точки зору Вебера, *«капіталістичний дух»* знаходить своє віддзеркалення у чотирьох основних протестантських конфесіях – кальвінізмі, пієтизмі, методизмі та анабаптизмі. Але значна перевага серед них належить кальвінізму. Головна кальвіністська теза щодо шляху до спасіння душі звучить як невтомна праця в ім'я Господа у межах своєї професійної діяльності. Кальвіністи стверджують, що «Бог допомагає тому, хто сам собі допомагає, сам

створює своє спасіння». Аскеза, що прийнята віруючим, саме у кальвіністському варіанті (аскетичність проповідують й у лютеранстві) стає чинником регламентації життя не тільки окремої людини, а й цілої спільноти, до якої вона відносить себе.

М. Вебер підкреслював, що в англійському пуританізмі, як одній з гілок кальвінізму, наполегливо проповідується сумлінна, систематична праця (фізична або інтелектуальна). Тут «освячується» не тільки праця, а й набуте нею багатство. При цьому осуд багатства, як такого, відбувається лише тому, що воно може нести спокусу світських насолод та ледачості. Проте, те багатство, яке отримане в результаті самовідданої та наполегливої праці, виправдовується та вважається відповідним християнській моралі. Більш того, бідність розглядається як те, що шкодить славі Божій. Якщо отриманий прибуток не марнується, не витрачається на розкіш, а знову вкладається у виробництво, у розвиток бізнесу, то з точки зору протестантів, це є правильною поведінкою. Але саме цього вимагав період первісного накопичення капіталу, що був стартовою площадкою для сучасного розвинутого капіталізму з багатомільярдними обсягами грошей. Отже, ідеологія протестантизму пасувала «духу капіталізму», з його прагненням до постійного розширення бізнесів та отримання максимального прибутку.

Вебер робить висновок: *«...релігійна оцінка невтомної, постійної, систематичної праці, як найбільш ефективного аскетичного засобу й найбільш вірного й очевидного способу відродженої людини й істинності її віри, неминуче повинна була слугувати могутнім чинником у розповсюдженні того світосприйняття, яке ми визначили як «дух капіталізму».*

Вчений констатував, що **сучасний** «капіталістичний дух» є породженням протестантизму та, маючи тенденцію до універсальної раціоналізації, відмежовує сучасний капіталізм від його патріархальних форм з «ірраціонально-спекулятивним характером». Саме аскетично налаштований протестант сформував тип майбутнього функціонера промислового капіталістичного виробництва, а його образ майже виключно асоціюється з цивілізацією Заходу.

В соціології Вебера важливе місце посідає категорія раціональності. Він вважав, що взагалі історичний прогрес рухається від нераціональності, ірраціоналізму та забобон, пов'язаних з ранніми релігіями, до більшого впливу розуму на людську поведінку. Визначаючи **капіталізм, як певну форму економічного раціоналізму**, М. Вебер під «раціоналізацією» розуміє систематизацію, яка дозволяє упорядковувати за певними критеріями велику групу явищ, що характеризується нескінченною множинністю зв'язків між ними. Вищою раціональністю є застосування математики, точні розрахунки, складання калькуляцій, які дають відповідь на те, як правильно себе поводити в економічному житті і вигравати у конкурентній боротьбі.

В роботі «Історія господарства» (1911) М. Вебер веде мову про раціоналізацію вільної праці капіталістичного підприємництва на Заході та при цьому виокремлює найбільш загальні умови для цього. До таких умов він відносить:

- раціональний розрахунок капіталу (що виступає нормою для усіх крупних підприємств, які працюють з метою задоволення повсякденних потреб);
- автономні приватні промислові підприємства вільної власності на засоби виробництва у вигляді землі, машин, засобів праці тощо;
- вільний ринок, тобто свобода ринку від нераціональних «утиснень обміну» у вигляді станових обмежень, коли певному соціальному стану визначається такий спосіб життя, при якому не існує ні вільної робочої сили, ні вільного товарного ринку;
- раціональна, тобто розрахована й тому механізована техніка, як у сфері виробництва, так і сфері обміну;
- раціональне право, тобто твердо встановлене законодавство, яке визначає норми праці й управління, забезпечує функціонування капіталістичного порядку та захищає від плутанини у господарських розрахунках;
- вільну працю, тобто наявність людей, які не тільки мають право вільно продавати на ринку свою робочу силу будучи економічно примушеними до цього;

▪ комерційну організацію господарства, під якою розуміється широке використання цінних паперів для встановлення права участі у справах підприємства й права на власність.

З урахуванням зазначеного, М.Вебер вважав, що головна ідея західного капіталізму полягає у тому, що *«економічний раціоналізм»*, разом з економічними чинниками, (такими, що пов'язані з раціоналізацією техніки і права) залежить від здатності та спрямованості людей до певних видів практично раціональної життєвої поведінки.

Макс Вебер висловлював переконаність у тому, що найбільш прийнятною для раціоналізації є ринкова економіка, державний устрій, право тобто те, що складає за його думкою «зовнішню організацію» світу. Як ми зараз бачимо, він був правий, коли декларував універсальність процесу раціоналізації. Революції, передусім, здійснюються у головах людей. Коли вони відбуваються, то економічні процеси стають невідворотними. Протестанти внесли у масову свідомість потрібні революційні елементи. Разом з тим, варто підкреслити, що поряд з релігією та культурою успішність раціоналізації залежить і від господарської політики, рівня економічного розвитку, ринкової кон'юнктури. Проте «зовнішня організація» також залежить від свідомості людей – політиків, державних керівників, адміністраторів тощо. Він не вірив в існування «тотальностей», тобто держав або націй у відриві від людини. Рівень свідомості політиків визначає і державну політику, і стан права або правопорядку в країні.

Саме проблематика капіталістичного розвитку стала загальним об'єктом для досліджень таких видатних мислителів дев'ятнадцятого сторіччя як Карл Маркс і Макс Вебер. Доволі часто їх імена називаються у антагоністичному контексті. Це дійсно так, бо Вебер розглядав капіталізм, насамперед, як соціокультурне явище, а Маркс – як економіко-політичне.

Принципові розходження між великими мислителями у відношенні до капіталізму полягають у наступному.

Вебер вважав бюрократичну раціоналізацію рисою капіталістичного суспільства, яка розвивається незалежно від форми власності на засоби виробництва. Саме ця риса капіталістичного господарювання у вигляді

реалізованої потреби у раціональній організації має сприяти отриманню найбільш дешевого продукту та буде існувати незалежно від змін у характері власності на засоби виробництва. Більш того, сповідуючи індивідуалістичну систему цінностей, він побоювався, що соціалізація виробництва може привести до обмеження свободи діяльності індивідів. На відміну від нього, Маркс убачає саме в усупільненні засобів виробництва необхідні передумови для корінних суспільних перетворень.

Маркс і Вебер по-різному трактують етичні засади капіталізму. Якщо К. Маркс пояснює капіталістичну мораль виключно прагненням до наживи, то М. Вебер вважає, що таке прагнення властиве усім людям, усіх типів, усіх станів та не є притаманним тільки капіталістичному суспільству.

Вебер не визнавав принципового значення протиріччя між робочими та капіталістами й не бачив необхідності класової боротьби з метою зміни існуючого суспільного устрою. Маркс же навпаки наголошував на тому, що протиріччя між працею та капіталом, робочими і капіталістами є провідним та самодостатнім чинником, що призведе до революції та зміни суспільного устрою.

Вебер принципово не поділяв думки Маркса щодо закономірності капіталізму, який невідворотно приходить за феодализмом. Нова економічна система завдячує збігу історичних обставин або, як висловлювався Вебер – констеляції факторів. Такі фактори виникли в XVI ст., і це дало поштовх для розвитку нової економічної системи. Чи протестантизм був єдиним фактором, що «випадково» породив капіталізм? Ні, поряд з цим Вебер указував на вплив античної цивілізації, зокрема, важливу роль відіграло раціональне Римське право, якого не мали інші суспільства; математика, науки, що отримали поштовх для розвитку від часів Відродження; і раціоналізація виробництва, про яку мова йшла вище. Очевидно, це був системний процес, де випадковість, яка пов'язана з діяльністю особистостей на кшталт Лютера або Кальвіна, відігравала важливу роль. І капіталізм (індустріальне суспільство) завдячує передусім переворотові у свідомості людей. У традиційному суспільстві пересічний громадянин ставив за мету у найкращому випадку повторити долю батька (матері) і жити так, як це робили предки у багатьох поколіннях: достойно, розсудливо, спокійно відповідно до станового

положення та традицій своєї верстви. Для капіталізму характерною рисою масової свідомості стає жага змін, рухливість, потяг до знань і освіти та націленість на збагачення, що може змінити соціальний статус людини та зламати несправедливий становий поділ.

§ 9.4. Політика, влада, панування у поглядах М. Вебера

Макс Вебер був видатним теоретиком соціології, проте його ім'ям «освячені» кілька галузей соціологічного знання, зокрема, це стосується соціології політики, соціології організацій, соціології менеджменту, соціології релігії. В цих аспектах виражені запити тогочасного суспільства, яке перебувало в умовах транзиту, пов'язаного з першим модерном, становленням національної держави та розвитком сучасної індустріальної системи.

Макс Вебер глибоко розумів та дуже добре орієнтувався у перебігу політичних подій сучасного йому німецького суспільства, у деталях бачив можливості для застосування своїх знань у цій сфері. Проте через певні обставини власного життєвого шляху, які склалися не зовсім так, як цього бажав соціолог, потенціал веберівського аналізу подій у суспільстві та політичного життя не був ним достатньо використаний. Його розуміння політичного життя суспільства знайшло відображення у роботі «Політика, як покликання й професія», де він висловлював думку, що політика обумовлюється суб'єктивним смислом людської поведінки.

Розділяючи економіку й політику, як різні види людської діяльності, М.Вебер підкреслював, що метою політики слід вважати панування одних людей над іншими. А економіка має своєю метою задоволення потреб людей, які обумовлюють раціональну поведінку. Проте остаточний поділ цих сфер є недоцільним, оскільки доволі часто певні зразки економічної поведінки реалізуються внаслідок політичного тиску та нав'язування певних моделей з боку політиків.

Саме на цьому ґрунтується розуміння Вебером соціології політики, для якої він розробляє основні поняття: «влада» та «панування». Влада – це один з різновидів соціальних зв'язків, що базуються на нерівності. Підпорядкування одних людей іншим полягає у нав'язуванні першими власної волі другим. При

цьому таке нав'язування може виконуватися як окремими індивідами й певними групами людей, так і державою (органами державної влади).

Поняття «панування» щільно пов'язано з такою категорією як «наказ». Такий зв'язок має розумітися як органічний, оскільки особа, що панує, має бути впевнена: її наказам будуть підкорятися підлеглі. У свою чергу, ті люди, що мусять підкорятися, очікують, що їм віддають накази саме ті, хто має для цього ґрунтовні підстави, а самі накази є цілковито прийнятними для виконання.

Про це він писав наступним чином: *«... Якщо про якесь питання кажуть: це політичне питання, то тим самим мається на увазі, що інтереси розподілу, збереження, зміни влади є визначальними для відповіді на вказане питання... Хто займається політикою, той прагне влади: або влади як засобу, підпорядкованому іншим цілям (ідеальним або егоїстичним), або влади заради її самої; щоб насолоджуватися відчуттям престижу, яке воно дає. Держава, рівно як й політичні союзи, що історично передують їй, є відношенням панування людей над людьми, які спираються на легітимне (тобто таке, що вважається легітимним) насильство, як засіб. Таким чином, аби влада існувала, люди, що знаходяться під пануванням, повинні підкорятися авторитету, на який претендують ті, хто тепер панує»* («Політика, як покликання й професія», 1919 р.).

Вебер розподіляє панування за типами відповідно до такого критерію, як мотивація підкорення, і вказує на три типи панування і влади:

- **Легітимне панування** (від латинського *legitimus* – відповідний до закону, такий, що є правомірним), яке базується на цілераціональних діях і переконанні у необхідності підпорядкування на засадах визнання легітимності влади та законності дій носіїв владних повноважень. У даному випадку отримує розвиток базове (у веберівській соціології) поняття «раціоналізація», яке відображає тип мислення і керівників, і підлеглих. Наслідком такого підпорядкування виступає раціональна поведінка людей на твердих засадах права. Паралельно Вебер застосовує концепт соціальної дії: панування в сучасному капіталістичному світі змальовується як різновид цілераціональної дії. Носіями «технічної» влади в епоху модерну виступає прошарок бюрократів, що поєднує професійних управлінців, чиновників, які не обов'язково особисто

віддані першому керівнику, але мають служити загальній справі, державі, корпорації, закону врешті-решт.

- **Традиційне панування**, що ґрунтується на поведінці відповідно до встановлених раніше традицій та переконанні підлеглих у легітимності тих, хто панує. Такий тип панування був характерним для феодальної епохи та владування королів й інших монархів та феодалів Середньовіччя. Звичка коритися і жити за законами того часу допомагала верхівці правити підданими. Очевидно, моделлю традиційного панування була патріархальна сім'я, а володар розглядався як «батько», що за природним правом керує своїми «дітьми». Апарат управління підбирався володарями за критерієм не фаховості, а особистої відданості правителю. Доволі часто керівні посади займали родичі або члени клана, з якого походив вищий керівник.

- **Харизматичне панування**, що передбачає підкорення особі, яка панує, на підставі визнання у неї наявності видатних здібностей, дарування, певного хисту до правління. Харизма – це церковний термін, що на початку означав божественну наснагу, особливий надприродний дар, силу духу, якої міг наділити людину за своїм вибором Бог. Вебер вважав, що Христос, Будда, Магомет були харизматиками, які мали дар провідників, і саме тому за ними добровільно йшли релігійні маси. Можемо знайти чимало осіб з харизматичними рисами і в історії України. Наприклад, командир українських повстанців у 1917–1921 рр., що діяв на півдні України, Нестор Махно, очевидно, мав певний дар панувати. Особисто він був малий на зріст, страждав на сухоти, сповідував анархізм, тобто самоврядування, свободу і знищення будь-якої держави, але на його звернення чомусь збиралися тисячі озброєних селян, які складали повстанські армії. Його авторитет командира був незаперечним для повстанців, і його образ врешті-решт перетворився на легенду. Щоправда, користі для України від його діяльності не було, але це вже – оцінка, від якої, як попереджав Вебер, соціологу краще утримуватися...

Як відзначав Макс Вебер, такі типи мають ідеалізований характер, оскільки у житті вони частіше за все не зустрічаються у чистому вигляді, а реалізуються при здійсненні влади у певних комбінаціях. При цьому харизматичний тип може бути застосований у будь-якому типі суспільства.

Традиційне панування більшою мірою відповідає патріархальному, феодальному суспільству. Відповідно легальне панування є типовим для сучасного суспільства, яке характеризується наявністю розгалуженого бюрократичного апарату, характерного для сучасної державності.

Слід зауважити, що саме легітимність (законність), на переконання М.Вебера, має вирішальне значення у всіх типах панування. Легітимність з боку народу є підтвердженням віри у владу, а з точки зору можновладців вона виступає можливістю вибору або визначення орієнтирів для політичних дій.

Змістовно кожний тип панування відзначається певними особливостями. Так, розкриваючи традиційний тип панування, Макс Вебер підкреслював, що воно не використовує першості формального права, а засновується на стародавніх традиціях, які визначають суспільний порядок. При такому типі панування відношення на правових засадах замінені відношеннями на засадах особистих відносин, а «штаб управління» знаходиться у особистій залежності від свого пана та робить службову кар'єру, насамперед, за рахунок прояву особистої відданості.

Стосовно легального типу панування Макс Вебер відзначав, що він має відбуватися виключно за умов першості закону. Тобто підкорення відбувається не певним особистостям, а здійснюється на підставі виконання формальних та раціональних правил. Владні повноваження реалізуються певною групою осіб, що складає штаб управління. Накази, які віддаються штабом, мають суворо відповідати встановленим нормам та не мати ознак впровадження волі певної особи або групи осіб. Така відповідність нормам права є невід'ємною рисою розвитку капіталізму, як системи формальної раціоналізації, що впроваджується в соціальну практику саме бюрократичними процедурами, бюрократичним штабом управління.

Слід зауважити, що існування та функціонування бюрократичного апарату, за Максом Вебером, оцінюється, насамперед, як позитивне явище. Саме тому він ретельно досліджує бюрократію як специфічний прошарок з наступних позицій:

- як феномен, що віддзеркалює соціальну структуру суспільства;
- як механізм здійснення владою своїх повноважень через бюрократичний апарат;

- як прецеденти, коли бюрократичний апарат намагається вийти за межі наданих функцій, що тягне за собою негативні прояви та оцінки.

Аналіз функціонування бюрократичного «штабу управління» дозволив М. Веберу обґрунтувати основні риси чиновників, з яких такий штаб складається та завдяки чому він (штаб) реалізує владні повноваження, покладені на нього. Ось ці риси:

- чиновники особисто вільні та підпорядковуються тільки службовому обов'язку;
- працюють в умовах чітко встановленої службової ієрархії;
- повинні мати суворо визначений рівень службової компетенції;
- працюють за контрактом, тобто на засадах вільного вибору;
- виконують свої функції згідно зі спеціальною кваліфікацією;
- винагороджуються постійними грошовими окладами;
- розглядають свою службу як єдину або головну професію;
- передбачають свою кар'єру відповідно до старшинства по службі або до здібностей, незалежно від судження начальника;
- працюють у повному «відриві від засобів управління» та без привласнення службових місць;
- підлягають суворій службовій дисципліні та контролю.

При легальному типі панування влада не повинна мати особистісного впливу. Чиновник, який виконує владні функції, юридично відділений від засобів управління у політичній сфері, що ідентично такому ж відділенню робітника від засобів виробництва у капіталістичному господарстві.

Говорячи про харизматичний тип панування, М. Вебер підкреслював, що він складається на підставі наявності у особи, що претендує на позиції панування у соціальних відносинах, природженого дару, який виділяє її з усього оточення.

Усі типи панування базуються на підкоренні певній силі. Але, якщо у традиційному типі підкорюються силі стародавніх звичок та уявлень; у легітимному типі – силі закону, силі раціональності; то харизматична влада підкорює силою особистого впливу, винятковістю здібностей або екстраординарними якостями вождя. Особливо важливим є визнання усім оточенням правителя його надзвичайності, що стає підставою для проявів

відданості йому з метою бути найближче до носія харизматичних рис.

Саме тому «штаб управління» в умовах харизматичного типу панування формується виключно на засадах особистої відданості «пану». Таким чином, відданість харизматичному правителю має певний збіг з відданістю пану на засадах, установлених традиціями. Різниця між ними полягає головним чином у тому, що у структурі харизматичного панування повністю відсутні встановлені правила й порядок, оскільки підкорення носію харизми настає внаслідок особистого бажання або рішення із застосуванням механізму соціально-психологічного впливу.

Не зважаючи на характеристики того або іншого типу панування Макс Вебер застерігав від прагнення до влади заради самої влади. Він писав: *«... влада є необхідним засобом, а прагнення до влади є однією з рушійних сил всякої політики, немає більш згубного потворення політичної сили, ніж вихваляння ... владою та марнославне самолюбівання відчуттям влади, взагалі усяке поклоніння владі, тільки як такий»*.

Внесок Макса Вебера у соціологічну науку був непересічним і новаторським. Методологія мікросоціологічного рівня, понятійний апарат «розуміючої» соціології знайшли свій розвиток у низці теорій та концепцій сучасної соціології від теорії символічного інтеракціонізму до етномедології. Ідеї Вебера не застаріли з часом, вони стають предметом плідного обговорення сучасними соціологами у контексті подальшого розвитку соціологічної науки.

Висновки

1. М. Вебер створив теоретичне підґрунтя мікросоціологічного дискурсу у сучасній соціології. Він запропонував альтернативну парадигму до соціології Е. Дюркгайма та соціального реалізму. Номіналізм Вебера полягав у тому, що він будував соціологічну теорію, відштовхуючись не від загальних понять – суспільство, держава, клас, нація тощо, а від емпіричної реальності, до якої належить людина, – її інтересів, дій, взаємодій, що і творять соціум.

2. Основними теоретичними здобутками німецького соціолога можна вважати: вчення про наукові категорії або «чисті ідеальні типи»; залучення до соціологічного дискурсу поняття цінності та соціокультурного підходу до вивчення, явищ, що емпірично спостерігаються ; розвиток методу «розуміння», який мав посісти в соціології місце головного інструменту

дослідження соціальної поведінки; теорію соціальної дії; вчення про соціальні відношення та очікування; вчення про соціальні утворення, що базовані на різних типах соціальної дії; теорію соціальної стратифікації, яка ґрунтується на трьох чинниках нерівності: багатстві, доступі до влади, статусі у суспільстві.

3. Капіталізм М. Вебер розглядав як економічне явище, до якого спричинився переворот у свідомості людей. Традиційне суспільство поступилося місцем індустріальній системі через те, що люди Нового часу починають мислити по-іншому, вони стають новаторами, прагнучи збагатитися і зламати стару станову систему, що обмежувала свободу та соціальну мобільність. Духу капіталізму якнайкраще пасувала ідеологія протестантизму, новітня релігійна етика, що як аскезу розглядала не тільки моральність способу життя, але й чесний труд, накопичення багатства у вигляді капіталу, а не марнотратства.

4. М. Вебера можна вважати одним із засновників соціології політики і соціології організацій, він дослідив механізми здійснення влади та виділив три типи панування: легітимне (притаманне сучасній епосі), традиційне (існує переважно у феодальні і стародавні часи), харизматичне (базується на дарі та надзвичайних здібностях вождя). У механізмі легітимного панування видатну роль відіграє прошарок бюрократії як професійних управлінців, що віддані не керівнику, а справі та закону.

Контрольні питання та завдання для перевірки знань

1. Проаналізуйте вплив родини та сімейних обставин на формування особистості Макса Вебера.

2. Визначте основні етапи життєвого шляху М. Вебера.

3. Які суспільні обставини стали стимулом для наукового аналізу специфіки капіталістичного господарювання в Німеччині?

4. Який зміст поняття вкладався М. Вебером у поняття капіталізму як особливої форми економічного раціоналізму?

5. Наслідками яких обставин було виникнення капіталізму у країнах Західної Європи?

6. Яким чином протестантизм вплинув на формування капіталістичних відносин?

7. Який зміст вкладав М. Вебер у поняття «ідеальні типи», з якою метою їх створюють вчені?
8. Яку дію, за М. Вебером, можна вважати соціальною?
9. З яких компонентів складається соціальна дія?
10. Назвіть типи соціальної дії і розкрийте зміст кожного з них.
11. Що є предметом соціології у контексті «розуміючої соціології»?
12. Розкрийте зміст категорії «соціальні відношення».
13. Як відбувається процес формування «соціальних утворень»?
14. На яких засадах Макс Вебер розподіляє політику та економіку?
15. Що є влада згідно з уявленнями М. Вебера?
16. Дайте характеристики легітимному, традиційному та харизматичному типам панування.

Література

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки / Р. Арон ; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К. : Юніверс, 2004.
2. Вебер М. Избранные произведения . О некоторых категориях понимающей социологии / М. Вебер : пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990.
3. Вебер М. Избранные произведения . «Объективность» социально-научного и социально-политического познания / М. Вебер : пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 345–415.
4. Вебер М. Избранные произведения . Наука как призвание и профессия / М. Вебер : пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 707–735.
5. Вебер М. Избранные произведения . Политика как призвание и профессия / М. Вебер : пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 644–706.
6. Вебер М. Избранные произведения . Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер : пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 61–272.

7. Добренев В. И. Фундаментальная социология : в 15 т. Т.1. Теория и методология . Понимающая социология / В. И. Добренев, А. И. Кравченко – М. : ИНФРА, 2003. – С. 384–386.
8. История социологии в Западной Европе и США : учеб. для вузов / отв. ред. Г. В. Осипов. – М. : Издательская группа «Норма» – ИНФРА, 1999. – С. 183–233.
9. Карл Ясперс. Избранное. Образ общества. Речь памяти Макса Вебера / К. Ясперс : пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – С. 553–566.
10. Макс Вебер. Теоретическая социология : антология : в 2 ч. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания / М. Вебер : пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 147–215.
11. Макс Вебер. Избранное. Образ общества. Город / М. Вебер : пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – С. 309–440.
12. Макс Вебер. Теоретическая социология : антология : в 2 ч. Основные социологические понятия / М. Вебер : пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 79–146.
13. Макс Вебер. Избранное. Образ общества. Социология религии (типы религиозных сообществ) / М. Вебер : пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – С. 78–80.
14. Макс Вебер. Избранное. Образ общества. Теория ступеней и направлений религиозного неприятия мира / М. Вебер : пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – С. 7–42.
15. Макс Вебер. Избранное. Образ общества. Хозяйственная этика мировых религий / М. Вебер : пер. с нем. – М. : Юрист, 1994. – С. 43–77.
16. Ручка А.А. Очерки истории социологической мысли. / А.А. Ручка, В.В. Танчер – К. : Накова думка, 1992. – С. 102–160.
17. Ручка А.О. Курс теоретичної соціології. / А.А. Ручка, В.В. Танчер – К. : Наукова думка, 1995. – С. 73–86.

Глава 10. НІМЕЦЬКА ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ. КОНЦЕПЦІЇ Ф.ТЬОНІСА І Г.ЗІММЕЛЯ

1. *Постаті Ф. Тьоніса та Г. Зіммеля в європейській соціології.*
2. *Ф. Тьоніс про базові соціальні форми – «гемайншафт» і «гезельшафт».*
3. *Методологічні аспекти соціології Г. Зіммеля.*
4. *Форма та зміст у соціології Г. Зіммеля.*
5. *Г. Зіммель як засновник конфліктології.*

§ 10.1. Постаті Ф. Тьоніса та Г. Зіммеля в європейській соціології

Наприкінці XIX ст. почався процес формування національних соціологічних шкіл: німецької, французької, італійської, англійської. Формування німецької соціології останні десятиліття XIX – початку XX ст. було достатньо складним. В університетах Германії викладання соціології відбувалося на кафедрах філософії, представники якої критично сприймали нову науку та частіше називали себе філософами. Тому була низка причин:

- По-перше, після революції 1848 р. консервативні зміни у філософії Германії призвели до негативного сприйняття соціології, яка в межах власних досліджень мала можливість критикувати державні досягнення та висвітлювати негативні риси об'єднання німецьких земель. Спостерігалось наступне: той чи інший професор з економіки, історії, права або філософії пропонував фактично соціологічний курс, але з політичних міркувань не вживав назву «соціологія». Так, Г. Зіммель викладав соціологію під виглядом філософії, М. Вебер – під назвою «економіка».

- По-друге, німецькі вчені за традицією поділяли свої курси на природничі науки та науки про культуру, куди відносили історію, філософію, право, економіку тощо. Перші спиралися на емпіричні, математичні методи пізнання, другі – становили клас неточних дисциплін, в яких не можна було використовувати математику та кількісні методи пізнання. Вчені-гуманітарії широко використовували історичний підхід до дослідження явищ суспільного життя, згідно з яким окремі факти розглядалися в контексті

загального процесу історичного розвитку, а не окремо. Виникає ідея, що соціальну дійсність потрібно не лише зафіксувати, а й зрозуміти, витлумачити, тобто посилювалась роль особистості дослідника, значення його світогляду, інтуїції, уявлення про соціальний світ. Тому метод позитивної соціології, що, за ініціативи О. Конта, успадковував методологію природничих наук, викликав сумніви та відкидався багатьма німецькими авторами.

На зламі сторіч виникає школа так званої формальної німецької соціології. Вона намагалася обґрунтувати статус соціології як проміжної дисципліни, що сполучає певні якості і природничих наук, і наук про культуру. Яскравими представниками формальної німецької соціології були Ф.Тьоніс, Г. Зіммель, але їх єдність умовна. Загальними рисами їх підходів було наступне:

- Прагнення виявити універсальні форми, моделі, структури суспільних явищ, описати узагальнені соціальні конструкти та процеси, створити класифікації та типи. Вони вважали, що в реальності існують певні «універсальні матриці» суспільства. Завдання соціологів – виявити, описати, розкрити універсальні форми, з яких складається соціальне життя у будь-яких проявах.

- Критика «старого» позитивізму, акцентування на особливостях пізнавального процесу при дослідженні соціальних явищ, критичні зауваження стосовно ототожнення природних та соціальних процесів.

- Акцент на дослідженнях соціальної дії та взаємодії, які по суті розглядалися як «універсальні клітинки» у побудові суспільства. В цей період соціологія вже піднялася до рівня усвідомлення того, що суспільство є, перш за усе, соціальні взаємодії та відносини поміж суб'єктами. А згадані універсальні форми є різноманітними формами взаємодії. Отже, предметом соціології в межах цього напрямку є *соціальне як сукупність стандартних форм взаємодії*.

Завдяки науковим працям та практичній роботі М. Вебера, Ф. Тьоніса і Г. Зіммеля, які були вченими-енциклопедистами, соціологія у Німеччині почала інституалізоватися, отримала суспільне та державне визнання. Німецька школа займала одне з провідних місць у світовій соціології до початку Першої світової війни.

Фердинанд Тьоніс

Фердинанд Тьоніс народився у липні 1855 р. в сільській місцевості у родині фермера. Його батько займався розведенням худоби, а мати була родом з протестантської родини священиків і вчених. Молодий Тьоніс вивчав філософію, історію, класичні мови, археологію, економіку і статистику в університетах Єни, Бонна, Лейпцига, Берліна і Тюбінгена. У Тюбінгені 1877 р. він отримав ступінь доктора філософії в галузі класичної філології, 1881 р. захистив докторську дисертацію, присвячену теорії держави Т.Гоббса та став приват-доцентом (філософії) в університеті Кіля. Потім мешкав у Гамбурзі, Ейтіне, але викладав небагато, мабуть, з двох причин. По-перше, йому не подобалися формальні зобов'язання і правила німецьких університетів щодо викладачів, по-друге, він захоплювався соціалізмом, підтримував робітничий рух, що було небажаним для центральної університетської адміністрації у Пруссії. Повним (ординарним) професором він став, отримавши кафедру економіки, тільки в 1913 р.; згодом він був звільнений від обов'язків викладання, бо отримав статус емеритованого (заслуженого) університетського професора і міг більше зосередитися на науковій діяльності. Проте, викладацьку діяльність Тьоніс не покинув: з 1921 по 1933 рр. читав лекції з соціології у Кільському університеті. З 1909 по 1933 рр. – президент «Німецького соціологічного товариства», заснованого ним спільно із Георгом Зіммелем, Вернером Зомбартом, Максом Вебером та іншими. Ф. Тьоніс – співзасновник і президент гоббсовського товариства, член «Німецького статистичного товариства», «Союзу соціальної політики», «Товариства соціальної реформи», «Міжнародного інституту соціології», англійських і японських соціологічних товариств, почесний член «Американського соціологічного суспільства». Ф. Тьоніс 1930 р. вступає до лав соціал-демократичної партії Німеччини, у 1933 р. після приходу до влади партії А. Гітлера (націонал-соціалісти) його звільнили з університету. До своєї смерті у квітні 1936 р. Ф. Тьоніс залишався активним противником нацизму. Його основні праці: «Спільнота і суспільство. Основні поняття чистої соціології», «Вступ до соціології», «Прогрес і соціальний розвиток».

Георг Зіммель

Георг Зіммель народився в Берліні 1 березня 1858 р., закінчив Берлінський університет. Його перша спроба написати дисертацію була відхилена, але незважаючи на це, Зіммель виявив завзятість і отримав ступінь доктора філософії у 1881 р. за дисертацію про Еммануїла Канта. Він залишався в університеті до 1914 р. як викладач, хоча займав невисоку посаду – приват-доцента. Г.Зіммель викладав логіку, історію філософії, метафізику, етику, філософію релігії, філософію мистецтва, соціальну психологію, соціологію. Шлях його як вченого був доволі складним. Дослідники його творчості вважають, що причиною могло бути упереджене ставлення адміністрації та колег, як до єврея. У Німеччині на початку ХХ ст. посилюються антисемітські настрої, особливо вони стають помітними після поразки у війні (націоналісти в цьому звинувачували євреїв). Заробляючи на життя вчений писав статті в газети та журнали для широкої аудиторії. У 1885 – 1900 рр. Зіммель читав лекції, але його праця не оплачувалася міністерством, а засоби для існування залежали від коштів, що вносили студенти. Незважаючи на труднощі, вчений досяг успіху, бо був відмінним лектором, і збирав на свої лекції велику кількість слухачів. Його лекції дуже часто відвідували не професійні соціологи, а студенти різних спеціальностей, що викликало глузливі судження з боку колег-професіоналів. Педагогічна діяльність вченого привертала увагу навіть мешканців Берліну поза межами університету, кожна лекція ставала суспільною подією.

Цілком зрозуміло, що протягом наукового життя погляди вчених змінюються, виникають нові підходи, нові аспекти розгляду явищ та процесів. У творчості Г.Зіммеля можливо виділити три періоди:

1. Позитивістський – вчений проявляв схильність до матеріалізму, соціал-дарвінізму, натуралізму.
2. «Неокантіанський» – Зіммель переосмислює ідеї німецького філософа Е. Канта.
3. Філософський – в русі так званої «філософії життя», коли вчений почав звертатися до антираціоналізму і антинатуралізму.

Стосовно особистості вченого збереглася низка суперечливих характеристик, що залишені родичами, друзями, студентами: дехто зображує його високим і струнким, інші – людиною маленького зросту, кажуть, що його зовнішність була непривабливою, типово єврейською, але в той же час дуже інтелігентна і шляхетна; вказують, що він був працьовитим інтелектуалом, цікавим лектором, який умів ясно висловлювати свої думки, але в той же час всередині він був нераціональним та похмурим.

Г. Зіммель намагався домогтися багатьох академічних посад, але зазнав невдачі, незважаючи на підтримку відомих вчених та своїх послідовників за кордоном, особливо в Сполучених Штатах. Нарешті, в 1900 р. Зіммель отримав офіційне визнання і почесне звання у Берлінському університеті, яке однак не дало йому повного академічного статусу. Лише у 56 років, 1914 р., Зіммель отримав постійну академічну посаду в другорядному університеті (Страсбург), але там почував себе відчужено, відірваним від зовнішнього світу, оцінював власну наукову діяльність як «нульову», а навколишнє оточення – як вороже. Вчений дуже шкодував за берлінською студентською аудиторією, та після його призначення на посаду почалася Перша світова війна, студенти пішли на фронт, аудиторії перетворилися у госпіталі.

Зіммель написав незліченну кількість статей, він є автором 30 книг, які мали величезне значення для розвитку соціології та актуальні до цього часу. Його найбільш відомі праці: «Соціальна диференціація» (1890), «Соціологія» (1908), «Основні питання соціології (індивід і суспільство)» (1917), «Філософія грошей» (1900). Особистість Зіммеля і його праці належним чином оцінили в німецьких наукових колах лише після його смерті. Помер Георг Зіммель у 1918 році.

§ 10.2. Ф. Тьоніс про базові соціальні форми – «гемайншафт» і «гезельшафт»

На думку Ф. Тьоніса, соціологія, що досліджує незалежну від індивідів соціальну реальність, має поділитися на загальну та спеціальну. Загальна соціологія (фактично суспільствознавство) містить відомості щодо різних аспектів життєдіяльності суспільства (демографічного, соціально-психологічного, географічного характеру) та включає соціальні знання, а

не теорії. Вона не є соціологією в прямому сенсі. Під спеціальною соціологією він розумів власне соціологію у вузькому значенні цього терміну. Вона розглядає «соціальне», що є продуктом взаємодії людей, і у свою чергу поділяється на три частини:

1) *«Чиста»* (теоретична) соціологія. Аналогічно хімії чиста соціологія повинна виявити елементарні поняття, форми суспільного життя як типові елементи, «речовини» та процеси. Вона описує соціальну статистику за допомоги абстрактно-дедуктивних методів, будуючи неісторичні ідеальні конструкції, базові соціологічні поняття. Ці елементарні поняття є ідеальними типами, що виникли внаслідок узагальнення, аналізу та синтезу та в реальності подані множиною варіацій. За їх допомоги вчений намагався описати схему соціальної еволюції, ключовими етапами якої є поняття «спільнота» та «суспільство».

2) *Емпірична соціологія*. Досліджує окремі факти суспільного життя в певній країні, регіоні із застосуванням статистичних методів.

3) *Прикладна соціологія*. Мусить дедуктивним шляхом виявляти та пояснювати історичні зміни, соціальні процеси (соціальну динаміку).

Тьоніс намагався поєднати теоретичну та практичну соціологію. Він проводив емпіричні дослідження стану злочинності, тенденцій самогубств, економічних умов життя портових робітників, політичних партій тощо. Завданнями практичної соціології він вважав переробку даних прикладної та емпіричної соціології з метою їх застосування для надання рекомендацій щодо управління соціально-політичними процесами та обґрунтування соціальних орієнтирів. Ф.Тьоніс підкреслює, що вчений не може виходити з бажаного наукового результату, а повинен бути неупередженим.

Власні соціологічні погляди Ф.Тьоніс виклав у роботі «Спільнота та суспільство», яка вперше була опублікована 1887 р., та перероблена й доповнена у 1912 р. Вчений вважає, що соціологія повинна досліджувати соціальну сутність людей, має вивчати відмінності у відносинах поміж людьми (наприклад, відмінності між знайомими і незнайомими особами, між тими, хто має з нами спільні та відмінні соціальні риси, поміж людьми, які належать до наших чи інших груп, тими, хто викликає симпатію і антипатію, довіру і недовіру). Як найпростіший випадок соціального зв'язку Тьоніс аналізує обмін,

вважаючи, що будь-яке спільне життя є безперервним обміном взаємною діяльністю і взаємним сприянням.

Основою суспільного життя є *воля людини*, яку вчений трактує як джерело будь-якого наміру та дії. Саме воля визначає тип соціальних зв'язків: коли воля одного з'єднується або змішується з волею іншого, і виникає *загальне воління*, яке вчений розумів як єдину, соціальну волю, що примушує та зобов'язує підлеглих їй здійснювати відповідні вчинки. Вчений розрізняє два типи волі: сутнісну та обрану.

- *Сутнісна* (реальна, природна, інстинктивна) воля – спирається на минуле, пояснюється на його підставі. Вона постає в формах інстинктивних потягів, звичок і пам'яті та пов'язана з несвідомими мотивами та афективними, емоційними, полуінстинктивними спонуканнями і потягами, проявляється «в поглядах, моралі і совісті» людини.

- *Обрана* (ідеальна, штучно створена) воля є раціонально орієнтованою, вона пов'язана з інтересами та цілями індивіда. Останній має можливість вибору та вільного пошуку засобів досягнення цілі. Вона віднесена до майбутнього.

Це – ідеальні типи волі, що паралельно містяться у свідомості людини; вони впливають на її вчинки (реальні вчинки відбуваються між цими крайніми типами).

Соціальні відносини – результат прояву всіх типів і форм волі в діяльності і поведінці людей. Концепт волі був потрібен Тьонісу, аби обґрунтувати два провідні типи відносин і суспільств: *гемайншафт* (Gemeinschaft) та *гезельшафт* (Gesellschaft). У німецькій мові «гемайншафт» – це спільнота, яка характеризується органічними, позитивними, близькими, реальними відносинами. «Гезельшафт» – це суспільство, яке штучно створено та є механічним. Для характеристики цих типів соціальних відносин (та по суті типів суспільства) Тьоніс наводить низку «взаємопов'язаних і водночас протилежних понять» (див. табл. 10.1).

Таблиця 10.1 – Поняття, що характеризують «спільноту» і «суспільство»

Спільнота (гемайншафт)	Суспільство (гезельшафт)
Сутнісна воля	Обрана воля
Самість	Особа
Володіння	Майно
Земля і ґрунт	Гроші
Сімейне право	Зобов'язальне право

Спільнота (Gemeinschaft), за Тьонісом, породжується сутнісною (природною) волею людини та є неформальними об'єднаннями, органічною цілісністю. Первісними видами спільнот Тьоніс вважає: 1) рідню (зв'язки між батьками та дитиною, між подружжям, між братами та сестрами); 2) сусідство; 3) дружбу.

Відносини у спільноті властиві переважно патріархально-феодальним, традиційним суспільствам та обумовлюються такими психологічними характеристиками, як міцність та душевна близькість, схильність людей один до одного, велика кількість емоцій, прихильність, особистісні переживання, порозуміння, згуртованість, стабільність контактів, тривалість і підтримка традицій. У таких відносинах домінують почуття, інстинкти, органічні людські відносини. Для них характерна велика увага до звичаїв, релігії, згоди, служіння, крові, духа. Соціальні відносини у спільноті здебільшого передаються у спадок, до них вступають у момент народження, їх не обирають, а отримують від предків. У цьому проявляється консерватизм цієї форми соціальних відносин. Спільноті відповідає звичаєве право (таке, що базується на неписаних традиціях, які не оспорюють). Саме вона відтворює релігію, яка є моральною по суті. На базі спільноти створюються народи.

Суспільство (Gesellschaft) – штучне, вторинне утворення, це сукупність формальних соціальних груп, що стрімко набуває розвитку в індустріальну добу. Відносини у суспільстві будуються в межах принципів і структур раціональності, вони підкорені обміну, торгівлі, вибору, мають речову природу та не підпорядковані інтересам цілого. В суспільстві переважає розважливий розум, індивідуальні цілі, абстракції, механічні раціональні відносини, роздільність, які обумовлюють ситуацію обміну, і створюють фіктивну єдність. Тут люди взаємодіють з розрахунку на вигоду, гроші, при цьому для вирішення суперечок та задоволення власної егоїстичної мети використовують такі засоби, як договір, політика, громадська думка, що складають основу раціонально-

виборчих анонімних відносин. Договірні-обмінні зв'язки відрізняються доцільністю, розрахунком, обмеженою участю, домовленістю і відносною сталістю, але створюються кожного разу так би мовити «знову». Базовими поняттями «суспільства» (Гезельшафт) є «товар», «вартість», «гроші», «ринок», «капітал», «робоча сила». Суспільне життя породжує науку, яка отримує моральний зміст лише через спостереження законів сумісного життя.

Зрозуміло, що в соціальних відносинах за типом «спільнота» також мають місце контрактні, раціональні суспільні стосунки (шлюб за контрактом), саме так, як у «суспільстві» присутні об'єднання в спільності (кумівство, земляцтво...), але провідна роль належить типовим, розповсюдженим формам. За Тьонісом, соціальна еволюція супроводжується раціоналізацією соціальних відносин шляхом переходу від культури народу (спільноти) до державної цивілізації (суспільства), яка потім перетвориться у світову державу, підґрунтям якої є торговельний клас.

У табл. 10.2 зібрано основні поняття, якими оперує Тьоніс для аналізу двох основних соціальних форм.

Таблиця 10.2 – Розгорнута характеристика двох основних соціальних форм

Типи відносин	Ознаки і характеристики				
	Тип загалу (об'єднання індивідів)	Соціальна воля	Суб'єкти діяльності	Види діяльності	Підмурівок діяльності (основа)
Спільнота	Родина, (патріархальна, спільне володіння землею), село, місто	Одностайність, звичай, релігія	Народ, загал, церква	Домогосподарство, хліборобство, мистецтво	Уподобання, схильність до творення та збереження, звичай (виробничі цілі), пам'ять (мистецька воля).
Суспільство	Велике місто, національне життя, космополітичне життя	Конвенція, політика, громадська думка	Суспільство держава, республіка вчених	Торгівля, промисловість, наука	Розрахунок, контракт, ухвалення рішень, розумне використання капіталу, поняття, закони та істини

Ф. Тьоніс зробив одну з найперших спроб розглянути соціальну структуру суспільства. Він виділяв три форми соціального життя:

- суспільні стосунки;

- суспільні цілісні сукупності;
- суспільні корпорації (або з'єднання, союзи, об'єднання, товариства).

Суспільні стосунки – найзагальніша і проста соціальна форма, що ґрунтується на психологічних чинниках, але не обмежена ними, обумовлена взаємними правами та обов'язками, які визнаються іншими людьми. Їх носії усвідомлюють та сприймають (або відкидають) ці стосунки, довільно оцінюють і як наслідок – підтверджують їх існування. Тьоніс розрізняє природні та договірні суспільні стосунки. *Природні* – породжують взаємодію і виникають раніше своїх суб'єктів та здаються їм само собою зрозумілими та необхідними, базованими на любові, звичці, або, нарешті, за велінням розуму, укладеного в почутті обов'язку (захист своєї території). *Договірні* суспільні стосунки теж породжують взаємодію, але лише за принципом отримати власну вигоду від іншого. Природні і договірні стосунки бувають трьох типів: товариські (між рівними), відносини домінування, змішані. Якщо суспільні стосунки охоплюють більше ніж двох учасників, то виникають суспільні кола, що є переходом від стосунків до групи та сукупності.

Суспільні цілісні сукупності – це єдність осіб, які мають об'єктивні колективні риси (мова, релігія, культура, раса), що викликає спільні прагнення, бажання, симпатії і антипатії, загальні почуття і загальний образ думок; але сукупність нездатна на дійсне воління, вона не може прийняти жодного рішення до того, поки не створить яке-небудь об'єднання, якийсь комітет або раду. Тьоніс розрізняє природні, душевні і соціальні сукупності. При описі соціальних сукупностей вчений також застосовує поняття спільноти і суспільства. У спільноті індивіди розуміють внутрішні стосунки як природні і незаперечливі (у тому числі відносини кастові та станові). У суспільстві соціальні сукупності спрямовані на певні цілі, протистоять один одному як класи. Класова боротьба подана у вченого як усвідомлена форма соціальної боротьби.

Суспільна корпорація – соціальна форма, що виконує функцію об'єднання людей та має внутрішню організацію, яка пов'язує членів, об'єднаних різними зв'язками, стосунками та функціями. Відмінною рисою корпорації є здатність до єдиного воління і діяння, що втілюються

у спроможність до прийняття рішень. Багато людей можуть прийняти рішення лише тоді, коли між ними довго панує злагода, або вони визнають і вважають дійсною волю частини їх сукупності. Члени корпорації делегують свої повноваження обраним правлінням, президіям або іншим уповноваженим групам. Їх воля може бути представлена навіть однією особистістю, якщо мається на увазі, що вона відображує волю сукупності, тобто корпорації в цілому (вождь племені, духовний лідер релігійної громади, президент країни).

Корпорація може виникнути або з природних відносин (кровна спорідненість, родова громада, клан), або із загального ставлення до землі (володіння землею, її використання), спільного проживання (сільська громада); або з необхідності захистити себе, встановити чи зберегти мир всередині міста, що складається з чужих по крові людей (політичні громади, міські громади, поліс, держава). Держава – це найважливіша корпорація.

Тьоніс критично оцінює перехід людства від спільноти до суспільства. Його занепокоєність викликана тим, що руйнуються початкові природні відносини між людьми; релігія, яка спирається на народне життя, замінюється на науку, яка ґрунтується на раціональності та розумі. Соціальні відносини спільноти розглядалися соціологом виключно в рамках понять взаєморозуміння, злагоди, дружби, співпраці і інших суто позитивних характеристик. Існуючі в них факти примусу та конфлікту вчений ігнорував. Тобто тут ми спостерігаємо певну ідеалізацію первинних форм людського життя, пов'язаного з селом і сільською громадою, де і виріс Тьоніс.

Уся подальша німецька соціологія взяла на озброєння протилежність понять «спільнота» – «суспільство» як універсальну розумову схему, що відкриває шлях до критики сучасності на базі протиставлення культури і цивілізації, природно-органічного і штучно-механічного (технічного).

§ 10.3. Методологічні аспекти соціології Г. Зіммеля

10.3.1. Структура соціології за Зіммелем

Г. Зіммель вважав, що соціологія має складатися з трьох розділів:

- *Філософська соціологія*, завданням якої є висвітлювання метафізичних питань соціального життя, що не можуть бути коректно вирішеними в межах соціологічного дискурсу. Наприклад, суспільство – це мета існування або засіб для індивіда? Чи є в соціальних утвореннях сенс та мета або вони реалізуються лише в душі людини? Чи виявляється в типових стадіях розвитку суспільства якась аналогія з «космічною еволюцією»? Якими чинниками спрямовуються соціальні рухи – матеріалістичними або ідеологічними мотивами? Для сучасного суспільства гострою дискусійною темою є, наприклад, питання евтаназії (грец. *eu* – добре + грец. *Θάνατος* – смерть). З точки зору Зіммеля проблему евтаназії можна вивчати з соціологічного боку, скласти відповідну медичну статистику, виявити ставлення до евтаназії різних прошарків суспільства. Але соціолог не може відповісти на головне питання – чи пропустимо використовувати евтаназію в медичних установах? Як це узгоджується з християнською мораллю, клятвою Гіппократа? Як суспільство повинно ставитися до подібних речей? Тобто проблема потребує дискусії на іншому – світоглядному, філософському рівні. Усі ці питання неможливо вирішити, констатуючи факти, але вони потребують певного витлумачення із залученням філософських ідей та уявлень.

- *Загальна соціологія* досліджує закономірності побудови, структури, організації, розвитку суспільства, його майбутнє тощо шляхом використання соціологічних методів у суспільних науках.

- *Формальна соціологія* займається вичленуванням, описом та систематизацією чистих соціальних форм та дослідженням соціального змісту цих форм у конкретних історичних умовах. Чисті форми є надісторичними типами соціального зв'язку (за термінологією Зіммеля, соціальний зв'язок – «соціація»).

Німецький соціолог твердо вважав, що суспільство складається з соціальних взаємодій, відносин, а вони у свою чергу мають певні стандарти, які зберігаються тривалий час і переходять від одної епохи та покоління людей

до інших, наступних, більш пізніх. Формальну соціологію Зіммель розглядав як універсальну науку і одночасно методологію не тільки соціології, а й усіх без винятку соціально-гуманітарних дисциплін. Він мав рацію у тому сенсі, що право, економіка, релігієзнавство, історія вивчають окремі сторони людського життя, де є свої соціальні форми. Отже, ці науки мають починатися з того, що дослідник вичленовує та описує відповідні форми взаємодії людей. Наприклад: в економіці є такі форми, як «гроші», «рента», «обмін», «торговельник», «посередник», «підлеглий», «конкуренція», «розділ праці»; у праві – «суд», «очна ставка», «покарання», «арбітр», «договір». На думку Г.Зіммеля, формальна соціологія повинна конструюватися не шляхом вибору незайнятої іншими науками предметної ніші, а через пошук стандартних форм соціальних взаємодій, які не піддаються аналізу засобами інших соціальних наук. Отже, соціолог вичленовує *«із явищ момент соціації... як граматика відділяє чисті форми мови від змісту, в якому ці форми існують»*.

10.3.2. Погляди Зіммеля на індивіда та суспільство

Тема індивіда і суспільства або «як утворюється суспільство» є провідною у творчості Зіммеля. Він зробив крок вперед порівняно з більш ранніми соціологами, котрі розглядали суспільство як суму індивідів або як населення, що займає певну територію. Німецький вчений розуміє суспільство як систему, де елементами є не просто люди, а взаємодіючі індивіди. Його методологічну позицію можна визначити як релятивізм. За Зіммелем, релятивізм – *«це схильність розкласти ціле й субстанціональне на взаємодії»*. Система є сукупністю елементів, що взаємодіють між собою. «Взаємодія» стає центральною категорією соціології Зіммеля. Цю тему він почав ще у ранній роботі «Соціальна диференціація». Він пише: *«Взаємодія складає людське життя»*. Суспільство *«існує там, де взаємодією охоплена множина індивідів»*. Одночасно й індивід не є чимось цілісним та неподільним. Індивід складається з різних елементів, його можна, наприклад, розглядати як суму соціальних відносин, які опанував суб'єкт, до яких він включився. На думку вченого, суспільство не є жорсткою структурою, де міцно спаяні між собою установи, інститути, класи, групи. Суспільство складається з тих соціальних подій, якими наповнені будні простих людей. Ідея, що суспільство твориться у процесі повсякденних актів життєдіяльності людей, була, зокрема, підхоплена одним

з ранніх центрів американської соціології – дослідниками Чиказького університету, де набула розвитку теорія символічного інтеракціонізму.

Формування людини як члена суспільства, як учасника соціальних взаємодій, відбувається завдяки тому, що у свідомості людини з'являється та закріплюється уявлення про базові форми суспільного життя. Зіммель назвав цей процес «усуспільнення». Форми роблять цей процес стійким.

Усуспільнення людини, на думку вченого, відбувається за наступних умов:

- 1) фізично існує людина, яка зі своїми психічними, розумовими, природними можливостями здатна до суспільного життя;
- 2) людина здатна до розуміння інших, до симпатії й духовного контакту;
- 3) індивід засвоює певний набір стандартних стосунків або соціальних форм, за якими відбуваються взаємодії;
- 4) людина стає часткою соціальних кіл (соціальних груп), опановуючи відповідні соціальні позиції та ролі;
- 5) свідомість людини утримує, синтезує суспільні відносини, тобто зберігає певний образ суспільства.

Усуспільнення завжди характеризується кількістю учасників та їх локалізацією у просторі. Завдяки усуспільненню та діям людей остаточно закріплюється історичний розвиток самих форм. Історичний процес можна розглядати як розвиток форм усуспільнення, що підтверджуються масовими практиками. Саме форми впорядковують змісти та перетворюють хаотичні взаємодії в суспільство на сталу конструкцію. Зіммель приходить до висновку, що суспільство відбувається у свідомості індивідів. Це він називає процедурою синтезу, коли виникає картина суспільства, що складається з тих форм асоціації, які людина встигла опанувати, зафіксувати у власній свідомості. Неусуспільнені індивіди не складають суспільство, вони не можуть до нього увійти.

Таким чином, Г.Зіммель розширив розуміння суспільства та завдання різних розділів соціології. На рис. 10.1 схематично показано підходи до вивчення суспільства з точки зору загальної і формальної соціології.

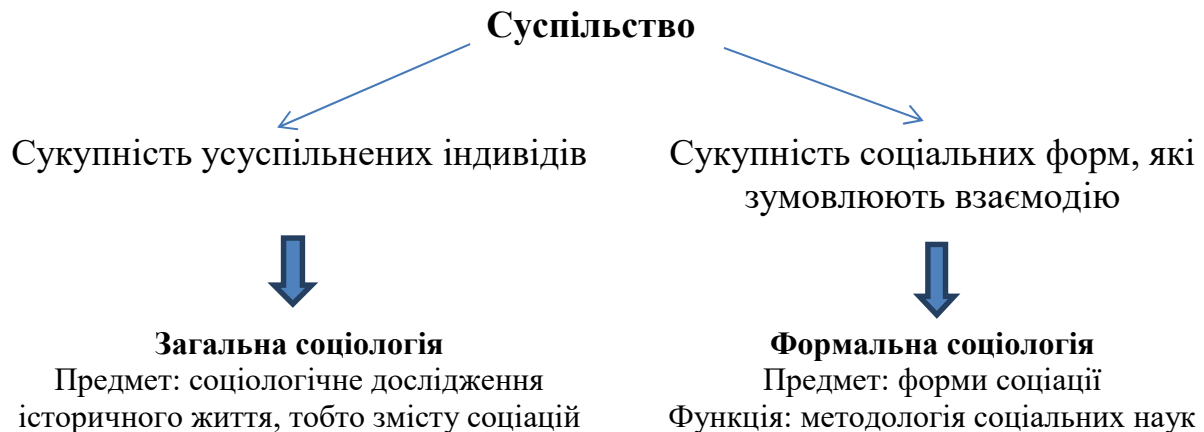

Рис. 10.1 – Поняття суспільства в межах «загальної» і «формальної» соціологій

10.3.3. Про методи пізнання в соціології

Г. Зіммель поділяв методологію пізнання на природничу і гуманітарну. Вчений вважав, що соціологія повинна використовувати методи пізнання природничих наук, які спираються на точну, цифрову інформацію, але виявлення суб'єктивного змісту існуючих форм, їх специфічного сенсу та мотивів неможливо без залучення історичного контексту, тлумачення та розуміння. Соціологія, на думку Зіммеля, займає проміжне становище й може використовувати переваги як природничо-наукової, так і гуманітарної методологій.

Від природознавства соціологія успадковує:

- а) жвавий інтерес до фактів;
- б) любов до точності і чисел;
- в) орієнтацію на вивчення причинно-наслідкових зв'язків.

Від гуманітарних наук у соціологію увійшло:

- а) здатність дивитися на соціальні реалії як на цінності;
- б) використання принципу розуміння;
- в) цікавість не лише до фактів, а й до індивідуальностей, які за ними стоять;
- г) увага щодо мотивів, які зумовлюють дії, поведінку особистості.

Зіммель розвинув принцип розуміння, яким користувалися німецькі філософи й соціологи (Дільтей, Ріккерт, Вебер). Розуміння – це занурення у психологію особистості й психологію соціальних груп, це усвідомлення світу

цінностей, якими керуються індивіди й групи, це аналіз суб'єктивних мотивів і цілей.

Німецький соціолог обстоював *принцип аналогії* у процедурі розуміння. Спостерігач мусить на початку усвідомити себе, віднайти послідовність, взаємозв'язок елементів власного «Я», свого індивідуального життя. А вже потім цей взаємозв'язок простежується в інших долях, в інших особах. Пізнати чуже можна лише спираючись на власний досвід. Хто сам ніколи не любив або не ненавидів, той ніколи не зрозуміє ці почуття та відповідні дії у іншого.

Принцип розуміння у Зіммеля виходить за межі суто наукової процедури, коли філософ або соціолог намагається трактувати соціальне життя та дії персонажів історичної сцени. Він вважав, що зв'язок одного духу з іншим, який ми називаємо розумінням, є головною подією людського життя взагалі. Соціальна рефлексія, відображення нашої свідомості у свідомості інших людей є фундаментальним законом існування суспільства.

Зіммель обумовив певні шляхи розвитку сучасної соціології, у тому числі соціокультурний підхід, що базується на ціннісному розумінні природи соціального. Соціальні факти у свідомості людей існують як певні цінності, що здатні зумовлювати поведінку, породжувати мотиви дій. Зіммель один із перших звернувся до проблеми цінностей, з його легкої руки (не треба забувати і внесок Вебера) це стає наріжним камінням сучасної соціології. На думку вченого, цінність є базовим культурним елементом. Над світом конкретного емпіричного буття, за Зіммелем, існує світ ідеальних цінностей, що вибудовує зовсім іншу ієрархію речей і відносин, ніж та, яка існує в матеріальному світі. Два світи – матеріальний (світ речей) і ідеаціональний (світ цінностей) – співіснують як одночасні два виміри одного світу.

Світ ідеальних цінностей має власні закони розвитку, він не створений Богом або богами, як вважав Платон. Цінності створені зусиллям людського духу, і вони не є досконалими, а відображають усі вади, перипетії епохи, країни, людей. Цінності можуть втрачати свою продуктивну силу, застарівати та бути перешкодами на шляху поступу й утвердження нових цінностей. Між старими та новими цінностями можуть спалахувати гострі конфлікти. Задача соціології – стежити за цими процесами. Для розуміння дій індивіда

важливо дослідити ціннісний контекст, в якому знаходиться людина. Кожна епоха, різні суспільства мають відмінні ціннісні контексти.

Вчений вважав, що його власна концепція надала можливість: по-перше, гарантувати чіткість відділення соціології як науки про чисті форми соціації від інших суспільних наук; по-друге, вона дозволила встановити кордон поміж науками, що досліджують суспільство, та тими, які вивчають природу.

§ 10.4. «Форма» та «зміст» в соціології Г.Зіммеля

Центральними поняттями формальної соціології Зіммеля є «*форма*» та «*зміст*». **Форма**, як ми вже з'ясували, є певним стандартом взаємодії (соціації), отже, присутність у соціальному житті форм допомагає впорядковувати стосунки людей, відіграє роль каркасу соціальних систем, сприяє стабільності та прогнозованості суспільства. Форму можливо умовно відділити від конкретного змісту та зробити предметом аналізу. Форма – це універсальний спосіб втілення та реалізації змістів.

Зміст – це, по-перше, матеріально-речова сторона акту взаємодії, яку соціолог здатен спостерігати та описувати, по-друге, історично обумовлені цілі, мотиви, інтереси, які спонукають сторони до взаємодій. Зміст форми пізнається методом розуміння, для чого соціолог має «зануритися» у свідомість суб'єктів взаємодії. Зміст є предметом дослідження багатьох наук про суспільство. Наприклад, сучасний політолог може дослідити перебіг останньої виборчої кампанії в Україні до Верховної Ради. Соціальна форма виборчого процесу є спільною для усіх демократичних країн. А конкретно-історичним змістом наразі є, наприклад, статистика (кількість виборців, кількість тих, хто проголосував, розподіл голосів за партіями тощо) або мотиви дій як політиків, так і простих виборців у конкретній ситуації.

Жодна з робіт Зіммеля не має формату підручнику, де б автор ясно і послідовно описав свої поняття, власноруч класифікував соціальні форми тощо. Дослідники творчості вченого робили спроби класифікувати форми, які зустрічаються у розлогіх текстах вченого. Так, у підручнику з соціології Теодора Абея, класика XX сторіччя, описано сім типів форм, що зустрічаються у працях Зіммеля:

- 1) опис складних ситуацій взаємодії (обмін, рабство, тяжба);
- 2) норми (закон, звичай, мораль, честь);

- 3) соціальні типи (бідняк, вчитель, чужинець, простолюдин);
- 4) групи (сім'я, політична партія, таємне товариство);
- 5) елементи та властивості групової структури (ієрархія, сталість, рухомість, централізація);
- 6) міжіндивідуальні відносини (конфлікт, панування, підпорядкування);
- 7) масштабні соціальні процеси.

На думку Дональда Н.Левіна, базові форми Зіммеля можливо поділити на три категорії:

- 1) соціальні процеси;
- 2) соціальні типи;
- 3) моделі розвитку.

Соціальні процеси – це відносно стійкі, стабільні конфігурації соціальної взаємодії. Зіммель описує їх у багатьох своїх роботах (див. табл. 10.3).

Таблиця 10.3 – Соціальні форми, що зустрічаються у різних працях Г.Зіммеля

Назва роботи, рік видання	Соціальні форми, описані в роботі
Соціальна диференціація (1890)	Розподіл праці, створення партій, елементарна колективна поведінка, перенесення індивідуальної провини на колектив, груповий примус і солідарність
Філософія грошей (1900)	Форми зміни володіння (крадіжка, подарунки, взаємний обмін), санкціоновані традицією «дари», обмін, торг, гроші, репрезентація
Соціологія. Дослідження форм соціалізації (1908)	Форми малих груп (соціалістичні громади, релігійні секти, аристократії), маса, відносини індивіда до норм групи (звичай, закон, честь, індивідуальна мораль), соціальна партія, ізоляція. Моногамний шлюб, свобода у формі звільнення від зв'язків, влада над іншими, підпорядкування одному вождю, опозиція правителю, форми індивідуального підпорядкування групі (соціальний тиск, інтерналізовані соціальні норми, об'єктивна мораль), примирення через посередника, об'єднання через загальне підпорядкування (вирівнювання, градація), договір, конфлікт, ненависть «ворога групи», ревності, заздрість, скупість, конкуренція, суперництво, об'єднання через конфлікт, форми припинення конфлікту (зникнення предмета конфлікту, перемога, компроміс, примирення), довіра, знайомство, тактовна стриманість, таємниця, прикраса, лист, кооптація, успадкована посада, честь, орган групи, основні форми стійкості групи (жорсткість і консерватизм, гнучкість і ліберальність), вірність, подяка, кордон, побачення, подорож, група меншини
Філософія культури (1922)	Мода, кокетство, любов, соціальна гра, бесіда

Соціальні форми, що збігаються з тими або іншими соціальними типами (аристократ, бідняк, монах), в сучасній соціології практично збігаються з поняттям соціальної ролі. Вони втілюють характерні риси поведінки, сприйняття власної особи та інших людей, способи вирішення типових ситуацій, і таким чином відображують соціальну сутність людини. Кожен тип фактично уособлює певну соціальну групу.

Соціальні типи – це форми поведінки людини, завдяки яким особа стає членом суспільства. Наприклад, мода як соціальна форма стає можливою завдяки модницям та модникам. У свою чергу такі соціальні типи, що широко зустрічаються у сучасних суспільствах, відрізняються певним стилем поведінки, бажанням слідувати у одязі, зачісці, макіяжу, аксесуарах певним стандартам, які на сьогодні вважаються світовою модою. Отже, мода, перетворившись на соціальну форму, являє собою усталений тип поведінки. Поведінка модників у межах конкретного суспільства та часу – це окремий зміст, змістовне втілення моди як взаємодії та модника як типу поведінки. Зміст у свою чергу може бути розглянутий з матеріально-речового боку з залученням кількісних показників (скільки воланів і оборок, довжина спідниць і ширина брюк, кількість людей з модним в цьому році татуюванням, кількість грошей, яку витрачають на модні аксесуари представники різних груп). З іншого боку, соціолог, озброївшись методами емпіричного дослідження, може виявити мотиви різних груп людей, які одягаються модно, чи з'ясувати причини, за якими загальний тренд не сприймається.

Цікавою для соціологів виявилася робота Зіммеля «Філософія грошей». Спочатку філософи її сприймали як філософський твір, а економісти – як книгу з політичної економіки сучасного суспільства. Але вони випускали з виду ту обставину, що фактично Зіммель дає приклад аналізу соціальної форми, яку вважав провідною для капіталізму. В роботі вчений також описує соціальні типи, обумовлені ставленням індивіда до грошей: «скупий», «скнара», «ласун», «бідняк», «цинік», «скептик».

Робота Зіммеля «Соціологія» висвітлює такі соціальні типи: «посередник», «арбітр», «начальник», «підлеглий», «відступник», «прихильник середньої лінії», «священик», «купець», «жінка», «бідняк», «буржуа», «чужий», «аристократ». У «Філософії культури» вчений окреслює стиль поведінки,

типові взаємодії з іншими людьми таких соціальних типів як «авантюрист», «модний герой», «геній», «кокетка», «юрист», «продавець», «домогосподарка»; розглядає форми поведінки – «жіночність», «мужність», «юність», «старість».

Моделі розвитку – найбільш складні, діахронні (протяжні у часі) форми. Одною з найважливіших моделей розвитку є «соціальна диференціація». Цій формі і науковій проблемі Зіммель присвячує окрему книжку. Він був піонером пояснення розвитку індивідуальності через розпад гомогенних груп, розвиток соціальної диференціації. Індивідуальність є похідною від тих соціальних кіл, до яких належить особистість. При послабленні зв'язків локальної чи етнічної солідарності відбувається залучення особистості до нових груп, створених за інтересами певного колу індивідів, що дозволяє отримати «нові обличчя». Сукупність цих «облич» створює індивідуальність людини, а їх збільшення стає трендом сучасної цивілізації.

Чим більше існує груп, у життя яких потенційно може бути включений індивід, тим більш розвиненим є суспільство і тим складнішою є соціальна структура. Саме це є певною ознакою цивілізованості та соціального прогресу. Збільшення кількості соціальних відносин, тобто кількості соціальних груп, до яких залучена людина, робить її більш вільною, дає можливість вибору, збільшує можливості прояву індивідуальності, що і є головним критерієм свободи, за Зіммелем.

У «Соціології» вчений описує дві соціальні форми (моделі розвитку), які уособлюють способи прагнення до соціального прогресу: а) скасування існуючих форм, б) поліпшення всередині цих форм. Наприклад, стародавні патріархальні розширені сім'ї, які захищали власних членів та відстоювали їх інтереси, згодом стають базою для наступних форм: по-перше, створюються політичні угруповання; по-друге, виникають нуклеарні родини. Цехова та кровноспоріднена організація суспільного життя замінюється громадським суспільством; корпоративна провина та кровна помста витісняються правосуддям від імені суспільства і індивідуальною відповідальністю; неспеціалізоване виробництво для малих ринків поступається місцем виробництву для великих ринків за допомогою значної спеціалізації виробників.

Г. Зіммель класифікує форми соціального життя за ступенем їх віддаленості від безпосереднього потоку життя. Найближчими до життя є спонтанні форми: «обмін», «особиста схильність», «наслідування», «поведінка натовпу» тощо. Певним чином віддаленими від потоку життя, тобто від громадських змістів, знаходяться такі стійкі і незалежні стандарти, як економічні та державно-правові форми. Найбільшу дистанцію від соціального життя зберігають форми «ігрові». Це чисті форми соціації, що є не просто розумовими абстракціями, а реально зустрічаються в соціальному житті та не задовольняють запити індивідів, що беруть у них участь, вони відірвані від потреб людства. Наприклад, «старий режим» – політична форма, яка пережила свій час і не задовольняє сучасним потребам; «наука для науки» – тобто знання, відірвані від потреб людства, що перестали бути «знаряддям у боротьбі за існування».

Нагадаємо, що суспільство виникає внаслідок взаємодій, у ході яких породжуються нові культурні форми, що через конфлікт та протиборство замінюють старі. Історично обумовлені цілі, мотиви, спонукання людських взаємодій створюють стихійне, неоформлене змістовне середовище, яке завдяки універсальним формам упорядковується.

§ 10.5. Г. Зіммель як засновник конфліктології

Зіммеля вважають одним з основоположників соціології конфлікту. Типовою та найбільш важливою формою взаємодії німецький вчений вважав конфлікт. Форма є взаємодією двох або більше індивідів, які знаходяться у стані опозиції або антагонізму. Конфлікт – це невід’ємна складова соціальних процесів, тому що, за Зіммелем, по-перше, людина агресивна за власною природою (інстинкт ворожості та любові); по-друге, конфлікти породжуються різними типами соціальних відносин.

Конфлікт як форма соціації в будь-якому історичному контексті має: 1) учасників; 2) предмет конфлікту; 3) чинники (причини) конфлікту; 4) ресурси як його поглиблення, так і припинення. В той же час кожен з окремих конфліктів має власний зміст, пов’язаний з унікальністю його проявів, сферою його реалізації, причинами та обставинами розгортання, характеристиками учасників, тривалістю та характером протікання, мотивами

та цілями учасників, їх уявленнями щодо цього процесу. Таким чином, конфлікт як розповсюджений варіант взаємодії поєднує у собі форму та зміст.

Форми прояву агресивності людей обмежені суспільними нормами, але, за Зіммелем, конфлікт вносить у суспільство зміни та зміцнює соціальні системи, підвищує їх згуртованість. На думку вченого, саме конфлікти призводять до об'єднання групи, створення нових об'єднань людей, зміцнюють групову ідентичність. Соціолог сприяв розвитку теорії «запобіжного клапану», за якою конфлікт надає можливість проявлятися ворожим почуттям, «випускати пару».

При відсутності такого «клапану» може статися розрив відносин між противниками. Конфлікт – один з головних процесів, які служать збереженню соціального цілого або деяких складових його частин. Зіммель проводить аналогію між конфліктом і білью в організмі людини: біль, як і конфлікт, попереджає про загрозу, небезпеку. Конфлікт запобігає руйнуванню групи через виявлення негативних думок її членів.

Вчений вважав, що позитивні, інтегративні функції конфліктів перебільшують негативні. Функції конфлікту, за Зіммелем:

а) посилення ідентичності всередині групи, окреслення меж соціальних груп по відношенню до зовнішніх систем;

б) «структурація проявів ворожості і взаємних антагонізмів» з метою надання їм соціально прийнятних форм і способів вирішення;

в) створення передумов для формування соціальної практики, відкритої до змін і реформ;

г) підтримання тісного співробітництва в малих групах, в яких конфліктна тенденція зливається з тенденцією уніформізації;

д) вирішення повсякденних протиріч, що постійно виникають на всіх рівнях соціального буття. Конфлікт розкриває протиріччя і тим самим пом'якшує або навіть знімає напруженість між його учасниками.

Досліджуючи конфлікт як соціальну форму, німецький вчений сформулював ряд загальних положень. Гострота конфлікту стає більшою за таких ситуацій:

- з ростом емоційності залучених до конфлікту груп;

- зі збільшенням згуртованості втягнутих осіб;
- зі збільшенням чіткості у приналежності до групи та сприйняття її меж;
- чим міцніше була раніше згода конфліктних груп;
- чим менш ізольовані і відокремлені конфліктуючі групи;
- чим менше конфлікт є засобом досягнення мети, чим більше він стає самоціллю;

• чим більше, за уявленнями учасників, конфлікт виходить за межі індивідуальних цілей та інтересів.

Закономірності соціального конфлікту у групах:

• Чим сильніше всередині груп розбіжності і частіше міжгрупові конфлікти, тим менш імовірно, що кордони між групами зникнуть.

• Чим сильніше гострота конфлікту, чим менше інтегрована група, тим більша ймовірність деспотичної централізації конфліктних груп.

• Чим більше в боротьбі застосовуються засоби насильства, тим більша внутрішня єдність протиборчих груп.

• Наявність спільного супротивника підвищує єдність групи.

Закономірності впливу соціального конфлікту на соціальне ціле:

• Чим менше гострота конфлікту, чим більше соціальне ціле базується на функціональній взаємодії, тим більш імовірно, що конфлікт має інтегративні наслідки для соціального цілого.

• Чим частіше конфлікти і чим вони менш гострі, тим краще члени відповідних груп можуть позбутися ворожості та відчутти себе господарями своєї долі, тобто підтримувати інтеграцію системи.

• Чим менш гострим є конфлікт і чим він частіше повторюється, тим більше зростає ймовірність створення норми, яка його зрештою врегулює.

• Чим сильніше ворожість між групами в соціальній ієрархії, чим рідше спалахує відкритий конфлікт між ними, тим сильніше їх внутрішня згуртованість, тим імовірніше, що вони будуть тримати певну соціальну дистанцію і цим самим сприяти збереженню існуючого соціального порядку.

• Чим більш затяжний і менш загострений конфлікт між групами, які в різному ступені володіють владою, тим більше ймовірно, що вони відрегулюють своє ставлення до влади.

- Чим гостріше й триваліше конфлікт, тим більше ймовірно, що групи, не пов'язані раніше між собою, утворять коаліцію.
- Чим триваліше загроза гострого конфлікту між партіями, тим міцніше коаліції, в які вступає кожна зі сторін.

Конфлікт є засіб підтримки ієрархії і диференціації в соціальних системах (наприклад, у кастовому суспільстві Індії).

Цікавим для сучасного суспільства є аналіз Зіммелем конкуренції як прикладу функціонального конфлікту. *Конкуренція* – це опосередкована боротьба, спрямована на об'єктивну ціль. Вона не передбачає нанесення безпосередньої шкоди противнику або його усунення, а викликана прагненням обох сторін до однієї мети. Об'єкт конфлікту не знаходиться в руках будь-кого з супротивників. Виділяються два види конкуренції:

1. Конкуренція як усунення конкурента. Але усунення конкурента, на думку Зіммеля, ще не свідчить про досягнення мети боротьби. Так, комерсант, який публічно підозрює свого конкурента в ненадійності, нічого не виграє, якщо у публіки не користується попитом його власний товар. У межах такого типу конкуренції фінал боротьби ще не реалізує її мети, що відбувається тоді, коли боротьба мотивована гнівом або помстою, бажанням покарати або самоцінністю перемоги як такої.

2. Конкуренція як прагнення до «внутрішньої» мети, коли не застосовується сила по відношенню до супротивника. Прикладами можуть служити: бігун, який докладає зусилля лише для того, щоб збільшити свою швидкість; торговець, який регулює ціну товару для отримання найбільшого прибутку тощо. Боротьба ведеться у спосіб, ніби *«у світі не існував противник, а лише мета ... Перемога в боротьбі, по суті, не є успіхом боротьби, а здійсненням цінності, яка знаходиться по ту сторону боротьби ... В цій формі розюче суб'єктивність мети переплітається з об'єктивністю результату»*.

Зіммель приділяє основну увагу об'єднуючому значенню конкуренції, вважаючи, що вона сприяє інтеграції суспільства, з'ясуванню учасниками конкуренції своїх слабких і сильних сторін, ефективному виконанню функцій, пристосуванню до зміни цінностей. Ворожа напруженість по відношенню до конкурентів розвиває у комерсанта, художника, книготорговця,

парламентарія здатність передбачати майбутні зміни смаків, моди і інтересів публіки. Сучасна конкуренція, яку характеризують як «боротьбу всіх проти всіх», одночасно є і боротьбою «всіх за всіх».

Внесок Г. Зіммеля в розвиток методології соціального пізнання та у філософську антропологію неможливо переоцінити. Його глибокий аналіз розвитку індустріального суспільства, міграції, людської культури, відчуження праці, феномену грошей та їх впливу на людські стосунки, відносин лідерства, панування і підпорядкування, проблеми соціальної і групової диференціації, міського способу життя, ролі соціальних конфліктів є актуальним до цього часу.

Висновки

1. Загальними рисами формальної німецької соціології було визначення предметом соціології соціального як сукупності стандартних форм взаємодії та намагання виявити та описати універсальні форми, моделі, структури суспільних явищ, створити їх класифікації.

2. За Ф. Тьонісом, основою суспільного життя є воля людини (джерело будь-якого наміру та дії), яка з'єднується з волею інших та визначає тип соціальних зв'язків. Вчений розрізняє два типи волі: сутнісну (природну, інстинктивну, що спирається на минуле та пов'язана з мораллю) та обрану (ідеальну, штучно створену, раціонально орієнтовану, віднесену до майбутнього).

3. Залежно від типу волі, що переважає, при здійсненні вчинків, за Ф. Тьонісом, виникає спільнота (Gemeinschaft) або суспільство (Gesellschaft), як окремі типи соціальних відносин. «Спільнота» породжується сутнісної (природною) волею людини, що поєднує їх у неформальні об'єднання, розповсюджені у традиційних суспільствах. Соціальні відносини тут міцні та емоційні, контакти стабільні та консервативні, в основу покладені увага до звичаїв, релігії, згоди, служіння, «крові». «Суспільство» – штучне, вторинне утворення, що спирається на обрану волю, взаємодію формальних соціальних груп, виникає в індустріальну добу. Відносини у суспільстві переважно раціональні, спрямовані на індивідуальні цілі, підкорені обміну, торгівлі, вибору, та не підпорядковані інтересам цілого. Базовими поняттями

«суспільства» є «товар», «вартість», «гроші», «ринок», «капітал», «робоча сила».

4. За Ф. Тьонісом, соціальна еволюція супроводжується раціоналізацією соціальних відносин шляхом переходу від культури народу (спільноти) до державної цивілізації (суспільства), яка потім перетвориться у світову державу, підґрунтям якої є торговельний клас.

5. Г. Зіммель вважав, що формальна соціологія повинна виявляти та описувати чисті надісторичні форми соціальної взаємодії (форми «соціації»), які зберігаються тривалий час і переходять від одної епохи та покоління людей до інших. Суспільство не є жорсткою структурою, воно «існує там, де взаємодією охоплена множина індивідів»; саме ці взаємодії постійно відтворюють суспільство. У свою чергу формування індивіда як члена суспільства здійснюється завдяки тому, що у свідомості людини з'являються та закріплюються уявлення про базові форми суспільного життя. Цей процес Зіммель назвав «усуспільнення».

6. Центральними поняттями формальної соціології Зіммеля є «форма» та «зміст». Форма є певним стандартом взаємодії (соціації), вона допомагає впорядковувати стосунки людей, відіграє роль каркасу соціальних систем, сприяє стабільності та прогнозованості суспільства. Зміст – це, матеріально-речова сторона акту взаємодії, яку соціолог здатен спостерігати та описувати. Вона має історично обумовлені цілі, мотиви, інтереси, які спонукають сторони до взаємодій. Зміст форми пізнається методом розуміння, для чого соціолог має «зануритися» у свідомість суб'єктів взаємодії.

7. Базові форми Г. Зіммеля можливо поділити на соціальні процеси, соціальні типи та моделі розвитку. Соціальні процеси – це відносно стійкі, стабільні конфігурації соціальної взаємодії. Соціальні типи в сучасній соціології практично збігаються з поняттям соціальної ролі (аристократ, бідняк, монах). Соціальні типи одночасно є формами поведінки людей, завдяки яким особа стає членом суспільства та втілює характерні риси поведінки. Моделі розвитку – найбільш складні, діахронічні (розгорнуті у часі) форми. Одною з найважливіших моделей розвитку є соціальна диференціація.

8. Конфлікт – невід’ємна складова соціальних процесів. Зіммель це пояснює тим, що, по-перше, людина є агресивною за власною природою, а, по-друге, конфлікти породжуються різними типами соціальних відносин. Конфлікт – взаємодія двох або більше індивідів, які знаходяться у стані опозиції чи антагонізму. Конфлікт як розповсюджений варіант взаємодії поєднує у собі форму та зміст, вносить у суспільство зміни та зміцнює соціальні системи, підвищує їх згуртованість. Конфлікт надає можливість проявлятися ворожим почуттям, «випустити противникам пару» та зберегти соціальне ціле або деякі складові його частини. Конфлікт запобігає руйнуванню групи через виявлення негативних думок її членів. Вчений вважав, що позитивні, інтегративні функції конфліктів переважають негативні прояви.

Контрольні питання та завдання для перевірки знань

1. Опишіть загальні риси і наукові цілі формальної німецької соціології.
2. Які особливості життєвого шляху Ф. Тьоніса та Г. Зіммеля ви запам’ятали?
3. Опишіть думку Ф. Тьоніса стосовно завдань «чистої», емпіричної та прикладної соціології як складових частин спеціальної соціології. Порівняйте сучасну структуру соціологічного знання з моделлю, що пропонував вчений. Знайдіть розбіжності та подібності.
4. Наведіть приклади ваших дій, викликаних сутнісною та обраною волею у категоріях Ф. Тьоніса. Як ви вважаєте, які типи волі у першу чергу впливають на вчинки студента під час складання сесії, буддійського монаха, підприємця при розробленні бізнес-плану, родини, що всиновлює трьох дітей?
5. Порівняйте соціальні відносини в суспільстві (гезельшафт) та у спільноті (гемайншафт).
6. Якою є структура соціологічної науки згідно з Г. Зіммелем?
7. Поясніть методологію соціологічного дослідження, яку обстоював Г. Зіммель.
8. Дайте визначення поняттям «форма» та «зміст», наведіть приклади.
9. Визначте основні типи соціальних форм, наведіть приклади. Поміркуйте, які з них більше, а які менше змінилися за останні 100 років. З чим пов’язані такі зміни?

10. Опишіть позитивні функції соціальних конфліктів за Зіммелем. Від чого залежить їх гострота?

11. Опишіть закономірності впливу конфлікту на соціальне ціле.

Література

1. Абель Т. Социология : Основы теории / Т. Абель ; пер. с польск. В. П. Макаренко. – 2-е изд. – М. : Вузовская книга, 2006. – С. 61–74.

2. Зиммель Г. Проблема социологии / Г. Зиммель / Западно-европейская социология XIX – начала XX веков / под ред. В.И. Добренкова – М. : Издание Международного университета бизнеса и управления, 1996. – С. 389–435.

3. Левин Д. Некоторые ключевые проблемы в работах Зиммеля // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 91–101.

4. Малинкин А.Н. О жизни и творчестве Фердинанда Тенниса. / А.Н. Малинкин / <http://www.nir.ru/sj/sj/34-malin.htm>

5. Ритцер Дж. Современные социологические теории. / Дж. Ритцер ; 5-е изд. – С.-Пб : Питер, 2002.

6. Теннис Ф. Общность и общество // Социологический журнал. – 1998. – №3/4.

7. Теоретическая социология : антология : в 2 ч. / пер. с англ., фр., нем., ит. ; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1.

8. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Ф. Тьоніс : пер. з нім. – К. : Дух і літера, 2005.

Глава 11. СОЦІОЛОГІЧНА СИСТЕМА ВІЛЬФРЕДО ПАРЕТО

1. *Життєвий шлях та основні праці В. Парето.*
2. *Методологічні та теоретичні засади системи В. Парето.*
3. *Концепція ідеології.*
4. *Теорія кругообігу еліт.*
5. *Значення соціологічних ідей В. Парето.*

§ 11.1. Життєвий шлях та основні праці В. Парето

Вільфредо Парето – італійський інженер, економіст та соціолог. Належить до кола засновників теорії еліт, створив оригінальну соціологічну концепцію; також зробив важливий внесок в економіку (ввів поняття ефективності Парето, розробив теорії, названі згодом його ім'ям: статистичний розподіл Парето і оптимум Парето).

Вільфредо Парето

Вільфредо Парето народився 15 липня 1848 р. у Парижі в сім'ї італійського маркіза, вихідця з портового міста Генуя, вимушеного емігрувати через свої ліберальні і республіканські переконання. По батьківській лінії Парето походив з аристократичного роду, серед представників якого можна відшукати чимало непересічних людей.

Вільфредо Парето отримав подвійну освіту – математичну та інженерну. Університет Туріна славився своєю математичною школою. В цьому місті народився і виріс знаменитий математик і механік Жозеф Луї Лагранж (1736–1813). Відомо, що «Аналітична механіка» Лагранжа завжди була настільною книгою великого італійського соціолога. У побудові математичної економіки та політекономії Парето ми можемо знайти чимало аналогій з механікою Лагранжа і з теоретичними підходами, які зустрічаються в іншого видатного французького математика – Огюстена Луї Коші (1789–1857).

Закінчивши математичний факультет, В. Парето після проходження військової служби навчався ще півтора року в Школі підготовки інженерів при Туринському університеті. Тут ним була підготовлена дисертація «Основні

принципи теорії пружності твердих тіл і дослідження умов, що визначають рівновагу в них за допомогою інтегрування диференціальних рівнянь». Є всі підстави вважати, що вона стала для майбутнього соціолога відправним пунктом у створенні економічних теорій та концепції суспільства. У своїх теоретичних роботах з політекономії він поширив механіко-математичні методи на дослідження умов економічної рівноваги, що встановлюється між попитом і пропозицією, між потребами людини і обмеженими засобами їх задоволення. В «Соціалістичних системах» (1902) і у «Трактаті із загальної соціології» (1916) також чимало аналогій з механікою, але вже тільки в ролі зручних наочних ілюстрацій і моделей. Освіта, праця над дисертацією сприяли формуванню позитивістського мислення майбутнього соціолога. В дисертації (1869) В. Парето стверджує, що вченому не варто покладатися на апріорні принципи і що будь-яка наука, в тому числі і математика, спирається на перевірені дані.

Як свідчать рядки з автобіографічного листа В. Парето до Антонуччі від 7.12.1907 р., вже у студентські роки його інтереси не обмежувалися природничими науками. Ось витяги з цього листа: *«Мені було приблизно 17 років, коли мені довелося прочитати роботи двох авторів протилежної орієнтації – Боссюе і Бастіа. Перший мені безумовно не сподобався, другий повністю відповідав моїм почуттям, які виявилися протилежними почуттям тих людей, серед яких я жив ... У 1868 р. мені було 20 років, і я міг до почуттів додати розум. Отже, мені уявлялося, як здається практично всім людям, що мої переконання були результатом розумного осмислення, і я не здогадувався, що вони були спробою надати логічну форму тому, у що мене змушували повірити всякого роду почуття. Так я прочитав Бокля і закохався в нього. Мені здавалося, що в соціальних науках немає нічого кращого. У нього я знаходив методи, що застосовуються в фізичних науках, які я на той момент вивчав в університеті...»*.

У січні 1870 р. В. Парето захищає дисертацію, а у квітні їде з Туріну до Флоренції, аби почати працювати в акціонерному товаристві «Залізниця Емілії Романьї» на посаді інженера-консультанта. На залізниці він почав кар'єру менеджера, яка закінчилася посадою генерального директора

металургійної компанії. Поряд з цією діяльністю він бере участь у науковому та громадському житті міста. На той час він виступає проти мілітаристської політики італійського уряду і висловлює демократичні і ліберальні погляди.

Діяльність В. Парето як промисловця-організатора, його постійна увага до подій політичного життя Італії і Європи сприяли пробудженню інтересу до проблем політичної економії. 1874 р. він вступив у щойно створене у Флоренції економічне «Товариство Адама Сміта» і почав публікувати статті на сторінках заснованого цією спілкою журналу «Economista», брати участь у конференціях «Економіко-аграрного суспільства» і «Товариства Адама Сміта», на яких обговорювались питання розвитку італійської промисловості та аграрного сектору.

Концепція економічного лібералізму, якої він активно дотримувався, відповідала його переконанням і інтересам як представника національного промислового капіталу, що формувався. На його думку, держава і приватні підприємства мають абсолютно різну природу. Якщо політики, що знаходяться при владі, виходять за межі своїх функцій і втручаються, нехай і з благими намірами, у сферу приватних відносин, то це найчастіше не приводить до поліпшення загальної економічної ситуації. Таке втручання, як вважає В. Парето, порушує рівновагу ринку, що виникає природним шляхом. Вільна реалізація інтересів суб'єктів ринкових відносин при наявності у країні добре налагодженої правової системи їх регулювання – навпаки, веде до досягнення деякого колективного оптимуму і до економічного зростання. Отже, В. Парето зробив для себе важливий висновок: вільна конкуренція виявляється «останнім і вищим арбітром будь-якої економічної організації».

У 1889 р. В. Парето одружується на Олександрі Бакуніної, росіянки за походженням. Але 1901 р. дружина залишає його і їде в Росію. У 1902 р. він пов'язує своє особисте життя з Жанною Режі. Саме їй В. Парето присвятив головну працю свого життя – «Трактат із загальної соціології» (написаний у 1912 р., виданий 1916 р. у Флоренції).

1890 рік, очевидно, був поворотний в житті В. Парето – він переходить до наукової і викладацької роботи. Рік відзначено двома важливими подіями. По-перше, відбулося знайомство В. Парето з новим співдиректором «Giornale degli economisti» – істориком та економістом Маффео Панталеоні, яке

перейшло в тісну дружбу. Під впливом Панталеоні В. Парето вивчає праці А. Курно і Л. Вальраса з математичної економіки, чому допомагали знання, отримані в Туринському університеті. За рекомендацією професора Панталеоні В. Парето особисто познайомився з Вальрасом, якого зацікавили економіко-математичні дослідження флорентійського інженера. **Теорія економічної рівноваги** (принцип еквілібруму) М. Панталеоні і Л. Вальраса мала потужний вплив на світогляд В. Парето, і згодом вона стає основою його соціологічної системи. По-друге, 31 липня 1890 р. Парето залишає пост генерального директора акціонерного товариства «Металургійні заводи», аби зануритися у наукову роботу. Формальним приводом для відставки став переїзд дирекції акціонерного товариства з Флоренції до Риму (В. Парето відмовився змінити власне місце проживання).

Новий період життя В. Парето починається з 1893 р., коли він стає спочатку професором політекономії, а згодом і керівником кафедри в Лозаннському університеті (Швейцарія). На цій посаді він замінює Леона Вальраса. В. Парето багато займається науковими дослідженнями і публікує низку творів, виходить у світ його «Курс політекономії» французькою мовою (1896–1897). У 1897 р. В. Парето почав читати курс соціології в Лозаннському університеті паралельно з викладанням політекономії. Незабаром, 1898 р., він отримав від дядька великий спадок, а в 1901 р. придбав на березі Женевського озера віллу, яка стала улюбленим місцем роботи і відпочинку. У 1902 р. у Парижі була видана його книга «Соціалістичні системи», а в 1907 р. у Мілані – «Підручник політичної економії».

Хвороба серця змушує В. Парето перервати викладацьку діяльність (1907). Відчувши деяке поліпшення здоров'я, він починає працювати над «Трактатом із загальної соціології», який писав протягом п'яти років (1907–1912). Перша публікація «Трактату» італійською мовою відбулася у 1916 р., а через три роки він був надрукований французькою мовою. У 1912 р. він припиняє читання курсу політекономії і зберігає за собою викладання скороченого курсу соціології. З цього часу і до кінця життя В. Парето займається науковими дослідженнями тільки в галузі соціології. У 1918 р. у лозаннському університеті пишно відзначається його сімдесятирічний ювілей.

Дослідники наукової творчості В. Парето одностайно підкреслюють величезний вплив еволюції, а точніше, радикальної метаморфози його ціннісних орієнтацій на формування соціологічних поглядів. Спочатку він, як і його батько, був прихильником демократичних, ліберальних і гуманістичних поглядів. Але потім, на початку XX ст., спостерігаючи політичне життя Італії, В. Парето відчув глибоке розчарування в ідеалах своєї молодості, яке було загострене аристократичними забобонами, невдачами в політичній кар'єрі та особистому житті. Як це трапляється з глибоко розчарованими людьми, котрі пережили глибоку ідейно-психологічну кризу, домінуючими рисами світогляду і характеру вченого поступово стає песимізм.

Парето постійно і енергійно, часто зі злісною іронією, «зриває маски» з різних політичних, моральних, метафізичних вчень; «викриває» різноманітні соціальні ідеали свого часу, як от – демократія (звана ним не інакше як «плутodemократія»), свобода, гуманізм, солідарність, прогрес, рівність, справедливість тощо.

На початку 1920-х рр. італійський соціолог публікує кілька важливих і цікавих робіт, одна з них – «Трансформація демократії», що вийшла в Мілані 1921 р. (в узагальненому вигляді викладено основні соціологічні ідеї автора). В цій роботі він також описав розклад італійського уряду, нездатного застосовувати силу. Ці ідеї оцінили фашисти, режим яких запанував в Італії у 1922 р. Він висловив стриману підтримку новому режиму, одночасно закликавши його бути ліберальним і не обмежувати академічних свобод. Проте деякі видатні функціонери нового режиму, і перш за все особисто Беніто Муссоліні (лідер фашистського руху, керівник держави, якого в Італії називали вождем – Дуче), вважали себе учнями лозаннського професора. У зв'язку з цим, 1923 р. він був удостоєний почесного звання «сенатор королівства». В цьому ж році (20 серпня) славетний вчений помер у Селінї (Швейцарія), де його і поховали.

Визнання у наукових колах прийшло до В. Парето на початку 30-х років у США. У Гарвардському університеті був організований семінар з вивчення системи В. Парето (проблема полягала у перекладі великого за обсягом «Трактату» з італійської або французької на англійську мову). У ньому брали участь Т. Парсонс, Р. Мертон, Дж. Хоманс (пізніше – видатні соціологи-

класики XX ст.) та інші. У 1935 р. «Трактат із загальної соціології» публікується англійською мовою. Його ідеї підхопили структурні функціоналісти (системний підхід до суспільства, заперечення однолінійних причинно-наслідкових відносин). Теорія еліт В. Парето стає класичною для політологів.

Проте не усі соціологи з теоретичних або ідеологічних міркувань погоджувалися з ідеями В. Парето. Соціологи лівих поглядів різко критикували В. Парето за макіавеллізм, фашизм, несучасний спосіб мислення. Л. Козер праці В. Парето назвав «буржуазною відповіддю К. Марксу» і «консервативним функціоналістським еквівалентом». Італійцю докоряли і за те, що його ідеї буцімто не оригінальні і містяться у працях Дарвіна, Джеймса, Самнера.

Основні праці В. Парето: «Курс політичної економії» (1896–1897), «Соціалістичні системи» (1902–1903), «Підручник політичної економії» (1906), «Трактат із загальної соціології» (1916), «Короткий посібник з загальної соціології» (Компедіум, 1920).

§ 11.2. Методологічні та теоретичні засади системи В. Парето

11.2.1. Суспільство як система взаємодії індивідів

Італійський вчений досить пізно, будучи вже зрілим і широко відомим фахівцем у галузі політекономії, звернувся до соціології. Можливо, це пов'язано з тим, що його особисто перестала влаштовувати раціоналістична концепція «економічної людини», в рамках якої він працював довгі роки, досліджуючи монополістичний ринок, розподіл доходів та інші економічні проблеми.

Як уже зазначалося, перші наукові праці В. Парето були присвячені економіці. Як економіст він займає чільне місце в історії науки. Але поступово італійський вчений усвідомлює недостатність і неадекватність уявлень про людину як про «*homo economicus*». У свою чергу, це усвідомлення було пов'язано з його загальним негативним ставленням до раціоналістичних концепцій людини, що згодом посилювалося. У пошуках більш адекватної і цілісної моделі людини В. Парето звертається до соціології. Трапляється

це порівняно пізно, коли він був зрілим і відомим вченим, але поворот відбувається не раптом, а поступово.

Ще в роботах, написаних в кінці XIX – початку XX ст., він виявляє інтерес до нової моделі людини і більш сучасних пояснень соціальних процесів. Цей інтерес виявився реалізованим у повній мірі у «Трактаті із загальної соціології» – гігантській за обсягом і наукоподібній за стилістикою викладу роботі (2000 сторінок тексту великого формату, 13 глав, 2612 параграфів).

Витоки соціологічного світогляду В. Парето були різноманітними. На нього, без сумніву, вплинули знання і досвід інженера, математика і економіста, який звик мати справу з точними даними та практичною ефективністю. Але не можна заперечувати і впливу з боку гуманітарного та соціального знання. У зв'язку з цим, окрім Леона Вальраса, автора теорії економічної рівноваги, варто назвати, зокрема, Нікколо Макіавеллі, а також соціальний дарвінізм, психологічні концепції Г. Лебона і Г. Тарда, італійську кримінологічну школу, французького філософа Жоржа Сореля з його теоріями насильства і соціального міфу, італійського політичного мислителя Гаetano Моску (розподіл суспільства на керуючих і керованих).

В. Парето виступив з критикою принципу соціального детермінізму, що вважався базовим положенням, на якому власне трималося соціологічне знання з часів Ш. Монтеск'є і О. Конта. Ідея, що кожному соціальному феномену або тенденції у суспільстві відповідає окрема причина, поєднувало соціологію з природничими науками і робило її «позитивною». В.Парето, відкинувши детермінізм, стає на рейки функціоналізму, що уособлював новий тип науковості. У суспільстві, на думку італійського вченого, діють функціональні зв'язки у формі взаємодій багатьох величин і змінних. Кожен елемент соціальної системи може бути зрозумілим тільки після розгляду того, яку роль він відіграє відносно інших елементів. У системі безглуздо шукати першопричину, незалежний фактор, який визначав би стан інших елементів. Але це не означає, що соціологи взагалі мусять відмовитися від пошуку факторів, які визначають стан суспільства. Парето був противником монокаузальних доктрин (одна провідна причина), які набули поширення в соціології (наприклад, історичний матеріалізм, натуралістичні концепції).

Основними факторами, що визначають систему суспільства в той чи інший конкретний період її існування, італійський соціолог вважав:

- зовнішні природні умови: ґрунт, клімат, флора і фауна, геологічні умови тощо;
- зовнішні соціальні умови: вплив на суспільство інших суспільств і вплив наслідків попередніх станів цього ж суспільства (історичні фактори);
- внутрішньо-системні соціальні умови (наприклад, раса, яка визначає природні емоційні стани або «почуття», що у свою чергу формує «похідні» елементи – прагнення, інтереси, здатність до міркування, спостереження, стан знань тощо).

Погляд В. Парето на суспільство можна звести до двох положень: це складна система, і вона тяжіє до рівноваги. Отже, суспільство є системою, що знаходиться в стані динамічної рівноваги. Всі частини суспільства жорстко зчеплені між собою; зміни, які відбуваються в одній частині системи, негайно передаються іншим частинам; тоді суспільство втрачає рівновагу, починає рухатися до тих пір, поки не виникає новий стан рівноваги.

«Суспільний порядок, – писав він, – ніколи не буває зовсім нерухомим: він знаходиться в безперервному русі. Але перетворення можуть відбуватися з різною швидкістю».

Ця ідея була запозичена В. Парето з економічної теорії Л. Вальраса, а також з хімії та механіки, якими соціолог багато займався в молодому віці. Потрібно розуміти, що В. Парето мав на увазі, перш за все, механічну рівновагу і механічний взаємозв'язок елементів. Застосовуючи поняття системи до суспільства, В. Парето вважає останнє скоріше механізмом, ніж організмом.

Італійський вчений визнавав факт соціальних змін, проте не бачив соціального прогресу. Він вважає, що зміни і рівновага – пов'язані між собою, це є фази соціальних циклів, що нагадують рух маятника. Суспільство, яке вийшло зі стану рівноваги через дію зовнішніх або внутрішніх факторів, кожен раз повертається до певного урівноваженого стану. Тут варто пригадати відому біблійську фразу: «усе було, і усе буде» в тому сенсі, що принципових змін соціальній історії не відбувається.

Ідеї В. Парето про системний підхід до суспільства перебували в руслі тих соціологічних традицій, відповідно до яких головним завданням соціального організму було забезпечення стабільності соціальної системи і порядку в ній. Італійський вчений особисто, як ми підкреслювали, в останній період життя був консерватором і соціальним песимістом, він віддавав перевагу соціальному порядку і стабільності, не вірив у позитивні та невідворотні соціальні зміни.

Суспільство для В. Парето – це не просто соціальна система, що включає взаємодіючі частини (структури). Це, перш за все, система взаємодії людей. Кожен індивід здійснює певні дії, які можна спостерігати ззовні. Інтерес В. Парето до соціальних дій зближує його «соціологічну систему» з розуміючою соціологією М. Вебера, але в головному – трактуванні соціальних дій – відомі соціологи розходилися.

11.2.2. Вчення про логічні і нелогічні дії

Об'єктивною основою соціальної дії, згідно з Парето, є певний психічний стан людини, що існує від початку (як генетичний, спадковий фактор, інстинкт), тобто незалежно від її бажань, почуттів, емоцій, прагнень тощо. В цьому пункті власної теорії Парето зближується з психологами-інстинктивістами, в якійсь мірі його можна вважати представником психологічного напрямку в соціології.

В суспільному житті кожна людина може керуватися як інстинктами, так і вторинними психічними та інтелектуальними факторами. Усе залежить від ситуації та виду діяльності. На думку В. Парето, існує дві основні підсистеми суспільства: **економічна** і **соціальна**. Перша – як основні елементи людей, які приводяться в рух потребами і раціональними інтересами (вторинні інтелектуальні фактори). Ці дії логічні й можуть бути точно зрозумілі.

У соціальній підсистемі кожен індивід здійснює видиму ззовні дію, яка має **об'єктивну** і **суб'єктивну основу**. Об'єктивною основою цієї дії соціолог вважає психічний стан людини (первинні елементи свідомості, що співвідносяться з інстинктами). Саме психічні стани детермінують багато соціальних процесів. Вони виступають визначальним об'єктивним фактором соціальних дій. А суб'єктивна основа зводиться до суджень, аргументів,

логічних конструкцій, які висуває діючий індивід для виправдання власних вчинків.

Таким чином, соціальна дія складається з трьох елементів:

- 1) дія, яка спостерігається ззовні;
- 2) раціональне її обґрунтування (яке найчастіше дається заднім числом);
- 3) психічний стан особи, яка діє.

Третя складова є об'єктивною і постійною величиною. Вона переважно визначає соціальну поведінку, але людям здається, що вони діють з власного розрахунку та підкоряючись логічним схемам. Але для абсолютної більшості людей це є лише ілюзія раціональності, насправді вони діють за потягами та імпульсами, які виходять з підсвідомості, з глибин душі, і взагалі італійський вчений не вважав людину раціональним створінням. Ось чому Парето поділяє соціальні дії на *логічні* і *нелогічні*. Вони відображують боротьбу в людині двох основ – 1) раціоналізму (здатність мислити логічним шляхом) і 2) ірраціональних психічних станів (поведінка під впливом інстинктів).

Нелогічні дії (їх більшість) базується *«не так на науковому методі і принципах раціонального мислення, а на почуттях»*. У нелогічних діях людей є теж своя логіка – логіка почуттів. Цю логіку і самі нелогічні дії має вивчати соціологія. Невипадково провідна соціологічна концепція Парето отримала назву *теорії нелогічної дії*. Власне і предмет соціології В.Парето зводить до виокремлення та вивчення несвідомих станів індивідуальної колективної свідомості, які зумовлюють певні соціальні дії.

Об'єктивне соціологічне дослідження, перш за усе, повинне бути спрямоване на вивчення психічних установок і обумовлених ними нелогічних дій. На відміну від логічних дій, останні є результатом не свідомих міркувань, а чуттєвого стану, ірраціонального психічного процесу. Дії і взаємодії людей, що базуються на їх психічних станах, штовхають індивідів на вчинки, які можуть не піддаватися здоровому логічному поясненню. Це певним чином утруднює завдання соціологів – спостерігати та пояснювати соціальну поведінку. Проте проблема може бути розв'язаною, якщо побудувати методику співвіднесення зовнішньо спостерігаємих дій з системою природніх станів психіки (вроджених інстинктів).

У процесі здійснення нелогічних дій, вважає Парето, люди не можуть встановити об'єктивні зв'язки між багатьма фактами і явищами, і тому не у змозі логічним шляхом поєднати мету дії і засоби її досягнення. Коли ж вони намагаються це робити, то поєднання виявляється ілюзорним і не відображає її дійсну суть. Наприклад, щоб отримати від Бога як його милість дощ (мета), люди використовують жертвопринесення (засіб). Але для справжньої науки, очевидно, що таке з'єднання мети і засобів є надуманим. Соціологія покликана показати людям нелогічність їх поведінки.

Логічні дії проявляються в економіці, науці, частково в політиці. Тут цілі і засоби пов'язані між собою об'єктивною логікою. Індивід має більш-менш точне уявлення про дійсно існуючі зв'язки, його дія веде до позитивного результату. Натомість нелогічні дії характеризуються відсутністю знання про дійсні зв'язки, що веде до використання неадекватних засобів. Наприклад, жертвопринесення як спосіб умилювати богів або хресний хід з метою викликати дощ є типовими нелогічними діями, бо прості люди не розуміють правдивих зв'язків поміж причиною і наслідком. На цьому прикладі також можна побачити, яким чином можна керувати настроями і діями людей, не здатних до логічного мислення. Саме так і роблять, наприклад, політики, церковники, державні діячі. Вони апелюють не до розуму, а до почуттів та інстинктів. В. Парето звинувачували у цинізмі, бо він дивився на людину як на об'єкт маніпуляцій з боку тих, хто зумів через освіту або інтелект піднятися над масою.

11.2.3. Сутність людини

Основна ідея концепції людини полягає в тому, що італійський соціолог бачить специфіку людини не в розумі, а у здатності індивіда використовувати розум для маскування своїх нелогічних дій за допомогою нібито логічних теорій і концепцій. Людина одночасно і має розум, і наділена почуттями та інстинктами. Але В. Парето віддає пріоритет почуттям, ірраціональним психічним станам.

В. Парето виступав проти раціоналістичної моделі людини, базованої на уявленні про те, що людина спочатку обмірковує свої вчинки, а потім діє відповідно до того, що вона задумала. З точки зору італійського соціолога, усе навпаки: спочатку індивід діє, а потім придумує обґрунтування своїм діям

(і частіше за усе помиляється у побудові логічної конструкції). Це розуміння нелогічних дій є близьким до розробленої З. Фройдом концепції раціоналізації як одного з механізмів психологічного захисту.

У методології В. Парето важливим розділом є вчення про психічні стани особистості, знання яких є вельми важливим для соціологів. У ході соціологічного спостереження знання психологічних станів може пояснити не тільки окрему зовнішню дію, але дає підстави трактувати соціальні явища і процеси, як результати колективних дій. Цей розділ системи Парето відомий як вчення про «резидуї», або «залишки».

11.2.4. Психологічний редукаціонізм. «Резидуї», або «залишки»

Психологічний редукаціонізм полягав у тому, що В. Парето пояснював соціальне життя, зміни у суспільстві, соціальні дії наявністю у свідомості (скоріше у підсвідомості) людини певного комплексу первинних психологічних інстинктів, які унаслідуються від батьків, а не виховуються у соціумі. Він зводив складні і різносторонні соціальні явища до простих, але визначальних станів психіки.

Свідомість, за Парето, це процес, де присутні постійні і мінливі елементи. Перше – це психологічні стани, які він називає «резидуї» (італ. «Residuo»), друге – похідні інтелектуальні елементи, або «деревації». Парето використовує хімічний термін «резидуї», який означає «осад» або «залишок». У хімії це означає речовину, що залишається в колбі після випаровування. Цим італійський вчений підкреслює незмінність, постійність психічних станів особистості, що успадковуються біологічним шляхом.

Розгляду «осадів» і «похідних» він присвячує велику частину свого «Трактату», що свідчить про важливе значення, яке він надає цим явищам.

Отже, «резидуї» є проявом базових людських почуттів та інстинктів. Вони є біологічними за своєю суттю і успадковуються генетично. При цьому він підкреслює: не слід змішувати «резидуї» з почуттями та інстинктами, яким вони відповідають, оскільки вони є найбільш стійкими, незмінними і універсальними елементами «теорій», які вибудовують індивіди, аби пояснити свої дії. «Резидуї» є проявом цих почуттів та інстинктів, так само як підйом ртуті у трубці термометра є проявом підвищення температури. Сам В. Парето вбачав

у співвідношенні «осадів» і «похідних» відому філологічну аналогію, порівнюючи її зі співвідношенням коренів і похідних, що утворюють слова мови.

В. Парето ділить «осади» на шість класів, які у свою чергу поділяються на ряд підкласів. Нижче наводиться ця класифікація у спрощеному вигляді без зазначення підкласів:

1. Інстинкт комбінацій, яким обумовлені всі соціальні зміни (психологічна схильність збирати, по-різному переставляти і комбінувати речі).
2. Інстинкт сталості агрегатів. Виражає тенденцію підтримувати і зберігати зв'язок, що сформувався одного разу.
3. Прагнення людини проявляти свої почуття в соціальних діях.
4. Почуття соціальності.
5. Інстинкт власності.
6. Статевий інстинкт.

В. Парето визнавав попередній характер власної класифікації «резидуї». Проте він детально аналізує кожен з виділених класів. Головне значення він надає першим двом класам. Перший з них – «інстинкт комбінацій» – втілює тенденцію до соціальних змін; другий – «наполегливість у збереженні агрегатів» – виражає консерватизм, тенденцію до незмінності соціальних форм.

«Резидуї» одного суспільства, як правило, істотно відрізняються від «осадів» іншого. У географічному вимірі вони дещо змінюються в межах окремо взятого суспільства, але їх розподіл поміж різними верствами суспільства вельми мінливий. Вищі верстви, політичний клас, аристократи можуть мислити більш раціонально, вони навчилися управляти інстинктами, свої переваги ці прошарки використовують для панування та маніпулювання масами.

В. Парето стверджує, що виділені їм шість класів «осадів» залишалися незмінними протягом двох тисяч років історії Заходу. У той же час підкласи всередині кожного класу набагато менш постійні; посилення деяких з них може компенсуватися ослабленням інших.

Італійський вчений застосував «теорію осадів» до пояснення європейської історії, акцентуючи на конфлікті інстинктів зміни і консерватизму. Революційні періоди або реформаторські епохи В. Парето

пояснював тим, що в суспільстві, за збігом незрозумілих обставин, збільшується частка носіїв інстинкту першого роду. Ці інстинкти штовхають людей до соціальних змін, а політики користуються загальними настроями, аби перетворитися на вождів нових рухів. Рано чи пізно ситуація докорінно змінюється, посилюються інстинкти другого роду, і тоді настає епоха стабільності, «застою», і люде більше не хочуть радикальних змін. І в перший, і в другій період домінують нелогічні дії.

Нелогічні дії відбуваються на основі «осадів», вони є головною клітинкою суспільного життя, визначають хід циклічних змін і повернень в історії. Залишки, інстинкти не можна знищити, їх придушення призводить лише до посилення відповідної дії. В. Парето писав: *«Мистецтво управління зводиться до уміння витягувати вигоди з емоцій, не витрачаючи енергії на марні спроби їх зруйнувати. Єдиним результатом подібних спроб часто є лише їх посилення»*. Той, хто розуміє ці соціально-психологічні закономірності, може ефективно управляти масами, а політика, власне, і зводиться до цього. Тим більше: вже наступила епоха натовпів, масового суспільства, і концепція Парето стає затребуваною. Це пояснює, чому фашисти, які в Італії «щільно працювали з масами» і готувалися до захоплення влади, уважно вивчали праці вченого.

§ 11.3. Концепція ідеології

Другий елемент свідомості є раціональним обґрунтуванням переважно нелогічних дій, які переважають у соціальному житті. Тут велику роль відіграють так звані ідеології. Ідеології – це словесна оболонка, псевдотеорія, яка прикриває нелогічні дії. Вони створюються для того, щоб приховати справжні спонукальні мотиви дій, коріння яких – у ірраціональних пластах людської психіки. В. Парето називає ідеології терміном «дерівації» (*derivazioni*), що означає «похідні». Зазначимо, що В. Парето суттєво розширив зміст поняття «ідеологія». У більш традиційному вжитку, наприклад у теорії Маркса, ідеологія є частиною класової свідомості, теоріями, що захищають групові інтереси. Ідеології, як правило, творять філософи, історики, теоретики,

що намагаються «просунути» інтереси певної соціальної групи. В. Парето трактує термін «ідеологія» більш довільно.

«Похідні», або «дерівації», згідно з вченням італійця, складають мінливий і поверхневий шар уявлень людей щодо власної поведінки та масових дій. Це поняття близьке до поняття міфу. «Похідні» базуються на «осадах», і через них – на «почуттях», в яких вони черпають свою силу.

В. Парето підкреслює, що «похідні» суворо (буквально) не відповідають «резидуям», від яких вони походять. Звідси головні труднощі у створенні соціальної науки, оскільки нам відомі тільки «похідні», які часто приховують основу, що їх породила.

«Похідні» задовольняють потребу людини в логіці або псевдології. Хоча вони є поверхневим і мінливим шаром, «похідні», проте, грають важливу роль у соціальній системі. Вони можуть робити «осади» більш-менш інтенсивними, посилювати чи послаблювати їх ефект. Але, хоча «похідні» і залежні від «почуттів» і «осадів», вони мають відносно автономне існування, здатні породжувати один одного, утворювати між собою різні комбінації, а також впливати на «чуттєво-осадову» основу.

Увагу В. Парето зосереджено на суб'єктивному боці тієї сили переконання, якою володіють «похідні». Їх соціологічне дослідження має встановити, як логічні або псевдологічні засоби використовуються людьми, аби повести за собою інших.

В. Парето ділить «дерівації» на чотири класи.

Перший клас – твердження, яким намагаються надати значення абсолютної істини, аксіоми або догми. Це «прості запевнення», формула яких: «це так, тому що так» або «треба, тому що треба». Так мати каже своїй дитині, вимагаючи від неї слухняності.

Другий клас – некомпетентні припущення, виправдані посиланням на авторитет. Цей клас «похідних» містить в собі аргументи і міркування, які спираються на авторитет (особистості, традиції, звичаю), який робить їх ефективними незалежно від їх логічної цінності.

У *третьому класі* «похідних» «доказ» базується на апеляції до будь-яких почуттів, індивідуальних або колективних інтересів, юридичних принципів

(Право, Справедливість), метафізичних сутностей (Солідарність, Прогрес, Демократія, Гуманність) або волі надприродних істот.

Четвертий клас «похідних» черпає силу переконання у «вербальних доказах», тобто таких, які ґрунтуються на «використанні термінів з невизначеним, сумнівним, двоїстим змістом і не узгоджуються з реальністю». Ці чисто словесні аргументи, які не мають об'єктивного еквівалента, цінуються в політиці та судочинстві.

Можна зробити висновок, що в цілому «похідні» у трактуванні Парето виконують дві протилежні функції відносно певних «осадів» і відповідних їм «почуттів»: по-перше, вони виявляють і висловлюють ці «осади» і «почуття», по-друге, вони їх приховують, камуфлюють. Залежно від ситуації на перший план може виступати або перша, або друга функції.

Ідеології протистоять істинам. В. Парето розумів, що вони нічого спільного з науковими та об'єктивними висновками не мають, і можуть бути довільними розумовими конструкціями, які залюбки споживає маса. Але «деривації» мають власну цінність для суспільства. Вони висловлюють ідеї, які люди вже мали в неусвідомленому вигляді. За допомогою «деривації» можна маніпулювати суспільною свідомістю: *«Важливо мати просту деривацію, що приймається з готовністю кожним, навіть найбільшим невігласом, а потім повторювати її знову і знову»* – писав італієць. «Деривації» можуть допомогти об'єднати націю або навпаки – бути фактором роз'єднання, класової боротьби; надихати людей на війну чи сприяти встановленню миру. За Парето, критично важливою є відповідність «деривації» накопиченим у народі «резидуям». В історії спостерігаються цикли, коли в певні роки у масовій свідомості збільшується частка «залишків» (інстинкт комбінацій), які спонукають до змін, реформ, революцій; на іншій фазі циклу – навпаки, з'являється тенденція до стабільності, бо посилюється вплив інстинкту «стабільності агрегату». Розумний і хитрий політик, який може правильно вловити соціально-психологічні зміни та перетворити тенденцію на «теорію», має перевагу над іншими, бо його гасла відповідають підсвідомим прагненням юрби.

§ 11.4. Теорія кругообігу еліт

Згідно з В. Парето індивіди нерівні між собою у фізичному, інтелектуальному, моральному станах. Тому і соціальна нерівність йому здавалася цілком природним, очевидним та реальним фактом. Соціальна страта охоплює осіб, які мають подібні здібності і таланти. Існують різні еліти – політична, наукова, мистецька тощо; у процесі їх формування проявляються різні за характером здібності й таланти. Еліти потрібні суспільству, вони відіграють важливі ролі, без них суспільство не можливе існувати принципі, а слабкість існуючої еліти може обернутися катастрофічними наслідками.

В. Парето, передусім, цікавила нерівність політичного становища та механізм формування правлячої еліти. В цілому соціальна стратифікація зображується в його теорії у вигляді піраміди, що складається з двох шарів: її вершину становить нечисленна еліта – «вищий шар», а іншу частину – основна маса населення, тобто «нижчий шар». У владній стратифікації провідним фактором є психологічна нерівність індивідів. Тут проявляється загальний погляд Парето на суспільство, людину та структуру її свідомості. Він на першу роль висуває не багатство чи спадковий аристократизм, а психічні властивості індивідів, які можуть зробити людину непересічною особою.

Еліти є в усіх суспільствах, незалежно від форми правління. Їх складають люди, які володіють найбільш високими показниками в тій чи іншій сфері діяльності. У кожній сфері діяльності існує своя еліта.

Представники еліт мають найбільш високі індекси в тих або інших сферах діяльності, а межа, яка відокремлює їх від решти населення, не є точною.

В. Парето писав: *«... припустимо, що в кожній сфері людської діяльності кожному індивіду надається індекс його здібностей, подібно екзаменаційним оцінкам. Наприклад, найкращому фахівцю дається індекс 10, такому, якому не вдається отримати жодного клієнта, –1 і, нарешті, кретинові – 0. Тому, хто зумів нажити мільйони (неважливо, чесно чи нечесно), – 10, заробляє тисячі лір – 6, тому, хто ледь не вмирає з голоду, –1, а що знаходиться в притулку жебраків – 0. Жінці, що займається політикою, зуміла здобути довіру впливової особи і бере участь в його управлінні громадськими справами, як, наприклад, Аспазія при Периклі, Ментенон при Людовіку XIV, Помпадур при*

Людвіку XV, надамо будь-який високий індекс, наприклад 8 або 9; шльондрі, що задовольняє лише чуттєвість відповідних людей і не має жодного впливу на управління, поставимо 0. Спритному шахраєві, що здатен обманювати людей і не потрапляти при цьому під дію кримінального кодексу, поставимо 8, 9 і 10, залежно від числа роззяв, яких він заманив у свої мережі, і кількості витягнутих з них грошей; жебракові та злодюжці, що вкрав один столовий прилад у шинкаря, і до того ж дозволив карабінерам схопити себе, дамо індекс 1. Такому поетові, як Кардуччі, – 8 або 9, залежно від смаків; віршомазу, декламація віршів якого спонукає людей тікати, поставимо 0. Що стосується шахістів, то ми могли б отримати більш точні індекси, виходячи з того, скільки і яких партій вони виграли. І так далі, для всіх сфер діяльності людини».

Парето прагне до об'єктивістського трактуванні терміну «еліта», не вносячи в нього оцінного елемента. Він характеризує представників еліти як найбільш здібних і кваліфікованих в певному виді діяльності, як свого роду результат природного відбору.

В цілому у Парето домінує уявлення про те, що еліти формуються з людей, які дійсно володіють відповідними якостями, і гідних свого вищого положення в суспільстві.

Як синоніми цього терміну Парето використовує визначення «правлячий клас», «панівний клас», «аристократія», «вищий шар».

Парето розрізняє два види еліти: правлячу, тобто таку, яка бере участь у здійсненні політичної влади, і неправлячу.

Представники еліти – об'єктивно «кращі» у певній галузі діяльності: *«Може бути аристократія святих або аристократія розбійників, аристократія вчених, аристократія злочинців тощо»*. Характерні риси представників правлячої еліти: високий ступінь самоконтролю; вміння вловлювати і використовувати для своїх цілей слабкі місця інших людей; здатність переконувати, спираючись на людські емоції; здатність застосовувати силу, коли це необхідно.

Останні дві можливості мають взаємовиключний характер, і управління відбувається або за допомогою сили, або за допомогою переконання. Якщо

еліта нездатна застосувати або перше, або друге, вона сходить зі сцени і поступається місцем іншій еліті, що здатна або переконати, або застосувати силу. Звідси теза Парето: *«аристократії не вічні. Хоч би якими були причини, незаперечно те, що через якийсь час вони зникають. Історія – це кладовище аристократій»*.

Таким чином, В. Парето поділяє населення на дві страти, а саме: 1) нижча страта, яка не є елітою; 2) вища страта, що ділиться на дві частини: (а) правляча еліта; (б) неправляча еліта.

Суспільство подбало, аби були формальні або неформальні ознаки належності до вищих кіл. Італійський соціолог називає їх «етикетками» (ярлик, наліпка). Професійна роль, посада у державі, статус чи підтверджений рівень освіти можуть відігравати роль «етикеток». В. Парето пише, що *«не існує іспитів для визначення місця кожного індивіда в цих стратах; їх відсутність компенсується іншими засобами, за допомогою свого роду етикеток, які більш-менш досягають цієї мети. Подібні етикетки існують також і там, де є іспити. Наприклад, етикетка адвоката позначає людину, яка повинна знати закон, і часто дійсно його знає, але іноді не володіє необхідними знаннями. Аналогічним чином в правлячу еліту входять люди з етикетками про приналежність до політичної служби досить високого рівня, наприклад міністри, сенатори, депутати, начальники відділів міністерств, голови апеляційних судів, генерали, полковники, однак при цьому необхідно виключити тих, кому вдалося проникнути в їхні ряди не маючи відповідних отриманій етикетці якостей»*.

В. Парето відзначає, що *«у всіх сферах людської діяльності етикетку отримує безпосередньо кожен індивід, в той час як в елітах частина етикеток передається у спадок, як, наприклад, ті, що пов'язані з багатством. У минулому і в правлячій еліті були також ті, що наслідували своє становище, зараз такими є лише монархи; проте, якщо спадкування у прямому сенсі зникло, то воно все ще зберігає своє значення у певний спосіб. У деяких країнах спадкоємець великого капіталу легко отримує призначення сенатором або обирається депутатом, купуючи виборців і зваблюючи їх, зображуючи себе, якщо це потрібно, зятим демократом, соціалістом, анархістом. Багатство, родинні зв'язки, відносини відіграють роль також у багатьох*

інших випадках і роблять можливим отримання етикетки про приналежність до еліти в цілому або до правлячої еліти, зокрема, й тими, хто не мав би її мати».

Як правило, між елітою і рештою маси населення постійно відбувається обмін: частина еліти переміщається в нижчий шар, а найбільш здібна частина останнього поповнює склад еліти.

В. Парето пише: *«Той, хто з однієї групи переходить в іншу, приносить з собою, як правило, певні схильності, почуття, придбані в тій групі, з якої він походить; і з цією обставиною слід рахуватися. Подібний феномен в тому випадку, коли розглядаються тільки дві групи – еліта і не еліта, називається «циркуляція еліт».* Термін «циркуляція еліт» стає центральною категорією політичної концепції італійського соціолога, саме під цією назвою – теорія циркуляції (кругообігу) еліт – вона увійшла у світову політологію та соціологію політики.

В. Парето розглядає швидкість циркуляції у контексті потреб суспільства та дії різних чинників. Так, ситуація мирного і військового часів докорінно різниться: нові умови потребують висхідної мобільності представників певних груп: під час воєн, наприклад, доля військових у вищих прошарках мусить бути збільшеною. Якщо аристократія стає закритим класом і не реагує на суспільні зміни та виклики, то вона стає приреченою.

Завдяки циркуляції еліта перебуває в стані поступової і безперервної трансформації. Циркуляція еліт функціонально необхідна для підтримки соціальної рівноваги. Вона забезпечує правлячу еліту необхідними для управління психологічними якостями, які черпаються з нижчих прошарків. Але якщо еліта виявляється закритою, тобто циркуляція не відбувається або відбувається занадто повільно, це має наслідком деградацію еліти та її занепад. Правлячі верстви втрачають психічні якості, що забезпечують елітарне становище. У той же час у нижчому шарі зростає число індивідів, що мають якості, необхідні для управління суспільством. Рано чи пізно відбудеться заміна еліт. Але і ця нова еліта втрачає здатність керувати, якщо вона не оновлюється за рахунок представників нижчого шару.

Вищий клас може зміцнити або через включення представників нижчих класів, або знищуючи членів еліти, які стали непотрібними. Якщо ж у нижчих класах накопичується прошарок, що перевершує за своїми задатками (психічними здібностями) представників вищого класу, то настає епоха революцій.

Революції обов'язково відбуваються, якщо з уповільненням циркуляції еліти або з якоїсь іншої причини, у вищих шарах суспільства накопичуються деградовані елементи, які більш не володіють «резідуями», необхідними для утримання влади. Наприклад, владна еліта стає кволою і нерішучою, уникає застосування сили, втрачає здібність керувати масами. Натомість, у нижчих шарах зростає число елементів (потенційних лідерів) вищої якості, що володіють «залишками», необхідними для виконання функції управління і схильними до використання сили.

Революція виступає як свого роду альтернатива, компенсація і доповнення циркуляції еліт. Сутність революції полягає в різкій і насильницькій зміні складу правлячої еліти. При цьому, в ході революції індивіди з найнижчих верств можуть керуватися окремими індивідами з вищих класів, тому що останні мають необхідні для бою інтелектуальні якості і позбавлені тих від'ємних рис, якими володіють індивіди з найнижчих верств. З усього випливає, що сенс революції полягає у:

- 1) поповненні еліт;
- 2) відновленні психічних сил, необхідних для управління;
- 3) встановленні рівноваги на новому історичному відрізку часу.

В історичному розвитку постійно спостерігаються цикли піднесення та занепаду еліт. Їх чергування – закон існування людського суспільства. Але замінюються не просто склади еліт, їх контингент; змінюють один одного, чергуються самі типи еліт. Причина цієї зміни полягає у періодичному посиленні в середовищі вищого прошарку «резідуй» першого або другого класів, тобто «інстинкту комбінацій» і «інстинкту збереження агрегатів».

Перший тип еліти, в якому переважає «інстинкт комбінацій», управляє шляхом переконання, підкупу, обману, прямого обдурювання мас. Посилення «осадів» першого класу і ослаблення «резідуй» другого – призводять до того, що правляча еліта більше піклується про сьогодення, і менше – про майбутнє.

Інтереси найближчого майбутнього панують над інтересами віддаленого майбутнього; інтереси матеріальні – над ідеальними; інтереси індивіда – над інтересами сім'ї, інших соціальних груп, нації.

З плином часу «інстинкт комбінацій» в межах правлячого класу посилюється, паралельно у керованому класі, навпаки, посилюється інстинкт «наполегливості у збереженні агрегатів». Коли розбіжність стає досить значною, відбувається революція, і до влади приходить інший тип еліти з переважанням «резидуй» другого класу. Для цієї категорії еліти характерні агресивність, авторитарність, завзятість, непримиренність, підозрілість до маневрування і компромісів.

Типових представників першого типу правлячої еліти Парето називає «лисицями» (символ підступності, хитрості, віроломства), другого – «левами» (символ сили, завзяття, непримиренності, мужності).

У сфері економіки цим двом типам відповідають категорії «спекулянтів» і «рантьє»: в першій – переважають «резидуї» першого класу, у другій – схильність до стабільності. «Спекулянти», що володіють добрими здібностями у галузі економічних комбінацій і не задовольняються фіксованим доходом, прагнуть заробити більше. Кожна з двох категорій виконує в суспільстві певну корисну функцію. «Спекулянти» часто служать причиною змін в економіці, сприяють соціальному прогресу. «Рантьє», навпаки, становлять потужний чинник стабільності. Суспільство, в якому майже виключно переважають «рантьє», залишається нерухомим і схильне до застою і загнивання; суспільство, в якому домінують «спекулянти», позбавлене стабільності; воно перебуває в стані нестійкої рівноваги, яка легко може бути порушена зсередини чи ззовні. Ці терміни-образи він запозичує у Макіавеллі, який писав у «Государі»: *«Отже, з усіх звірів нехай государ уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця – вовків, отже, треба бути подібним лисиці, щоб вміти обійти капкани, і леву, щоб відлякати вовків»*.

Для утримання влади правлячий клас використовує індивідів з класу керованих. В. Парето останніх ділить на дві категорії відповідно до тих способів, за допомогою яких ця влада себе захищає: перша – для застосування сили (наймані вбивці, солдати, поліцейські агенти тощо); друга –

для використання хитрості та створення відданих владі кіл (політична клієнтела, пропагандисти тощо). Ці дві категорії присутні завжди; вони лише змінюються у пропорціях, і ті, що діють відкрито, відрізняються від тих, що діють приховано.

§ 11.5. Значення соціологічних ідей В. Парето

Загальновизнано, що В. Парето належить до числа класиків соціології. Він зробив важливий внесок у формування уявлення про суспільство як систему. Цей внесок полягає, зокрема, в розробленні концепції рівноваги, взаємодії і взаємозалежності всіх елементів соціальної системи, в запереченні односторонніх і універсальних причинно-наслідкових зв'язків між елементами, нарешті, в положенні про те, що кожен елемент може бути зрозумілий тільки у світлі тієї ролі, яку він грає у відношенні інших частин соціальної системи. Останнє положення дозволяє бачити в Парето одного з основоположників структурно-функціонального аналізу в соціології.

Важливе наукове значення мав здійснений у працях В. Парето аналіз людських дій і їх мотивів. Терміни «логічні» і «нелогічні дії», «резидуї» і «деривації» згодом практично не використовувалися в соціології. Проте, аналіз самих явищ, позначених цими термінами, відкрив для соціологів істотну роль ірраціональних та емоційних чинників соціальної поведінки, різного роду нахилів, установок, забобонів, стереотипів, що свідомо чи несвідомо маскуються і виявляються в «ідеологіях», «теоріях», віруваннях тощо. Той факт, що відповідного роду емоційні чинники доволі часто стають більш ефективними, ніж логічна аргументація, на сьогодні визнається у політології, теорії пропаганди та масовій комунікації.

В.Парето вперше розробив розгорнуту теорію еліти. Він описав деякі соціально-психічні характеристики елітарних груп, також виявив такі риси маси, як авторитарність, нетерпимість, неофобія. У своїй концепції циркуляції еліт він обґрунтував важливість соціальної мобільності для підтримки соціальної рівноваги і оптимального функціонування соціальних систем.

Висновки

1. В. Парето критикує принцип соціального детермінізму і вважає, що не існує першопричини, яка може визначати стан соціальних систем. Основними факторами, що впливають на стан системи суспільства він вважав: зовнішні природні умови; зовнішні соціальні умови; внутрішньо-системні соціальні умови.

2. Згідно з В. Парето суспільство є системою, що знаходиться в стані динамічної рівноваги. Всі частини суспільства жорстко зчеплені між собою; зміни, що відбуваються в одній частині системи, передаються негайно іншій її частині, під впливом нових факторів суспільство втрачає рівновагу, починає рухатися до тих пір, поки не встановлюється новий стан рівноваги. Елементами суспільства є люди, їх дії та взаємодії. Об'єктивною основою соціальної дії є психічний стан людини, який наданий людині від природи.

4. Соціальні дії можна поділити на два кластери: логічні і нелогічні дії. Логічні дії характеризуються раціональним вибором засобів, які ідеально підходять для досягнення поставленої мети. Нелогічні дії (їх більшість) базуються на почуттях, саме ці дії є головною клітинкою суспільного життя, вони визначають процес циклічних змін та повернень в історії.

5. Теорії (власні уявлення людей та спроби раціоналізувати події) за допомоги яких люди інтерпретують свої нелогічні дії як логічні, містять у собі постійний і мінливий елементи. Постійні елементи В. Парето позначає терміном «осад» (італ. «Residuo»), мінливі – терміном «похідна» («деривація»).

6. В. Парето ділить «резидуї» на шість класів, які у свою чергу поділяють на ряд підкласів. Цими класами є: 1) інстинкт комбінацій; 2) інстинкт сталості агрегатів; 3) прагнення людини проявляти свої почуття в соціальних діях; 4) почуття соціальності; 5) інстинкт власності; 6) статевий інстинкт. Особливе значення надається першим двом класам. «Інстинкт комбінацій» втілює тенденцію до соціальних змін; «інстинкт збереження агрегатів» виражає консерватизм, тенденцію до незмінності соціальних форм.

7. Згідно з В. Парето ідеології – це словесна оболонка, псевдотеорія, яка прикриває нелогічні дії. Це поняття близьке до поняття міфу. В. Парето називає ідеології терміном «деривації» (derivazioni), що означає «похідні». Похідні

базуються на «осадах», і через них – на «почуттях», в яких вони черпають свою силу.

8. Соціальна нерівність розглядається як природний факт. Індивіди нерівні між собою у фізичному, інтелектуальному, моральному відношенні. Одна страта охоплює осіб, які мають подібні здібності і таланти. Соціальна стратифікація має вигляд піраміди, що складається з двох шарів: її вершину становить нечисленна еліта («вищий шар»), а іншу частину – основна маса населення («нижчий шар»). Еліти складають люди, які мають найбільш високі показники в тій чи іншій сфері діяльності. У кожній сфері діяльності є своя еліта. Існує два види еліти: правляча, яка здійснює політичну владу, і неправляча. Характерні риси представників правлячої еліти: високий ступінь самоконтролю; вміння вловлювати і використовувати для своїх цілей слабкі місця інших людей; здатність переконувати, спираючись на людські емоції; здатність застосовувати силу, коли це необхідно.

9. Згідно з законом «циркуляції еліт» поміж елітою і рештою маси населення постійно відбувається обмін: частина еліти переміщається в нижчий шар, а найбільш здібні представники «низів» поповнюють склад еліти. Циркуляція еліт функціонально необхідна для підтримки соціальної рівноваги. Якщо еліта виявляється закритою, тобто циркуляція не відбувається або відбувається занадто повільно, настає епоха революцій.

Контрольні питання та завдання для самопідготовки

1. Які особливості життєвого шляху В. Парето ви запам'ятали?
2. Чому В. Парето звертається до соціології після багаторічної праці в галузі економіки?
3. Які теорії можна назвати витоками соціологічної концепції В. Парето?
4. Чому теорію В. Парето часто називають «теорією нелогічної дії»?
5. Яким чином Парето інтерпретував суспільство?
6. Дайте визначення соціальної дії за В. Парето. Що складає об'єктивну основу?
7. Які види соціальних дій виділяє В. Парето?
8. Сформулюйте предмет соціології і завдання соціологів, за В. Парето?
9. Порівняйте вчення про соціальну дію Вебера і Парето. В чому полягає різниця?

10. Що таке «резидуї»? Які класи «резидуїв» виділяє В. Парето?
11. Що означає термін «деривація» та яким чином він пов'язаний з поняттям «резидуї»?
12. Опишіть структуру суспільства, згідно з теоріями еліт В. Парето.
13. Які риси належать правлячій еліті, і чому вона може зазнати історичної поразки?
14. Чи можна застосовувати теорію еліт Парето для аналізу українського суспільства?
15. Опишіть зміст «закону циркуляції еліт».
16. Наведіть приклади циркуляції еліт на основі історії українського суспільства.
17. Чому відбуваються революції? Чи можна їх уникнути? Проаналізуйте революції, які відбувалися в Україні, з точки зору теорії Парето.
18. Визначте внесок В. Парето в сучасну соціологію?

Література

1. Homans G. An Introduction to Pareto: His Sociology / G. Homans, C. P. Curtis – New York: Knopf, 1934.
2. Беккер Г. Современная социологическая теория / Г. Беккер, А. Босков. – М. : Изд-во иностранной лит-ры, 1961.
3. Блауг М. 100 великих экономистов до Кейнса. Парето Вильфредо / М. Блауг. – С.-Пб : Экономикс, 2008. – С. 233–235.
4. Блюмин И. Г. Критика буржуазной политической экономики : в 3 т. Т.І. Субъективная школа в буржуазной политической экономии. Теория Парето / И.Г. Блюмин – М. : Изд-во АН СРСР, 1962. – С. 826–865.
5. Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии : учеб. пособ. для вузов / А. Б. Гофман. – М. : Книжный дом «Университет», 2001.
6. Зотов А. А. Ранний период творчества Вильфредо Парето / А.А. Зотов // Социологические исследования. – 1998. – №11. – С. 134–142.
7. Осипова Е. В. Социология Вильфредо Парето: политический аспект / Е.В. Осипова. – С.-Пб : Алетейя, 2004.
8. Парето В. Компендиум по общей социологии / В. Парето. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008.

9. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селигмен. – М. : Прогресс, 1968.

10. Шумпетер И. Десять великих экономистов от Маркса до Кейнса / И. Шумпетер ; пер. с англ. Н.В. Автономовой, И. М.Осадчей, Н.А. Розинской ; под науч. ред. В.С. Автономова. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2011.

Глава 12. ВИНИКНЕННЯ ЕМПІРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ. ЄВРОПЕЙСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХІХ СТ.

1. *Виникнення емпіричної соціології у першій половині ХІХ ст. А. Кетле як засновник емпіричної соціології в Європі.*
2. *Особливості тематики емпіричних досліджень на Європейському континенті.*
3. *Емпіричні дослідження у Франції, Англії, Німеччині, Росії.*

§ 12.1. Виникнення емпіричної соціології у першій половині ХІХ ст. А. Кетле як засновник емпіричної соціології в Європі

Соціологія, як і абсолютна більшість наукових дисциплін, має дві складові: *теоретичну* та *емпіричну*. В історії соціології ці складові почали формуватися майже одночасно – у першій половині ХІХ ст. Проте до ХХ ст. вони існували доволі ізольовано одна від одної, бо мали різні цілі. Засновником теоретичної соціології вважається Огюст Конт, а емпіричної – Адольф Кетле. Обидва – блискучі та популярні вчені, що представляли сусідні країни (Францію та Бельгію), майже ровесники, фанатично віддані науці і одночасно... конкуренти. Кожний з цих достойників запропонував свій проект соціології. Навіть назва нової науки стає поміж ними предметом конкуренції. Конт, аби його вчення не плутали з ідеями Кетле, вимушений був відмовитися від словосполучення «соціальна фізика» (цей термін активно використовував бельгійський вчений) та вдатися до конструювання власної назви. Так народилося слово «соціологія». Ідеї Конта та інших теоретиків, що заснували сучасну соціологію, докладно висвітлені у попередніх темах, тож зупинимось на внеску у науку про суспільство Кетле і його наступників.

Насамперед варто з'ясувати: чим емпірична соціологія відрізняється від теоретичної науки про суспільство? Завданням емпіричної соціології є збір, акумуляція первинних даних стосовно суспільства в цілому, соціальної структури, соціальних явищ і процесів, які виражені або у абсолютних одиницях, процентних частках, математичних індексах, або містяться у вербальних (словесних, мовних) описах соціальної дійсності, в різних текстах,

що присвячені тим чи іншим соціальним фактам. Емпірична соціологія включає спеціально розроблені методи дослідження соціальної реальності. Створення та розвиток цих методів, їх верифікація (перевірка ефективності) власне і складає предмет історії емпіричної соціології. Ця історія також включає персоналії відомих вчених, їх творчі біографії, праці, а також послідовність, за якою формувалася методологія емпіричних досліджень.

Емпіричне дослідження має бути конкретним з точки зору вибору об'єкта та предмета, визначення релевантних (відповідних до об'єкта) методів та термінів проведення. Об'єктами досліджень можуть бути суспільства, територіальні громади та спільноти, окремі (цільові) соціальні групи, предметом – будь-які явища колективного життя. Емпіричне дослідження має свій характерний цикл. Воно включає: а) підготовчий етап (визначається програма дослідження, ресурси, вирішуються організаційні питання); б) польовий етап (збір емпіричної інформації, спостереження за об'єктом, робота у соціумі); в) етап обробки даних та аналізу емпіричного матеріалу. Ці етапи, або фази є специфічними, вони відрізняють емпіричне дослідження від процесу наукового теоретизування. Мотиви і цілі проведення емпіричного дослідження можуть різнитися. Або суто академічний інтерес до соціуму та його складових, що може доповнити теоретичну картину суспільства; або – зовнішнє замовлення від політиків, бізнесменів, урядовців і так звані прикладні роботи, які можуть бути використані у практиці соціального управління, в бізнесових цілях тощо.

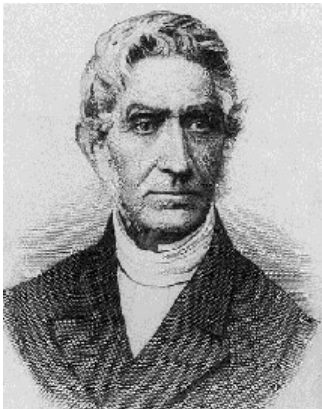
У протосоціологічний період вже спостерігався певний інтерес до емпіричних даних стосовно суспільства, людності, навіть структури населення. Він задовольнявся завдяки першим переписам населення, шляхом здійснення монографічних спостережень, коли дослідник (це нерідко були мандрівники) ретельно вивчав фактичну сторону людського життя або функціонування певної інституції. Класичним прикладом подібного опису і «якісного» спостереження є праця французького автора Алексіса де Токвіля (1805–1859) «Про демократію в Америці». Французький аристократ, мандрівник і письменник на свої очі побачив Америку першої половини ХІХ ст., яка вражала новим республіканським демократичним і федеративним політичним ладом. Усе побачене та переосмислене власним розумом він виклав

у великій за обсягом книзі, що вийшла у світ у 1835–1840 рр. Фактично він застосував метод спостереження, використовував для опису американських інституцій не тільки власні враження, але й бесіди, інтерв'ю з жителями Америки, статистичні та фактологічні дані, які йому вдалося знайти стосовно предмету дослідження. І на сьогодні його книга вражає ґрунтовністю та всебічністю вивчення предмета дослідження.

У цей період вчені близько підійшли до створення соціальних статистик, які мусили б покінчити з філософствуваннями, і дати, нарешті, образ суспільства у числах. Цих шляхом йшла так звана *«політична арифметика»*, науковий напрям, який зародився в Англії у XVII–XVIII ст. Його відомі представники – Джон Граунт, Вільям Петті (1691 р. видав працю із заголовком "Political Arithmetic", від якої походить назва напрямку), Зюссмільх (Німеччина) та ін. Представники «політичної арифметики», наприклад, користувалися книгами записів цивільного стану, що велися у церквах або в органах місцевої влади. За записами народження та смерті по роках вони досліджували коливання у чисельності населення, вираховували середні показники життя, ймовірність смерті. До речі, отримані дані використовувалися для оподаткування та адміністрування.

На першому етапі дослідники власноруч конструювали соціальні статистики, використовуючи різні первинні документи. Але вже на початку XIX ст. правлячий клас передових європейських країн починає усвідомлювати, що для правильного адміністрування потрібно мати широку й достовірну статистику з різних напрямів. Починається епоха *державних статистик*. На початку виникає статистика народжуваності і смертності, одружень, злочинності, деяких економічних показників. Кожна така статистика є доволі складною і коштовною справою, але одночасно – певним проривом, великим кроком до самопізнання суспільства. Так зване початкове спостереження здійснюють дрібні клерки, чиновники по всій країні, і так регулярно, як того вимагає обраний метод. А вже узагальнення, обробка даних відбувається у столицях, у міністерських кабінетах. Тут народжуються статистичні звіти, наприклад, за рік. Але це ще не все. Статистичні звіти, відповідні показники та таблиці – прекрасний матеріал для наступного неспішного вивчення та аналізу.

Одним з перших соціальних статистиків і був А. Кетле, його праці можна розглядати як початок емпіричної соціології епохи модерну.

Адольф Кетле

Ламберт Адольф Жак Кетле (1796–1874) був всесвітньо відомим бельгійським математиком, астрономом, статистиком, соціологом. Його цінували на батьківщині, у віці 24 років він стає членом Брюссельської академії наук, а пізніше спеціально для нього будується обсерваторія, де він працює і живе усе життя. За освітою і першим науковим фахом Кетле – математик, але з 1826 р. він захоплюється статистикою, пише велику кількість праць з цього напрямку (10 – окремими книгами). За його ініціативи в Європі збираються міжнародні статистичні конгреси. Після смерті уряд встановлює вченому у Брюсселі пам'ятник.

Найбільш цікаві соціологічні праці Кетле – «Про людину» та «Соціальна система». В них бельгійський вчений закладає основи «соціальної фізики». На його думку, наука про суспільство та поведінку людини у соціальних системах має бути точною і спиратися на статистичні дані, числа, математичні показники. Кетле бачив у соціальному житті і випадковість (це стосується поведінки та долі окремої людини), і закономірність, що має місце при великій кількості спостережень (випробувань). Він пише: «чим більшою є чисельність індивідів, яких ми спостерігаємо, тим більше загладжуються їх індивідуальні особливості, як фізичні, так і моральні, і тим більш рельєфно визначається низка тих загальних фактів, завдяки яким суспільство існує...».

Отже, соціальний вчений має застосовувати добре вже відомий на ті часи метод спостереження, але він якісно відрізняється від, наприклад, спостереження в астрономії. Астроном ретельно вивчає певну космічну одиницю, маючи на увазі, що рух планет та космічних тіл не може бути довільним, і, встановивши одного разу шлях планети, ми потім завжди знайдемо це тіло на власній орбіті та вирахуємо траєкторію руху чи дати затемнення Місяця або Сонця, оскільки вченим попередньо вдалося виявити закон руху об'єктів у космосі. Природа соціальних законів є іншою, вони проявляються у масовій діяльності чи поведінці. Отже, в «соціальній фізиці» треба спостерігати велику кількість соціальних одиниць, а потім виявляти не

«фізичні закони», а так звані **статистичні закономірності**. Проблема «соціальної фізики» в тому, що індивіди мають свободу волі, і можуть в окремих випадках діяти на свій розсуд, ламаючи усі закони та попередні розрахунки. Проте існують загальні тенденції, і вони мусять стати предметом науки про суспільство. Зрозуміло, що центральний метод пізнання є статистичний метод, який у XIX ст. стає головним знаряддям у руках соціологів-емпіриків. Кетле активно експериментував з показниками соціальних статистик. Він, наприклад, визначає ймовірність тих чи інших дій людини, спираючись на методи теорії вірогідності; уводить в обіг поняття «середньостатистичної людини», використовує графічний метод для аналізу та ілюстрації статистичних закономірностей.

Суттєвий науковий прорив Кетле здійснив, вивчаючи кримінальні статистики. Його, навіть, вважають одним з «батьків» кримінології (наука про злочинність). З 1827 р. у Франції, а потім у Бельгії, Англії та інших країнах Європи уряди починають оприлюднювати звіти кримінальної статистики (судова статистика за минулий рік). Кетле заглиблюється в показники кримінальної статистики і робить цікаві відкриття. Перше, що він констатує: загальна кількість злочинів у кожній окремій країні (навіть у регіонах певної країни) з року у рік майже не змінюється. Таким чином, під кутом зору цих дослідів злочинність перетворювалася на соціальну закономірність, або як полюбили висловлюватися в XIX ст. – «залізний закон». Це цілком відповідало духу «соціальної фізики» Кетле, яка базувалася на детерміністських та системних засадах. «Мета моя, – писав Кетле, – показати, що у світі, в якому багато хто вбачає тільки невпорядкований хаос, існують всесильні й незмінні закони». Він розглядав суспільство як урівноважену систему, де злочинність знаходиться у причинно-наслідковому зв'язку з іншими соціальними явищами. Отже, впливати на злочинність можливо не через окремих особистостей, а через соціум – за рахунок поліпшення суспільної моралі, соціальних інститутів. Кетле був вимушений вирішувати складне питання: пояснити співвідношення стохастичного процесу, що має стабільну форму прояву, та свободної волі, яка може породжувати непередбачені для стороннього спостерігача дії людини. Дійсно, як виникає наприкінці поточного року минулорічна (або вельми

близька до неї) кількість злочинів та злочинців, якщо кожен індивід є господарем своєї долі і може вільно вирішувати – порушувати закон чи ні? Кетле дає оригінальну відповідь: свободна воля є випадковою причиною, а «дії усіх випадкових причин повинні паралізуватися та взаємно знищити одна одну, отже домінуючими залишаються тільки справжні причини, через які суспільство існує й тримається».

Ідеї соціального закону й соціального детермінізму органічно увійшли у праці Кетле. Він намагався сформулювати деякі внутрішні закономірності злочинності, наприклад, досліджував схильності до злочину залежно від віку особи, статі на базі національних статистик Франції, Бельгії, Британії. «Схильність до злочину, – писав Кетле, – зростає достатньо швидко під час досягнення зрілого віку. І далі, сягнувши максимуму, вона зменшується до кінця життя. Вочевидь, це є постійним законом... У Франції, для злочину взагалі, максимум стосується 24-літнього віку; в Бельгії – двома роками пізніше...». Кетле був переконаним детерміністом. Він вважав, що суспільство містить у собі зародок усіх злочинів, які мають відбутися, тому що в ньому є відповідні умови для розвитку злочинності. «Воно, так би мовити, підготовлює злочини, а злочинець є тільки знаряддям». Кетле мав багато послідовників, що розвинули його тези. Зокрема, втілення принципу соціального детермінізму відобразилося у так званій *теорії факторів* – найбільш відомій та популярній кримінологічній теорії XIX і частково XX ст. Нарешті, емпіричний метод Кетле дозволив йому поставити питання про кримінологічне прогнозування. Він вважав, що виходячи з відкритого закону злочинності, шляхом опрацювання кримінальної статистики «можна попередньо підрахувати, скільки індивідів забруднять руки у крові своїх ближніх, скільки з'явиться фальшивомонетників, скільки отруювачів тощо, так само, як можна обрахувати кількість майбутніх народжень та смертних випадків». У 1829 р. він наважився оприлюднити прогноз рівня злочинності на наступний рік. Його припущення блискуче підтвердилися, що мало великий резонанс у суспільстві. Зважаючи на внесок бельгійського вченого у дослідження злочинності сучасні вчені вважають його засновником соціології злочинності і кримінології як комплексної міжгалузевої наукової області.

Без сумніву, Кетле пробудив у європейців інтерес до емпіричної соціології, базованої на даних соціальної статистики. Він довів, що суспільне життя, ґрунтується на закономірностях, а соціальні факти (явища) мають соціальну детермінацію, тобто залежать від сукупності інших соціальних чинників. З методологічної точки зору висновки Кетле мали велике практичне значення, бо орієнтували політиків на соціальне реформування як головне знаряддя змін на краще.

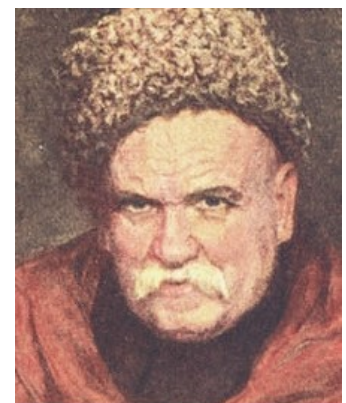
§ 12.2. Особливості тематики емпіричних досліджень на Європейському континенті

Емпірична соціологія в Європі мала дуже характерну рису: від початку ці дослідження були орієнтовані на так зване «*соціальне питання*». Бурхлива модернізація, розвиток капіталізму породжували великі протиріччя та соціальні проблеми. По-перше, швидко збільшувалися лави робітничого класу. Робітники скупчувалися у містах та поблизу індустріальних об'єктів, будівництв, копалень. Умови їх життя були на той час жахливими. Тривалість робочого дня ніхто не обмежував, вона розтягувалася до 14–16 годин на добу, заробітки – мізерні, соціального страхування, оплачуваних відпусток не було; не поодинокими були випадки виробничого травматизму та загибелі на робочому місці; в робочих кварталах, бараках – антисанітарія, скупчення людей, коли в одній кімнаті проживали по 6–7 осіб або житло фактично мало вигляд казарми чи бараку; і усе це доповнювали алкоголізм і проституція. По-друге, як на дріжджах, зростали міста, відбувалася так звана урбанізація: селяни перебиралися до міста, яке вабило роботою та різними можливостями. В містах виникали «неблагополучні» квартали, так звані гетто, де скупчувалися переселенці, мігранти, робітники, невдахи, безробітні та волоцюги. Тут формувався так званий андерклас, або «соціальне дно». Безробіття, голод, холод, злидні штовхали людей до злочинності. Вона набувала загрозливих форм, оскільки не обмежувалася ареалом робочих кварталів, злочинці виходили на полювання до центру міста та кварталів багатіїв.

Типове місто тих часів було соціально стратифікованим: кожний клас мав свою просторову локалізацію та умови життя. Місто розпадалося на доволі

ворожі зони; були, наприклад, квартали, куди ніколи не ступала нога мешканця «чистих» класів, їх оминали «порядні» люди, бо там були кубла та осередки злочинності, дешевої проституції, концентрувалися усі пороки і небезпеки. З'явився доволі виразний і метафоричний термін: **«соціальні виразки»** – для позначення соціально-негативних явищ, як от: бродяжництво, злочинність, проституція, алкоголізм. «Соціальні виразки» стають предметом дослідження «піонерів» емпіричної соціології, які присвячують себе вивченню «соціального питання». Цікаво, що у Російській імперії цю тему підняли навіть не академічні діячі, а літератори, журналісти, репортери. Такою особистістю був Міхневич Володимир Осипович (1841–1899), виходець з України (вчився у Київському університеті). У 1886 р. він видав цікаву і не на що не схожу книгу (рос. мовою) «Язвы Петербурга: опыт историко-статистического исследования нравственности столичного населения». Він провів широке й ґрунтовне, як зараз кажуть, журналістське розслідування життя столичного «андерграунду», дослідив «темну сторону» міста, яке було зразковим в імперії. Міхневич у дрібних деталях, наприклад, висвітлив злочинні професії та спеціалізації, вивчив кримінальний жаргон, зібрав цілу колекцію різних випадків та використав звіти поліцейської статистики. Власне його книга є унікальною, бо, з одного боку, вона нібито не є науковою працею, з іншого – містить великий обсяг соціологічного матеріалу, що назавжди відобразив «соціальні виразки» столичного андерграунду XIX ст.

Цілу галерею образів, звичок, субкультур свого часу намалював у власних нарисах відомий дореволюційний журналіст Володимир Гіляровський (1855–1935). Він мав особистий досвід поневіряння й перебування на «соціальному дні», а в інших випадках московський журналіст і репортер навмисно «спускався на дно», у нетрища великого міста, спілкувався з криміналітетом, бродягами, бував у нічліжках та домах розпусти, вислуховував розповіді власної «агентури» з московських трущоб, а потім сідав до свого робочого стола, і писав нариси, якими зачитувалася уся країна. Гіляровський був вельми колоритною особистістю, очевидно, нащадком українських козаків. Відомо, що Репін змалював з нього

Володимир Гіляровський

портрет козака, що сміється, для знаменитої картини «Козаки пишуть листа турецькому султанові», також його образ втілювався у зображенні Тараса Бульби на барельєфі, що вибито на надгробному камені Миколи Гоголя. Літературні замальовки Гіляровського були просякнуті соціологічним матеріалом, він фактично використовував різні методи спостереження, хоча і не ставив на меті зробити наукове дослідження. У 1887 р. журналіст підготував до видання окрему книгу (рос. мовою) «Трущобные люди». Цікаво, що практично усі нариси, які складали книгу, вже було надруковано у різних журналах та газетах. Проте цензурний комітет не дозволив книзі вийти у світ, а гранки було розсипано прямо у поліцейському відділку. Автор намагався протестувати, але отримав таку відповідь від чиновника: «Из ваших хлопот ничего не выйдет... Сплошной мрак, ни одного проблеска, никакого оправдания, только обвинение существующего порядка. Таковую правду писать нельзя». Дуже виразно! Отже, його нариси містили «правду», що і є головним критерієм будь-якого емпіричного соціологічного дослідження.

Що знали представники вищих та середніх класів, політики та адміністратори про життя робітників та «соціального дна»? Майже нічого. Проте і робітничий клас, і «соціальне дно» були реальними загрозами для спокою та соціального порядку. Саме у середовищі «знедолених» вели свою агітацію соціалісти, анархісти, революціонери. В різні роки у країнах Європи вже вибухали повстання робітників та революційні заколоти, це непокоїло уряди, вони збільшували чисельність поліції та охоронних структур. Але далекоглядні політики розуміли, що стримати народні маси від гніву та бунту самими репресіями не вдасться. Отже, треба вирішувати «соціальне питання», ліквідовувати «соціальні виразки». А це означає дві речі: вивчення ситуації та проведення соціальних реформ. Перше є завданням соціальних вчених, і методи емпіричної соціології якнайкраще пасують для дослідницької роботи. Друге отримало доволі промовисту назву «соціальна гігієна», під цим розумілися різні профілактичні заходи, соціальні реформи, які можуть зменшити бідність, оздоровити середовище, поширити світ знань, відволікти простий люд від пияцтва тощо.

В першій половині XIX ст. виникає специфічний науково-практичний напрям – **«моральна статистика»**. Автором новації був відомий французький діяч, політик і вчений Андре-Мішель Геррі (1802–1866), що певний період обіймав посаду міністра юстиції і є автором відповідних праць: «Дослід моральної статистики Франції» (1833) і «Моральна статистика Англії в порівнянні з моральною статистикою Франції» (1864). Моральна статистика мала об'єднувати усі види соціальних статистик, що свідчили про моральний стан населення і суспільства. Сюди зазвичай включали кримінальну статистику, показники алкоголізму, дані розлучень, частоту так званих «незаконних народжень» тощо. Термін «моральна статистика» надовго залишився у вжитку, хоча з часом (і від країни до країни) змінювалося розуміння того, що є показниками моральності та становить суспільну небезпеку.

Геррі високо цінував внесок видатних математиків Якоба Бернуллі (1654–1705), П'єра-Симона Лапласа (1749–1827) та їх учнів, які сміливо запропонували використовувати математичну теорію ймовірностей, закон великих чисел для аналізу суспільного життя, та намагався максимально широко використовувати математичні викладки у власних соціальних дослідженнях. Вторгнення алгебри у сферу морального знання розглядалося супротивниками як «викривлене застосування математики, певного роду інтелектуальні аберації». Але зупинити захоплення математикою було вже неможливим. Застосування «числового методу», за свідченням Геррі, мало два відгалуження: 1) моральна аналітика, яка фіксувала (constate) те, що вже є; 2) застосування теорії ймовірностей до конкретних ситуацій для складання прогнозів. Прикладом другого може слугувати обчислення Кетле ймовірності бути звинуваченим у скоєнні злочину у Франції в період з 1826 по 1844 рр. За його підрахунками, ймовірність дорівнювала 0,0001366; окремо для чоловіків – 0,0003621, а для жінок – 0,0000767. Ймовірність бути засудженим за злочин дорівнювала 0,0001366, а за статевою ознакою відповідно – 0,0002243 та 0,0000449. Кетле називав це «схильністю до злочину», тобто фактично намагався перетворити число на соціальний індикатор. Такі обчислення, дійсно, більше нагадували гру й практичного значення не мали.

Більш важливим було відпрацювання показників злочинності й пошук причин (через статистичні показники), які обумовлюють порушення закону.

Так, А.-М. Геррі поділив звинувачених на дві групи. До першої належали ті, хто посягав на особистість, до другої – особи, які посягали на власність; він досліджував впливи статі, віку, пори року, місця помешкання на ймовірність учинення злочину. Тут його спостереження багато в чому збігалися з висновками Кетле, наприклад, щодо особливої схильності людей похилого віку до сексуальних злочинів з дітьми, про підвищення влітку частоти злочинів проти статевої моралі, стосовно великого рівня злочинності у містах-гігантах. Усі ці висновки робилися на базі кримінальних звітів за допомогою таблиць і підрахунків.

Таким чином, в Європі емпірична соціологія від свого виникнення тематично була зорієнтована на складні соціальні проблеми, пов'язані з «соціальним питанням», «соціальними виразками», «моральною статистикою». Треба додати, що соціальні явища і процеси у так званому соціальному андерграунді мали латентний характер. Усі без винятку соціально-негативні явища характеризуються підвищеною латентністю через те, що відповідні агенти уникають «світла», приховують власну діяльність і відповідну інформацію. І вони мають рацію та мотиви: у більшості випадків представники соціального андерграунду порушують закон або закони порушують близькі люди, а за це можна було жорстоко поплатитися. Також сама правда виглядала дуже не принадливою, а іноді і страшною. Латентність посилювалася і класовими межами, відчуженням так званого «освіченого класу» від пролетаріату, відсутністю у дослідників власного досвіду переживання відповідних ситуацій. Це підігрівало науковий інтерес до проникнення у світ злиднів та «соціального дна». А методологічні та методичні перешкоди лише додавали вченим мотивації до роботи та завзятості у пошуку вирішення складних завдань.

§ 12.3. Емпіричні дослідження у Франції, Англії, Німеччині, Росії

Зробимо стислий огляд робіт, які виконувалися протягом XIX ст. у провідних європейських країнах та Російській імперії.

Александр
Паран-Дюшатле

Почнемо з Франції, де окрім Геррі працювала низка відомих соціальних дослідників-емпіриків. Одним з питань, яке гостро стояло на порядку денному і вивчалось дослідниками, було розповсюдження проституції. Широкого розголосу мали емпіричні праці лікаря за фахом Александра Паран-Дюшатле (1790–1836). У 1814 р. він отримав ступінь доктора медицини у Парижі, займався проблемами соціальної гігієни, був президентом ради оздоровлення Парижу.

Європейське визнання отримали його книги «Соціальна гігієна» (1836), а також двотомник «Проституція у Парижі» (1834). Він провів масштабне емпірико-соціологічне обстеження повій у столиці Франції, зібрав матеріали на 12600 проститутток. Первинну інформацію Паран-Дюшатле отримував різними шляхами: використовував інтерв'ю, поліцейські протоколи, власні спостереження. Його, зокрема, цікавили причини, чому саме жінки вдаються до торгівлі власним тілом. Ось розподіл, за його спостереженнями: з 5183 проститутток, 1441 – займалися проституцією через злиденність; 1255 – були сиротами, що не мали інших засобів існування; 86 – вдавалися до проституції, аби утримувати батьків, братів, сестер, дітей; 1425 – були коханками, яких покинули коханці; 404 – дівчата, яких звабили військові та привезли до Парижу; 289 – були покинуті під час вагітності своїми коханцями; 289 – це прислуга, яку звабили хазяї, а потім вигнали з дому; 280 – переселились у Париж для заробітку і не знайшли ліпшої роботи.

Проституція на той час розглядалась як одна з жіночих професій для представниць нижчого класу. Власне жінки з вищого та середнього класів не працювали або допомагали чоловікам у сімейному дрібному бізнесі чи на фермах. У робочих сім'ях, у середовищі нижчого класу заробіток жінок був важливим, бо чоловікам важко було утримувати самотійно родину, а для дівчат критичне значення мали гроші на придане, вже не кажучи про сиріт, які мусили самотійно дбати про себе. Отже, для вихідців з нижчого класу на вибір було: важка праця на фабриках та мануфактурах, роль прислугі чи проституція. В Парижі проституція у першій половині XIX ст. стає масовою професією, яка контролювалася злочинцями-сутенерами та несла різні небезпеки для повій. «З усіх причин проституції, – писав у 1857 р. Паран-Дюшатле за підсумками

проведеного ним дослідження, – визначальними є відсутність роботи і злидні – неминучий наслідок мізерною оплати праці». Дослідник не бачив реального шляху назавжди покінчити з цим лихом, проте, вносив різні пропозиції стосовно соціальної ізоляції проституції в межах великого міста та системи покарань за заняття цим промислом.

Фредерік Ле Пле (1806–1882) – геолог за фахом, професор Політехнічної школи у Парижі – заснував окремий напрямок досліджень, який називав **соціографією** (дослівно – опис соціуму). Фактично він за власною ініціативою, радше як аматор, став на шлях емпіричної соціології. Ле Пле обирає об'єктом робочих та їх родинне життя. Використовує **метод монографічного опису**, суть якого зводилася до спостереження за одиничним об'єктом, проте збір

Фредерік Ле Пле

інформації мусив бути всеохоплюючим, тривалим, ретельним. За таких умов кількість одиниць спостереження не могла бути занадто великою, але цього і не вимагалось, бо головним було те, як вони відбиралися і з якою ретельністю досліджувалися. В результаті за кілька років польових спостережень французькому професору вдалося обстежити 300 сімей робітників у різних країнах, вивчити їх бюджети, способи життя, порядок наслідування спадщини тощо. Цьому сприяли чисельні мандрівки та експедиції протягом 1839–1849 рр.; цікаво, що 8 разів французький дослідник перебував на території Російської імперії, обстежив південь України, Донецький кряж, Крим: цікавився і геологією, і соціальним устроєм. Підсумком було шеститомне видання «Європейські робочі» (1877–1879), де він розглядав сім'ю як найбільш важливу соціальну одиницю, а її здоров'я та стабільність – як індикатор стану суспільства. Ле Пле дав власну класифікацію сімей:

- *Патріархальна сім'я* – базується на цілковитій залежності усіх її членів від патріарха (голови роду), сім'я не розпадається та існує як первинна багатопокілінна група суспільства та виробнича одиниця, є характерною для слов'ян Східної Європи.

- *Нестійка сім'я* – дорослі діти залишають родину, а після смерті батьків ділять поміж собою спадок (Франція та країни Західної Європи).
- *Корінна сім'я* – майно наслідує один із жонатих синів та продовжує справу батька, інші – отримують певну частину майна для початку самостійного життя (Англія, Німеччина, США).

В історію емпіричної соціології Ле Пле увійшов також як автор концепції **соціальних показників**. Він, наприклад, вважав, що розмір профспілкових внесків визначає ворожість ставлення робітників до роботодавців, а рівень алкоголізму визначає ступінь атеїзму робочих. У цілому ідея застосовувати побіжні (не прямі) показники для вивчення латентних ситуацій була цікавою та прогресивною. Щось подібне робив у ХХ ст. відомий американський дослідник Лазарсфельд, коли у роки «сухого закону» за його ініціативою підраховувалися порожні пляшки від алкогольних напоїв на смітнику, аби визначити, з якою інтенсивністю порушується заборона на продаж та вживання алкоголю у США.

Вже на початку емпірико-соціологічних обстежень фактично виявилися дві різні наукові стратегії, які у ХХ ст. отримують назви «**кількісних**» та «**якісних**» досліджень. Кількісні виміри базуються на ідеї репрезентативності та можливості розповсюдження отриманих числових показників на увесь масив або «**генеральну сукупність**». Вважалося, що дані будуть більш надійними та достовірними, якщо збільшувати кількість одиниць спостереження. Звідси ідея масових обстежень, опитувань великої кількості респондентів тощо. Таким шляхом намагався йти Паран-Дюшатле, коли обстежував кілька тисяч повій Парижу. Методологія Ле Пле була суттєво іншою – поглиблене вивчення кожного окремого соціального факту (монографічний опис) на основі правильного відбору невеликої кількості соціальних одиниць. Спостереження кожної одиниці (сім'я робочого) мало бути доволі тривалим та базуватися на десятках показників. У разі кількісного дослідження вчений мав у підсумку числові дані, процентні розподіли, математичні індекси, а якісне дослідження ставило на меті отримати текстові повідомлення, вербальні описи – розлогі, поглиблені та змістовні з точки зору пошуку прихованих істин. Варто зазначити: і досі триває конфлікт поміж прибічниками кількісної та якісної стратегії. Проте, сучасний соціолог має право вибору ліпшого способу та методу дослідження, які відповідають об'єкту та ситуації.

У Великій Британії в XIX ст. робилися спроби застосовувати *анкетні опитування*. Ідея була цілком розумною, але перші анкети ще слабо нагадували сучасний інструментарій соціологів. Це були листки з переліком питань, на які власне мав відповісти сам дослідник, ознайомлюючись з певними людьми чи ситуаціями. Питання, за сучасною термінологією, були відкритими, тобто відповідь могла бути довільно вписана особою, що уповноважена робити польове дослідження. Математична обробка таких анкет була або неможливою, або викликала значні складнощі. Не існувало і правил добору одиниць спостереження, вибірки складалися стихійним шляхом. Автори, що цілком зрозуміло, вчилися на власних помилках та досвіді.

Певним методологічним зразком для наслідування було унікальне дослідження сільських спільнот Шотландії Джона Синклера, яке публікувалося у 21-му томі протягом 1791–1825 рр. під назвою «Статистичний опис Шотландії». Цікавими були методичні та організаційні засади обстеження. По-перше, Синклер розробив *опитувальник*, що включав 116 пунктів: 40 – присвячені географії, історії, мінеральним ресурсам місцевості; 60 – людині, професіям, релігійним уподобанням, числу безробітних, випадкам суїциду, алкоголізму тощо; 16 – торкалися стану сільського господарства та ремесел. По-друге, обстеження проходило по церковних приходах (881 приход), а заповнювали анкети – представники духовенства. Це було блискучим вирішенням складного питання організації масового обстеження з урахуванням структури суспільства та наявності грамотного контингенту, що мав виконати доволі складну інтелектуальну роботу (заповнення анкети з відкритими питаннями).

В Англії активно обговорювалося «соціальне питання», зокрема, становище робітничого класу. Країна робила потужний індустріальний ривок, чисельність пролетаріату швидко збільшувалася, а умови праці та побуту робочих залишалися не відповідними людському існуванню. Одним з головних індустріальних центрів країни було місто Манчестер. Тут проводив свої дослідження лікар за фахом і активний член манчестерського статистичного товариства Джеймс Кей-Шаттлуорт. Для обстеження робітників він використав свій статус секретаря Манчестерської ради охорони здоров'я. Кей-Шаттлуорт

розробив опитувальник і провів дослідження по районах міста через мережу інспекторів. Питання торкалися професій робітників, стану їх житла, чисельності мешканців будинків (кімнат), наявності у робітників одягу, стану здоров'я тощо. У підсумку англійський статистик видав книгу «Моральні та фізичні умови життя текстильних робітників Манчестера» (1832). Пізніше вийшла книга Фрідріха Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» (1845). У вступі він писав: «Протягом 21 місяця я мав змогу безпосередньо, за особистими спостереженнями і завдяки особистому спілкуванню, вивчити англійський пролетаріат, його прагнення, страждання та радощі».

В цілому Енгельс змалював жахливу картину умов існування та виживання робітників, проте як ідеолог комунізму та робітничого руху він був певним чином заангажованим дослідником. Його соратник Карл Маркс зробив спробу зібрати об'єктивний матеріал за цією темою, використавши власноруч розроблену *анкету робітника*. Вона була надрукована у французькому соціалістичному виданні «Revue socialiste» у 1880 р. Очевидно, план Маркса полягав у тому, що активісти робочого руху будуть присилати відповіді на поставлені питання до редакції, спілкуючись із звичайними робітниками, а потім він узагальнить зібраний матеріал та видасть окрему монографію. У номері часопису, де публікувалася анкета, він писав: «Нижче наведені сто питань є найбільш важливими. – У відповідях має бути зазначений номер відповідного питання. – Не обов'язково відповідати на усі питання, але ми рекомендуємо робити відповіді якомога докладнішими та змістовними. Ім'я робітниці або робітника, що дають відповіді, не будуть оприлюднені без спеціального дозволу; проте ім'я, як і адресу, потрібно зазначити, аби, при необхідності, можна було б налагодити зв'язок». Проект не було здійснено, бо, очевидно, автор на той час вже почав хворіти і через три роки помер.

Суттєвий внесок у розвиток емпіричної соціології зроблено англійським підприємцем (судновласник) і вченим-аматором Чарльзом Бутом (1840–1916). Його 17-томна праця «Життя та праця людей у Лондоні» (1889–1903) на той час була зразковою з точки зору методів та технік збирання первинних даних. Бут був фанатично відданий дослідницькій справі, на яку витрачав власні заощадження і прибутки. Він, можливо, є найбільш крупною фігурою серед емпіриків ХІХ ст. за масштабністю робіт та глибиною дослідницьких практик.

Чарльз Бут

Три роки Бут мешкав у кварталах лондонської бідноти, за цей час він здійснив кілька тисяч інтерв'ю з робітниками, профспілковими активістами, роботодавцями. Наприклад, його звіт про стан релігійності базується на 1800 інтерв'ю. Він фактично використав і **метод включеного спостереження**, коли проживав у сім'ях простих робітників, також дослідник залучав статистичні матеріали, дані переписів населення, матеріали поліції. Його дослідження охопило увесь Лондон і вимагало великого напруження. Місто було поділено дослідником на 50

районів, що упорядковувалися за п'ятьма різними критеріями: процент бідності, процент скупченості населення, рівень народжуваності, рівень смертності, процент ранніх шлюбів. Також Бут зробив спробу співставити ці критерії. Для порівняння районів він використав **інтегральний індекс** як середній ранг за зазначеними критеріями. Дуже вдалою була спроба поділити населення міста на три класи: «вищий», «середній», «нижчий».

Саме від Бута прийшла у сучасну соціологію традиція користуватися не суто економічними критеріями, як у Маркса, а статусними показниками для розподілу населення на соціальні класи. Але як емпірик він прагнув установити процентні співвідношення поміж класами. Для цього Бут застосував два критерії: наявність та кількість прислуги в сім'ях і кількість кімнат у помешканнях. Він прийняв наступну концепцію: сім'ї без прислуги, які займають одне приміщення, належать до нижчого класу (за його підрахунками у Лондоні на той час таких сімей було 53 %); родини, які орендують до 4 кімнат та мають 1 прислугу на 4 особи, вже належать до середніх прошарків (30 %); усі решта – вищий клас. Нарешті, Буту належить ще одна ідея, яку потім використали соціологи, зокрема, чиказької школи – виготовлення кольорової карти міста, на яку наносяться соціальні осередки або показники.

У Німеччині у другій половині XIX ст. було проведено кілька ґрунтовних обстежень робітників різних секторів економіки. Особливість німецького досвіду полягала у тому, що такі роботи не були результатом самостійного вибору теми ентузіастами емпіричних досліджень соціуму, а у більшості

випадків відбувалися на замовлення державних чи громадських інституцій. Так, у Пруссії 1848 р. під впливом революційного руху Королівська комісія з сільськогосподарських справ приймає рішення обстежити умови життя і праці робітників аграрного сектора. Комісію очолював Александр фон Ленгерке. Комісія розіслала спеціально розроблені анкети на місця, але зібраний матеріал не піддавався квантифікації (числовому обробленні). У 1875 р. відбулося фактично перше загальнонаціональне опитування згідно з рішенням Рейхстагу (парламент Німеччини). Було опитано 7000 працівників і роботодавців про становище учнів та робітників на фабриках. Анкети розсилалися на підприємства за списком (усього 500 підприємств). Щоправда, при аналізі результатів знову виникла проблема неможливості співставлення відповідей за окремими питаннями. У 1874–1875 рр. за рішенням Конгресу німецьких землевласників Теодор ван дер Гольц проводить широкомасштабне опитування з метою вивчення положення батраків. Всього розіслано 15 000 анкет по різних фермах і сільгосппідприємствах, 20 % анкет було повернуто. Фактично заповнювали анкети землевласники. У 1895 р. відбулося опитування за рішенням загальної конференції німецьких спілок моральності. 14 000 анкет було розіслано протестантським священикам з метою з'ясувати стан моралі в країні.

Отже, *анкетний метод* стає певною модою. Не маючи уявлення щодо правил конструювання вибіркової сукупності, автори досліджень намагаються збільшити обсяги вибірки, а це породжувало організаційні й фінансові складнощі. Проте ефективність та достовірність подібних опитувань залишається невеликою через брак засобів квантифікації та неможливість співставити довільні відповіді на окремі запитання. Багато питань виникало і щодо порядку заповнення первинних документів. За умов низької освіченості робочого класу, батраків на селі було вельми важко звертатися безпосередньо до об'єкта дослідження, отже, відповіді фактично давали їх класові опоненти. Проте, метод анкетування не канув у літа, він чекав на ідейний, методологічний прорив, що міг би зробити опитування науковими, отже, достовірними, правдивими, такими, яким можна довіряти

У Російській імперії в 60-ті рр. XIX ст. блискуче кримінально-статистичне дослідження здійснив Є. М. Анучін (1831–1905), опрацьовуючи

архіви «Тобольського приказу» за 20 попередніх років. Свої результати він виклав у монографії (рос. мовою) «Материалы для уголовной статистики России: исследование о проценте ссылаемых в Сибирь», що вийшла друком 1866 р. у Тобольську. Тобольський архів містив певні відомості про засуджених до каторги. Усі арештанти, яких доставляли до Сибіру з різних місць імперії, записувалися в особливі книги (описи) з позначенням статі, віку, стану (звання), віросповідання, роду злочину, ступеня покарання, а також місцевості, звідки вони надсилалися до каторги. «Богатые, но нетронутые еще статистическим анализом материалы, хранящиеся в архиве Тобольского Приказа о ссыльных, – писав Анучін (мовою оригіналу), – навели нас на мысль приняться за систематическую обработку их, с целью статистического исследования преступности в России». Російський статистик використав, за сучасною соціологічною термінологією, **метод вторинної обробки ділової документації**, і створив соціальну статистику соціуму каторжан. Проте він не задовольнився сухими числами та таблицями, а прагнув до соціологічного аналізу даних. Анучін вірно оцінив можливості первинних архівних даних, що дозволяють «...исследовать зависимости вероятности преступления от пола, возраста и проч.». Саме це і склало основний зміст його праці. Як бачимо, російський статистик оперував термінами та підходами математичної теорії ймовірності, що свідчить про знайомство з працями європейських математиків і статистиків, які саме з цих позицій намагалися розвинути «соціальну фізику» і «моральну статистику». Свої висновки автор намагався робити у відповідному стилі. Так, залежність ймовірності злочину від статі він вклав у резюме (мова оригіналу): «мужчина в 5 раз преступнее женщины, или выражаясь еще точнее, мужчина имеет в пять раз большую вероятность совершить преступление». З точки зору методу, з огляду на поєднання емпірики з теорією, праця Євгена Миколайовича Анучіна була новим кроком у дослідженнях злочинності. Вона була відзначена громадськістю, вченими, отримала Костянтинівську медаль від Імператорського російського географічного товариства, і вже у Петербурзі за кошти цього Товариства було здійснене друге її видання. Безперечно, книга Анучіна відіграла помітну роль у розвитку соціологічного напрямку

у соціолого-кримінологічних, статистичних дослідженнях, які розгорталися в Росії.

В цілому ми бачимо, що в різних європейських країнах протягом XIX ст. тривало вивчення «соціального питання», дослідники накопичували матеріали щодо «суспільних виразок». Паралельно накопичувався практичний досвід та з'являвся прообраз майже усіх сучасних соціологічних методів. Проте революція в емпіричній соціології ще була попереду.

Висновки

1. Емпірична соціологія ставить на меті збір, акумуляцію первинних даних стосовно суспільства в цілому та окремих соціальних фактів і процесів, які виражені або у абсолютних одиницях, процентних частках, математичних індексах, або містяться у вербальних, текстових (словесних, мовних) описах соціальної дійсності.

2. Емпірична соціологія має власну передісторію у вигляді перших переписів населення, «політичної арифметики», спостережень та текстових описів різних суспільств та соціальної історії, що мало місце до XIX ст.

3. Фактичним началом емпіричної соціології можна вважати праці Адольфа Кетле, який спирався на перші достовірні соціальні статистики та використовував «числовий метод» аналізу та представлення соціальних фактів. Емпіричну науку про суспільство він називав «соціальною фізикою» й фактично конкурував із засновником теоретичної соціології Огюстом Контом. Протягом XIX ст. саме статистичний метод залишався головним інструментом, який використовувався для емпіричних досліджень. Проте в цей період почалися експерименти з анкетними опитуваннями, використовувався монографічний метод опису соціальних одиниць.

4. В Європі соціальні дослідники зосередилися на вивченні «соціального питання» (становище робочого класу і незаможних верств населення), дослідженні так званих «соціальних виразок» (проституція, алкоголізм, бродяжництво, злочинність). Одночасно дослідники експериментували з різними методами збирання емпіричних даних – використовували ще не досконалі анкети, розробляли монографічний метод опису соціальних одиниць, робили вторинну обробку кримінальної статистики тощо.

5. Термін «моральна статистика» увів у науковий обіг А. Геррі, це поняття охоплювало статистики явищ, що свідчили, на думку автора, про стан суспільної моралі. Сюди зараховували кримінальну статистику, статистику алкоголізму, проституції, самогубств, «незаконних» народжень, розлучень.

6. Найбільш відомими соціологами-емпіриками в Європі XIX ст. були Андре Геррі, Александр Паран-Дюшатле, Фредерік Ле Пле (Франція); Джон Синклер, Чарлз Бут (Велика Британія); Александр фон Ленгерке, Теодор Гольц (Німеччина); Євген Анучін, Володимир Міхневич – (Росія).

Контрольні питання і завдання для самопідготовки

1. Які емпіричні спостереження можна віднести до протосоціологічного періоду?
2. Чому А. Кетле вважають засновником емпіричної соціології?
3. Що таке «соціальне питання» і чому воно перетворилося на об'єкт емпіричних досліджень у XIX ст.?
4. Що означає термін «моральна статистика»?
5. Який внесок у розвиток емпіричної соціології зробив А. Геррі?
6. В чому полягав монографічний метод, яким користувався Ле Пле?
7. Яким чином проводилися перші анкетні опитування? Наведіть приклади з досвіду шотландських, англійських, німецьких дослідників XIX ст.

Література

1. Гернет М.Н. Моральная статистика: Уголовная статистика и статистика самоубийств. / М.Н. Гернет – М. : Издательство ЦСУ, 1922.
2. Дробиш М. Нравственная статистика. / М. Дробиш – Санкт-Петербург, 1886.
3. Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку XX ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий – К. : Либідь, 1993.
4. История буржуазной социологии XIX – начала XX вв. – М. : Наука, 1979.
5. Кетле А. Социальная система и законы, ею управляющие / А. Кетле – Санкт-Петербург, 1866.
6. Кетле А. Социальная физика или опыт о развитии человеческих

способностей. / А. Кетле – К., 1911–1913. – Т. 1–2.

7. Криминология. Тексты XIX – начала XX вв. (история социологии преступности) : хрестоматия для студентов юрид. и социол. специальностей вузов. / сост. и предисл. проф. И.П. Рущенко. – Т.1. Уголовно-статистические исследования. – Х. : Харьк. нац. ун-т внутр. дел, 2009.

8. Лапин Н.И. Эмпирическая социология в Западной Европе : учеб. пособ. / Н.И. Лапин – М. : Издательский дом ГУВШЭ, 2004. – 374 с. [Электронный документ]. – Режим доступа: http://www.socd.univ.kiev.ua/LIB/PUB/L/LAPIN/lapin_empiricheska_soc.pdf

9. Маркс К. Анкета для рабочих : соч. / К. Маркс и Ф. Энгельс. Т. 19.

10. Михневич В. Язвы Петербурга. Опыт историко-статистического исследования нравственности столичного населения. / В. Михневич – Санкт-Петербург, 1886.

11. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии. Предисловие : соч. / К. Маркс и Ф. Энгельс. Т. 2.

Глава 13. РОЗВИТОК ЕМПІРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ В США

- 1. Перші електоральні дослідження у США: «солом'яні опитування».*
- 2. Праці соціологів чиказької школи у першій половині XX ст.*
- 3. Формування наукової бази емпіричних досліджень у середині XX ст.*

§ 13.1. Перші електоральні дослідження у США: «солом'яні опитування»

За океаном у XIX ст. також виникає стійкий інтерес до емпіричної соціології, але мотиви і цілі досліджень були специфічними. США вже була класичною республікою, де регулярно відбувалася ротація влади на загальних виборах. Обиралися не тільки президенти країни й члени Конгресу, але і влада у штатах та на місцях. Вибори, або *електоральний процес* мали величезне значення для існування Америки, певні групи населення пов'язували з ними свої очікування, і існувала величезна потреба у прогнозі на чергові вибори. Усі, наприклад, воліли знати ім'я наступного президента. Не випадково, за таких обставин перші опитування у країні мали на меті прогноз на виборах. І проводили такі опитування не академічні установи, а редакції газет та журналів, які панували у тогочасному медіапросторі. Ідея була простою: попередньо опитати певну кількість громадян, за кого вони планують віддати свої голоси у день виборів, і на основі відповідних підрахунків оприлюднити прогноз. Для періодичних видань це було ще і частиною їх бізнесу, оскільки піднімало рейтинги газет та підігрівало інтерес до теми чергових виборів. Такі опитування отримали влучну назву «солом'яних опитувань» (straw polls), що свідчило про іронічне ставлення американців до результатів та надійності методу. У сучасній американській Енциклопедії соціальних наук наводиться таке визначення «straw polls»: «неофіційний підрахунок голосів виборців з метою визначення розбіжностей у поглядах громадськості на питання, що мають суспільний інтерес, а також відносно кандидатів на державні посади». Американці для прикладних опитувань використовують специфічний термін «poll», звідси процес опитування, – «полінг», а людина, яка проводить опитування – «полстер». Цей термін походить від стародавньої англійської

назви маківки голови. В англійських графствах у Середні віки був звичай голосувати на сході громади шляхом зняття капелюхів (голосували чоловіки, які обов'язково мали на голові той чи інший капелюх), тобто облік голосів проводився по маківкам голів.

Початок «солом'яних опитувань» припадає на 1824 р., коли газета «Харіберг Пенсильванієн» доручила власним кореспондентам з'ясувати настрої громадськості стосовно чотирьох кандидатів на президентське крісло. Потім виявилося, що прогноз газети був правильним. Місцеві газети мали власну перевагу з точки зору організації масових опитувань: у кожній існувала власна мережа репортерів або дописувачів, яким можна було доручити цю справу. А редакції лише залишалося обробити первинні дані, скласти до купи голоси за кожного з кандидатів, вирахувати проценти. Проте жодної теорії опитувань не існувало, отже, редактори керувалися інтуїцією, вибірки громадян робилися стихійно, хоча за певних обставин можна було отримати непогані результати.

У 1851 р. перше опитування відбулося у штаті Міссісіпі. Помічник редактора однієї з газет провів 800 інтерв'ю у 17 виборчих округах, в 15 з їх числа він правильно передбачив результати виборів. Але опитування мало ще один, можливо, більш важливий результат: з'ясувалися сепаратистські настрої на користь відділення штату Міссісіпі від Півночі. Нагадаємо, що через десять років в Америці спалахнула громадянська війна поміж Півднем та Північчю, і лише шляхом колосальних зусиль та кровопролиття вдалося зберегти єдність країни. Отже, зондаж громадської думки може мати велике значення аби, наприклад, передбачати подібні катаклізми.

У 1883 р. редактор газети «Бостон глоуб» розробив методику попереднього підрахунку голосів у день виборів. Репортери отримували завдання – знаходитися поблизу місць голосування та опитувати громадян «*на виході*». Ця методика отримала назву «Exit polls» й активно використовується і досі, хоча і набула системного й науково обґрунтованого вигляду. В Америці ХІХ ст. практика «Exit polls» мала великий сенс, бо підрахунки голосів тривали кілька тижнів (сучасних засобів транспорту й зв'язку не було), потім утворювалася колегія виборців, представники штатів збиралися у Вашингтоні, і вже у столиці через два місяці після виборів проголошувалося ім'я переможця у президентських перегонах. Але хто не бажає почути ім'я президента у той

самий день, коли відбулося голосування? В сучасній Україні вже неодноразово різні компанії проводили «опитування на виході», воно має й іншу функцію: контроль за офіційними підрахунками та стримування масових фальсифікацій.

Практика «солом'яних опитувань» ставала дедалі популярнішою, до цієї справи долучилося чимала кількість американських періодичних видань. Наприкінці століття на постійній основі проводила власні опитування «Нью-Йорк Геральд Триб'юн», а на початку ХХ ст. ця газета об'єднала свої зусилля з іншими виданнями, створився газетний пул, що здійснював опитування у 37 штатах.

Але найбільш цікавою і хрестоматійною є історія опитувань, які здійснював американський журнал «Литерарі дайджест» («The Literary Digest»). Він почав практикувати *поштові опитування*. Цей метод зараз є добре відомим, іноді його використовують на практиці. Поштові опитування економлять кошти і здаються ефективним засобом. Але метод має, принаймні, два суттєві недоліки: невелика кількість повернених анкет, а також складнощі з вибіркою респондентів. Саме ці проблеми згодом постали перед журналом, і він не зміг з ними упоратися. Проте на початку усе виглядало дуже оптимістично. «Литерарі дайджест» давав свої прогнози президентських виборів з 1916 по 1936 рр. Власне майже усі вони були вдалим, аж до «трагічного» 1936 р. Опитування відбувалися з американським розмахом. У 1920 р. журнал розіслав 11 млн спеціально виготовлених бюлетенів на адреси, що було виписано з книг телефонних абонентів у різних місцевостях. У 1924 р. було розіслано 16,5 млн листів по усіх штатах країни (похибка склала 5,1 %). 1928 р. – 18 млн; 1932 р. – 20 млн (!) і повернення склало 3 млн (похибка – 0,9 %). Останнє опитування взагалі було тріумфальним, і нічого не віщувало катастрофи. «Литерарі дайджест» вірно пророкувало результати виборів 1924, 1928, 1932 рр.

Отже, 1936 р. було знову розіслано по усій країні 10 млн анкет (адреси бралися з телефонних довідників та за даними реєстрації автомобілів). Журнал впевнено дав свій прогноз:

А. Лендон (від республіканської партії) – 57,1 %;

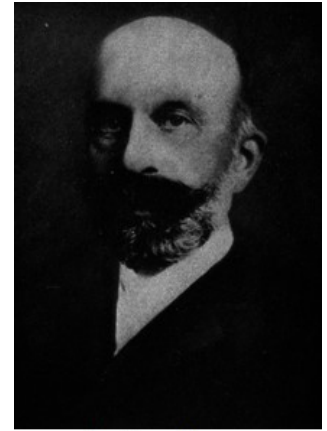
Ф. Рузвельт (від демократичної партії) – 42,9 %.

Але американці чомусь голосували по-іншому: переміг Ф. Рузвельт, який набрав 62,5 %. Тобто похибка прогнозу склала 19,6 %, що вважається найбільшим невдалим результатом в історії подібних опитувань. У 1938 р. журнал було закрито. Взагалі, історія «солом'яних опитувань» закінчувалася, хоча газета «Нью-Йорк Дейлі Ньюз» продовжувала подібні опитування до 1966 р. Що ж спричинило катастрофу «Литерарі дайджест»? Елементарне нерозуміння правила добору респондентів. Першопроходьцям опитувань здавалося, що чим більший є обсяг **вибіркової сукупності** (кількість людей, яких було опитано), тим кращим мусить бути прогноз. Але сучасні соціологи добре знають, що при наявності системної похибки у доборі респондентів, скільки б ми не наращували обсяги вибірки, результат не буде покращуватися. І не треба було опитувати мільйони американців, це б не поліпшило результати. Системна похибка у 1936 р. виникла через те, що вибірка журналу була зорієнтована на вищий та середній класи американського суспільства. У ті роки телефони та автомобілі мали далеко не усі громадяни США, а переважно електорат республіканської партії (за традицією республіканці виражають інтереси білих і більш заможних американців, а демократи набирають голосу у «кольорових» громадян, незаможних, серед робітників та переселенців у першому поколінні).

Америка дуже важко пережила роки «Великої депресії» на початку 1930-х рр. та ще не вийшла із рецесії. Суспільство поляризувалося, умовно «бідна» та «кольорова» Америка бачила в демократах і особисто у фігурі Рузвельта свою надію на краще майбутнє. За таких умов вибірка мала б дуже точно враховувати соціальну структуру суспільства, а цього зроблено не було, навпаки, вона відверто орієнтувалася на «заможну» Америку. Ось це і зумовило крах історії «солом'яних опитувань» і «трагедію» журналу. На порядку денному постало питання про наукову теорію, яка б мала зробити опитування і взагалі емпіричну соціологію, надійними інструментами пізнання суспільства та громадської думки.

§ 13.2. Праці соціологів чиказької школи у першій половині XX ст.

А чи займалися у США емпіричною соціологією академічні кола, тобто соціологи, які працювали на кафедрах та факультетах американських університетів? Так, в університетах були свої ентузіасти нової справи, проте їх праці не мали такого розголосу та сенсаційності як «солом'яні опитування», що від початку були частиною великого бізнесу. Вже наприкінці XIX ст. в американських університетах виникають перші соціологічні кафедри, поволі американська соціологія набирає силу, і вже після першої світової війни центром світової соціології стає США. Потужні наукові школи соціологів склалися, передусім, у трьох університетських центрах США: у Чикаго (Чиказький університет), Нью-Йорку (Колумбійський університет), Бостоні (Гарвардський університет). На початку XX ст. саме Чикаго стає своєрідною Меккою для соціологів Америки. Тут виник перший у світі соціологічний факультет (1892), його засновником вважається Альбїон Смолл (1854–1926), який одночасно очолив Американське соціологічне товариство. У 1895 р. Смолл також заснував «Американський журнал соціології». Кожна школа мала свій науковий профіль; соціологи з Чиказького університету увійшли в історію розвитку емпіричної соціології оригінальними дослідженнями з так званої урбан-соціології (соціологія міста) та екології міста. Вони зосередилися на вивченні локальних соціумів у межах великого міста.

Альбїон Смолл

Уїльям Томас

Початком академічної емпіричної соціології вважається класичне дослідження двох представників чиказької соціологічної школи У. Томаса (1863–1947) та Ф.Знанецького (1882–1958) на тему соціальної адаптації емігрантів у США. Цих соціологів відносять до плеяди засновників чиказької школи. Вони поставили перед собою завдання нарешті поєднати соціологічну теорію з практиками емпіричної соціології. Їх предметом були форми поведінки переселенців, які ведуть до адаптації чи

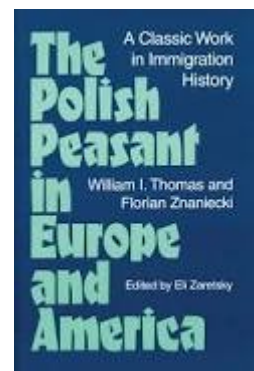
дезадаптації у новому і незвичному соціальному середовищі. Об'єктом емпіричного дослідження обрано, зокрема, листи, що надсилали польські емігранти з США на батьківщину. Листи розглядалися як першоджерело соціологічної інформації. Фактично автори розробили основи **біографічного**

Флоріан Знанецький

методу та використання цього методу для реконструювання соціальної історії. Успіх проекту був зумовлений тим, що Флоріан Знанецький – уродженець Польщі – працював і на батьківщині, і в Америці, куди виїжджав читати лекції, а згодом і залишився назавжди.

Отже, творчий союз двох соціологів дав певний результат і вилився у відому друковану працю «Польський селянин в Європі та Америці» (1918–1920). Чому

соціологічна спільнота з ентузіазмом вітала вихід у світ цієї праці? Відомо, що від початку соціологія вважалася позитивною наукою, що має спиратися на спостереження та факти. Але постулат Конта фактично залишався довгий час декларацією. Теоретична соціологія розвивалася у відриві від емпіричних досліджень. Спільна праця Томаса та Знанецького наочно показала, як може будуватися академічна соціологія на використанні емпіричного матеріалу.

Після світової війни у 1920 та 1930-і рр. чиказькі соціологи розвернули різнопланові роботи з вивчення міста, його соціальної структури, девіантних груп. Науковим спадкоємцем Смолла стає Роберт Парк (1864–1944). Активну роль відіграє Ернст Берджесс (1886–1966). Вони очолюють емпіричні дослідження, створюють творчу інноваційну атмосферу, розробляють нові підходи та методики, в яких використовувалися ідеї і кількісних, і якісних методологій. Поміж прихильниками цих методів увесь час точилися дискусії, і, як згадують вчені, навіть під час дозвілля молоді дослідники розбивалися на футбольні команди «кількісників» та «якісників». У підсумку світ побачили кілька відомих праць: «Місто» (Парка та Берджесса), «Гетто» (Вірта), «Золотий берег і нетрища» (Зорбо).

Дослідницька стратегія чиказьких соціологів полягала в ідеї концентричних зон, на які розпадається структура великого міста (екологія

міста), і зводилася до пошуку відповідних просторових меж та опису спільнот у кожному секторі. Отже, концентричні сегменти розходяться від центру міста до передмістя. Вони відображають історію заселення та розвитку міста, його соціальну структуру, наявність осередків заможних мешканців і неблагополучні квартали тощо. Дослідники використовували **метод соціальної картографії**, наносили на мапу міста кордони, що розподіляють населення на зони. А для наочності – використовували різні кольори та відтінки. Кожна велика зона, за їх уявленнями, мала свій конструктивний центр та поділи на певні квартали і субкультури. Всього в Чикаго було виділено 75 окремих сегментів. Емпіричний матеріал відкривав широкі можливості для теоретизування та побудови концепції американського міста.

§ 13.3. Формування наукової бази емпіричних досліджень у середині XX ст.

Джордж Геллап

Повернемося до методологічної кризи, і того, як було знайдено правильне рішення посталих проблем. У 1930-і рр. бере старт наукова кар'єра Джорджа Геллапа (1901–1984), який зробив переворот у теорії та практиці опитувань. Починав він свою професійну кар'єру як журналіст і викладач журналістики в університетах, доктор психології, 1932 р. стає директором одного нью-йоркського рекламного агентства. Але всесвітню відомість йому принесло розв'язання загадки вибірки. Він починає експериментувати з різними типами вибірових сукупностей, порівнює результати опитувань за різних умов та методів складання вибірки. Геллап розумів, що *успіх опитування у більшій мірі залежить не від кількості респондентів, а від якості конструювання вибірки*. Нарешті, він дійшов висновку: вибірка має максимально точно відображати генеральну сукупність, якщо ми хочемо розповсюдити на неї дані опитування. У свою чергу досягти цього можна двома стратегіями: або навчитися відбирати респондентів випадково та автоматично використовувати закон великих чисел, або конструювати направлену вибірку, якщо нам відомі потрібні параметри генеральної сукупності.

У процесі експериментів з'ясувалося, що для великого за чисельністю суспільства можна обмежитися вибіркою до 2000 респондентів і отримати результати з точністю до $\pm 3\%$. А якщо треба збільшити точність, то певним чином мусить зростати і обсяг вибіркової сукупності. Геллап створив відповідні таблиці, але мова у жодному разі не йшла про мільйони опитаних... На початку праці Геллапа не були помітними для Америки. Тоді він ще експериментував у штаті Айова, де, до речі, правильно передрікає перемогу демократів у «нестабільних» округах при виборах до Конгресу у 1933–1934 рр. Тріумф Геллапа настав тоді, коли він правильно дав власний прогноз перемоги на виборах Рузвельта у ситуації, коли потерпів катастрофу журнал «Литерарі дайджест».

Повернемося ще раз до ситуації 1936 р. 12 червня, через місяць після висунення Альфреда Лендона на посаду президента США від Республіканської партії і за шість тижнів до того моменту, коли «The Literary Digest» почала своє поштове опитування, Геллап публікує у пресі повідомлення зі сміливим прогнозом. А саме: «The Literary Digest» повідомить, що переможцем на наступних виборах буде Лендон з 56 % підтримки, але прогноз буде невірним, бо журнал обрав хибний метод відбору респондентів. У відповідь редактор «The Literary Digest» виступив з гострою критикою Геллапа. У впливовій газеті «Нью-Йорк Таймс» він писав: *«Нашому поважному другу-статистику варто нагадати, що «The Literary Digest» буде проводити опитування з використанням давно перевіреного методу, що призводив до точних прогнозів у 100 % випадків»*. Ситуація нагадувала війну дослідників, і це вносило додаткову інтригу у очікувані вибори. З одного боку, було потужне видання, яке само себе рекламувало як «Біблію мільйонів» щодо прогнозу результатів виборів, а з іншого – ще маловідомий дослідник, який зробив рішучий і одночасно виважений крок.

Можна сказати, що Дж. Геллап усе поставив на карту: як би він провалився зі своїм прогнозом, то його ім'я більше ніхто б не сприймав серйозно. Впевненість вченого базувалася на підсумках його попереднього зондажу саме тих виборців, до яких мав звернутися журнал. Проте вчений не збирався засилати мільйони листів, а обмежився лише 3000 адресами. Це дало йому числа, які мав трохи пізніше оприлюднити журнал, спираючись

на підрахунок відповідей 2,5 мільйонів американців, які відізвилися на заклик редакції та відправили свої листи на зворотну адресу. Але Геллап вже оперував поняттям репрезентативної виборчої сукупності. Він розумів, що ті, на кого розраховує редакція журналу, не репрезентують усіх виборців США.

2 листопада 1936 р., за день до президентських виборів, Дж. Геллап оприлюднює свій фінальний прогноз у порівнянні з даними, що вже оголосила редакція (див. табл. 13.1).

Таблиця 13.1 – Електоральний прогноз Геллапа і «The Literary Digest»

Відсотки голосів	Прогноз Дж. Геллапа	Прогноз «The Literary Digest»
% голосів виборців за Рузвельта	55,7	43
% голосів виборців за Лендона	42,9	57,1

Геллап у підсумку помилився на 6,8 %, але вірно вказав на переможця і той факт, що Елеонор Рузвельт переможе із значним відривом. Натомість журнал припустився величезної неточності (майже 20 %), а головне назвав невірно ім'я нового президента. Геллап довів існування наукового методу розрахунку та відбору респондентів, що відрізняється економічністю та ефективністю. До речі, у Геллапа були конкуренти – Елмор Роупер, Арчібалд Кросслі – дослідники, хто також вірно вказали на підсумки виборчої кампанії 1936 р., кожен з них заснував власну агенцію і багато років проводив вивчення громадської думки у США.

Власне з праць Геллапа починається епоха наукової емпіричної соціології, коли методи і дослідницькі технології будуються не навмання, а з використанням відповідних теорій. Геллап заснував у 1935 р. «Американський інститут громадської думки» (Прінстон, штат Нью-Джерсі), що і досі є найбільш авторитетною інституцією емпіричних досліджень. З Геллапа починається новий етап досліджень громадської думки, його приклад наслідують у різних штатах та містах Америки, де виникають дослідницькі центри, вони беруть назви на кшталт «Опитування Техасу», «Опитування Айови», «Опитування Міннесоти». Відповідні дослідницькі центри виникають при великих університетах. З 1937 р. починає друкуватися професійний журнал «Паблік опініон кварталі», який виходить щоквартально.

Після Другої світової війни виникає Американська рада з досліджень в області соціальних наук. Вона, наприклад, відреагувала на «зрив» у прогнозах більшості агенцій 1848 р., коли вони пророкували перемогу Дьюї, а переміг Трумен. Цей випадок увійшов в історію як «фіаско–1948». Рада рекомендувала полстерам більш ретельно складати вибірку та удосконалити техніку інтерв'ю. Чому відбулася поразка усіх провідних національних агенцій, які спеціалізувалися на дослідженнях громадської думки? Того року усі експерти, політики схилилися до думки, що лідером є Томас Дьюї, він репрезентував Республіканську партію, яка перед тим успішно провела кампанію по виборах до Сенату і Конгресу США. Проте, завжди є частка виборців, яка визначається буквально в останній день. Іноді на виборах вона є значною (до 20 %), тому що респонденти при опитуваннях за певних суспільних обставин «не розкриваються» і не говорять правду щодо власних уподобань, а ховаються за позицією «ще не визначився» або «не впевнений, що буду голосувати». Гаррі Трумен до останнього дня проводив енергійну передвиборчу кампанію, об'їздив усі штати, виступив перед різними аудиторіями 350 разів! Йому вдалося схилити американців, які вагалися, на свій бік, а дослідники не відчули переможного тренду одного з кандидатів. Отже, основні центри розкрили свої останні дані, як це вказано у табл. 13.2, а підрахунок бюлетенів дав відмінний результат.

Таблиця 13.2 – Прогноз і підсумки президентських виборів 1948 р. у США, %

Прогнози виборів	Г. Трумен	Т. Дьюї	Інші кандидати	Всього
Прогноз Геллапа	44,5	49,5	6,0	100,0
Прогноз Кросслі	44,8	49,9	4,9	99,6
Прогноз Роупера	37,1	52,2	9,5	98,8
Підсумки виборів	49,5	45,1	4,8	99,4

Щось подібне спостерігалось на виборах президента США у 2016 р., коли більшість дослідників вказували на перемогу Х. Клінтон, а у підсумку було обрано Д. Трампа. Ситуація з виборами 2016 р. ускладнювалася тим, що Клінтон, дійсно, не випадково була лідером опитувань, і у підсумку набрала майже на 2 млн голосів більше за Д. Трампа. Проте, вона програла у штатах, які дають більше голосів у колегію виборщиків.

Дж. Геллап був оптимістом щодо можливості передбачати мінливі або приховані настрої людей. Вчений вважав це викликом, на який дослідники

мають знайти ефективну відповідь. Він писав: «я ... вважаю, що людська поведінка може бути передбаченою, і ми можемо сприяти прогресу, роблячи прогнози і навчаючись на помилках». До речі, за всі роки електоральних прогнозів середня процентна помилка при дослідженнях Інституту Геллапа становила 2,4 %, і простежується загальна тенденція до її скорочення. Навіть у дуже складних ситуаціях інституту вдавалося правильно визначитися з переможцями.

У 1947 р. була створена Американська асоціація дослідників у галузі громадської думки. У США полстери відділилися від соціологів. На сьогодні і ті, і другі об'єднані у різні професійні спілки. Соціологами себе вважають дослідники, які працюють в університетах та займаються *академічними проектами* та дослідженнями. Полстери виконують *прикладні дослідження* на замовлення, це є окремий бізнес, де обертаються мільйони доларів. Отже, з одного коріння вирости два дерева, які фактично залишаються двоюрідними братами: методологічна та методична база у них є спільним надбанням.

США після Другої світової війни вже не можуть обходитися без постійних опитувань та зондажу громадської думки. У 1963 р. було створено потужну службу Біла Харріса з проведення загальнонаціональних опитувань. Результати цих опитувань друкували двічі на тиждень більш ніж 250 газет США. Ці опитування постійно потрапляють на шпальта світової преси та у випуски телевізійних новин. Коло проблем є широким: від поточного рейтингу популярності політиків до ставлення населення до абортів. Таким чином, опитування відіграють роль дзеркала, куди вже звикло регулярно дивитися американське суспільство. Важливим відгалуженням емпіричної соціології з середини ХХ ст. стають **маркетингові дослідження** та використання соціології у комерційних цілях. Але це ще далі лежить від цілей та завдань наукової соціології. Треба зазначити, американський досвід вивчення громадської думки швидко розповсюджувався по світу, і сьогодні існують вже універсальні стандарти соціальних досліджень.

А що залишалося на долю академічної соціології, враховуючи відокремлення полстерів і прикладної соціології? Університети не покинули умовне поле емпіричної соціології. По-перше, вони зосередилися, як,

наприклад, чиказька школа, на тих дослідницьких програмах, які можна було використати для розвитку соціологічної теорії; по-друге, в університетських стінах створювалася й удосконалювалася власне теорія проведення емпіричних досліджень. Ті, хто використовує соціологічні методи для виконання комерційних проектів та вивчення громадської думки на замовлення, як правило, не здатні до копіткої і неоплачуваної роботи з вдосконалення методологічної та методичної бази.

В середині ХХ ст. доволі бурхливо розвивалася теорія соціологічних методів, методичні прийоми збору первинної інформації та обробки даних. Ці роботи здійснювалися за кількома напрямками. По-перше, удосконалювалася теорія побудови вибірових сукупностей. Зокрема, були розроблені принципи багатоступеневої вибірки, з використанням на кожному рівні різних за типом вибірових сукупностей. По-друге, створена теорія шкал вимірювання, вивчені особливості різних типів шкал, на основі яких конструюються так звані закриті питання в інтерв'ю та анкетах. По-третє, розроблені методичні правила, за якими складаються опитувальники та відбувається процедура спілкування соціолога з респондентами. По-четверте, розвинута так звана математична соціологія, яка ставить на меті удосконалити числові прийоми аналізу соціальної інформації, перехресної табуляції, пошуку кореляційних зв'язків поміж змінними тощо. По-п'яте, створено методологію аналізу текстів та якісної інформації. По-шосте, розширено уявлення стосовно методів збору первинної інформації, наприклад, уведено панельний метод, лонгетюдне дослідження тощо.

І цим не вичерпуються усі новації та напрями розвитку теорії емпіричних досліджень, вона продовжує удосконалюватися і у наші дні. Але саме середина ХХ ст. була найбільш продуктивним часом, коли формувалися наукові підвалини емпіричної соціології. Суттєвий внесок тут належить Паулю Лазарсфельду (1901–1976). У 1933 р. він емігрував у США з Австрії. У Колумбійському університеті вчений заснував Бюро прикладних соціальних досліджень, яке перетворилося на провідну установу з емпіричних досліджень. Лазарсфельд досліджував електоральну поведінку, видав з цього питання кілька книжок. Під час Другої

Пауль Лазарсфельд

світової війни його і багатьох інших соціальних дослідників було залучено до здійснення військових програм, пов'язаних з поведінкою солдат на полі бою, ефективності військової пропаганди, ситуації паніки тощо. Ці теми залишалися засекреченими тривалий час. Після війни Лазарсфельд продовжив плідну роботу з теорії шкал, математичної соціології, увів у практику панельний метод тощо.

Військова сторінка американської емпіричної соціології є найменше відомою. До честі американського президента Е.Рузвельта і військового командування на той час було правильно оцінена роль соціальної розвідки, важливість стеження за громадською думкою в середині країни та оцінка морально-психологічного стану солдатів. У 1942 р. було створено управління військової інформації, яке очолив відомий спеціаліст з соціальних питань Вільям Донован. Він залучав до практичних робіт провідних соціологів, психологів, спеціалістів громадської думки. Завданнями служби було створення контенту військової пропаганди для власного населення і ворожого соціуму, проведення досліджень безпосередньо у військових частинах та опитування населення. Важливу особисту роль у розв'язанні цих питань зіграв Е.Роупер, але залучалися до спільної роботи структури і Геллапа, і Кросслі. У 1942 р. Роупер виїхав до Англії, де базувалися американські частини, аби домовитися щодо проведення соціологічних опитувань військовослужбовців і місцевого населення з приводу ставлення англійців до американських військ. Не всі генерали розуміли, про що йдеться і чому дослідження можуть бути корисними для перемоги над ворогом. Роупер зустрівся з генералом Ейзенхауером, який очолював американський контингент у Європі, і за 15 хвилин виклав свої аргументи. Доповідь була настільки змістовною, що генерал буквально відразу віддав усі потрібні накази, дослідники отримали нагоду провести свої роботи, що були потрібні для війська.

Отже, умовний «центр соціології» поволі переміщувався за океан, американські університети вже до середини ХХ ст. зосереджують на своїх факультетах провідних соціологів, вони мають кошти для масштабних емпіричних досліджень, видавничої діяльності. Паралельно у США розгортається потужна мережа комерційних дослідницьких установ, які спеціалізуються на вивченні поточних суспільних настроїв і громадської думки на замовлення політиків і бізнесменів. У цей період формується наукова база

проведення кількісних і якісних соціологічних досліджень, емпірична соціологія отримує міцний підмурівок та набуває статусу прикладної наукової дисципліни. Лідерство американської соціології позитивно відбилося у цілому на популярності опитувань і соціологічних досліджень скрізь у світі.

Висновки

1. У США у XIX ст. та на початку XX ст. проводилися так звані «солом'яні опитування», головною метою яких був прогноз результату чергових виборів. Отже, тут центральну позицію займала електоральна соціологія, саме вона спонукала дослідників до пошуку ефективних та науково обґрунтованих методів опитування населення.

2. У XIX ст. справу організації електоральних досліджень перебирали на себе редакції газет та журналів. На початку XX ст. великою популярністю користувалися поштові опитування, коли з редакцій періодичних видань по поштових адресах розсилалися макети виборчих бюлетенів. Хоча повернення складало близько 15 % від надісланих листів, але за значних обсягів відправлень, що сягали кількох мільйонів, певний час вдавалося правильно передрікати перемогу на виборах того чи іншого кандидата.

3. Принципові методологічні проблеми масових опитувань вдалося розв'язати Джорджу Геллапу у 1930-і рр., що фактично було початком створення наукової теорії емпіричних досліджень. Американський вчений теоретично і експериментально довів, що існує правило виборчої сукупності, згідно з яким точність опитування в першу чергу залежить від якості виборчої сукупності, а у другу – від її обсягу. Під якістю потрібно розуміти наближення профілю виборчої сукупності до критично важливих структурних ознак генеральної сукупності.

4. Академічні соціологи в університетах зі свого боку намагалися поєднати теоретичну та емпіричну соціологію. Найбільш ефективно це вдавалося соціологам з Чиказького університету, які між першою і другою світовими війнами провели низку відомих емпіричних обстежень населення Чикаго в рамках концепції «екологія міста». Початком сучасної академічної емпіричної соціології вважається класична праця «чиказьців» У.Томаса та Ф.Знанецького «Польський селянин в Європі та Америці». В середині XX ст. завдяки зусиллям провідних університетських вчених, зокрема Пауля Лазарсфельда, були закладені наукові основи емпіричних досліджень.

5. Після Другої світової війни емпіричні соціальні дослідження набули великої популярності, вони здійснюються на загальнотеоретичній базі незалежно від типу та призначення: або це суто прикладні та комерційні проекти, або академічні розробки та некомерційні наукові дослідження.

Контрольні питання і завдання для самопідготовки

1. Що означає термін «солом'яні опитування»?
2. Яка технологія використовувалася для організації перших опитувань у США?
3. Чому журнал «Літерарі Дайджест» склав невдалий прогноз на вибори президента США у 1936 р.?
4. Що принципово нового привніс у практику опитувань Дж. Геллап?
5. У чому полягала методика емпіричного дослідження, яку використали У. Томас і Ф. Знанецький?
6. Який внесок у розвиток емпіричної соціології належав Чиказькій школі?
7. Яким чином американський уряд використовував соціологів для перемоги у Другій світовій війні?

Література

1. Барзгова Е.С. Американская социология (традиции и современность) : курс лекций. / Е.С. Барзгова – Екатеринбург: «Деловая книга», Бишкек: «Одиссей», 1997.
2. Докторов Б.З. Первопроходцы мира мнений: от Гэллапа до Грушина. / Б.З. Докторов – М. : Институт Фонда «Общественное мнение», 2005.
3. Петровская М.М. США: политика сквозь призму опросов. / М.М. Петровская – М. : Международные отношения, 1982.
4. Токвиль А. Про демократію в Америці / А. Токвіль : пер. з фр. – К. : Видавничий дім «Всесвіт», 1999.

**Розділ 5. ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ
ТРАДИЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)**

**Глава 14. УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ І СРСР**

- 1. Історичні умови виникнення української соціології та специфіка її розвитку.**
- 2. Стан соціології в Російській імперії та колишньому СРСР.**

§ 14.1. Історичні умови виникнення української соціології та специфіка її розвитку

Виникнення і подальший розвиток соціології в Україні суттєво відрізнявся від аналогічного процесу в європейських країнах. Принаймні, на захід від українських земель соціологія не сприймалася як щось вороже, соціологи не переслідувалися і не утискалася їх творчість. У XIX ст. українські землі було поділено поміж двома найбільшими континентальними імперіями: Австро-Угорщиною та Російською імперією. Політика Відня вже з середини XIX ст. стає доволі поміркованою та толерантною щодо слов'янських народів, які складали її периферію. У культурній та освітянській сферах центральний уряд йшов на поступки представникам культурних еліт різних народів, які входили до імперії. Цим скористалися українські культурні діячі, які започаткували в містах та селах західноукраїнських земель українську церкву, освіту, театр, різноманітні спілки, навіть існувало об'єднання українських вчених – щось на кшталт академії наук – наукове товариство імені Тараса Шевченка (НТШ), до створення якого долучився виходець з російської частини України М. Грушевський. Тут ми спостерігаємо дуже суттєву обставину: українські діячі, вчені по обидва боки кордону не вважали себе представниками різних націй: вони активно спілкувалися, цікавилися новинами з іншої частини, доволі часто перетинали кордон, аби зустрітися з колегами, разом працювати, опрацьовувати архівні матеріали тощо. Частіше до Львова з Києва та Харкова виїжджали «російські українці», бо на заході «дихалося вільніше» – Австро-Угорщина намагалася розвиватися в контексті європейської політики і

культури. Хоча було і навпаки. Так, І. Франко багато разів бував у Києві, де познайомився з майбутньою дружиною, родом з Харківщини. Ольга Федорівна Хоружинська народилася 1864 р. у селі Бірки на Харківщині в родині дрібного поміщика, українського патріота, нащадка старовинного козацького шляхетського роду. Закінчила Харківський Інститут шляхетних дівчат, вищі жіночі курси в Києві. Отже, народ був єдиним, але поділеним поміж двома імперіями.

Російський уряд проводив іншу, набагато більш жорсткішу політику щодо українців. Українська мова, спроби національно-культурного відродження – книговидавництво, освіта, театр – постійно придушувалися, а культурні діячі та українські товариства зазнавали поліцейських переслідувань. Царський уряд страшенно боявся українського визвольного руху, бо самостійна Україна означала б руйнування імперії і крах планів щодо подальшого просування у європейському напрямку. Офіційною доктриною Російської імперії була так звана русифікація, тобто поступове перетворення українців (і представників інших народів, що потрапили до імперії) на так званих «великоросів». Частково ця політика приносила свої результати, але, як показує наступна історія, політика русифікації не допомогла імперії зберегтися у старих кордонах. Таким чином, українська соціологія від моменту зародження на теренах Росії відчувала подвійний спротив. По-перше, соціологія не визнавалася офіційними колами, міністерством освіти; царські чиновники вважали, що нова наука спрямована проти самодержавства і наповнена небезпечними ліберальними ідеями. По-друге, українські соціологи переслідувалися саме як українці і носії української ідентичності. Зазначимо, що навіть слово «Україна» у ті часи перебувало під забороною: царський уряд, преса вживали терміни «малорос», «малоросійські губернії», «малоросійський діалект» тощо. Імперське ставлення до українських вчених, поліцейські репресії стосовно таких відомих вчених як М. Драгоманов, Б. Кистяківський, М. Грушевський пояснює, чому вони вдавалися до тимчасової еміграції.

Проте реакційний царський режим не міг зупинити плин історії. На початку XIX ст. скрізь в Європі починається доба національного відродження. Зокрема, це було актуально щодо слов'янських народів, які

перебували у колоніальному (бездержавному) стані в межах трьох імперій: Австро-Угорської, Російської, Отаманської. Попереду у них був довгий і важкий шлях боротьби за власну ідентичність і політичну незалежність. Він фактично розтягнувся до кінця XX ст. Перший крок, як і належить, було зроблено в академічній і культурній сферах, у літературі, фольклористиці, етнографії, історії. Від самого початку центром українського національного відродження стає Харків, де 1805 р. було відкрито перший сучасний університет. Тут виник гурток професорів, письменників, дослідників, прихильних до України. Вони роблять перші кроки до творення літературної української мови, звертаються до вивчення українського побуту, фольклору, історії. Пізніше естафету підхоплює Київ, де також було відкрито університет (1834 р.). Тут, в історичній столиці України, виникають перші об'єднання українських культурних діячів – Кирило-Мефодіївське братство, а потім – «Громада». Царський уряд відреагував дуже жорстко – усі члени Кирило-Мефодіївського братства були арештовані, слідство велося в столиці – Санкт-Петербурзі, імператор Микола I особисто визначав провину кожного українця. Отже, бути свідомим українцем, українським вченим на ті часи було вкрай небезпечно, такі люди перетворювалися на державних злочинців, і не кожен вчений міг обрати собі таку небезпечну долю.

Будемо вважати, що в першій половині – середині XIX ст. українська соціологія проходила власний «протосоціологічний» період. Головний здобуток першої генерації українських вчених-суспільствознавців у соціологічному ракурсі полягав у визнанні факту реального існування українського суспільства, яке має власну історію, культурну ідентичність та перспективу розвитку. Саме так, як усвідомлення існування суспільства як окремої реальності на початку XIX ст. було умовою виникнення соціології в Західній Європі, визнання факту існування українського суспільства зробило можливим виникнення української соціології. Ідея українського суспільства надихала і гуртувала перші кола українських соціологів. Вони, безперечно, черпали свої ідеї в західній соціології і намагалися інтерпретувати українську дійсність на ґрунті модерних соціальних теорій. Перед українськими соціальними вченими ставала низка нагальних питань, які торкалися основ буття українського соціуму. По-перше, чи можна модернізувати Україну,

просунувши її на шляху прогресу, вирвавши з колоніальної відсталості? По-друге, який соціально-політичний лад є найбільш прийнятним для українців? По-третє, як витворити сучасну націю, згуртувати народ, подолавши класові і станові розбіжності? По-четверте, які відносини потрібно вибудовувати з іншими народами: європейськими націями і найближчими сусідами – слов'янськими народами? Інтелект випереджає реальні історичні події: ще попереду були гострі політичні події ХХ ст., але передові українці вже творили проект сучасної України.

Оскільки в момент зародження та розбудови Україна знаходилася у стані бездержавності, то виникає закономірне питання: кого з вчених-суспільствознавців можна вважати українським соціологом, а не російським чи австро-угорським? Є кілька ознак, за якими можна ідентифікувати українських вчених:

- Самоідентифікація, коли вчений самостійно і беззаперечно визначає свою належність до української культури, науки, українського народу і вважає, до речі, свою працю як щось корисне, потрібне для долі українців.
- Характер наукової тематики, зміст праць, якщо вони орієнтовані на українську проблематику, дослідження українського суспільства.
- Зв'язок з Україною через народження, проживання, етнічність, мову.

Проте не варто абсолютизувати останній критерій. Далеко не усі уроджені українцями діячі на ті часи ставали українськими вченими, а з іншого боку, до розбудови української культури і науки ставали етнічні поляки, росіяни, кримські татари, болгари тощо.

Перші кроки української соціології можна поділити на такі етапи:

«Зародження» у другій половині ХІХ ст., яке паралельно відбувалося на східних та західних українських землях завдяки М. Драгоманову та І. Франку. Зазначимо, що саме в цей період виходець з Харкова та українець за походженням М. Ковалевський стає одним з лідерів європейської соціології.

«Революційний період» – розвиток української соціології, пов'язаний з українською революцією 1917–1921 рр. Цей період варто відрховувати від початку ХХ ст., бо революційний вибух не був випадковістю, і його

фактично готував інтелектуальний розвиток впродовж кількох десятиліть. До цього періоду варто віднести творчість М. Грушевського, Б. Кістяківського.

«Постреволюційний період». Творчість українських діячів за кордоном, в еміграції, об'єднання їх, зокрема, довкола Українського соціологічного інституту, що був започаткований у Відні (1919 р.), а потім установу перенесено до Праги. Умовно до цього періоду можна віднести творчість М. Шаповала, В. Липинського, Дм. Донцова. Умовність такої типології полягає у тому, що свою творчу діяльність вказані особистості починали ще до початку революційних подій. Проте найбільш вагомі роботи було написано у 1920–1930 рр. на еміграції. Зазначимо, що в Україні (на той час це Українська Радянська Соціалістична Республіка) соціологія фактично перебувала під забороною. Цікаво, що комуністи у ставленні до соціології буквально копіювали царський уряд.

§ 14.2. Стан соціології в Російській імперії та в колишньому СРСР

Абсолютна більшість українських соціологів XIX – XX ст. жили і займалися дослідницькою діяльністю в умовах Російської імперії та СРСР, вони закінчували університети в цих країнах, робили професійну або політичну кар'єри, знаходилися у певному соціокультурному контексті своєї епохи. Доля соціології та соціологів як за царату, так і в умовах комуністичного режиму була не простою. Царський уряд практично до кінця існування старого режиму робив усілякі перешкоди, аби соціологія не посіла належне місце у колі академічних дисциплін, що викладалися в університетах. Щоправда тотального контролю над науковою думкою тоді ще не існувало. Науковці мали відносну свободу у доступі до європейської літератури, а також змогу публікувати свої ідеї. Цензурний комітет (усе, що виходило друком за часів і Російської імперії, і СРСР, підлягало цензуруванню) головним чином відстежував, аби у статтях та книгах не було критики царського режиму та закликів до революції.

До Російської імперії ідеї О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса (засновників соціології) потрапляють у 1850–1860 рр. У російських журналах того часу публікуються перші огляди з аналізом творів цих авторів. Паралельно з'являються власні теоретики, яких з певними застереженнями можна віднести

до першої хвилі соціологів. На зламі 1860–1870 рр. побачили світ соціальні за тематикою праці П. Лаврова (1823–1900) та Н. Михайловського (1842–1904), які були написані у дусі контівського позитивізму. Соціологію вони розглядали як вищу науку, що спирається на синтез усіх наукових знань та розробляє загальні соціологічні закони. Проте в історію ці теоретики увійшли з іншого боку – як ідеологи так званого *народництва*. Це була революційна течія у суспільно-політичній думці того часу, яка мала велику популярність у радикальних колах, зокрема, у студентському середовищі. П. Лавров і Н. Михайловський та їх послідовники обстоювали ідею селянського соціалізму, що має відбутися після падіння царизму. У фокусі соціологічного інтересу перебувала так звана селянська община, яка, на думку ідеологів народництва, вже містить у собі зародки соціалізму. Друга родзинка П. Лаврова і Н. Михайловського торкалася способу повалення царизму, яким визначалася селянська революція під проводом революційної еліти (партійного авангарду, особистостей, що присвятили революції усе життя). До революційної роботи мали стати фанатично віддані справі молоді люди (народники), яким до снаги повести за собою маси. В цій боротьбі за права трудящих та світле майбутнє провідники революції можуть загинути, але головне те, що вони виконають історичну місію. Тут ми бачимо розробку популярної згодом у соціології теми – роль еліт та вождів в умовах масового суспільства. Напряму соціології П. Лаврова і Н. Михайловського отримав назву «суб'єктивного», бо ці автори занурювалися у свідомість непересічних осіб, які мають вольові здібності керувати масами та натовпами. До напрямку доєдналися відомі соціологи – С. Южаков і Н. Карєєв.

Народництво згодом поділилося на кілька течій, на цій базі виникла найбільш масова революційна партія – соціалісти-революціонери (есери). Так зване бойове крило партії узяло на озброєння тактику терору проти царської родини, міністрів, губернаторів, поліцейських чинів тощо. Звичайно, терористи теж гинули, їх вішали або доправляли до Сибіру на каторгу, але до терористичної діяльності вдавалися нові генерації молодих ідеалістів, якими керували досвідчені підпільники. Есерівській терор у Російській імперії палав півстоліття, зокрема, було вбито імператора Олександра II. Фактично саме

Росія є колискою сучасного тероризму, бо на заміну терору підпільників прийшов масштабний і тотальний державний терор часів комунізму та посткомуністичної епохи.

Ідея «селянського соціалізму» набула великої популярності в аграрній країні, де майже 90 % населення належали до стану селян. Цей ідейний напрям суттєво вплинув і на свідомість українських політичних діячів та перших соціологів. Відомо, що М. Грушевський належав до партії українських есерів, хоча і не поділяв тактику терору. Партія есерів врешті-решт розкололася на праве і ліве крила. Ліві есери разом з більшовиками захопили владу у жовтні 1917 р., здійснивши державний переворот у Петрограді та Москві. Пізніше більшовики знищили есерів і правили країною одноосібно.

Отже, специфікою соціології в дореволюційній Росії було занурення соціальної проблематики у революційні питання та соціалістичний дискурс. Країна, дійсно, чекала на революцію, від соціальних вчених вимагалася відповідь на корінне питання: що далі? Альтернативну точку зору на революцію та майбутнє трудящих мас мали *марксисти*. Як відомо, вони робили ставку не на селянство, а на пролетаріат. А соціальний устрій у майбутньому вони бачили як загальну комуну, де немає місця приватній власності, праця є загальним обов'язком, ведеться планове господарство на державних підприємствах. Російські марксисти також не були суцільною політичною силою, вони поділялися на кілька течій. Найбільш радикальна фракція згодом утворила Російську соціал-демократичну партію, яка у свою чергу поділилася на дві групи – «меншовики» і «більшовики» (1902 р.). «Більшовиків» очолив В. Ульянов (Ленін), якого навіть соратники вважали фанатиком революції – «спить і бачить революцію». До *ортодоксального напрямку російського марксизму* можна віднести таких відомих теоретиків: Г. Плеханова (1856–1918), В. Леніна (1870–1924), Л. Троцького (Бронштейн, 1879–1940), Н. Бухаріна (1888–1938), О. Богданова (1873–1928). Вони залишили чималий ідейний спадок у галузі історичного матеріалізму, тобто як дослідники суспільства і соціальних проблем з позицій революційного марксизму. Власне загальновизнаної теорії Маркса ніколи не існувало. Після його смерті розгорнулася справжня ідейна боротьба за його спадщину поміж різними течіями соціалізму в Європі. В Росії набув поширення найбільш

радикальний і екстремістський варіант, а ліберальні та помірковані фракції були усунені на узбіччя політичного процесу. Вже після революції більшовики остаточно поквиталися з конкурентами, вони фізично винищили у концентраційних таборах своїх колишніх опонентів з партійних розбіжностей – «меншовиків», «легальних марксистів», українських «боротьбистів» (варіант комуністичного руху) тощо.

В чому полягала соціальна доктрина прибічників Леніна? Революція має набути форму диктатури пролетаріату, а це означає тотальне насильство під керівництвом комуністів, яке не обмежене жодними законами або мораллю, головне – досягти цілей революції. Нагадаємо, що вже у 1918 р. більшовики офіційно перейшли до тактики «червоного» терору, тобто вперше у світовій історії держава, як основа внутрішньої політики почала використовувати масовий терор – систематичне винищення «класових ворогів». До категорії класових ворогів доволіно зараховувалися різні «не пролетарські» соціальні прошарки населення – буржуазія і землевласники, чиновники і військові, заможні селяни, священики тощо. У підсумку суспільство мало перетворитися на «безкласове», чого фактично так і не було досягнуто, бо в СРСР завжди існувала соціальна нерівність та соціальне розшарування. Врешті-решт комуністичний експеримент зазнав повного краху, забравши десятки мільйонів людських життів. Таким чином, ленінізм можна визначити як соціально-небезпечну утопію, яка має сумнівне відношення до теорії Маркса.

Чи були в Російській імперії соціологічні напрямки, не пов'язані безпосередньо з політичною боротьбою та революцією? Так, до «цивільних» напрямків можна, наприклад, віднести *натуралістичну школу*, яку репрезентували О. Стронін, Л. Мечников, П. Лілієнфельд (творчість двох останніх авторів розглядалася у темі натуралістичного напрямку в соціології). Справжнім лідером дореволюційних соціологів був українець Максим Ковалевський – соціолог європейського масштабу. Довкола його особистості згодом склалася наукова школа, яка увійшла в історію соціології як *школа Ковалевського*. Цьому сприяла та обставина, що видатний психіатр В. Бехтерев запросив 1908 р. Ковалевського очолити кафедру соціології у приватному закладі – Психоневрологічному інституті (Санкт-Петербург). Це був фактично

перший осередок соціології у дореволюційній Росії. Тут активно розвивається популярний на той час – **психологічний напрям** у соціології. З М. Ковалевським співробітничали такі видатні дореволюційні соціологи як К. Тахтарев, Є. Де Роберті, П. Сорокін. Кафедра Ковалевського підготувала і видала чотири збірки «Нові ідеї у соціології», де розміщені тексти провідних європейських соціологів, з якими активно спілкувалися російські вчені. Зазначимо, П. Лілієнфельд, М. Ковалевський, П. Сорокін вибиралися президентами Міжнародного інституту соціології, конгреси якого відбувалися у європейських містах 1 раз на три роки. М. Ковалевський, який мав великий авторитет в академічних колах, був депутатом Держдуми, багато робив для офіційного визнання соціології. Але і йому не вдалося остаточно зламати кригу недовіри царського уряду. Проте його цінувала наукова громадськість, У 1916 р. після смерті метра соціології було засновано Російське соціологічне товариство імені М. Ковалевського.

Що принесла російська революція (1917 р.) і заснування СРСР (1922 р.) соціологам? Доля соціології в СРСР і, таким чином, і в Україні була суперечливою і, можна сказати, трагічною. Це як ломана лінія, де були злети і драматичні падіння. Семидесятирічний «радянський» період фактично розпадається на чотири різні за змістом етапи: 1) короткий зліт після революції; 2) заборона, повне винищення соціологічних установ та припинення будь-якої наукової чи освітньої діяльності; 3) часткове відродження; 4) остаточне відродження і вже вільний розвиток у посткомуністичних умовах. Хронологічно ця історія виглядає наступним чином:

«1920-і рр.» Етап відносної свободи і пошуку форми адаптації соціології до умов постреволюційного суспільства. Аби узгодити соціологічний дискурс з революційним духом і матеріалістичною доктриною, якої дотримувалися комуністи, вчені пропонували поєднати ідеї К. Маркса з теоріями Ч. Дарвіна або З. Фрейда; набувають популярності натуралістичні проекти та поведінкова соціологія. Наприклад, «колективна рефлексологія» трактувала складні форми поведінки людини як прояв простих рефлексорних актів. Тут проявився вплив на соціальних вчених відомих експериментів з тваринами і людьми, які здійснював Іван Павлов, та його теорія «безумовних» і «умовних» рефлексів. Виникли доволі спірні напрямки, як от «фітосоціологія», «зоосоціологія».

Н. Гредескул пропонував «біолого-історичний матеріалізм», де б соціальна наука поєднувалася з біологією, фізіологією, психологією. Влада активно не втручалася у справи соціологів. Навіть більше, були деякі розрахунки, що вчені допоможуть більшовикам керувати масами. В 1920-і рр. було здійснено низку емпіричних соціальних досліджень з тематики поширення злочинності, вільного часу та побуту робітників, молодіжної проблематики. Відповідна інформація певним чином цікавила владні кола. У середовищі соціальних вчених виникали навіть фантастичні проекти. Так, відомий марксист, філософ, літератор, медик О. Богданов очолив інститут переливання крові і паралельно розробляв комуністичний проект, суть якого полягала в тому, що завдяки розвитку науки і медицини трудящі маси можуть мати спільну кров. Молоді люди мали б добровільно ділитися власною кров'ю з ветеранами, які таким чином омолоджувалися; і це було б щасливе, фактично братське комуністичне суспільство, де у жилах його членів вирувала б спільна кров. О. Богданов, до його честі, ставив перші небезпечні експерименти на собі, і трагічно помер після невдалого переливання, бо тоді ще не вміли визначати різні групи крові.

«Точка зламу». В кінці 1920-х рр. відбувається розгром соціологічних установ, і влада фактично ставить хрест на соціології як на буржуазній псевдонауці, що є шкідливою для пролетаріату. Чому це відбулося? Було кілька поважних причин знищення соціологічної науки в СРСР з точки зору влади та керівників ідеологічної роботи з населенням, якій більшовики завжди приділяли велику увагу. По-перше, вони відчували конкуренцію по відношенню до так званого марксизму-ленінізму, бо останній нав'язує лише одну «правильну» точку зору на суспільство, класи, державу, а в соціології існує плюралізм думок та теоретичних підходів. По-друге, у 1920-х рр. поступово склався кадровий апарат ідеологів та пропагандистів марксизму, які прийшли працювати до старих університетів і прагнули зайняти панівні позиції на кафедрах суспільних наук. Була розгорнута по усій країні система комуністичних університетів, які нашвидкуруч закінчували вихідці з пролетарських прошарків. Вони не мали фундаментальної університетської підготовки, іноді фактично залишалися малоосвіченими людьми, але були абсолютно віддані комунізму, Леніну, Сталіну. Цього вважалося достатньо, аби

витіснити з університетських кафедр старих професорів і з цього моменту викладати студентам виключно марксизм-ленінізм. Більше того, 1922 р. за ініціативи Леніна і Дзержинського, з університетів країни за певними списками було зібрано найбільш відомих філософів, соціологів, істориків і у примусовому порядку вислано за кордон. Перед вимушеною еміграцією вони мали підписати лист, де зазначалося, що в разі самостійного повернення їх чекає смертна кара. На такому «філософському» пароплаві з Петрограду до Німеччини було вислано, зокрема, Пітіріма Сорокіна, який вже у США стане найбільш відомим соціологом середини ХХ ст., очолить соціологічний факультет Гарвардського університету. По-третє, більшовикам уже не потрібні були об'єктивні соціологічні дослідження, бо соціологія – дзеркало суспільства, а вони боялися правди. Інформацію про суспільство влада збирала, по-перше, через органи держбезпеки, по-друге, з так званих політдонесень, які мали регулярно робити партійні функціонери і політпрацівники в армії, по-третє, через листи громадян до органів влади та преси, навіть з потоку анонімок та доносів, які стимулювалися по всій країні, в армії, на виробництві, в системі освіти тощо.

«Довга ніч». Отже, у 1930–1950 рр. соціологія зникає, навіть цей термін не вживається. Комуністи вважали, що «радянським людям» досить вивчення історичного матеріалізму і так званого наукового комунізму, які трактують соціальні процеси з точки зору марксизму-ленінізму. Це є справжня «ніч соціології», і про ці три десятиліття фактично немає що сказати.

«Обережна відлига». В середині 1950-х рр. відбувається певне пожвавлення в політичному і культурному житті СРСР, це було зумовлено смертю тирана (Сталіна) і курсом Хрущова на часткову демократизацію суспільства в межах беззаперечного панування комуністів. Цьому нетривалому періоду дали неформальну назву – **«хрущовська відлига»**. Вчені різних напрямів скористалися критикою сталінізму, аби відновити заборонені наукові дисципліни. Це торкалося, зокрема, генетики, кібернетики, кримінології, соціології. Остання починалася фактично з «нуля». Десятки років у країні не видавалася соціологічна література, не було контактів зі світом, а за ці часи світова соціологія зробила великі кроки уперед. Проте кілька молодих

філософів, істориків, представників інших наукових напрямів з ентузіазмом взялися до справи відродження соціології.

У підсумку вже 1962 р. була заснована радянська соціологічна асоціація, яка на ті часи охоплювала кілька десятків осіб. Радянським соціологам було дозволено проводити емпіричні дослідження з тематики, яку затверджували у керівних органах. Теоретична соціологія фактично знаходилася під забороною, вважалося, що історичний матеріалізм є всеосяжною соціальною доктриною, а усі інші концепції, теорії – помилкові або спроби фальсифікувати марксизм. Їх треба було критикувати, і саме завдяки критичним працям більшість радянських соціологів дізнавалися про існування інших точок зору на суспільство. Отже, **радянська соціологія** визнавалася як суто емпірична дисципліна, що має сприяти соціальному управлінню в інтересах держави і комуністичної партії. Відомий російський соціолог Ю. Левада у ті часи висловлювався так: *«Соціологія – це емпірична соціальна дисципліна, що вивчає суспільну систему в її функціонуванні та розвитку»*. Проте навіть такий обмежений підхід відкривав великі можливості для ентузіастів. У 1969 р. у Москві було відкрито Інститут конкретних соціальних досліджень, який згодом було перейменовано на Інститут соціологічних досліджень, а наступному установі отримала назву Інститут соціології. В Україні розвиток соціології штучно гальмувався, власний Інститут соціології НАН України було відкрито лише 1990 р. З початку 1960-х рр. флагманом соціології в Україні був навіть не Київ, а Харківський державний університет, де ентузіасти нової справи на чолі з доцентом Оленою Якубою домоглися відкриття соціологічної лабораторії. Осередок соціології було відкрито при біологічному факультеті, згодом з'явилася кафедра соціології, і вже на економічному факультеті започатковано соціологічну спеціалізацію в межах підготовки економістів.

«Вільний розвиток». Звільнення соціології від пут комуністичної ідеології починається в епоху так званої *«горбачовської перебудови»*, тобто наприкінці 1980-х рр. Після внесення змін до Конституції СРСР, коли було вилучено ст. 6 (керівна роль комуністичної партії), правляча партія втратила ідеологічний контроль над наукою. Тепер соціологія мала надолужити усе

втрачене за кілька попередніх десятиліть. У 1990 р. у Харкові, в ХНУ ім. В.Н. Каразіна (на той час університет носив ім'я Максима Горького) було відкрито перший в Україні соціологічний факультет (очолив факультет Віль Бакіров). Потім така сама подія відбулася у багатьох вищих навчальних закладах, виникли потужні осередки соціології в Києві, Львові, Одесі, Дніпрі, Запоріжжі, Донецьку, Луганську. Масово почала видаватися соціологічна література, твори класиків соціології, останні видання яких були ще на початку ХХ ст. Поволі було налагоджено міжнародні стосунки, молоді українські соціологи отримали можливість вчитися і стажуватися за кордоном. У різних містах виникли комерційні дослідницькі соціологічні центри. Отже, почалася нова епоха вже «нормального» розвитку соціології. Українські соціологи об'єдналися в Соціологічну асоціацію України, регулярно збираються з'їзди асоціації, відбуваються наукові конгреси та конференції, видається кілька професійних журналів тощо.

Висновки

1. Зародження і розвиток української соціології суттєво відрізнявся від аналогічних процесів у європейських країнах та США. Україна була поділеною поміж двома імперіями. В Російській імперії влада одночасно і переслідувала українське національне відродження, і не визнавала соціологію як університетську науку. В Австро-Угорській імперії було більше громадянських свобод, але українська наука розвивалася скоріше як приватна справа ентузіастів та подвижників.

2. Зародження української академічної соціологічної традиції відбулося у другій половині ХІХ ст. на східних і західних теренах завдяки науковій діяльності М. Драгоманова та І. Франка. Видатними постатями в українській соціології кінця ХІХ – початку ХХ ст. були М. Ковалевський, Б. Кистяківський, М. Грушевський, М. Шаповал, В. Липинський, Дм. Донцов.

3. В Російській імперії соціологія розвивалася незважаючи на негативне ставлення до нової науки з боку офіційної влади. У дореволюційний період набули поширення такі соціологічні школи та напрями: натуралістична школа, суб'єктивний напрямок, психологічна школа, школа економічного детермінізму (марксистська соціологія), генетична соціологія.

4. Після захоплення влади більшовики неодноразово змінювали своє ставлення до соціології. У 1920-х рр. був період, коли проводилися емпіричні соціологічні дослідження за актуальною тематикою, влада розглядала соціальні дослідження як щось корисне для побудови нового суспільства. Наприкінці 1920-х рр. відбувся крутий розворот: влада починає цькувати соціологів і забороняє соціологію як науку. Тоталітарним суспільствам соціологія не потрібна – це загальне правило. Часткове відродження соціології відбувається у 1960-х рр., коли влада знову дозволяє проводити соціологічні дослідження, але лише за тематики, яку сама і формулює. Залишається цензура на видання класиків соціології, марксизм-ленінізм вважається достатнім для пояснення суспільних питань.

5. Остаточна реабілітація соціології відбулася наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. В Україні соціологія потрапляє в навчальні плани академічних закладів освіти, виникають соціологічні факультети, проводяться різноманітні соціологічні дослідження, формується професійне співтовариство, яке об'єднує Соціологічна асоціація України.

Контрольні питання і завдання для самопідготовки

1. Яким чином початок української соціології пов'язаний з національним духовним відродженням XIX ст.?
2. Охарактеризуйте становище вчених і українських культурних діячів у Російській та Австро-Угорській імперіях.
3. За якими ознаками можна ідентифікувати українських соціологів в епоху, коли ще не було самостійної української держави?
4. Назвіть прізвища українських вчених-соціологів, яких можна віднести: до кінця XIX – початку XX ст., доби української революції (1917–1921 рр.) і до постреволюційного періоду.
5. Визначте основні напрямки (школи) розвитку російської соціології у дореволюційний період.
6. В чому проявилася політизація розвитку соціології у дореволюційний період?
7. Чому царський уряд у Російській імперії не давав дозволу на викладання соціології в університетах?

8. Які етапи пройшла соціологія у радянський період?
9. Чим було зумовлено негативне ставлення більшовицького керівництва до соціології?
10. Яким чином відбувалася «реабілітація» соціології у СРСР?

Література

1. Бразевич С. С. История российской социологии : конспект лекций. / С. С. Бразевич, К. К. Оганесян – С-Пб : СПб ГИЭУ, 2011.
2. Бурлачук В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко – К. : Ін-т соціології НАН України, 1995.
3. Глотов М. В. Начало институционализации социологии в России // Социс – 2010 – №3.
4. Кареев Н. И. Основы русской социологии / Н. И. Кареев – С-Пб : Изд-во Ивана Лимбаха, 1996.
5. Кукушкина Е. И. История социологии / Е. И. Кукушкина – М. : Высшая школа, 2009.
6. Піча В. М. З історії української соціологічної думки / В. М. Піча, Н. Й. Черниш, Л. Й. Кондратюк – Львів, 1995.
7. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ сторіччя. / О. І. Погорілий – К. : Либідь, 1996.
8. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1995.
9. Захарченко М. В. Соціологічна думка України : навч. посіб. / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін. – К. : Заповіт, 1996.

Глава 15. ПЕРСОНАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛОГІЇ (друга половини XIX – перша половина XX ст.)

- 1. Зародження української академічної соціологічної традиції.
Життя і праці М. Драгоманова та І. Франка.***
- 2. Б. Кістяківський і М. Ковалевський як соціологи європейського масштабу.***
- 3. Український соціологічний інститут і його діячі: праці
М. Грушевського і М. Шаповала.***
- 4. Консервативний напрям в українській соціології: концепції
В. Липинського і Дм. Донцова.***

§ 15.1. Зародження української академічної соціологічної традиції. Життя і праці М. Драгоманова та І. Франка

У другій половині XIX ст. процес формування академічної соціології розпочинається з наукової творчості Михайла Драгоманова, Івана Франка, Олександра Потебні, Сергія Подолинського та інших мислителів і набуває завершених «класичних» соціологічних форм у працях Михайла Грушевського, Микити Шаповала, Богдана Кістяківського, В'ячеслава Липинського, Максима Ковалевського та ін.

Михайло Драгоманов – зачинатель академічної соціологічної традиції

Саме він вперше серед українських вчених використав поняття «соціологія» у авторському курсі лекцій з всесвітньої історії перед студентами Київського університету. Отже, умовно, датою початку академічної української соціології можна вважати габілітаційну лекцію Михайла Драгоманова, яку він прочитав у 1873 р. при вступі на посаду доцента Київського університету. Насправді, лекція була вступною до курсу із загальної історії. Проте Михайло Драгоманов, який три роки стажувався в університетах Берліна, Гейдельберга, Відня, Флоренції та Цюриха, вважав, що історична наука повинна відійти від позитивістського нагромадження фактів і перейти до пояснення механізмів соціального життя та історичного процесу. Тобто історія має стати соціологією. Саме про це він і повідомив шокованій аудиторії. На Михайла Драгоманова,

відомого своїми соціалістичними поглядами, дуже швидко написали донос, в якому йшлося, що той на першій же лекції заявив, що буде читати історію в соціалістичному ключі. Згодом з'ясувалося, що донощик переплутав поняття «соціологія» та «соціалізм». Щоб спростувати донос, Драгоманов вирішив перейти в контратаку і надіслав текст своєї лекції, переробленої на статтю, в «Журнал міністерства народної освіти». Оскільки це був офіційний друкований орган, то все, в ньому опубліковане, вже не могло вважатися «крамольним». Ставка молодого вченого була ризикованою, але доволі продуманою. І він не помилився в своїх розрахунках – 1 жовтня 1874 р. статтю було опубліковано під назвою «Становище і завдання науки стародавньої історії». В ній М. Драгоманов пояснював, що багато з існуючих наук мають стати розділами соціології. Зокрема, історія має вивчати соціальну динаміку, а соціологія – соціальну статистику. І обидві вони повинні поєднуватися з психологією та соціальною антропологією. Саме від моменту цієї публікації, коли в Російській імперії офіційно було озвучено нову соціологічну програму у гуманітарній сфері, можна і виводити інтелектуальні витoki української соціології.

Народився вчений 6 вересня 1841 р. у м. Гадяч на Полтавщині в небагатій дворянській сім'ї. Батьки М. Драгоманова – нащадки козацької старшини, були освіченими людьми, поділяли ліберальні для свого часу погляди. *«Я надто зобов'язаний своєму батьку, який розвив у мене інтелектуальні інтереси, з яким у мене не було морального розладу і боротьби...»* – згадував пізніше Михайло Петрович. Після Гадяцького повітового училища навчався у Полтавській гімназії, де цікавився гуманітарними дисциплінами і, насамперед, минулим українського народу. Юнак вражав викладачів своєю надзвичайною цілеспрямованістю, працьовитістю, освіченістю. Його сестра Ольга (письменниця Олена Пчілка, мати Лесі Українки) згадувала, що *«книжок... Михайло перечитав ще в гімназії таку силу і таких авторів, що багато учнів середніх шкіл пізніших часів... здивувались би, почувши, що між тими авторами були й такі... як Шлосер, Маколей, Прескот, Гізо»*.

У 1863 р. він закінчує історико-філологічний факультет Київського університету. Подальший життєвий і творчий шлях М. Драгоманова включає три періоди, кожний з яких вирізняється специфічною спрямованістю його творчої енергії.

Перший (Київський) період – охоплює час від закінчення навчання в університеті й до 1876 р.: М. Драгоманов працює вчителем у 2-й Київській гімназії, а після захисту дисертації на тему «Імператор Тиберій» (1864 р.) одержує право викладання в Київському університеті. Тут він спочатку працює приват-доцентом, згодом – доцентом кафедри всесвітньої історії.

Етапним у справі становлення М. Драгоманова як політичного і громадського діяча став його виступ над труною Шевченка у Києві, коли прах великого Кобзаря перевозили до Чернечої гори. Слова, сказані тоді ще юним промовцем: *«Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець»*, – виявилися пророчими. У 1863 р. М. Драгоманов стає членом «Громади». Так називалися неформальні напівлегальні об'єднання українських діячів, що виникали в різних містах України у другій половині ХІХ ст. На початку їх діяльності ставилися суто культурологічні завдання. Пізніше, у 70-х рр. з'явилися нові, або «молоді Громади», у статутах яких уже стояло питання про «самостійне політичне існування» України з «виборним народним правлінням».

У 1864 р. М. Драгоманов одружується з актрисою Людмилою Кубинською, яка стане йому вірною помічницею. У першій половині 1870-х рр. вона організувала товариство денних початкових шкіл у Києві, перекладала й популяризувала в російських журналах твори українських письменників.

У 1869 р. М. Драгоманов захищає магістерську дисертацію «Питання про історичне значення римської історії і Тацит» й наполегливо працює над виробленням філософсько-історичної концепції, що ґрунтувалась на осмисленні ідеї прогресу. Ці самі питання – в центрі його уваги під час стажування протягом 1870–1873 рр. у Львові, Празі, Гейдельберзі, Цюриху, Відні, Флоренції.

В російській періодиці він здобуває популярність завдяки серії статей, де з'ясовується ставлення представників української прогресивної громадськості

до зовнішньої й внутрішньої політики Російської імперії. Водночас він – один із лідерів «Київської Громади». Разом з В. Антоновичем, П. Чубинським, П. Житецьким та іншими громадівцями провадить активну наукову та культурно-просвітницьку діяльність, займається етнографічними та фольклористичними дослідженнями. Результатом цієї типової для представників громадівського руху діяльності стало видання разом з В. Антоновичем двотомної праці «Історичні пісні малоруського народу». Через цю діяльність він став першою жертвою хвилі репресій, що завершилась Емським указом. У 1875 р. його звільнено з Київського університету, і він був змушений емігрувати за кордон.

Другий (Женевський) період – розпочинається від 1876 р. 15 років, проведених у Женеві, присвячується розв'язанню надзвичайно важливої проблеми – уведенню справи українського визвольного руху до загальноєвропейського контексту. Прагнучи здійснити входження України до європейського дому, М. Драгоманов у численних публікаціях, виступах на міжнародних наукових конгресах і з'їздах знайомить світову громадськість з проблемами українства. Водночас він гостро критикує земляків за провінційність у наукових пошуках. Вчений стає «українським європейцем». Для реалізації цілі наближення української справи до Європи він заснував часопис «Громада», що з перервами виходив у Женеві від кінця 1870 до початку 1880-х років. Українські вчені, що емігрували з Батьківщини в силу переслідування за політичну та громадську антиімперську діяльність, створили у м. Женева (Швейцарія) осередок української науки та культури. Це стало передумовою появи та подальшого розвитку української соціології, оскільки праці видатних європейських соціологів того часу були більш доступними тут, ніж в Україні. Представники Женевського гуртка мали змогу вивчати першоджерела і безпосередньо знайомитися з авторами багатьох цих праць. Це вплинуло на характер наукових робіт українських вчених, чії погляди складались на основі популярних на той час у Європі соціологічних течій – позитивізму, органіцизму, соціал-дарвінізму, хоча був відчутним і вплив реальної соціально-політичної ситуації в Україні.

Поряд із національними проблемами на сторінках «Громади» М. Драгоманов висловлює й радикально-соціалістичні ідеї, що призвело

до розриву з київськими українофілами. У 1885 р. часопис припинив своє існування. Натомість, зростають зв'язки М. Драгоманова з галицькою молоддю, його постать стає широко відомою на Галичині, де він користується авторитетом, повагою як «модерний українець».

Третій період (Софійський) діяльності М. Драгоманова розпочинається від 1889 р. З цього часу й до смерті у 1895 р. він обіймає посаду професора Софійського університету (Болгарія). Цей період позначено подальшою розробкою програми вирішення національного питання. Значну увагу в цей період М. Драгоманов приділяє науковим дослідженням у галузі слов'янського, зокрема українського та болгарського фольклору. Помер Михайло Петрович Драгоманов 2 липня 1895 р. і був похований на кладовищі у Софії. Ховали його скромно, за протестантським обрядом, як заповідав небіжчик. Через три десятиріччя український скульптор – також вимушений емігрант – Михайло Парашук спорудив надгробок над його могилою, на підмурку якого викарбовано: «Великому громадянину від українських емігрантів».

Про соціологію. М. Драгоманов стосовно ролі і місця соціології у системі соціально-гуманітарних наук займав радикальну позицію: соціологія мусить охоплювати усі інші дисципліни, що мають стати її розділами. Він також виходив з позитивістських засад і розглядав соціологію як універсальну й точну науку про суспільство. Соціологія (наука про діяльність людей у суспільстві), як і історія (наука про закінчені, минулі події), мусять давати *«такі ж точно узагальнення, які дають інші науки, математичні, фізико-хімічні та біологічні, тобто так звані закони»*. У наукових і публіцистичних працях він закликав українських вчених-суспільствознавців використовувати у своїх дослідженнях ті ідеї та принципи, які заклала західна соціологічна думка.

Найважливішим засобом реалізації завдань соціології виступає, за М. Драгомановим, соціологічний метод «логічної семантики», який полягає в аналітичному групуванні суспільних явищ, їх класифікації й типологізації. В підсумку «суспільство» як узагальнююче поняття постає складною багаторівневою структурою, яка з'єднує три основні підсистеми: 1) матеріал, з якого складаються суспільства (індивідууми та народності); 2) конкретні

суспільства (їх форми, сім'я, клас, державний союз, міждержавний союз); 3) продукти суспільної діяльності: матеріальні й моральні.

Щодо прогресу. Провідною темою, яка цікавила вченого, є тема соціальних змін і прогресу. Одне з найважливіших понять М. Драгоманова – поняття прогресу. Він акцентує увагу на тому, що це поняття відіграє велику роль у пізнанні суспільства, однак поняття прогресу не можна використовувати абстрактно та довільно. Для українського вченого прогрес – це не просто розвиток суспільства до певного ідеалу, а такі суспільні зміни, які відповідають потребам суспільства, і вони можуть відбуватися лише тоді, коли для них існуватимуть певні умови. Суспільно-історичний рух, за М. Драгомановим, не є прямолінійним, він зазнає і змін темпу, і тимчасових зупинок, і повернень назад до вже пройдених етапів. Питання, які ж саме суспільні зміни відповідають потребам суспільства, можна дослідити за допомогою соціальної науки.

Прогрес історії, на думку М. Драгоманова, є процесом, у якому беруть участь усі народи, й критерієм його є вищий рівень духовної культури і соціальної справедливості. Прогрес людства, вважає він, полягає в утвердженні ідеї невід'ємних прав людини. Ця загальна настанова конкретизується вченим у його політичній доктрині, центральним пунктом якої є утвердження ліберальної ідеї, що спирається на визнання людської особистості вищою цінністю. З огляду на це історія свободи вбачається йому історією обмеження державної влади. Під впливом Прудона та радикальних представників англійського лібералізму найвищим ідеалом у суспільно-політичній сфері він вважає анархічний лад, «безначальство», що передбачає утворення добровільних асоціацій гармонійно розвинених особистостей з обмеженням до мінімуму елементів примусу в суспільному житті. На цьому ідеалі ґрунтуються драгоманівська концепція «громадівського» соціалізму та принцип федералізму, які він послідовно відстоював.

Теорія «громадівського» соціалізму. Основою всіх можливих соціальних порядків має стати індивід з його волею. Отже цей порядок повинен утворюватися не системою державного управління, а вільними асоціаціями, що їх формуватимуть самі індивіди. Такою асоціацією є, передусім, громада як самотійна соціальна одиниця, що найкраще може знати потреби і здібності кожного свого члена. «Громадівський» соціалізм М. Драгоманова впливає із

визнання індивіда (атома всіх соціумів) фундаментом соціального й міжнародного порядку. З іншого боку, цей фундамент становлять об'єднання індивідів у громади, які можна розглядати як соціальні молекули, що у сукупності своїй утворюють макротіло людства.

З огляду на це визначається місце й роль націй у системі соціальної організації людства. Нації – це також вид асоціацій. *«Національність, – пояснює М. Драгоманов, – як сукупність ознак, властивих певному числу індивідів, є умова їх асоціацій між собою, зруйнувати яку означає розбити спільноту на атоми і ослабити кожного індивіда...»*. Національне живе в людині – підкреслював Драгоманов. Тому не можна ігнорувати національного прагнення до об'єднання людства. *«Людство, – стверджує М. Драгоманов, – є лише сукупність націй»*. І все-таки нація не вичерпує склад асоціацій індивідів. Головну роль відіграє громада. *«В нашій справі, – писав М. Драгоманов, – коли ми поставимо думку, що національне є перше, головне діло, то ми поженемося за марою... Коли ж ми станемо при думці, що головне діло – поступ людини й громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма й спосіб, тоді ми певні, що послужимо добробуту й просвіті нашого народу...»*.

Федералізм як принцип соціоутворення. М. Драгоманов найбільший внесок зробив у соціологію політики. Його політичні погляди формувалися під значним впливом ліберальних і особливо соціалістичних ідей. Суть держави, вважав вчений, полягає в правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави – аристократії, монархії й демократії. Людство втратило первісну свободу й постійно прагне її повернути, але цьому заважає держава, навіть демократична, бо за такої форми депутати стають головуючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волю. М. Драгоманов пропонує радикальний, на його думку, крок: замість введення народоправства (демократії), що є лише однією з форм державного правління, впроваджувати самоврядування, щоб була *«своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств»*.

Державній ідеї в концепції М. Драгоманова протистоїть ідеал федералізму, що ґрунтується на анархістській доктрині, яка протиставляла федеративну спілку вільних самоврядуючих громад унітарній державній побудові. Практичним наближенням до такого ідеального ладу М. Драгоманов вважав устрій Швейцарії, де він провів багато років свого еміграційного життя. Федералізм для М. Драгоманова – це антипод не централізації взагалі, а централізації бюрократичної й антидемократичної. Це і спосіб партійно-політичної організації, і етнополітичний принцип рішення міжнаціональних протиріч, і сукупність методів місцевого самоврядування, і конкретний варіант загальнодержавного політичного режиму, і модель для міждержавних відносин взагалі, і спосіб «роздержавлення» громадського життя на шляху його колективістської соціалізації, і основна умова для обмежених буржуазно-демократичних реформ.

Таким чином, громада у М. Драгоманова є первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється в результаті децентралізації управління державою з громад, як більш дрібних суспільних об'єднань. Він виступав за самостійні сильні обласні органи влади, які мали б певну незалежність від центральної влади й діяли на автономних і самоврядних засадах. Україна також має бути федеративним утворенням, яке складається з 20 земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і, у свою чергу, входити до побудованої на федеративних засадах Росії. Це була доволі утопічна та абстрактна ідея, як на сучасний погляд, хоча б тому, що вчений не міг розгледіти цивілізаційну різницю поміж українським і російським соціумом. Російське суспільство ще від часів Московського князівства ніколи не будувалося знизу, не мало самоврядності, а існувало як централізована військова та поліцейська імперія. Це розбивало вщент усі анархічні, автономістські, федералістські тренди поєднання демократичної України і Росії.

Революція чи еволюція? Яким же має бути шлях до досягнення жаданої мети? У принципі таких шляхів може бути два – шлях революції або еволюційний шлях просвіти. Для М. Драгоманова неприйнятними були і «бунт», і політична революція. Адже всяка революція у кращому разі здатна

лише змінити політичні форми панування, але не має сили створити новий лад суспільного життя. Зрештою, неприйняття революції зумовлене для його філософської позиції щодо співвідношення мети й засобів. Засоби повинні відповідати меті, адже вони істотно визначають її реальний характер мети. Не можна негідними засобами досягти благородної мети. Такі засоби неминуче трансформують і мету, спотворюючи її всупереч тим ідеальним намірам, в ім'я яких вона проголошувалась. Тому здійснення соціального ідеалу, – зазначав М. Драгоманов у своїй «Автобіографічній замітці» – *«можливе тільки у певній поступовості та при високому розвитку мас, а тому й досягне більш за допомогою розумової пропаганди, чим кривавих повстань»*. Отже, покінчити зі злиденністю і гнобленням можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці. Здійснення переходу до нового ладу («громадівського соціалізму») можливе еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу.

Оцінки творчості Драгоманова. Ідеї першого українського університетського соціолога були контраверсійними, неоднозначно сприймалися сучасниками. Протягом тривалого життя на чужині і під впливом опанованої загальнолюдської світоглядної доктрини відбулася трансформація національної ідентичності. У своїй «Автобіографічній замітці» (1883 р.) М. Драгоманов не називає себе українцем. Приятелям-росіянам він писав, що він «общерос», а українцям казав, що він «космополіт». Активно виступав проти «українофільства», вважаючи, що перемога соціалістичного ладу неминуча. За соціалістичного ладу не буде окремих держав і з'явиться міжнародне братерство.

Якщо І. Франко зазначав про М. Драгоманова, що *«він був для нас правдивим учителем»* і нібито виводив *«нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації»*, то, наприклад, для Д. Донцова немає гіршої лайки, ніж «драгоманівщина». Оцінюючи добу ХІХ ст. в історії українського суспільства як *«добу упадку»*, останній вважає, що цим вона великою мірою завдячує *«демо-ліберальній, космополітичній, братерсько-народній, соціалістичній, федералістичній пропаганді»* М. Драгоманова.

М. Драгоманов фактично був першим українським вченим-соціологом, і ми його цінуємо саме за це. Його ідеї набули певного розвитку в роботах таких визначних вчених, як І. Франко, Б. Кістяківський, М. Грушевський.

Деякий час з М. Драгомановим переписувався Іван Якович Франко, зокрема, з листування випливає, що саме Драгоманов «заразив» Франка ідеєю займатися соціологією.

Іван Франко як філософ та соціолог

Іван Франко

Відомий перш за все як поет, письменник, драматург та перекладач, І. Франко, окрім громадської діяльності, займався також проблемами історії, економіки, філософії, фольклористики, літературознавства, естетики, публіцистики та соціології. Він є автором соціологічних праць: «Про соціалізм», «Про працю», «Що таке поступ?», «Мислі о еволюції в історії людськості», «Наука та її становище щодо працюючих класів», «Найновіші напрямки в народознавстві» та ін.

Іван Франко народився 27 серпня 1856 р. у Галичині у прикарпатському селі Нагуєвичах Самбірського округу (тепер Дрогобицького р-ну Львівської обл.). На той час західні українські землі були провінцією Австро-Угорської імперії.

Батько, Яків Франко (1802–1865), був заможним сільським ковалем; мати, Марія з роду Кульчицьких (1835–1872), походила із збіднілої шляхти. За однією із версій, в яку вірив і сам Іван Франко, рід Франків походив від німецьких колоністів. Коли Іванові було дев'ять років, помер батько. Мати вийшла заміж удруге. Вітчим, Григорій Гаврилик, уважно ставився до дітей, фактично замінив їм батька. Франко підтримував дружні стосунки зі своїм вітчимом протягом усього життя. На 16-му році життя Франка померла мати.

Попри те, що рано залишився сиротою, Іван Франко спромігся здобути ґрунтовну освіту. Спочатку з 1862 р. у так званій «тривіальній» (початковій) школі сусіднього села Ясениці Сільної. Далі (1864–1867 р.) продовжив навчання у так званій «нормальній» Головній міській школі отців василіян у Дрогобичі (з німецькою мовою викладання). У 1867 р. вступив до

Дрогобицької реальної гімназії ім.Франца-Йосифа (яка саме тоді переходила на польську мову викладання).

Залишившись без батьків, Іван був змушений заробляти собі на життя репетиторством. зі свого заробітку виділяв гроші на книжки для особистої бібліотеки. Уже навчаючись у гімназії, І. Франко виявив феноменальні здібності: міг майже дослівно повторити товаришам годинну лекцію вчителя; знав напам'ять усього «Кобзаря»; домашні завдання з польської мови нерідко виконував у поетичній формі. Читав твори Гете, Лессінга, Шиллера, Расіна, Корнеля та ін., писані німецькою та французькою, в оригіналі. Береться й сам за літературну працю. Перекладає твори Гомера, Софокла, Горація, Гейне, а також «Слово о полку Ігоревім», «Краледворський рукопис» В. Ганки.

У 1875 р. І. Франко вступив до філософського факультету Львівського університету, де вивчав, насамперед, класичну філологію та українську мову й літературу. Брав участь у діяльності студентського громадсько-культурного товариства, друкував свої перші твори у журналі «Друг» (з 1874 р.) і пізніше увійшов до складу редакційного комітету цього видання.

За громадсько-політичну діяльність, яку було кваліфіковано як соціалістичну пропаганду, І. Франко чотири рази був ув'язнений австрійською владою (у 1877, 1880, 1889 і 1892 рр.). Унаслідок першого арешту змушений був перервати навчання у Львівському університеті, проте відновив його у 1878–1879 рр., прослухавши загалом 7 семестрів. Повну вищу освіту завершив пізніше, у 1890–1891 рр., навчаючись у Чернівецькому університеті 8-й семестр, необхідний для докторату.

У 1870–1880-х рр. І. Франко проводив активну журналістську та публіцистичну діяльність. Разом із М. Павликом видавав журнал «Громадський друг» та альманахи «Дзвін» і «Молот» (усі у 1878 р.), спільно з І. Белеєм – журнал «Світ» (1881–1882 рр.), із гуртком львівського студентства – молодіжний журнал «Товариш» (1888 р.). Співпрацював також у виданнях українських народовців: газета «Діло» (1883–1886 рр.), журнал «Зоря» (1883–1886 рр.) та «Правда» (1888 р.); у багатьох польських та австрійських часописах.

Зневірившись у співпраці з галицькими народовцями, І. Франко спільно з діячами «старої Громади» пробував заснувати власний незалежний орган («Поступ»). З цією метою двічі їздив до Києва – у 1885 і 1886 рр., зустрічався з громадсько-культурними діячами (Миколою Лисенком, Михайлом Старицьким, Єлисеєм Трегубовим, Павлом Житецьким та ін.). Тоді-таки познайомився і зі своєю майбутньою дружиною Ольгою Хоружинською.

На громадсько-політичній ниві Франко довгі роки співпрацював з М. Драгомановим, цінуючи в ньому «європейського політика», зокрема саме за його порадами й під його впливом став одним із засновників та першим головою (до 1898 р.) Русько-української радикальної партії (РУРП) – першої української політичної партії; редактором її друкованих органів – газет «Народ» (1890–1895 рр.), «Хлібороб» (1891–1895 рр.), «Громадський голос» (з 1895 р.). Тричі балотувався від цієї партії на виборах до галицького сейму та австрійського парламенту (1895, 1897, 1898 рр.), щоразу безуспішно (через виборчі махінації влади).

У 1893 р. у Віденському університеті під керівництвом відомого славіста В. Ягича він захистив дисертацію «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія» і здобув учений ступінь доктора філософії, однак до викладання на кафедрі української словесності Львівського університету допущений не був (хоча габілітація успішно відбулася у 1895 р.).

Разом із дружиною видавав літературно-науковий журнал європейського зразка «Жите і слово» (1894–1897 рр.). Упродовж 1887–1897 рр. працював у редакції польської газети «Kurjer Lwowski», тобто, за його словами, був десятиріччя «в наймах у сусідів». За публікацію у віденській газеті «Die Zeit» полемічної статті «Поет зради» (1897 р.), що містила гострі оцінки творчості А. Міцкевича, Франка під тиском обурених польських шовіністів було звільнено з роботи в редакції «Kurjera».

У 1899 р. І. Франко вийшов зі складу РУРП і приєднався до Української національно-демократичної партії. Завдяки підтримці М. Грушевського став дійсним (1899, 1904 – почесним) членом Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), відтак відійшов від активної політичної діяльності і присвятив себе літературній і науковій праці. Очолював філологічну секцію (1898–1901; 1903–1912 рр.) та етнографічну комісію (1898–1900 рр.; 1908–1913 рр.) НТШ; був

співредактором журналу «Літературно-науковий вісник» (1898–1907 рр. спільно з М. Грушевським та В. Гнатюком). У 1906 р. отримав звання почесного доктора Харківського університету.

Творчий доробок українського інтелектуала, писаний українською (більшість текстів), польською, німецькою, російською, болгарською, чеською мовами, за приблизними оцінками, налічує кілька тисяч творів загальним обсягом понад 100 томів. Усього за життя І. Франка окремими книгами і брошурами з'явилося понад 220 видань, у тому числі більш ніж 60 збірок його оригінальних і перекладних творів різних жанрів. Він був одним із перших професійних українських письменників, який заробляв на життя літературною працею.

І. Франко помер 28 травня 1916 р. на чужих руках у Львові – сини були в армії, дочка в Києві, дружина в лікарні. Видатний інтелектуал не мав статків. Духовна влада відмовила в «парадному» поховальному обряді, «виділила» лише одного священика з волоської церкви. Грошей на окрему могилу не було, то поховали в «позиченій» ямі на шість домовин. П'ять років українська громада боролася за те, щоб отримати нове місце для перепоховання І. Франка. Відтак, домовина була перенесена в окрему могилу. Пам'ятник каменяреві, що «лупає скелю», з'явився 28 травня 1933 р.

Критика марксизму та власні політичні погляди. І. Франко цікавився марксизмом, навіть зробив переклад на українську мову 24-го розділу першого тому «Капіталу» Маркса. У радянській літературі ствердилась думка про те, що І. Франко був досить близьким до марксизму, матеріалізму (і, звичайно, атеїзму). І. Франко, дійсно, у своїх соціально-філософських шуканнях звертався до марксизму. Якщо в ранніх своїх творах («Що таке соціалізм?» та ін.) помітним є не досить критичне його ставлення до марксизму, то в пізніших («Що таке поступ?» та ін.) І. Франко прагне по-справжньому з'ясувати сутність цього вчення. Радянські дослідники творчості І. Франка, як правило, вилучали з його творів ті місця, де було показано його критичне ставлення до марксизму, до матеріалізму і т. п.

Добре знаючи твори класичного марксизму, І. Франко бачив у ньому не тільки позитивні сторони, а й певні небезпечні тенденції. Визнаючи

соціалізм як суспільний ідеал, він не сприймав «наукового соціалізму», його класового підходу. Для нього найважливішими були загальнолюдські цінності, і І. Франко категорично відкидає існування держави при соціалізмі, оскільки в ній обов'язково виникне привілейований прошарок управлінців, які узурпують владу у своїх інтересах. Не сприйняв він і марксистську ідею диктатури пролетаріату. Крім того, не підтримував І. Франко марксистський погляд на революцію як насильницько-революційний шлях досягнення суспільного прогресу. Його «Вічний революціонер» закликав не до руйнації життя, а до звільнення від рабського духу, від приниження людської гідності. Соціалістичний лад, на думку І. Франка, це є вільна федерація общин, організована за принципом широкого самоврядування.

Не сприймав І. Франко і вирішення марксизмом національного питання, якому марксизм надавалось другорядного значення. Дух покори, національний нігілізм, які вносились у свідомість українського народу, не могли дати свободу і незалежність Україні. Шлях до цього, вважав І. Франко, лежить через утвердження національної гідності й гордості, консолідацію, єдність усіх сил, відчуття себе українцями, українською нацією, здатною до самостійного культурного і політичного життя. На думку І. Франка, формування і здійснення суспільного ідеалу українського народу неможливе без швидкого розвитку культурного життя України, без власних шкіл, без письменства, освіти й науки. Особливу увагу в цій справі приділяв І. Франко розвитку національної української мови. Він закликав інтелігенцію сприяти формуванню української нації, здатної до самостійного культурного й політичного життя і спроможної активно засвоювати загальнолюдські культурні здобутки.

Отже, політичні погляди І. Франка еволюціонували від «громадівського» соціалізму й захоплення марксизмом до позицій національної демократії та критики марксизму. Він був демократом і соціалістом європейського зразку.

На його думку, вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї нації над іншою здатні забезпечити соціалізм і федерація. В політичних поглядах Франка проглядається вплив ідей М. Драгоманова. Обидва вважали, що на федеративних засадах мають будуватися відносини між народами, як у межах окремих країн, так і у всесвітньому масштабі.

Авторитетами для І. Франка були О. Конт, Г. Спенсер, Ч. Дарвін. Він був прихильником позитивізму, бо саме цей підхід ґрунтується «на найновішому природничому знанні». Справжньою *«наукою можна називати тільки пізнання законів і сил природи, які проявляються всюди і як завгодно»*, і така *«наука не має нічого спільного з жодними надприродними силами, з жодними вродженими ідеями, з жодними внутрішніми світами, що керують зовнішнім світом»*, бо *«поза природою нема пізнання, нема істини»*. Щодо методів наук про суспільство І. Франко пише, що вони замість теорій та гіпотез повинні виходити із фактичних відносин, а при використанні паралелей та аналогій – звертати таку ж увагу не лише на подібність, а й на відмінність між досліджуваними явищами. Одним з важливих методів соціального дослідження він вважає історичний метод, оскільки він, на його думку, допомагає науці запобігати спекулятивних апріорних конструкцій, які не ґрунтуються на конкретних фактах. У своїх працях І. Франко обґрунтовує необхідність постійної та ретельної соціальної статистики, яка б і надавала необхідний матеріал суспільним наукам. Цей матеріал може бути почерпнутий і у фольклорі.

Про стан селянства та еміграцію. І. Франко демонстрував на практиці сутність соціологічного мислення – відкликатися на реальні соціальні проблеми, досліджувати важливі соціальні процеси. Його турбував стан українського села, феномен бідності і процес масової міграції до інших країн. І. Франко писав, що Галичина – край недоборів, тобто браку засобів для існування – їжі, освіти, а також прав і свобод людини. І тому еміграція набуває швидших обертів.

У період 1890–1910 рр. емігрувало майже 600 тис. осіб, а це більше дев'яти відсотків усього українського населення Східної Галичини. Найбільшу частину емігрантів становили заробітчани і «халупники» з сім'ями, а також двірська челядь і власники дрібних рільничих господарств. Дуже рідко емігрували власники великих господарств або ремісники, які жили в селах. Аналізуючи причини еміграції, І. Франко доводить, що український селянин, також і кожна інша людина, любить рідні місця, свій край, батьківщину, але нужда, нестатки, кривди і гноблення, які вона зазнає змолodu, змушують її

тікати у пошуках кращого майбутнього. Еміграція є проявом загальної недуги, важкого зламу в селянській верстві, еміграція також породжена пролетаризацією селян. Із розвитком капіталістичних відносин, а також за рахунок масового розорення дрібних селянських господарств селянство було втягнуто у товарно-ринковий процес та міжнародний поділ праці; воно «виштовхало» у ряди пролетаріату близько 100 тис. осіб, які були готові до найму у промисловості. Проте не було стільки підприємств, фабрик, які могли б зайняти усі маси сільського пролетаріату, аби можна б було забезпечити себе джерелом існування. І тому нічого не залишалось селянинові, як *«або на місці гинути з голоду і нужди, або йти світ за очі з надією на кращу долю»*.

Досліджуючи причини еміграції, І. Франко звернув увагу на те, що в деяких місцевостях емігрували порівняно заможніші господарі. Очевидно, не тільки голод і нужда, а також якісь інші причини гнали людей з насиджених місць. Сама мрія про «свободу» десь у іншому місці є принадою, яка вабить народ до еміграції.

У своїх «еміграційних» працях І. Франко акцентує увагу на економічних причинах еміграції, через їх призму розкриває масштаби, інтенсивність еміграційного руху. Разом із тим вчений розглядає поневіряння емігрантів. Якщо еміграція наших людей – це справжнє лихо нашого краю, то у сто разів страшніше те, що з ними робиться в дорозі і на кордонах держави. Еміграція, – писав письменник-гуманіст, – рознесла українську нужду по всіх кінцях монархії. Він описав всі ті нещастя, які сиплються на голову емігранта вже межах рідного краю. Для цього вчений використав як розмови і листи емігрантів, так і власні спостереження.

Таким чином, Іван Франко поклав початок соціологічній традиції на західних українських землях, одночасно він сприяв поєднанню культурних діячів, що опинилися у різних імперіях, його великий авторитет мав консолідуючу силу для українського народу у канун великих історичних випробувань ХХ ст.

§ 15.2. Б. Кістяківський і М. Ковалевський як соціологи європейського масштабу

Новий етап розвитку української соціології був пов'язаний з поглибленням академічної традиції та появою вчених європейського рівня, до числа яких належать М. Ковалевський та Б. Кістяківський. Вони були відомими в європейських університетських колах і вельми популярними в Російській імперії, мали стародавнє українське коріння та репрезентували генерацію передової української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст.

Постать та ідеї Б. О. Кістяківського

Богдан Кістяківський

Богдан Олександрович Кістяківський народився 16 листопада 1868 р. у родині О. Кістяківського, відомого професора кримінального права Київського університету. У тринадцять років свідомо приєднався до київської «Громади». Навчався у другій Київській гімназії, але з 7-го класу був виключений за організацію гуртка й вивчення забороненої української літератури. Разом з усім класом був виключений і з 8-го класу Чернігівської гімназії, куди він перейшов для завершення гімназичного курсу. У 1888 р. майбутній вчений склав іспит на атестат зрілості у Рівненській Олександрівській гімназії, вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, де також організував український гурток. Разом з його учасниками влітку 1889 р. виїхав до Галичини, щоб зустрітися з М. Драгомановим, однак цього не сталося. Натомість у Львові познайомився з І. Франком та М. Павликом. Запідозрений австрійською владою у шпигунстві, у вересні 1889 р. був заарештований і висланий з Австро-Угорщини.

По приїзді до Києва він був заарештований вже російською владою за такими звинуваченнями: листування з емігрантами-революціонерами, збереження та розповсюдження нелегальної літератури, організація підпільних гуртків. у результаті – виключення з університету. На початку 1890 р. перевівся до Харківського університету, проте, прочився недовго – за участь у студентських заворушеннях був також виключений. В серпні йому вдається

вступити на юридичний факультет Дерптського університету (Дерпт – сучасний Тарту, друге за величиною місто в Естонії), де він установив зв'язки з польськими марксистами, а також з М. Водовозовим, який ввів його до гуртка петербурзьких марксистів на чолі з П. Струве (один з лідерів так званого «легального марксизму»). Значно пізніше, у 1911 р. Б. Кістяківський повністю пориває із П. Струве, який обстоював ідею «Великої Росії» і заперечував право українського народу на самовизначення та національну культуру. Б. Кістяківський категорично не сприймав політики великодержавної Росії, яка позбавляла український народ права на мову, культуру, історію, виступав за широку культурну автономію України, правову державу, ідеал якої вбачав у соціалістичній державі.

Б. Кістяківський перекладає українською мовою соціал-демократичну літературу, організовує марксистський гурток у Києві серед учнівської та студентської молоді, до якого, зокрема, увійшли А. Луначарський та М. Бердяєв. Проте «справжнім» марксистом він так і не став, пізніше, у більш зрілому віці Кістяківський пориває з марксизмом через свої ліберальні та правознавчі переконання.

У вересні 1892 р. Б. Кістяківський знову був заарештований біля австро-угорського кордону, посаджений у в'язницю, виключений з університету. Після двомісячного ув'язнення його було вислано під таємний нагляд до Любави. В січні 1895 р. виїхав за кордон, навчався у Берлінському університеті на філософському факультеті під керівництвом Г. Зіммеля; восени 1897 р. продовжував навчання в Паризькому університеті; влітку відвідував семінари Віндельбанда, Ціглера, Кнаппе у Страсбурзькому університеті.

Б. Кістяківський особисто товаришував з Максом Вебером. У підходах до наукового пізнання у українського і німецького вчених було багато спільного. Особливо це стосується розуміння ролі вченого у дослідницькому процесі. Обидва вважали, що від особистості дослідника багато в чому залежить *«розвиток або узагальнення однієї альтернативи й заперечення іншої»*, отже, воля вченого стає фактором усього процесу, і це збігалось з філософією неокантіанства. Як знавця російської культури і права, М. Вебер обирає Б. Кістяківського своїм консультантом при написанні праці про політичні партії в Росії. Треба зазначити, що український вчений був

членом партії кадетів з дня її заснування, добре розумівся на політичних течіях к Російській імперії.

У 1898 р. у Страсбурзі Б. Кістяківський захистив докторську дисертацію з філософії на тему «Суспільство та індивід», яка мала високу оцінку в німецькій філософській літературі, проте не була визнана достатньою підставою для отримання звання магістра права в Петербурзькому університеті.

Після захисту в Харківському університеті (1917 р.) магістерської дисертації, яка принесла йому звання доктора права, стає професором державного права і деканом юридичного факультету Київського університету. Він стояв біля витоків створення Української Академії Наук поряд з Володимиром Вернадським, був членом комісії з законодавчої підготовки організації Академії, а потім – її позаштатним академіком по кафедрі права (1918 р.). У 1919 р. став академіком на кафедрі соціології. Помер Б. Кістяківський 29 квітня 1920 р. у Катеринодарі після складної операції.

Б. Кістяківського можна розглядати як засновника української школи соціології права. Він намагався підвести соціальне підґрунтя під будівлю теорії права. Стрижнем поглядів українського вченого була його концепція **правової держави**. І тут ми бачимо, чому Б. Кістяківський врешті-решт розірвав з вченням Маркса. Верховенство права – це не була марксистська теза, особливо в ленінській інтерпретації, де на перше місце висувалася ідея диктатури пролетаріату, отже теорія і практика революційного свавілля. З точки зору українського вченого, держава – це правова організація народу, якій цілком належить власна, самостійна і ні від чого не залежна влада. Всі цивілізовані суспільства жили й живуть у державних утвореннях, де людина й держава – це два взаємопов'язані поняття, через що культурна людина не мислиться без держави. Б. Кістяківський вважав абсолютно неприпустимим уявлення про державу як безжалісного деспота, як організацію економічно сильних і багатих для придушення економічно слабких і бідних. Справжнє завдання держави він вбачав у представленні й захисті солідарних інтересів людей. (Порівняємо з ленінським визначенням держави як апарата насильства одного класу стосовно інших).

При обґрунтуванні теорії законності і правової держави Б. Кістяківський виходив з принципу безапеляційної переваги закону над всіма приватними, особистими і груповими інтересами, критикував пояснення закону з точки зору командної, довільної або інструментальної теорії позитивного (історичного) права. «Позитивне право», за термінологією того часу, це є закони, що встановлює законодавець, отже, люди мусять розуміти, що є правильним, а що ні. Натомість, Б. Кістяківський усіляко підкреслював важливість і справедливість концепції природного права з його утвердженням невідчужених довічних прав людини, що виникають незалежно від держави. Він стверджував, що фундаментальні права людини «природні», оскільки вони «дополітичні», споконвічно властиві людям, людським істотам, а не членам тієї чи іншої соціально-політичної системи. Природні права потрібно обороняти насамперед за допомогою приватного і цивільного права, де закон превалює над державною і політичною владою. Основним завданням такого закону є підпорядкування економіки і політики в ім'я ліберальних цінностей.

Характеризуючи правову державу, Б. Кістяківський вказував на таку її найважливішу ознаку, як обмеженість і підзаконність влади та її безособовість. Головним стримуючим фактором влади, з точки зору автора, виступають не стільки закони, які обмежують дії влади, а в першу чергу, – невід'ємні, непорушні, недоторканні права кожної особи держави. Ці права не надаються особистості державою, а є природними і обов'язково регламентованими. Б. Кістяківський пише про те, що правова держава – це не лише держава, яка обмежує себе встановленими з власної волі нормами і виконує ці норми. В такій державі керують не особи, а загальні правила чи правові норми. Держава по суті повинна перетворитись на правове явище, де кожна дія урядового апарату, суду й інших органів скеровуються відповідним законом, узгодженим із конституційним принципом.

Юридичними засобами досягнення викладених вище думок вчений вважав:

- недоторканність особистості (обов'язок держави перед особою);
- реалізацію права народу на народне представництво;

- солідарність влади і солідарність нації: гарантією цієї солідарності є загальне виборче право, що здійснюється шляхом рівного, прямого і таємного голосування;

- участь народу у законотворенні та управлінні державою.

Особливу увагу Б. Кістяківський приділяв саме законотворчому, тобто представницькому органу державної влади. Він вважав, що парламент у першу чергу через народ повинен здійснювати управління державними справами. Тому він розглядав парламент як найбільш важливу гілку серед трьох гілок влади.

Б. Кістяківський вважав, що своє право на управління державними справами громадяни повинні здійснювати залежно від власної правової культури, почуття відповідальності – через політичні партії, громадські організації, громадянське суспільство. Тому у правовій державі повинно бути велике розмаїття недержавних структур. Діяльність партій, передусім, повинна бути скерована на «соціально утиснені елементи», які могли б за їх допомогою впливати на «державне життя».

У правовій державі законодавство повинно бути цілком підпорядковане народу. Вчений категорично виступав проти будь-яких обмежень виборчого права, підтримував прогресивні погляди щодо неприпустимості жодних цензів (дискримінація за матеріальним станом), неправових обмежень права обирати і бути обраним.

«Держава не повинна гнобити особу. Навпаки, особа має право на юридичний захист з боку держави» – писав Б. Кістяківський. Але вчений категорично засуджував ідею про пасивну поведінку особи у відносинах з державними органами. Тобто він виступав проти патерналізму у відносинах особи і держави. Він вважав за необхідне, аби кожна людина мала рішучість домагатися власних прав, і тільки тоді вона буде і «сміти», тобто буде вільною. Мета соціального суспільства не в тому, щоб члени суспільства чекали на милосердя і добродійність з боку держави, а щоб нікому не треба було чекати добродійності. У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правопорядку лежить на самому народові.

Народ повинен брати участь у створенні та організації державних установ. Люди мають цікавитись державними справами, адже, як зазначає Б. Кістяківський, організація правової держави залежить від самодіяльності народних мас. Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима.

Відомо, що у правовій державі найбільший вплив мають середні класи. Соціолог вважав, що правова держава – це держава заможних людей. Це ще один критерій, що визначає правову державу як державу капіталістичну. Ось що з цього приводу пише сам вчений: *«Коли правову державу називають буржуазною, то цим ім'ям визначають не саму державу, а її економічну, соціальну будову, що є підсумком правової держави. Термін «правова держава» слугує для визначення юридичного характеру самої держави даного типу»*.

Отже, правова держава можлива лише за умови високого рівня правосвідомості і наявності у народу розвиненого почуття політичної відповідальності. У своїй роботі «На захист права» Б. Кістяківський аналізує правосвідомість російського суспільства початку XX ст. і приходить до висновку, що найбільшим недоліком юридичних норм є те, що вони виражають лише зовнішню форму права і не виражають правових переконань народу, а отже і не стимулюють його до поваги і до виконання закону. Тому, вважав він, криза юриспруденції спричинена кризою правосвідомості суспільства.

Таким чином, Б. Кістяківський фактично був першим українським вченим – правознавцем і соціологом, хто поставив абсолютно актуальні для сучасного українського суспільства завдання:

- домагатися верховенства права, утверджувати правову державу, боротися зі свавіллям, беззаконністю, насильством;
- створювати соціальну державу, прагнучи досягти гідного існування для народних мас та формування середнього класу;
- покладатися на політичну активність громадянського суспільства та розвивати правосвідомість громадян.

На вшанування пам'яті видатного українського вченого та для відзначення внеску у розвиток соціологічної науки сучасних науковців Соціологічна асоціація України 2014 р. заснувала медаль ім. Богдана

Кістяківського. Медаллю нагороджуються вчені за рішенням правління асоціації.

Теорія й методологія М. М. Ковалевського

Максим
Ковалевський

Ковалевський Максим Максимович (1851–1916) – соціолог, історик, правознавець, політичний діяч. Українець за походженням. Народився в сім'ї харківського поміщика, предки якого належали до козацької старшини. У 1872 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету, де навчався у відомого фахівця з міжнародного права професора Д. І. Каченовського. 1872–1876 рр. працював у бібліотеках та архівах Берліна, Парижа, Лондона; познайомився з Г. Спенсером, К. Марксом. Магістр (1877), доктор юридичних наук (1880). У 1877–1887 рр. – доцент, згодом професор державного права і порівняльної історії права Московського університету. Звільнений з університету за критику політичних порядків у Російській імперії. На 18 років залишає країну, мешкає переважно у Франції. Лекції М. Ковалевського (Стокгольм, Оксфорд, Париж, Брюссель, Чикаго, Сан-Франциско) і наукові праці зробили його відомим у Європі. Член численних товариств, віце-президент (1895), а від 1907 р. – президент Міжнародного інституту соціології (Париж). Заснував Російську вищу школу суспільних наук (1901–1906 рр., Париж), де читали лекції М. Грушевський, Ф. Вовк, М. Туган-Барановський, В. Ленін, В. Плеханов, Е. Дюркгайм, Г. Тард та ін. Повернувшись до Росії (1905), очолив кафедру у Санкт-Петербурзькому Політехнічному інституті, заснував і очолив першу в Росії кафедру соціології у Психоневрологічному інституті, читав лекції в Санкт-Петербурзькому університеті, на Вищих жіночих курсах. З 1914 р. – академік Російської Академії Наук. Брав активну участь у суспільно-політичній боротьбі: депутат Першої Російської Думи (від Харківщини, співпрацював з українською фракцією в парламенті), засновник і лідер партії демократичних реформ, член Державної Ради (1907). Видавець газети «Страна» (1906–1907 рр.), журналу «Вестник Европы» (1909–1916 рр.). Заснував серійне видання «Новые идеи в социологии», голова редакційної Комісії енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем».

Від 1907 р. очолював товариство ім. Шевченка, брав активну участь у шевченківських днях. Життєве кредо М. Ковалевського: «Треба любити Бога, свободу, рівність ... і прогрес!». Бібліографія праць М. Ковалевського налічує 677 позицій. Помер вчений у Петрограді у 1916 р.

М. Ковалевського найвищою мірою обурювало те відношення до соціології, що склалося в Російській імперії. Він використав увесь свій академічний авторитет і політичні зв'язки, аби «крига скресла» і міністерство народної освіти дало дозвіл на викладання соціології в державних університетах. Частково це йому вдавалося, але стара бюрократія до самого кінця існування імперії з підозрою ставилася до нової науки.

М. Ковалевський – патріарх фахової соціології в Російській імперії, він зробив великий внесок у соціологію права та так звану «генетичну соціологію», сутність якої визначав так: *«Генетичною соціологією називають ту частину науки про суспільство, його організацію й поступальний хід, що займається питанням про походження громадського життя й суспільних інститутів, таких як: родина, власність, релігія, держава, моральність і право...»*.

В особі М. Ковалевського органічно поєднувались історик і соціолог: «в історії він соціолог, а в соціології – історик» (Б. Сафронов). Свої спостереження він ґрунтував на історико-порівняльному методі. Особисто знав майже всіх тогочасних видатних соціологів, особливо шанував К. Маркса («дорогий вчитель», «духовний вождь XIX ст.», «великий апостол новітньої соціології»), з яким обмінювався думками і книгами, але головними «китами соціології» вважав О. Конта і Г. Спенсера. Надбання інших мислителів та напрямків засвоював на основі позитивізму, але, на відміну від О. Конта і Г. Спенсера, які підходили до історії здебільшого номологічно, покладався на практику. Висловлюючи оптимістичний погляд на історію, найголовнішим в останній вважав закон прогресу, кумулятивний результат дії якого вбачав у неухильному зростанні солідарності, зміцненні основ співробітництва (єдності) у суспільстві. Відстоював плюралістичну методологію, революцію оцінював як патологію, еволюцію – як норму. Бачив у державі надкласовий орган суспільного співжиття, вимагав від неї активного втручання в економіку. Політичний ідеал М. Ковалевського – конституційна монархія. Виступав за перебудову Росії на принципі автономії неросійських народів.

Соціологічні погляди М. Ковалевського склалися під впливом різних ідейних течій. Його соціологічна діяльність багато в чому визначалася позитивістськими принципами соціології О. Конта, з якою він познайомився в 70-х роках у Франції. Позитивістські погляди, очевидно, посилили його особисті зустрічі з Г. Спенсером, хоча ідею «спонтанної еволюції» англійського соціолога він не поділяв і вважав за можливе зміну суспільного ладу через політичні дії органів державної влади. М. Ковалевський проніс вірність ідеям позитивізму через все своє наукове життя.

Відбиток на соціологію М. Ковалевського наклали його знайомство з теорією марксизму й особисті зустрічі з К. Марксом. Український соціолог визнавав, що, незважаючи на розходження їх політичних і філософських поглядів, спілкування з К. Марксом певною мірою визначило напрямки його наукової діяльності. Разом з тим позитивізм О. Конта й Г. Спенсера він розглядав як більш універсальну систему і намагався з'єднати положення К. Маркса з поглядами О. Конта й Г. Спенсера.

Про предмет і метод соціології. Предмет соціології, як його визначав М. Ковалевський, майже тотожний з визначенням О. Конта – в обох соціологія є наука про порядок і прогрес людського суспільства. Для М. Ковалевського соціологія – це, насамперед, синтез результатів, отриманих конкретними суспільними науками. Порівняльна історія права, історія різних організацій (інститутів), етнографія служать соціології, доставляючи величезний матеріал для її загальних побудов. Окремі науки (історія, етнографія, право й ін.) можуть дати лише емпіричні узагальнення. Визначаючи предмет соціології, він писав, що соціологія, на відміну, наприклад, від історії, відволікається від маси конкретних фактів. Її завдання – указувати їхню загальну тенденцію, а головне – ніколи не випускати з очей основної своєї мети: розкривати причини спокою (стабільності) і руху людських суспільств.

М. Ковалевського не захоплювала розробка загальних теорій дедуктивно-гіпотетичним шляхом, він будував свою соціологію не «зверху», а «знизу», опираючись на фактичний матеріал, що доставляється різними історичними науками. До таких основних принципів наукового підходу М. Ковалевського належать генетичний метод і теорія факторів, які органічно вписувалися

в основні положення й ідеї класичного позитивізму, а все це завершувала теорія прогресу. Без ідеї прогресу, – підкреслював М. Ковалевський слідом за О. Контом, – не може бути й соціології.

Щоб уникнути однобічності існуючих соціологічних теорій й одержати вірний погляд на суспільство, на думку М. Ковалевського, потрібно синтезувати все те позитивне в підході до суспільства, що є в різних соціологічних школах. Це завдання він і намагався вирішити за допомогою принципу плюралізму.

У своїх соціологічних дослідженнях М. Ковалевський приділяв, як вже було підкреслено, велику увагу історичній науці й широко використовував порівняльно-історичний метод. М. Карєєв назвав М. Ковалевського «істориком-соціологом». Історико-порівняльний метод М. Ковалевський вважав найбільш ефективним, здатним відкрити закони соціального розвитку й намітити основні етапи розвитку суспільства. Зміст цього методу полягає в тому, що соціолог й історик, подібно біологу, що дотримується еволюційної теорії, при розгляді віх у розвитку суспільства, впливаючих одна за одною, а також при розгляді життя різних народів, прибігає до зіставлень, установлюючи ступені подібності й розходження однотипних явищ, у результаті чого в об'єктивному ході історичних подій виявляються загальні й особливі закономірності. Відповідно до вимог цього методу соціолог повинен охопити весь природничо-історичний процес, історію народів, що перебувають на різних щаблях розвитку. Суспільство – це багатоскладова організація, що розвивається, у якій всі складові перебувають у тісній взаємодії. Тому необхідно вивчення кожної його сторони за допомогою наук, що вивчають інші його сторони. Перевірка даних однієї науки за допомогою даних інших, а, головне, – збіг результатів, є кращою гарантією від суб'єктивізму й разом з тим – надійна порука за правильність зроблених висновків. І тільки в цьому він бачив достатній критерій істинності. Як вважав М. Ковалевський, об'єктом спостереження повинні бути не окремі історичні явища, а еволюція форм громадського життя всього людства.

М. Ковалевський критикував О. Конта за те, що той обмежував сферу дослідження лише римо-католицьким світом. Повний оптимізму стосовно історико-порівняльного методу, він вважав за можливе «поступове сходження

до пізнання загальних світових причин розвитку» соціального життя. Як згадував М. Кареев, брошура М. Ковалевського «Історико-порівняльний метод у юриспруденції й прийоми вивчення історії й права» (1880) була тривалий час його єдиним трактатом в області соціології.

Теорія багатфакторності. Займаючись дослідженнями історії окремих країн, історією економічного, соціально-політичного розвитку Західної Європи, М. Ковалевський бачив складність, багатоплановість і взаємодію величезного числа соціальних факторів. Він заперечував наявність єдиного визначального фактору. За М. Ковалевським, говорити про головний фактор, що охоплює собою всі інші, – те ж саме, що говорити про ті краплі річкової води, які своїм рухом спричиняють її плин. У дійсності, вважав він, ми маємо справу з безліччю факторів, кожний з яких так чи інакше пов'язаний з масою інших, ними обумовлюється та їх обумовлює. Він акцентував увагу насамперед на тісній взаємодії всіх сторін громадського життя.

М. Ковалевський вважав, що не можна зводити історію тієї або іншої епохи до розв'язання рівняння з одним невідомим, тому що суспільні явища взаємно обумовлені й викликаються не тільки впливом зовнішнього середовища, але ще масою взаємин між окремими проявами громадськості, господарськими, правовими, державними, релігійними, художніми й тому подібними інституціями.

М. Ковалевський проводив думку про велике значення для прогресу розвитку знання. Він вважав, що такі фактори як зростання населення й накопичення знань перебувають між собою в постійній взаємодії. За М. Ковалевським, саме зростання численності й щільності населення були визначальною причиною заміни непродуктивної рабської праці більш продуктивною – кріпаками. Успіхи у розвитку техніки, викликані накопиченням знання, очевидно, рано або пізно ведуть до звільнення народних мас від тих, хто монополізує у своїх руках знаряддя виробництва. А це рівносильно змінам й в обміні, і в розподілі, і позначиться також і на демократизації державних порядків.

Соціолога цікавили не тільки загальні соціально-філософські проблеми суспільного розвитку, але й характер, специфіка й функціонування окремих

сфер соціальної системи. Його підхід мав комплексний характер, тому що він розглядав процес взаємозв'язку й взаємодії між різними підсистемами суспільства: політика, економіка, держава, право й т. ін.

Про державу. Значне місце в соціології М. Ковалевського посідала проблема держави, її походження. Як представник ліберальної ідеології, він не був згодний з марксистським вченням про державу, як особливу політичну організацію панівного класу, як апарату диктатури цього класу. Він розглядав державу як розширення «замиреної сфери», тобто, як орган узгодження інтересів, знаходження консенсусу в суспільстві. Держава історично виникла під впливом психологічної схильності людей визнавати над собою владу тих, хто наділений магічною силою, хто міг заклинаннями управляти природою. Особливе значення в становленні державності М. Ковалевський надає «сильній особистості», що завдяки «гіпнотичному впливу» на народ, стає творцем держави. У дослідженнях Ковалевського, щодо проблеми держави можна провести паралелі з теорією панування М. Вебера, особливо з тим аспектом, що стосується харизматичного типу панування.

Генезис держави й генезис класів, що становлять соціальну базу державності, М. Ковалевський розводить у різні сторони. Вірніше, він розглядає їх у різних площинах, які в нього виявляються фактично не дотичними одна до одної. Соціальна диференціація залежить від суспільного поділу праці, що, відповідно до його теорії викликано переважно ростом щільності населення. Отже, причини утворення станів і класів лежать у сфері економіки й біології, у той час як головна причина виникнення держави – у сфері людської психології.

Про прогрес. Соціальний аспект теорії М. Ковалевського найбільш чітко виражався в розумінні ним соціального прогресу. Прогрес він розглядав як основний закон соціального життя, а зміст прогресу – як розширення сфери солідарності, розуміючи солідарність не просто як психологічний феномен, а як соціальну єдність людей.

Соціальний прогрес, за М. Ковалевським, є вираженням пануючої в історії закономірності, що проходить через все життя суспільства, а не результатом випадкового волевиявлення. Його дослідження пронизані думкою, що всі народи проходять однакові стадії розвитку. Прогрес уявлявся

йому у вигляді послідовної зміни певних суспільних і політичних станів. На початку існував родовий побут, що надалі замінявся феодальним і потім капіталістичним побутом «цивільної рівності». Причини того, що, незважаючи на існуючу просторово-часову різницю, повсюди повторюються практично однохарактерні суспільні явища, він бачив у тотожності фізичної й психічної природи людей, у їхніх можливостях розвитку під впливом пристосування й виховання.

Таким чином, соціологічна теорія М. Ковалевського – явище багатопланове й соціально-оптимістичне. Він продовжував у своїх наукових дослідженнях лінію класичного позитивізму й лібералізму. Це стосувалося підходу до оцінок соціально-політичних подій і перспектив суспільного розвитку.

§ 15.3. Український соціологічний інститут і його діячі: М. Грушевський та М. Шаповал

Український соціологічний інститут

Складні часи української історії 1917–1921 рр. змусили багатьох провідних українських науковців, особливо суспільствознавців, емігрувати. Вони опинилися за межами батьківщини, передусім, у країнах близьких до кордонів України, де й розгорнули працю зі створення українських освітніх та науково-дослідних закладів. Найбільшим центром у царині соціології став Український соціологічний інститут (УСІ), який діяв протягом 1919–1924 рр. Засновниками інституту були Михайло Грушевський і Микита Шаповал.

У діяльності Українського соціологічного інституту виокремлюються три періоди:

Женевський період (серпень 1919 – березень 1920 рр.). У цей період М. Грушевським була організована бібліотека УСІ, але за цей час більшості завдань Інституту не було реалізовано, що було пов'язане з нестачею коштів.

Празький період (квітень 1920 – січень 1921 рр.). Президент Чехословаччини Томаш Масарик (філософ і соціолог) добре ставився до інтелектуалів-біженців з колишньої Російської імперії; у Празі знайшли притулок багато вчених зі сходу, у тому числі у 1920-і рр. діяло кілька

українських установ. На той час Інститут мав власне видавництво і співпрацював з друкарнями у Відні. Більшість українських емігрантів перебувала саме у Відні, а тому логічним було перенести просвітницьку діяльність УСІ саме до цього міста.

Віденський період (лютий 1921 – березень 1924 рр.). З ініціативи УСІ у Відні з 1 лютого 1921 р. відповідно до побажань робітничої та студентської молоді відкрилися безоплатні курси лекцій з соціальних наук. Головою цих курсів було призначено М. Грушевського. Тематика лекцій охоплювала питання політичної та загальної історії, соціології, політекономії. До участі в лекціях були залучені працівники УСІ: М. Грушевський, М. Шраг, М. Чечель, М. Шаповал, П. Христюк, В. Мазуренко. Наприкінці 1922 р. через брак коштів діяльність Українського соціологічного інституту поступово згортається.

Тематика УСІ була відновлена 1925 р. у Празі завдяки клопотанню М. Шаповала в рамках діяльності Українського інституту громадознавства. Власне, інститут Шаповала виник на базі філії УСІ, яка залишилася у Празі. На той час М. Грушевський вже повернувся в Україну.

М. Грушевський як соціолог та засновник Українського соціологічного інституту

*Михайло
Грушевський*

Михайло Сергійович Грушевський народився 29 вересня 1866 р. у м. Холм (тепер Хелм, Польща) в родині українського вчителя. Дитячі роки його пройшли спочатку у Ставрополі, а згодом – на Кавказі. Під впливом розповідей батька, поїздок в Україну він пройнявся глибоким почуттям до української мови, пісні, традиції. Учень Тифліської гімназії (Тифліс – тогочасна назва столиці Грузії Тбілісі) захопився історією, зокрема історією України, зачитуючись творами М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, А. Метлинського, А. Скалковського, публікаціями в журналі «Киевская старина».

По закінченні Тифліської гімназії М. Грушевський вступив на історичний факультет Київського університету, де наполегливо поповнював свої знання, формуючись як вчений під керівництвом В. Антоновича, у 1890 р. його закінчив. Залишаючись стипендіатом кафедри російської історії, підготував магістерську дисертацію «Барське староство», яку успішно захистив у 1894 р.

За рекомендацією В. Антоновича, очолив кафедру всесвітньої історії Львівського університету, читаючи протягом 19 років курс історії України. З 1897 р. очолив Наукове товариство імені Шевченка (НТШ було прототипом української академії наук), став редактором «Літературно-наукового вісника», а потім «Записок», одним із організаторів національно-демократичної партії Галичини.

Після революції 1905–1907 рр. М. Грушевський переніс зі Львова до Києва видавництво «Літературно-наукового вісника» та інших українських журналів, став ініціатором створення Українського наукового товариства, увійшов до керівництва Товариства українських поступовців (ТУП) – таємної понадпартійної організації українців у Російській імперії. З початком Першої світової війни М. Грушевський переїхав до Відня, а звідти до Італії, потім до Румунії. В листопаді 1914 р. він повернувся до Києва. Звинувачений царськими властями у шпигунстві на користь Австро-Угорщини, в 1915 р. М. Грушевський був заарештований і висланий до Симбірська. В березні 1917 р., після повернення із заслання до Києва, приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів, очолив Центральну Раду, став першим Президентом Української Народної Республіки (квітень 1918 р.), докладаючи немало зусиль для створення української незалежної держави. Після гетьманського перевороту деякий час перебував на нелегальному положенні у Києві, а в березні 1919 р. виїхав за кордон. Політикою видатний історик і соціолог більше не займався. Проживав у Празі, Берліні, Женеві, Парижі, Відні, Бадені, займався переважно науковою роботою, створив за кордоном Український соціологічний інститут. хронологія

У 1924 р. М. Грушевський зробив відповідальний крок – він погодився на повернення до Батьківщини, де нова влада обіцяла створити йому усі умови для наукової роботи. В цьому ж році його було обрано академіком ВУАН, він очолив наукову кафедру історії України, ряд комісій та секцій Академії наук, брав участь у редагуванні журналів: «Україна», «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», «Науковий збірник», «Студії з історії України». Поряд з науково-організаційною роботою М. Грушевський плідно працював у галузі історії, історії літератури України, досліджуючи творчість

М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича. В 1929 р. його було обрано дійсним членом Академії наук СРСР. У березні 1931 р. він переїздить до Москви, де був заарештований у справі так званого Українського національного центру. За відсутністю доказів був звільнений, однак до Києва більше не повернувся. Помер у Кисловодську 25 листопада 1934 р. при загадкових обставинах після незначної операції, похований на Байковому кладовищі у Києві.

Соціологічні погляди М. Грушевського формувалися під впливом позитивізму О. Конта, соціології Е. Дюркгейма, етнології та психології В. Вундта і були відтворені у таких працях: «Початки громадянства», «На порозі нової України», «Хто такі українці і чого вони хочуть?» та інших. Свої погляди вчений найбільш докладно сформулював у своєму теоретичному курсі «Генетична соціологія», який він викладав в Українському соціологічному інституті. Цей курс було покладено в основу праці «Початки громадянства».

На думку М. Грушевського розвиток суспільства підпорядковується законам соціального розвитку, які потрібно знайти, дослідити, теоретично обґрунтувати. Він вважав, що у суспільстві діють такі закони і тенденції, як самоохорона роду, постійна диференціація, спадковість, виживання більш пристосованих, наслідування і вибір, залежність попиту і пропозиції, поділ праці.

Вирішальну роль у змінах людського життя український соціолог відводив конкуренції індивідуалістських і колективістських тенденцій, які по черзі заміщали одна одну. Боротьба цих двох тенденцій зумовлює ритм соціальної еволюції.

Концепція генетичної соціології. В концепції «генетичної соціології» Грушевський намагався послідовно застосовувати свій методологічний принцип органічного синтезу основних факторів розвитку людського суспільства – біологічного, психологічного та соціального. З огляду верховенства цього підходу він структурує величезний етнологічний та історико-культурний матеріал, виділяючи три основні стадії розвитку суспільності: 1) початок суспільної організації; 2) племінно-родова організація; 3) класово-державний устрій.

Перша стадія розвитку суспільності характеризується перевагою біологічних факторів розвитку та поступовим виокремленням людини і людського колективу із сфери тваринного існування. Надалі посилюється дія соціального та психологічного факторів. Економічні відносини сприяють об'єднанню людей у первинні форми суспільності: рід, клан, плем'я. Діють також морально-регулятивні функції різних культів, тотему, формуються звичаї, традиції, зародки моралі.

М. Грушевський був добре обізнаний з творчістю Е. Дюргайма і використовував теорію солідарності французького соціолога. «Психологічним підкладом» розвитку аморфної, абсолютно дезорганізованої сукупності первісних людей до більш високих соціальних форм, – зазначає М. Грушевський, – стає почуття близькості й солідарності, що, у свою чергу, виростає з усвідомлення «можливого об'єднання і кооперації», а також «прихованої організаційної сили», що характеризує людську «скупину» (в сучасній соціології – «спільнота», «соціальна група»). Отже, люди починають протиставляти «своїх», котрі живуть разом в одній «скупині», тим «чужим», які живуть деінде.

Серед факторів, що вплинули на появу цих нових для первісного суспільства категорій «своїх» і «чужих», М. Грушевський називає: по-перше, сусідство, з яким зв'язана практика спільних підприємств і спільної діяльності; по-друге, мову, яка впливає з психологічної близькості; по-третє, «зав'язки звичаю» – розуміння того, що *«дозволено і годиться, і що недопустимо і не годиться, бо шкодить іншим»*. З останнім фактором М. Грушевський пов'язував народження моралі та звичаєвого права. Усі ці фактори поволі створюють чіткі рамки племінної організації, а реальним доказом її народження, існування нової спільності стає поява *«племінного імені, витвореного його членами чи прийнятого зовні від сусідів, котрі відрізняли їх сим від себе»*. Тобто, мова іде про етнізм.

Для другої стадії розвитку суспільності характерні панування племінно-родової організації та процеси поступового розкладу її під впливом економічної диференціації, розвиток індивідуальної власності та відокремлення родини чи родинної сім'ї від племені. Формується влада та соціальні верстви, яким вона

належить, – військова аристократія, цивільні та релігійні авторитети. М. Грушевський називає війну *«постійним, хронічним явищем для племінного життя»*. Паралельно із самою війною активно формуються її «організаційні структури»: військова ієрархія, військова влада ватажків різних категорій і різного рангу. До того війна стає дорогою кар'єри, яка висуває своїх «заслужених» у перші ряди племені, поруч з родовими старійшинами і «божими улюбленцями». Поява невольництва та зумовлені ним обставини у свою чергу спричинилися до економічної диференціації (поділу праці), яку Грушевський вважає основним джерелом розкладу первісного суспільства.

Особливу увагу М. Грушевського привертають власність і право власності. Розглядаючи історію цих інститутів, він доходить висновку, що власність і право на неї не є атрибутом виключно класового суспільства, власність існує стільки, скільки існує людина. Справа лише в тому, що стояло за нею на різних етапах розвитку первісного суспільства й коли саме вона набула свого «руйнівного змісту».

Першим і основним джерелом влади М. Грушевський називає релігійний культ тодішніх племен, з якого органічно виростала ідея надприродного, божеського походження старшин і ватажків. На друге місце після релігії він ставить матеріальний добробут, який, на відміну від релігії, «акумулюється вповні реально, а не фіктивно». Третій елемент, що цементує всю піраміду влади, – постійна військова дружина, яка моральний авторитет влади ставить на цілком реальний фундамент примусу й сили. Процес розкладу племінно-родової організації завершується формуванням класової держави, знаменує собою перехід до третьої стадії розвитку суспільності.

М. Грушевський намагався розкрити таємницю державної влади в умовах кричущої соціальної нерівності. Серед основних методів збереження панівною верствою влади вчений називає: 1) психологічну обробку знедолених верств, аби нейтралізувати чи послабити відчуття ними соціальної кривди; 2) натиск на декоративні форми рівноправності і суверенності народу; 3) тимчасове поліпшення умов життя, фактично – підкуп, *«чисто фізичне годування сього суверенного народу кандидатами на владу у різних формах»*; 4) використання мистецтва як ідеологічного забезпечення своєї влади; 5) розкручування національного почуття, *«котрим провідні верстви звичайно стараються*

заповнити ту моральну порожнюву, що з'явилася на місці зруйнованої їх роботою племінної солідарності, свідомості морального зв'язку, що була колись живою душею родово-племінного життя».

Про генезис української нації. Окремою складовою «генетичної соціології» М. Грушевського є науковий нарис «Українські переживання» – дослід «генетичної соціології» на суто українському етнокультурному матеріалі, аналіз проблеми походження суспільності у різних її історичних формах. Таким чином, М. Грушевський вперше в історії української соціології свідомо ставить за мету дослідити значний етнографічний та літературний матеріал з українознавства суто соціологічними методами, робить спробу розглянути його під кутом зору соціологічного, зокрема, з позицій своєї «генетичної соціології». В «Українських переживаннях» М. Грушевський звертається до творчої спадщини таких видатних українців-етнографів, як М. Зібер, М. Сумцов, М. Змігородський, М. Ковалевський, М. Чернишов, Ф. Вовк. Їхня діяльність та праці були зв'язками генетичної соціології з українознавством.

Аналізуючи проблему становлення української нації, М.С. Грушевський вказує, що дві великі творчі сили в житті кожного народу – народність і територія – стали саме на порозі історичного життя нашого народу й утворили першу підставу подальшого його розвитку, вони є дієвими творчими силами. Через низку специфічних історичних умов центральну роль в усьому українському житті, в боротьбі за волю, суверенну й незалежну державу видатний вчений відводив козацтву. Досліджуючи причини і умови виникнення та функціонування козащини, М. Грушевський зазначав, що вона як явище на побутовому рівні відома ще з часів староруських, а як суспільно-політичний феномен – з кінця XIV ст. На певну суспільну верству козащина перетворюється протягом XVI ст. Організаційних же форм і юридичного визначення набуває на переломі XVI–XVII ст. Уже з кінця XVI ст. про козачину, вважав М. Грушевський, можна говорити як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацьку громаду, управління, його державницькі структури.

Автор «Історії України–Руси», на підставі глибокого і всебічного дослідження причин і наслідків козацької національно-визвольної війни доводив, що загальні історичні традиції українського державотворення, зокрема народовладдя, і спільна боротьба всіх соціальних верств за волю, живе в минулій і новітній історії, у безпосередньому досвіді народу. По суті він зазначав, що насправді козацька доба в українській історії державності споріднена із загальною державотворчою традицією українського народу, що впродовж багатьох років прагнув зберегти свої інститути народовладдя

Отже, висвітлюючи проблеми сучасного йому суспільства, М. Грушевський звертався до історичних матеріалів, а суто «соціологічні аспекти» посилювалися ним етнографічним матеріалом, зокрема українськими історичними пам'ятками та джерелами. Такий підхід, на думку вченого, позбавляв однобічності і означав багатогранність аналізу соціальних фактів.

М. Шаповал – перший український доктор соціології

Микита Шаповал

Микита Юхимович Шаповал – громадсько-політичний діяч, вчений-соціолог, поет і публіцист, прожив недовге, але надзвичайно насичене подіями життя. Народився Микита Шаповал 8 червня 1882 р. в селянській родині в селі Сріблянці, яке належало тоді до Бахмутського повіту на Катеринославщині. Навчався в народній школі та в Комишуватській двокласній школі в Бахмутському повіті, закінчив Ново-Глухівську лісову школу в Куп'янському повіті на Харківщині, Чугуївське юнкерське училище. Пізніше продовжував освіту в Харківському університеті (1907–1908 рр.) та в Київському комерційному інституті (1917 р.), але жодного з вищів не закінчив. Як писав він у автобіографії: *«в першому випадку через брак коштів, а в другім – через призив до війська і виконання громадських обов'язків під час революції та будівництва української державності»*. Але він усе життя займався самоосвітою і став не лише високоосвіченою людиною, а й відомим ученим. Уже змолоду Шаповал задумувався над долею свого народу, над шляхами розвитку суспільства. Відповіді на ці питання намагався знайти у вивченні економічних та соціальних наук, захопився соціалістичною ідеєю, яку розумів як повне і всебічне визволення народу. Не приймаючи марксистської

інтерпретації соціалізму, Шаповал намагався обґрунтувати український народницький соціалізм з урахуванням конкретних історичних обставин сучасного та минулого свого народу. Революційна хвиля 1905–1907 рр. захопила й Шаповала. За організацію гуртка та пропаганду серед солдатів під час військової служби він був заарештований і вісім місяців протриманий у Варшавській цитаделі, його звільнили з війська через «політичну неблагонадійність».

У 1908 р. він прибув до Києва, де до 1910 р. займався літературною працею: писав вірші, статті, які підписував псевдонімами: М. Сріблянський, М. Бутенко. У 1909 р. стає одним із співзасновників і редакторів літературно-громадського наукового журналу «Українська хата». У 1911–1917 рр. працював лісничим, займаючись одночасно й літературно-публіцистичною діяльністю, працюючи над книгами за основним фахом лісівника.

Лютнева революція 1917 р. пробудила усіх небайдужих до долі країни, і М. Шаповал поринає у політичне життя. Він увійшов до керівництва Української партії соціалістів-революціонерів, виконував обов'язки міністра пошт та телеграфів у кабінеті В. Винниченка; був головою Всеукраїнської лісової спілки. М. Шаповал стає одним із найрадикальніших і найпослідовніших борців за автономію України, рішуче виступав проти орієнтації на зовнішні сили в державотворчому процесі, засуджував закликання німців в Україну, виступав проти влади гетьмана Скоропадського і був одним з найактивніших організаторів протигетьманського повстання. Був міністром у складі Директорії (уряд В. Чехівського), розробив закони про ліс і про землю. Згідно з цими законами в українській державі передбачалося скасувати приватну власність на всі землі й ліси без викупу, непорушною залишалась тільки трудова селянська власність.

У лютому 1919 р. М. Шаповал виїхав за кордон і більше в Україну не повернувся. Якийсь час він був аташе дипломатичної місії УНР у Швейцарії, її секретарем в Угорщині, а в жовтні 1919 р. був відряджений у справах місії до Праги як радник Директорії з культурно-просвітницьких справ за кордоном. Йому доручалося вести культурно-просвітницьку роботу серед військовополонених та біженців і всіх українських громадян, які перебували

на території Чехословацької Республіки, в цій країні він залишався до кінця життя. У Празі Шаповал заснував Український Громадський Комітет, і в 1921–1925 рр. був його головою. Ця благодійницька організація за допомогою уряду Чехословаччини організувала Українську господарську академію в містечку Подебрадах поблизу Праги (1922 р.) та Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі (1923). М.Шаповал був також головою головного політичного комітету Закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів, організатором Всеукраїнського робітничого союзу в Чехословаччині, одним з організаторів і членом надзірної ради Українського громадського видавничого фонду у Празі, видавцем і співредактором журналу «Нова Україна» (1922–1928 рр.). У 1925 р. очолив Український інститут громадознавства у Празі, який продовжив, зокрема, традицію УСІ після повернення в Україну М. Грушевського.

Головним об'єктом дослідження Інституту було українське суспільство. Нова фундація постала як приватно-наукова установа, метою якої було накопичувати наявні українські соціологічні сили, спрямовувати їх на вирішення культурно-історичного завдання, яке полягало, на думку Шаповала, у соціологічному вивченні життєдіяльності України. Інститут ставив перед собою конкретну мету: вивчення і формулювання практичних проблем, що витікають з конкретних потреб українського народу в дану добу його існування. Інститут мав три відділи: 1) народознавства; 2) господарства і техніки; 3) соціології й політики.

Найбільшим був відділ соціології і політики, який очолював особисто М. Шаповал. На посаді керівника Інституту йому вдалося налагодити видання єдиного у той час соціологічного часопису «Суспільство» і наукового збірника «Народознавство». Згодом силами Інституту вдалося видати праці М. Драгоманова, В. Ковалю, В. Петріва та інших науковців, які досліджували соціологічну думку і працювали над поглибленням знань у цій галузі.

У науковому світі Микита Шаповал відомий як вчений-соціолог. Він є автором низки соціологічних і соціально-історіографічних праць: «Село і місто», «Міжнаціональне становище українського народу», «Ляхоманія», «Гетьманщина і Директорія», «Жертви громадської байдужості», «Шевченко і самостійність України», «Загальна соціологія», «Українська соціологія»,

«Соціологія українського відродження». У березні 1929 р. йому, першому з українців за кордоном, присвоюють науковий ступінь доктора соціології і наукове звання професора. Творчі здобутки Микити Юхимовича надзвичайно великі. Тільки в його архіві зберігається 340 статей, 36 книг, 3 поетичних збірки і 5 підручників. 25 лютого 1932 р. серце М. Ю. Шаповала перестало битися. Похований у Ржевницях поблизу Праги.

Зберігаючи спадкоємність традиційної соціологічної тематики, М. Шаповал як теоретик головну увагу у роботах приділяв феномену суспільства взагалі, а також питанням руху української нації. У своїх працях він перший в українській соціології ввів поняття «українське суспільство», стверджуючи, що, якщо суспільство творять групи, то в Україні суспільство тоді стане українським, коли будуть створені українські політичні партії, українські профспілки, українські кооперативні спілки, українські школи та ін. Це бачення українського суспільства дозволило йому здійснити власну класифікацію суспільних груп. Науковець поділив їх таким чином:

- організовані (держава, сім'я, партія, церква), характерною рисою яких є внутрішній поділ на керуючих (орган управління) і підлеглих;
- неорганізовані (мовні, статеві, вікові, расові), провідною рисою яких є відсутність сталої організації; прості (спортивне товариство, науковий гурток, кооператив, земляцтво), які об'єднані однією прикметою;
- складні (економічні класи і національності), характерною рисою для яких є об'єднання ха декількома лініями ознак.

На думку вченого, соціологія – це практична наука про суспільство, що дає можливість свідомо керувати ним. Намагаючись створити систему соціологічного знання, М. Шаповал виділив такі її основні структурні компоненти:

- загальна соціологія – наука про суспільство, людську поведінку й суспільні відносини, котра описує загальне в соціальних процесах;
- соціографія – як дослідження соціальних явищ у межах конкретного часу й простору ;
- соціотехніка – як розробка проектів чи програм діяльності на майбутнє на основі знання минулого й теперішнього. Соціотехніка – це практична наука,

спрямована на розробку питань політики, виховання, керівництва суспільством, державою чи партією на перспективу завдяки глибокому знанню соціальних процесів і явищ, що відбулися чи відбуваються.

У роботі «Загальна соціологія» М. Шаповал аналізує основні поняття соціології – суспільство, соціальний акт, скупчення.

Суспільство – це сукупність людських взаємовідносин, структуроутворювальними елементами та чинниками якої є соціальний акт, що передбачає взаємостосунки людей, дію одного й реакцію іншого – безпосередню чи просторову.

Соціальний акт – діє через органи чуття, що реагують на зовнішні подразнення, які передає людина людині специфічними передавачами. Соціальний акт потребує як мінімум «двох людей», котрі вступають у взаємостосунки через дію одного і реакцію другого, – безпосередню чи просторову (лист, газета), де в останньому випадку використовуються відповідні «передавачі» чи «сполучники». Передавачі бувають символічні (знакові) та фізичні. Постійне повторення соціальних актів робить поведінку людей стандартизованою, передбачуваною. На цій підставі формуються соціальні групи та спільності – «скупчення».

Скупчення розподіляються таким чином: 1) реальні (родина, держава); 2) статистичні (каліки, інваліди, блондини, брюнети, руді); 3) фіктивні (утопічні суспільства, відьми, лісовики); 4) прості, що об'єднуються за однією ознакою (профспілки, партії); 5) складні (кумулятивні), тобто верстви, що утворюються на основі декількох ознак (нації, класи); 6) організовані (партія, парламент, фракція, кооператив, клуб, парламент); 7) неорганізовані (діти, літні люди, чоловіки, жінки); 8) короткострокові (черга, театральна публіка, натовп на вулиці).

Частини складних скупчень утворюють шари як елементи їхньої внутрішньої структури. Сполучення, що складаються з простих скупчень і верств, обмежених територіально, називаються агрегатами (село, місто, їх населення, військо, господарство). Кожне скупчення є соціальною єдністю, або спільністю, котра виникає з однакової форми поведінки. Соціальні скупчення характеризуються кількістю членів, їх солідарністю, вдачею.

М. Шаповал виділяє три основні типи громад: село, місто, державу як вищі форми людських скупчень, аналізує стан міст і сіл в Україні через різні ознаки й підкреслює, що промисловість, торгівля, фінанси, транспорт, адміністрація, наука й мистецтво *«ведуться в містах чужинцями, а з цього їх величезна соціальна сила, і через те меншість панує над більшістю»*. Це, зазначає Шаповал, елементи суспільної морфології. Проте суспільство – динамічна життєдіяльна система, яку утворює сукупність взаємодіючих соціальних процесів. Життя, поведінка, діяльність суспільства, його різноманітних соціальних груп, агрегатів та індивідів зумовлюються певними обставинами та чинниками, котрі складають рушійні сили суспільства.

На суспільство впливає комплекс чинників: «космічні» (фізичні, хімічні, геокліматичні), біологічні, психічні та соціальні. М. Шаповал наголошував, що врахування комплексності і системності впливу цих факторів допоможе усвідомити складну детермінацію суспільної поведінки індивідів і соціальних груп, свідомо керувати ними за допомогою соціотехніки.

Соціальні чинники, на думку М. Шаповала включають:

1) *соціальні форми* – це продукт історичного розвитку суспільства. Наприклад, держава, що є сукупністю соціальних сил, розташованих на замкненій території, із власною системою виробництва, поділом праці, обміном, що породжує організацію людської діяльності;

2) *соціальні витвори* – це результат діяльності соціальних спільнот людей у науці, освіті, мистецтві, вихованні, політиці. Одним із найважливіших соціальних витворів є мова як основний засіб соціалізації, нагромадження та переданні людського досвіду. Без мови соціальний процес був би неможливий. Бідність чи багатство народів відображає рівень розвитку їх досвіду, знання, практики. Зв'язок мови й думки породжується за наявності значення, котре постає в соціальному процесі і тому є явищем соціальним, залежить від досвіду. Чим менш розвинена мова, тим легше денаціоналізувати етнос.

Специфічним чинником і суб'єктом діяльності, а також системи відносин, є індивід. Окрема людина – це складний організм, який несе багатий потенціал і започатковує численні соціальні процеси та явища. *Людина* – це самоорганізована система, котра складається з біологічних, фізіологічних,

психологічних і соціальних механізмів діяльності. **Особистість** – це сукупність вроджених і набутих психічних якостей та відповідних соціальних ролей.

Індивіди діють не самі по собі, а в об'єднанні з іншими, утворюючи у процесі взаємодії нові соціальні групи, колективи чи соціальні сили. *Соціальні сили* М. Шаповал розглядає як спосіб поєднання, зв'язку людей, як чинник, що «утворює всяку взаємочинність між людьми». **Соціальна сила** – це наслідок «взаємочинності людей» у групах, котра є комплексом сил або потреб цілого: соціальною силою є «своєрідний, історично обумовлений, обмежений початком і кінцем у просторі і часі, уклад фізичних, біологічних, психічних сил, що діють в людях, властиві їм як живим і свідомим істотам, і виступають на зовні у формі різних колективних одиниць».

В системі складних суспільних чинників М. Шаповал розрізняє явище організації – процес розподілу праці і влади, котрий визначає долю людей і їх поведінку. **Організація** – це процес керівництва і підпорядкування. Організація – це процес диференціації (розкладу) і одночасно нової інтеграції (сполучення), утворення частин серед різноманітної цілісності, які зв'язуються в нову різноманітну в собі цілісність. Також це передача задоволення якихось потреб одного індивіда другому індивідові і утворення між ними необхідного зв'язку.

Вчений аналізує соціальні аспекти техніки й господарства як істотні чинники суспільного життя. Він розглядає їх роль як засобів обміну речовин між суспільством і природою, завдяки чому людина одержує, виробляє і споживає природні речовини та ресурси.

Господарство – це економічний процес, для якого характерні усвідомлення причинного зв'язку, організації виробництва, розпорядження продуктом і обмін.

Технічний процес – пов'язаний з виробництвом продукту: техніка трансформує природний об'єкт в інший вид, придатний для споживання; в технічному процесі енергія витрачається «у формі праці, а в економічному – у формі думання».

Зовнішні і внутрішні чинники діють як окремо, так і в комплексі, а їх дія може бути випадковою чи періодичною та постійною. Різноманітні комбінації – сполучення чинників – від космічних до соціальних – зумовлюють стабільність

соціальних процесів і явищ чи порушують їх рівновагу, і навіть розбивають скупчення.

Микита Шаповал одним з перших українських соціологів детально розглянув чинники та рушійні сили розвитку суспільства. Характерною рисою його соціології була спрямованість на вирішення конкретних соціальних питань. Справжньою метою видатного українського соціолога було *«витворити основи соціологічної науки в українській мові»*, для втілення якої він присвятив все своє життя.

§ 15.4. Консервативний напрям в українській соціології: концепції В. Липинського і Дм. Донцова

Консерваторами є ті діячі, які будують політичні або соціологічні теорії, звертаючись до давнини, історико-культурних підвалин суспільства, питомих народних традицій або «народного духу». Вони або знаходяться в опозиції до сучасності і модерністських ідей, або виступають проти копіювання теорій, принципів, інституцій, що надходять із-за кордонів. В основі консерватизму є слушна думка щодо органічної еволюції суспільства, коли новітні форми і надбудови виростають на національному ґрунті, а не механічно переносяться з чужого досвіду. Для українського консерватизму притаманна ідея оригінальності й цінності власного історико-культурного досвіду, що пов'язаний з українською історією. Його не можна підміняти ані російською авторитарною, ані європейською демократичною традиціями. Отже, треба шукати власні архетипічні культурні, соціальні, політичні зразки, які можна покласти в основу молодій українській державі та визначити як ключовими для розвитку суспільства у майбутньому.

До консервативного напрямку можна віднести соціологічні концепції В'ячеслава Липинського і Дмитра Донцова. Обидва діячі були учасниками Української революції 1917–1921 рр., так чи інакше брали участь у побудові новітньої української держави, і їх творчість є науковою рефлексією (відображенням) національно-визвольних змагань і процесу побудови незалежної держави, яка, щоправда, була знищена російсько-більшовицькими окупантами. Треба зауважити, що ані Липинський, ані Донцов, очевидно,

не вважали себе представниками одного напрямку, оскільки критикували один одного, навіть, ворогували. Проте якщо уважно придивитися до їх творчості, то ми побачимо багато спільних тем, і головне – консервативний «методологічний стрижень», який дозволяє віднести ідеї цих мислителів до одного кластеру.

Постать і ідеї В. Липинського (1888–1931)

*В'ячеслав
Липинський*

В'ячеслав Липинський народився на Волині в родині польських шляхтичів-хліборобів католицького віросповідання, від народження мав ім'я Вацлав (пізніше з ідейних мотивів, як український патріот, змінив ім'я на В'ячеслав). Отримав високу освіту, вчився у гімназіях в Житомирі, Луцьку, Києві. У 1902 р. В. Липинський відбував військову службу у Ризькому драгунському полку, що стояв у Кремінці на Волині. Однак пізніше військова комісія визнала його «нездатним до війська через легені та серце».

У 1906 р. поступив до Ягеллонського університету у Кракові. Вацлав Липинський готувався взяти в управління родинний маєток, тому вивчав сільське господарство та економіку. Однак згодом зацікавився історією і соціологією. Закінчив навчання 1906 р. Цього ж року одружився з Казимирою Шумінською, і молоде подружжя виїхало до Женеви, аби вивчати соціологію у тамтешньому університеті. Усе доросле життя страждав на сухоти, ось чому лікарі не рекомендували Швейцарський клімат. Повернувся до України, жив у власному маєтку, виїжджав працювати до Кракова і Львова, де мав спілкування з українськими діячами. 1908 р. під псевдонімом «Правобережець» починає публікуватись у київській газеті «Рада» та у львівському «Літературно-науковому віснику». В цей період В. Липинський працює як історик, видає книги і брошури, вивчає роль польської шляхти в українській історії, зокрема, досліджує період Хмельниччини.

У довоєнний період цілком склалися політичні переконання В. Липинського. Він був українським патріотом, ідейним самостійником, вважав недоцільним брати участь у російському революційному русі, оскільки: *«Сили при сім ми тратимо, а нічого не зискуємо. Російська революція годується головним чином нашими соками, нам же приносить тільки дальшу русифікацію»*. Він відкрито та постійно демонструє свої самостійницькі

уподобання: *«Я був самотійником, єсть і буду ним до смерті»*. І підкреслював: *«Хто не за самотійність, той нищить ідею нації»*. Він критично ставився до соціалістичної демократії, що пізніше зробило його прихильником гетьманату і так званої «клясократії». Він проявив себе не тільки як теоретик, а і як політик-практик. В. Липинський 1912 р. розробив проект заснування Союзу визволення України.

Першу світову війну він зустрів у Росії й був мобілізований як офіцер-кавалерист. У 1914 р. перебував в армії Самсонова, яка зазнала поразки у Східній Пруссії. Отримав загострення хвороби, і його відправили в тиллові частини. У жовтні 1916 р. В. Липинський потрапляє до Полтави. Тут він зустрів і Лютневу революцію 1917 р., і утворення Центральної Ради, що щиро вітав, але не поділяв соціалістичних ілюзій її діячів. Він хотів створити одне з перших українських національних збройних формувань, але підтримки у Генерального Секретаріату Центральної Ради не дістав. Пізніше він писав, що для тодішніх провідників нації він залишався паном, поміщиком, який не виголошує демагогічних промов і не записався до партії есерів, що було характерним для діячів Центральної Ради. Тоді ж він став одним із засновників і автором політичної програми Української демократично-хліборобської партії, виданої у жовтні 1917 р. Ця програма базувалася на двох засадах: приватна власність на землю і незалежність України.

Після визволення України від більшовиків, навесні 1918 р, В'ячеслав Липинський зближується з Павлом Скоропадським, майбутнім Гетьманом Української Держави. Фактично він стає ідеологом нового, але історично обґрунтованого типу української держави – гетьманату. Від початку червня 1918 р. Липинський був послом Української Держави, а згодом і Української Народної Республіки у Відні. Через 15 місяців він пішов у відставку на знак протесту проти страти полковника Болбочана.

Упродовж семи років В. Липинський мешкав в австрійському гірському містечку Райхенау, редагував журнал «Хліборобська Україна», керував діяльністю створеного ним Українського союзу хліборобів-державників. У листопаді 1926 р. за дорученням Гетьмана Павла Скоропадського переїхав до Берліна працювати у новоствореному Українському Науковому інституті як

його дійсний член, але наступного року за порадою лікарів повернувся до Австрії. Він оселився у власному будинку у гірській місцевості поблизу Граца, продовжував науково-літературну і політичну діяльність. Проте його і Скоропадського шляхи розійшлися назавжди. Український союз хліборобів-державників розколовся: прихильники гетьмана об'єдналися у Союз гетьманців-державників, прихильники В. Липинського 1930 р. створили Братство українських клясократів-монархістів, гетьманців.

В'ячеслав Липинський помер сорока дев'яти років 14 червня 1931 р. у санаторії «Вінервальд» неподалік Відня. Похований 2 липня 1931 р. на католицькому кладовищі у с.Затурцях на Волині. За радянської влади усі могили на польському цвинтарі, разом із надгробком В. Липинського, були втрачені в землю колгоспною технікою. Та у перші роки незалежності місцеві активісти розчистили кладовище й встановили пам'ятник на символічній могилі В'ячеслава Липинського. У 2011 р., напередодні 20-річчя незалежності України, був відреставрований та відкритий меморіальний музей В. Липинського. Його ім'ям названо вулиці в Києві, Львові, Полтаві, Житомирі.

Соціологія українського суспільства. В. Липинський формально не був соціологом, але зробив певний внесок у соціологію українського суспільства. Як представник консервативної течії він вважав потрібним з'ясувати принципові особливості українського суспільства, які можна покласти в основу проекту новітньої української держави. Українське суспільство він визначав, передусім, як *хліборобське*, де існують тисячолітні аграрні традиції, що були витоком соціальної структури та культурних традицій. Зокрема, важливим фактором є наявність земельної аристократії – спадкових володарів українських чорноземів, або «дідичей» (з родини землевласників походив, власне, і Липинський). Також у структурі суспільства В.Липинський виділяв «*продуцентів*» (селяни-хлібороби, буржуазія, робітники) та інтелігенцію. Останню він критикував через схильність до анархії, саморуйнування, безпринципність, але вважав, що саме вона може виступати у ролі посередника поміж різними класами та прошарками. Суспільство поряд з етнічними українцями (близько 80 % у структурі населення) має помітні прошарки інших етносів, – євреїв, поляків, руських тощо – зосереджених здебільшого у містах. У найбільш успішні періоди української історії суспільство консолідувалося

довкола гетьманів, і фактично в Україні виникла власна політична традиція – *гетьманат*, що не була схожа на політичні традиції Московщини і Польщі. В періоди бездержавності, натомість, поширилася традиція пристосуванства, колабораціонізму, опортунізму, коли українці пристосовувалися до колоніальних режимів та служили на користь інших держав-окупантів. Отже, з цих передумов, на думку В. Липинського, мали виходити українські діячі, аби починати будівництво власної держави.

Ідея політичної нації. Першою умовою успіху на шляху незалежного існування має бути територіальний патріотизм (любов до рідної землі), який мусить консолідувати українське населення незалежно від віри, етнічного або расового походження. У «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський наголошував: *«Нація для нас – це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної Держави, а не «пролетаріат» і не мова, віра, плем'я. ... ми хочемо Української держави, обіймаючої всі класи, мови, віри і племена Української Землі»*. В цьому питанні він випередив свій час, йому вдалося доволі чітко окреслити ідею політичної нації, як основи сучасної національної держави. Особисто В.Липинський теорію модерної нації доводив власним прикладом, він, по-перше, зайняв позицію українського патріота (наприклад, починав писати свої праці польською, а згодом перейшов на українську мову), по-друге, закликав польську шляхту на теренах України згуртуватися для побудови Української Держави. В теорії соціології початку ХХ ст. існувало поняття «замирене коло», яке дає можливість людям співіснувати, впевнено займатися економічною і політичною діяльністю. Саме таке коло відданих українській землі громадян волав бачити В. Липинський, і це мало б стати підґрунтям незалежної держави. Очевидно, це була програма-максимум, яка містила елемент утопії, але у практичній площині її можна було розглядати як стратегічну ціль для політики, права, ідеології в перехідний період. Ідея політичної нації відродилася на початку 1990-х рр., коли почала формуватися сучасна українська держава.

Про еліту. Важливою частиною концепції українського суспільства була *теорія еліти*. В. Липинський розглядав еліту як активну меншість, що здатна виконувати важливі суспільні функції, бути керуючою верствою, моральним

взірцем для нації. В його працях, щоправда, термін «еліта» вживається не часто, зазвичай – «національна аристократія», «провідна верства», «правляча верства». Концепція В. Липинського, очевидно, спиралася на теорію колообігу еліт В. Парето. Еліта, на думку українського вченого, є добірною частиною суспільства, яка складається з висуванців, що репрезентують різні прошарки українського соціуму. На загал – це краща частина соціуму, громад, верств; до неї належать люди, що відрізняються активною громадянською позицією, вольовими якостями, професійними здобутками, моральними чеснотами. Особливі сподівання він пов'язував із земельною аристократією, дідичами, які історично були ватажками українських рухів, вміли боронити рідну землю, становили освічену версту, що була носієм історичної пам'яті народу. Прикметами еліти є, по-перше, матеріальна сила, по-друге, авторитет. Дідичи, на думку В. Липинського, мали ці ознаки. І справа не тільки в грошах, кращі представники хліборобів-власників володіли технічними знаннями, мали якості організаторів, здобували європейську освіту, служили в армії на офіцерських посадах. Проте В. Липинський добре усвідомлював, що еліта не може бути закритим клубом, куди існує перепустка за принципом аристократизму походження. Еліта має поповнюватися і живитися з різних класових джерел на основі конкуренції.

Форма держави. В основу політичної системи, на думку Липинського, має бути покладена так звана «клясократія», або співпраця усіх класів. Нація, за В. Липинським, це єдність багатьох соціальних станів. На практиці їх має об'єднувати держава у формі гетьманату. Він виділяв наступні можливі форми політичної системи:

- Демократія з республікою.
- Охлократія з диктатурою.
- «Клясократія» з правовою, обмеженою монархією.

Перша форма почала поширюватися в європейських країнах, проте Липинський не довіряв політичним партіям, політикам-демагогам, які заради виборів та голосів електорату були згодні брехати та зраджувати національним інтересам. Він вважав, що українці не готові механічно переймати чужий досвід, маючи власні політичні традиції та зразки. Інститут гетьманської влади Липинський вважав природним для України, влада монарха обмежується

виборними органами та конституцією, проте вона стоїть над партійною боротьбою і уособлює українські інтереси.

Друга форма є соціальними практиками більшовизму і фашизму. Охлократія – це влада натовпу, яким маніпулюють різні вожді, що рано чи пізно встановлюють криваві диктатури. Загроза для України цієї форми надходила з півночі від радянської влади в Росії. В. Липинський це відкидав, він був скоріше демократом, але намагався уникнути негативних боків демократичних систем. Гетьман, на думку В. Липинського, мав би урівноважити політичну систему і не дати їй провалитися а ні в бік тоталітаризму, а ні в напрямку безкінечної демагогії, брехні і безвідповідальності політиків. Принципи «клясократії» заперечували буржуазний парламентаризм як такий, що роз'єднує нації за партійними ознаками, соціалізм – за класовими ознаками і націоналізм – за етнічними ознаками.

Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління державними і суспільними сферами здійснює аристократія – кращі представники усіх класів і станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники); хліборобського (поміщики, селяни, сільські робітники); фінансового і купецького (всі, хто живе за рахунок обміну продуктами); комунікаційного (залізничники, шофери), інтелігенція. За В. Липинським, українська монархія повинна ґрунтуватися на п'яти підвалинах: аристократія, класократія, територіальний патріотизм, український консерватизм, релігійний етнос. Треба зазначити, що В. Липинський не був догматиком, його погляди змінювалися, розвивалися. Залишалось незмінним консервативне світоглядне ядро – українське суспільство треба будувати на ідеях, інституціях, зразках, що зрозумілі широким верствам населення, і таких, які перевірені минулим досвідом народу.

Соціально-політичні ідеї Дм. Донцова (1883–1973)

Народився у Мелітополі у заможній родині, батько торгував сільгоспмашинами, був земельним власником. Дослідники вважають, що Донцови походили з роду слобожанського козацького полковника Федора Донця, нащадки якого отримали дворянські звання, і були змушені змінити

Дмитро Донцов

прізвище на російський манер. Сім'я була російськомовною, але проявляла інтерес до української книги, театру, пісні. Дмитро Донцов згадував, що *«Українця з мене зробили: Гоголь, Шевченко, Куліш і Стороженко, яких я знаю з того часу, як навчився читати, щейто від 6 років життя (батько мав їх в бібліотеці)»*. Батько й матір рано померли, дітьми почали опікуватися родичи. У Мелітополі не було гімназії, і Дмитро вступив до реального училища, а після його

закінчення полишає рідну домівку та починає самостійне життя. Він переїздить до Санкт-Петербургу, де стає студентом юридичного факультету столичного університету. В ці роки вже почав вимальовуватися політичний та ідейний профіль Д. Донцова. Він підтримує зв'язки з Україною, стає членом Української соціал-демократичної робочої партії, а в Петербурзі спілкується з вихідцями з України, студентами, які відстоювали революційні погляди.

І от настав 1905 р., у Росії спалахує революція. Це стає переломним моментом життєвого шляху 22-річного Д. Донцова. Восени за гостру промову на зібранні студентів-українців в університеті його заарештовано і доправлено до Києва до Лук'янівської в'язниці. Але швидко виходить амністія, і Д. Донцов отримує свободу, залишається у Києві, де веде агітаційну роботу у середовищі робітників. 1907 р. – новий арешт, вісім місяців він очікує на вирішення власної долі в тюрмі. Допомогли клопотання родичів – Донцов знову отримує свободу і виїжджає за межі імперії. Він продовжує навчання у Відні (1909–1911 рр.), а диплом доктора права отримує у Львові (1917 р.). Одружившись з донькою галицького священника Марією Бачинською, живе у Львові, займається журналістикою і політичною діяльністю, зокрема, бере участь у Спілці визволення України, стає головою організації (1914 р.). Його погляди поступово змінюються з соціалістичних і демократичних на націоналістичні. У 1913 р. виступив у Львові на Другому українському студентському з'їзді з доповіддю *«Сучасне становище нації і наші завдання»*. Він передбачає європейську війну і доводить, що треба підтримувати ворогів Росії. Ім'я Д. Донцова набуває популярності як українського діяча, який демонструє гостру позицію, спрямовану проти російської імперії та монархії. Його

критикують російські діячі з лівого і правого політичних таборів одночасно: В. Ленін і П. Мілюков.

1917 р. приніс початок Української революції і паралельно розпад Російської імперії. Дм. Донцов приєднався до Української Центральної ради. У березні 1918 р. Д. Донцов переїхав до Києва, де працював у межах Української Партії хліборобів-демократів. З 24 травня 1918 р. наказом гетьмана став директором Української Телеграфічної Агенції (УТА) при уряді гетьмана Павла Скоропадського. Проте гостро виступив з критикою Скоропадського після того, як гетьман 14.11.1918 р. проголосив федерацію з Росією. У 1919 р. приєднався до Директорії. За пропозицією Коновальця та Петлюри виїхав до Відня з дипломатичною місією. У середині лютого 1919 р. переїжджає в Берн, де керує відділом інформації і друку українського представництва у Швейцарії (протягом 1919–1921 рр. – шеф Українського пресового бюро при посольстві УНР у Швейцарії). За пропозицією полковника Євгена Коновальця (керівник Української військової організації) редагував з 1922 до 1932 року перший всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний часопис «Літературно-науковий вісник», який видавався Науковим товариством імені Тараса Шевченка. Щоправда, тепер його діяльність продовжується на еміграції, в Польщі, Німеччині, інших країнах. У 1926 р. Дмитро Донцов написав свою провідну роботу «Націоналізм», в якій виклав доктрину українського націоналізму. Він не став членом ОУН, яку створили емігранти на чолі з Коновальцем, хоча ідейно підтримував рух націоналістів (бандерівське крило). Але особисто він тримався осторонь різних течій та організацій в еміграції, він мав і прихильників, і критиків. Йому опонували українські діячі лівого соціалістичного та ліберального спрямування. Серйозним закидом була нібито його прихильність до тоталітарних ідеологій та етика, що виправдовувала всі вчинки, які йшли на користь нації.

До кінця своїх днів Донцов залишався блискучим літератором, есеїстом, він видавав книжки та статті, що мали неабиякий вплив на молоде покоління борців за свободу України. Дм. Донцов був освіченою людиною, вільно читав німецькою, англійською, французькою, іспанською та італійською мовами. Свої матеріали писав німецькою та англійською мовами, слідував

за публікаціями популярних європейських інтелектуалів, з якими знайомився в оригіналі.

1 вересня 1939 р. (початок Другої світової війни) польська поліція заарештувала Д. Донцова, і його було доправлено в концтабір «Берега Картузька», де він знаходився до падіння Польської держави. Це був концентраційний табір, створений владою Польської Республіки в 1934 р. на території Західної Білорусії, де утримувалися «підозрілі особи». Вийшовши з ув'язнення, Д. Донцов переїздить до Берліна, де знаходиться до літа 1940 р., поки на нього не був поданий донос у гестапо. Але заарештований він не був, і після з'ясування справи виїхав до Бухаресту, де мешкав до середини 1941 р.

З початком радянсько-німецької війни Д. Донцов повернувся до Берліну, а звідти до Риги. У 1943–1944 рр. Д. Донцов востаннє відвідує Львів, і наприкінці Другої світової війни опиняється в американській окупаційній зоні Німеччини, звідки переїжджає в Париж. Для радянської влади Д. Донцов був ворогом, його внесли до списку військових злочинців і вимагали видачі до СРСР. Тоді Д. Донцов переїжджає до Великобританії, а незабаром після цього у США. З 1947 р. і до смерті мешкав у Канаді. З 1949 по 1952 рр. викладав українську літературу в Монреальському університеті, співпрацював з україномовними виданнями, займався письменницькою діяльністю, але постійної роботи не мав. Помер 30 березня 1973 р. і похований на українському цвинтарі в Саут-Баунд-Брук (США).

Д. Донцова, як і В. Липинського, не можна віднести до соціологів у вузькому (професійному) сенсі. Але він торкнувся кількох важливих тем, які обговорюють соціологи, висунув доволі спірні, але цікаві концепції, щодо соціології українського суспільства.

Концепція українського націоналізму. Соціальну філософію Д. Донцова можна виразити у тріаді: *націоналізм, християнство, вірність традиціям*. Український націоналізм історично був відповіддю на великодержавний шовінізм, у ХІХ ст. розглядався у значенні патріотизму. Проте доба визвольних змагань, тяжка поразка української справи, загибель сотень тисяч патріотів у боротьбі за українську державу, розчарування народних мас у гаслах Української революції надали ідеї націоналізму нового сенсу. Д. Донцов вловив цю тенденцію і узявся за працю зі створення теоретичних основ *українського*

націоналізму. Насамперед, він гостро критикував українських діячів ліберального і соціалістичного спрямування (зокрема, М. Драгоманова, В. Винниченка, М. Грушевського) за їх захопленням демократією, загальнолюдськими цінностями, пацифізмом, а уряди і політиків УНР – за те, що вони не зуміли використати слушну історичну нагоду для побудови держави, виявили слабкість, недалекоглядність, фактично зрадили свій народ. Чому українці програли визвольні змагання? По-перше, не було відповідної ідеології, яка б керувала свідомістю мас. По-друге, виявилася слабкодухість еліти й вождів революції. По-третє, не було чітких цілей, бо ідея соціалізму виявилася хибною, вона відволікала українців від головної мети – утворення й зміцнення власної самостійної держави.

Націоналізм є областю індивідуальної і масової свідомості, що спонукає людину або маси до боротьби за національну державу. Отже, його можна розглядати як ідеологію тих, хто бореться за свободу народу й утворення власної держави. Націоналізм вимагає волі, самодисципліни, жертвності, віри у перемогу та ненависті до ворогів. Український націоналізм має антиімперський характер і спрямований на держави, які окупували українські землі. Головним історичним ворогом України Д. Донцов вважав імперську Росію, російський шовінізм, «москвофільство», що було поширеним в Україні. Для досягнення високої цілі потрібні не балачки і мітинги, а щоденна практична діяльність. Не маси, а еліти мають вести націю до перемоги, озброївшись ідеологією націоналізму. Одним із головних «духовних ворогів» України Д. Донцов вважав так зване «провансальство» – схильність до народництва, ідейна течія, яка вбачає розвиток України лише в популяризації історії і народних традицій. Шануючи героїчні сторінки української історії, Д. Донцов доводив, що на одних калинових гаях і вишиванках державу не розбудуєш. *Активізм* – це кредо Д. Донцова, він підкреслював, що краще майбутнє не може утворитися саме по собі, як якась історична закономірність, якщо нація «складе руки» і не буде боротися за свої права. Д. Донцов дотримувався скоріше соціально-дарвіністського погляду на історію: виживає сильніший, той, хто бореться. Споглядальна філософія, хуторянство є вадами українства.

Націю Д. Донцов вважав єдиним суб'єктом історії, ототожнюючи її з *етносом як біологічним утворенням*, скріпленим єдністю крові, походженням, генофондом. У цьому питанні він кардинально розходився з В. Липинським, який вважав за потрібне розвивати політичну націю. Право нації (загалу) вище від права одиниці – таке було кредо Д. Донцова; особа повинна коритися суспільству, має бути жертвенною, відмовлятися від свого добробуту в ім'я суспільності. Отже, націоналізм має сприяти інтеграції розпорошеного людства у міцну спільність, яка перетворюється з об'єкта на суб'єкта світової історії. У 1920-і рр. на еміграції виник рух українських націоналістів (ОУН). Д. Донцов був безпартійним і не входив до цієї організації, хоча оунівці вважали його майже своїм ідеологом. Цікавим є такий факт: на початку 1990-х рр. від певної частини української професури була висунута пропозиція увести в навчальні університетські програми курс «науковий націоналізм». Пропозиція зазнала критики як щось занадто радикальне (злякала ідея виховання молоді у дусі націоналізму) і була відхиленою. Проте коли в 2014 р. Російська Федерація здійснила агресію проти України, окупувала 7 % території та анексувала Крим, фактично виявилася історична правота Д. Донцова: українські воїни, добровольці оволодівали основами націоналізму в бою, а не за шкільними партами. А ті, хто став на шлях співпраці з окупантами (колабораціонізму), не мали ідейного щеплення від зради.

Концепція еліти. Нація є неоднорідною спільнотою, вона поділяється на провідну верству (еліту) й народні маси. Еліта має важливі історичні завдання: 1) завжди очолювати націю; 2) створити та підтримувати державу; 3) обороняти країну від загарбників; 4) давати взірець честі, мужності, відваги. Якщо панує маса, юрба, а «влада знижується до вулиці», то народ спочатку втрачає свободу, потім – державу і врешті-решт перетворюється на рабів. Д. Донцов не вірив у творчу спроможність низів. Доля нації цілком залежить від *активної меншини*, еліти, її якості та чеснот.

Концепція еліти і боротьби за українську державу Д. Донцова полягала у тому, що він зв'язав стан української еліти з генетичним фактором – расовою ситуацією на українських землях. Через расову доктрину він намагався пояснити, чому досі Україна не мала власної держави, а українці обслуговували інтереси різних імперій. У трактуванні еліти Д. Донцов виходив з біологічної

(генетичної) точки зору, що також не збігалось з підходом В. Липинського. Д. Донцов добре знав твори європейських мислителів XIX і XX ст., які розвивали расово-антропологічну концепцію, і використовував, зокрема, ідеї французького соціолога Ваше Ляпужа. Отже, на основі расово-антропологічного погляду на природу людини і суспільства Д. Донцов намагався пояснити українську історію. Йому здавалося, що він знайшов відповідь загадки: чому досі українці не здобули державність, незважаючи на те, що вони є одним з найчисельніших європейських етносів? На думку Д. Донцова, справа полягала у якості еліти, що у свою чергу було пов'язане з расовим складом провідної верстви. Цю ідею він розгортає в окремій книзі «Дух нашої давнини». Д. Донцов стверджує, що за часів Київської Русі провідна верства мала гарну расову основу, яка згодом зіпсувалася через змішування та деградацію аристократичних кіл. Відповідно стародавні українці мали достатньо сил, аби створити власну потужну державу, що охоплювала території від Балтики до Чорного моря, від Карпат до Волги та Дону. А сучасний народ кожного разу програє битву за власну державу, бо не має належної провідної верстви.

Щоб пояснити феномен занепаду еліти Д. Донцов застосовує понятійний апарат расової теорії, а саме поділ європейців на чотири раси: *остійці* (люди сходу), *динарці* (від назви гір на Балканах), *середземноморці* (народи півдня Європи), *нордійці* (люди півночі). Расовий склад кожного народу є певний «коктейль» з цих первинних елементів. На цій умовній шкалі найкращі расові якості, з точки зору можливості мати власну державу, мають нібито нордійці, а найгірші – остійці. Перші вміють панувати і «накидати» власну волю іншим народам. Таку історичну місію на початку часів виконували нормани (варяги), які свого часу засновували низку європейських держав, що збереглися і до сих пір. Згідно з норманською теорією, яку щоправда критикував М. Грушевський, саме варязькі князі і їх дружини заснували Київську Русь. У сучасній Європі нордійців репрезентують німецькі народи, англійці, скандинави. Остійці – чудові виконавці, гарні робітники, селяни, що добре можуть працювати на господаря, але вони не мають хисту самотійно існувати та витворювати окрему державу. Слов'яни, зокрема українці, у своїй масі належать до остійців,

і через цю расову обставину вони, на думку Д. Донцова, не можуть здолати високу планку національної держави і логічно перебувають у колоніальному стані. Сучасна українська еліта, яку гостро критикував у своїх книгах і статтях Д. Донцов, є у переважній більшості вихідцями з народу, расові якості якого перешкоджають утворити власну державу. Ось такий невтішний діагноз щодо українського суспільства зробив засновник теорії українського націоналізму. Проте Д. Донцов не був суцільним песимістом і вважав, що відродження української еліти у принципі є можливим; і саме, коли це трапиться, український народ отримає перемогу в історичній битві за власну державу.

Геополітична концепція. Для Д. Донцова принципово було дати відповідь на питання щодо місця України у світі та Європі. Зважимо на те, що така відповідь залишається актуальною для українського суспільства у ХХІ ст. Д. Донцов закликав до орієнтації на загальноєвропейські (західноєвропейські) цінності, виступав за боротьбу і опір імперському націоналізму Росії та шовінізму Польщі, проти засилля чужих ідей та ідеалів. Обґрунтовуючи свої погляди, Донцов висуває теорію існування двох світів («Латино-німецький» і «Московсько-азіатський»), які постійно ворогують між собою. Кордон цих «світів» проходить по східній частині етнічних кордонів України і Білорусії. Цим Д. Донцов обґрунтовував необхідність орієнтації української зовнішньої політики на Європу. Ідеалізуючи європейську культуру, цінності і традиції, і на підтвердження своїх думок, Д. Донцов цитує французького поета й есеїста Поля Валері: «Скрізь, де домінує європейський дух ... спостерігається максимум потреб, максимум праці, максимум капіталу, максимум віддачі, максимум амбіцій, максимум могутності, максимум змін у зовнішній природі, максимум відносин і змін. Цікаво, що для європейця не має значення ні раса, ні мова, ні звичаї, а важливі устремління і широта волі ... ». Донцов, очевидно, волів би бачити такі чесноти, що підкорюють світ, в масовій свідомості українців.

Геополітичний аналіз Д. Донцова залишається актуальним. У 1990-і рр. американський політолог С. Гантінгтон написав розлогий твір під назвою «Зіткнення цивілізацій». Американський вчений розглядав сучасний світ під кутом існування та конкуренції різних цивілізацій. Він, зокрема, пророчив, що ХХІ ст. буде часом не національних, а міжцивілізаційних конфліктів та

воєн. Україну Гантінгтон описує як розділену країну, бо, на його думку, по нашій території має проходити межа цивілізацій: європейської і російської (євразійської). Кордон він малював по межі поширення двох релігійних конфесій: православних і греко-католицьких домінацій. А це автоматично поділяє Україну на нерівні частини, де більша – нібито належить російській православній цивілізації. Американський вчений помилявся, і це підтвердила російсько-українська війна, що розпочалася 2014 р. І тут більш правим виявився Д. Донцов: фронт поділив Україну, але зовсім по інших лініях, що більш дотичні до мапи етнічного розселення українців.

Д. Донцов не був сліпим прихильником європейської цивілізації, зокрема, його дратували демократія та лібералізм, коли вони порушували традиційну мораль та цінності. *«Націоналізм має боротися з "трьома М" – писав Донцов. – З матеріалізмом, з Москвою і з... західноєвропейською мафією, що виступає під псевдонімом «демократії».* Очевидно, під «мафією» він розумів монополії, шоу-бізнес, кримінальні кола, пресу і телебачення, які за допомоги маркетингу, реклами нав'язують народам смаки, моди, спосіб життя.

Д. Донцов на відміну від багатьох українських діячів минулого і нашої доби не покладався на допомогу інших народів та міжнародних інституцій. *«Тільки свої сили, своя держава і своя армія – тільки до цього може закликати дійсний націоналіст»* – ось його кредо, що можна сміливо написати на будь-якій сучасній державній установі.

Висновки

1. Михайло Драгоманов був фактично першим українським університетським діячем, який почав досліджувати суспільні явища і процеси з соціологічних позицій. Найбільший внесок він зробив у соціологію політики. Обстоював ідею «громадівського» соціалізму («безначальство», самоуправління) та федералізму як об'єднання рівноправних громад та народів, що було за змістом близьким до теорій анархізму.

2. Іван Франко поряд зі своєю багатогранною літературною діяльністю займався філософськими і соціологічними питаннями, зокрема, досліджував причини масової еміграції українських селян. Він співчував соціалістичним ідеям, вірив у соціальний прогрес, але був опонентом марксизму, бо вважав, що

реалізація цього вчення може обернутися диктатурою та поразкою європейських цивілізаційних надбань.

3. Богдан Кістяківський захистив дисертацію «Суспільство і індивід» у Страсбурзі, яку видали німецькою мовою, і вона була помічена європейськими вченими. Він співпрацював з Максом Вебером та був особисто знайомий з провідними європейськими соціологами. Розвинув теорію права, наполягав на верховенстві закону та необхідності побудови правової соціальної держави. Стояв у джерел заснування Національної Академії України. Медаль, що носить його ім'я, заснована Соціологічною асоціацією України як відзнака для сучасних видатних українських і закордонних соціологів.

4. Максим Ковалевський був одним з провідних європейських соціологів кінця XIX – початку XX ст. Найбільш плідні в науковому сенсі роки він провів в Європі. В Російській імперії боровся за легалізацію соціологічної науки та скасування на заборону викладання соціології в університетах. Створив власну соціологічну школу (школа Ковалевського), твердо стояв на позиціях позитивізму та необхідності емпіричного обґрунтування теорій. Розробив теоретичні основи «генетичної соціології», зробив помітний внесок у соціологію права.

5. Український соціологічний інститут був створений видатним істориком, громадським та політичним діячем М. Грушевським у співпраці з М. Шаповалом. У діяльності інституту виокремлюються три періоди: Женевський (серпень 1919 – березень 1920 рр.), Празький (квітень 1920 – січень 1921 рр.), Віденський (лютий 1921 – березень 1924 рр.). М.Шаповал відновив діяльність УСІ в рамках Інституту громадознавства у Празі.

6. М. Грушевський вперше в історії української соціології свідомо ставить за мету дослідити значний етнографічний та літературний матеріал з українознавства суто соціологічними методами, робить спробу розглянути його під кутом зору соціологічного, зокрема, з позицій «генетичної соціології».

7. Микита Шаповал перший з українців отримав за кордоном науковий ступінь доктора соціології і наукове звання професора. Він увів в науковий обіг поняття «українське суспільство», стверджуючи, що, якщо суспільство творять групи, то в Україні суспільство тоді стане українським, коли будуть створені українські політичні партії, українські профспілки, українські кооперативні

спілки, українські школи та ін. Він був автором «Загальної соціології» – фактично першого українського підручника, в якому викладалися основи соціологічного бачення суспільства й була побудована розлога система соціологічних понять.

8. В'ячеслав Липинський та Дмитро Донцов становлять консервативне відгалуження української соціологічної думки. Їх єднала ідея відновлення в сучасній Україні певних принципів та інституцій, які традиційно були притаманні українській спільноті.

9. В'ячеслав Липинський запропонував концепт політичної української нації як об'єднання усіх людей, що мешкають на українських теренах та вважають Україну своєю Батьківщиною. В політиці він відстоював принцип «клясократії» та гетьманської влади.

10. Дмитро Донцов розробив основи українського націоналізму як світоглядної доктрини борців за волю та незалежність, він запропонував теорію української еліти, що спиралася на расово-антропологічну доктрину. Під «справжньою» елітою він розумів активну й добірну меншину, яка наділена певними духовними, вольовими якостями, що дозволяють виконувати функцію провідників нації.

Контрольні питання і завдання для самопідготовки

1. Чому можна вважати М. Драгоманова першим українським «академічним» соціологом?

2. У чому полягала ідея федералізму М. Драгоманова? Яким чином вона пов'язана з анархізмом?

3. Які соціальні проблеми і процеси досліджував І.Франко?

4. Розкрийте зміст ідей Б. Кістяківського стосовно правової соціальної держави.

5. Доведіть, що М. Ковалевський був соціологом з європейським ім'ям.

6. У чому полягав історико-порівняльний метод, запропонований М. Ковалевським?

7. Яку мету прагнув досягти М. Грушевський, створюючи Український соціологічний інститут?

8. Що таке «генетична соціологія», за М. Грушевським?

9. На які історичні стадії М. Грушевський поділяє розвиток суспільства?
10. Який внесок у розвиток соціології належить М. Шаповалу?
11. Який зміст вкладав М. Шаповал в основні соціологічні поняття: суспільство, соціальний акт, скупчення?
12. Що відрізняє соціологів консервативного напрямку від колег інших ідейних спрямувань?
13. Які риси українського суспільства В. Липинський вважав визначальними для розвитку соціально-політичної ситуації в країні?
14. Чому В. Липинський може розглядатися як теоретик створення української політичної нації?
15. Чому Дм. Донцова вважають засновником теорії українського націоналізму?
16. Які теоретичні підвалини використав Дм. Донцов для побудови теорії української еліти?

Література

1. Бичук І. Місце правової держави в соціологічній теорії Богдана Кістяківського / І. Бичук // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Сер. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2006. – №24–25. – С. 57–60.
2. Бичук І.О. Початки громадянства (генетична соціологія) М. Грушевського / І. Бичук // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2005. – №22–23.
3. Білецький В. Постать Микити Юхимовича Шаповала в українській соціології / В. Білецький // Микита Шаповал – видатний державний діяч, вчений, патріот. Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 125-річчя від дня народження, 2007, м. Донецьк.
4. Бурлачук В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко – К., 1995.
5. В'ячеслав Липинський. Студії. Т. 1. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. / В. Липинський – К. : Філадельфія, 1994.
6. Винар Л. Силуети епох: Д. Вишневецький, М. Грушевський: історичні розвідки / Л. Винар – Дрогобичі, 1992.

7. Вільчинський Ю. Українська національна ідея в історії В. Липинського / Ю. Вільчинський // II Міжнародний конгрес українців : Філософія. – Львів, 1994.
8. Галушко К. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих» / К. Галушко – К. : Темпора, 2002.
9. Горбач Н. Філософські переконання Івана Франка / Н. Горбач. – Львів : Каменяр, 2006.
10. Гордієнко М. Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України / М. Гордієнко // Нова політика. – 1998. – №2. – С.44–48.
11. Депенчук Л. Богдан Кістяківський / Л. Депенчук – К. : Основи, 1995.
12. Депенчук Л. П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. Депенчук, М. І. Лук. – К. : Укр. центр духовної культ., 1999.
13. Донцов Д. Вибрані твори: У 10 т. Т. 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.) / Д. Донцов ; упоряд., передм., комент. О. Багана. – Дрогобич – Львів : ВФ «Відродження», 2011.
14. Донцов Д. Дух нашої давнини. / Д. Донцов. – Дрогобич : Відродження, 1991.
15. Донцов Д. Націоналізм. / Д. Донцов. – К. : Вид-во ФОП Стебеляк. 2012.
16. Донцов Д. Твори / Д. Донцов. – Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів : Кальварія, 2001.
17. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – Київ : Факт, 2006.
18. Іван Франко: про соціалізм і марксизм. Рецензії і статті (1897–1906) / І. Франко ; впорядкування, вст. ст. і довідки Б. Кравцева. – Нью-Йорк : Пролог, 1966.
19. Кампо М. Ідеї правової держави Б. Кістяківського і сучасність / М. Кампо // Людина і політика. – 2000. – №3.
20. Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Б.А. Кистяковский – С.-Пб : Из-во Русского христианского ин-та, 1998.

21. Ковалевский М.М. Социология. В 2-х т. – С.-Пб : Тип. С. М. Стасюлевича, 1910.: – Т. 1. Социология и конкретные науки об обществе. Исторический очерк развития социологии.
22. Ковалевский М.М. Социология. В 2-х т. – С.-Пб : Тип. С. М. Стасюлевича, 1910. – Т. 2. Генетическая социология или Учение об исходных моментах развития семьи, рода, собственности, государственной власти и психическое деятельности.
23. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. / А.М. Круглашов – Чернівці : Прут, 2000.
24. Кухта Б. З історії української політичної думки першої половини ХІХ ст. / Б. Кухта – Львів, 1999.
25. Лапан Т. Д. Формування академічної української соціології в кінці ХІХ на початку ХХ ст. / Т. Д. Лапан, Д. Ю. Судин // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Вип. 5 – Львів, 2011.
26. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. / В. Липинський – К., Філадельфія : Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, 1995.
27. Миронець Н. М. М. Шаповал про національне відродження та державність / Н. М. Миронець // Політологічні читання. – 1993. – №2.
28. Огородник І.В.. Історія філософської думки в Україні : навч. посіб. / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища шк.: Т-во «Знання», КОО, 1999.
29. Пизюр Є. В'ячеслав Липинський і політ. думка західного світу / Є. Пизюр // Хроніка-2000. – Вип. 37–38.
30. Приходько С. Теорія еліти у спадщині В. Липинського (історіософічний аспект) / С. Приходько // Наукові записки ІНВіП НАНУ. Серія: Політологія і етнологія. – Вип. 2. – Київ, 1997.
31. Приходько С. М. Політичні аспекти теорії еліти в українській суспільно-політичній думці ХХ ст. / С. М. Приходько – К. : Стилос, 1999.
32. Романцова Н. Наукова та публіцистична діяльність М. Грушевського (1907–1914 рр.): проблема в українській історіографії ХХ ст. / Н. Романцова // Економіка. Історія, № 4 (130) липень-серпень, 2014.
33. Салтовський О.І. Проблема нації в політичній концепції М. Драгоманова / О.І. Салтовський // Вісник Київського національного університету. – 2002. – № 42–45.

34. Сворак С. Концепція народовладдя козацької держави у політико-правових поглядах М. Грушевського / С. Сворак // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Вип. 59.
35. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник / уклад. В. Піча, Ю. Піча, Н. Хома та ін. – Київ, Львів, 2002.
36. Судин Д. Празький період діяльності Українського соціологічного інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.) / Д. Ю. Судин // Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Серія соціологічна. – Вип. 7. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2013.
37. Судин Д. Ю. Женевський період діяльності українського соціологічного інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.) / Д. Ю. Судин // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Вип. 6. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012.
38. Франко І. Свобода і автономія / І. Франко // Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей І. Франка ; упоряд. Д. Павличко. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
39. Хейман С. Кістяківський: боротьба за національні конституційні права в останні роки царату. / С. Хейман – К. : Основні цінності, 2000.
40. Черниш Н. Й. Соціологічні дослідження українських учених на еміграції / Н. Й. Черниш // Современное общество. – 1994. – № 1.
41. Черній Л. В. Витоки української соціологічної думки в еміграції / Л.В. Черній // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2013. – Вип. 13.
42. Шаповал М. Загальна соціологія / М. Шаповал – К. : Український центр духовної культури, 1996.
43. Юрченко А. Микита Шаповал про «сутність нації» як соціального феномена / А. Юрченко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Зародження соціології.....	5
Глава 1. Вступ до вивчення історії соціології.....	5
Глава 2. Протосоціологія.....	21
Глава 3. Огюст Конт про соціологію як позитивну науку.....	41
Глава 4. Концепція природної соціальної еволюції Г. Спенсера.....	66
Глава 5. Матеріалістична соціологія К. Маркса.....	89
Розділ 2. Основні соціологічні школи XIX ст.....	125
Глава 6. Натуралістичні школи в соціології XIX ст.....	125
Глава 7. Психологічний напрям в соціології.....	151
Розділ 3. Теоретична соціологія на зламі XIX і XX ст.....	192
Глава 8. Соціологічна концепція Е. Дюркгайма.....	192
Глава 9. М.Вебер – засновник мікросоціологічної парадигми.....	228
Глава 10. Німецька формальна соціологія. Концепції Ф.Тьоніса і Г.Зіммеля.....	262
Глава 11. Соціологічна система В. Парето.....	290
Розділ 4. Зародження та розвиток емпіричної соціології (XIX – перша половина XX ст.).....	317
Глава 12. Виникнення емпіричної соціології. Європейські дослідження XIX ст.	317
Глава 13. Розвиток емпіричної соціології в США.....	339
Розділ 5. Зародження української академічної соціологічної традиції	354
Глава 14. Українська соціологія в умовах Російської імперії і СРСР.....	354
Глава 15. Персоналії української соціології (друга половина XIX – перша половина XX ст.).....	369